

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф. КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

© Редакція «УІЖ»

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 263 видано Держком-
видавком України 14.XII.1993 р.

№ 6 (489)

ЛИСТОПАД–ГРУДЕНЬ 2009

Головний науковий редактор
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Я.Д.Ісасевич* (Львів), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
Ю.А.Левенець (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща),
В.Ф.Репринцев (Київ), *П.С.Сохань* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський),
П.П.Толочко (Київ), *П.Т.Тронько* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*,
М.Ф.Дмитрієнко, *О.М.Донік* (заст. головного редактора, відпов. за випуск),
С.В.Кульчицький, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Ресніт* (заст.
головного редактора), *В.М.Ричка* (заст. головного редактора), *О.С.Рубльов* (заст.
головного редактора), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шаповал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Ресніт*, д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Тексти готували редактори:

С.Г.Архипенко, *В.В.Григор'єв*, *О.М.Донік*, *В.І.Кузнецов*

Електронна версія: *О.В.Жданович*

www.history.org.ua

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Коректор – Н.Ю.Мельник
Комп'ютерна верстка – А.В.Корженівська
Обкладинка – Н.О.Горбань

Підп. до друку 27.11.2009 р.
Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Гарн. SchoolBookСТТ. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк. 21
Тираж 1000 прим. Зам. №354

Оригінал-макет виготовлено у видавництві «Дієз-продукт», свідоцтво ДК № 546 від 31.07.2001 р.
03151, м. Київ, вул. Волинська, 60. Тел./факс: 246-27-38, e-mail: diez94@mail.ru
Віддруковано з позитивів у ТОВ «Видавництво “Вперед”»

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL. Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. (044) 278-52-34, fax (044) 279-63-62, e-mail: UHG@history.org.ua
Адреса редакції: вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001. Телефон (044) 278-52-34, факс (044) 279-63-62, електронна пошта: UHG@history.org.ua

З М І С Т

С Т У Д І Ї

Котляр М. Ф. «Вѣщій» Олег в історичній пам'яті	4
Дзюба О. М. Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні?	16
Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців ХІХ ст.	24
Бойко О. Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р.	35
Заброварний С. І. (<i>Щецин, Польща</i>). Економічні погляди М.С.Грушевського	47
Лисенко А. А. (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр.	63
Бабюх Ю. А. Створення Автономної Молдавської СРР: причини і наслідки	80
Дерейко І. І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліцейських структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна	87
Бистрицька Е. В. (<i>Тернопіль</i>). Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.)	106
Крупина В. О. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)	124

М Е Т О Д О Л О Г І Я . І С Т О Р І О Г Р А Ф І Я .

Д Ж Е Р Е Л О З Н А В С Т В О

Папакін Г. В. Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця)	135
Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія про діяльність націоналістичного підпілля в умовах німецької окупації УРСР	146
Старченко Н. П. Дещо про спокуси джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці ХVІ ст.)	165
Сас П. М. Печатки з гербом Війська Запорозького (1590-ті – 1630-ті рр.)	183
Ковалевська О. О. План Полтавської битви Ніколя де Фера 1714 р.	202

Р Е Ц Е Н З І Ї

Верменич Я. В. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження	215
Масненко В. В. (<i>Черкаси</i>). Д.В.Карев. Білоруська й українська історіографія кінця ХVІІІ – початку 20-х рр. ХХ ст. у процесі генезису й розвитку національної історичної свідомості білорусів та українців	217

Х Р О Н І К А Н А У К О В О Г О Ж И Т Т Я

Блануца А. В. Міжнародна наукова конференція «Локальні й регіональні ринки ХІV–ХVІІІ ст.»	223
Шляхов О. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). ІІ наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Питання політичної історії України та Росії»	224

Т е л ь в а к В. В. (<i>Дрогобич</i>), П е д и ч В. П. (<i>Івано-Франківськ</i>).	
III Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність»	225
М а т я х В. М. До ювілею відомого українського історика Марини Володимирівни Скржинської	226
Ш в и д к и й В. П. До 60-річчя члена-кореспондента НАН України, професора В.М.Даниленка.	227
Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	230
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ у 2008 р.	233
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2009 р.	236

До уваги авторів!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи.

Подані в редакцію «УІЖ» наукові статті повинні мати визначені ВАК України (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України») такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невіршених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальшої роботи** у даному напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше **30** сторінок (1 авторський аркуш). Текстовий редактор – Microsoft Word for Windows, шрифт – Times New Roman, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**. Формат файлу – **.DOC** або **.RTF**.

Текст набирається **без переносів слів**. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті. Посилання виконуються через меню «Вставка» **автоматично (!!!)** наприкінці тексту.

Автори мають **повідомити про себе** такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (робочий, домашній, мобільний), **електронну пошту**.

У редакцію слід подавати **два роздрукованих примірники, електронну копію статті**, а також **дві анотації** (українською й англійською мовами).

Редакція «УІЖ» має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну адресу: **UHG@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

СТУДІЇ

М.Ф.Котляр*

«ВѢЩИЙ» ОЛЕГ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Дослідження загадкової постаті руського князя Олега, образ якого сплетений у літописах із розповідей, народних переказів і легенд. При всій своїй легендарності Олег був історичною особою, першим загальноноруським князем.

Розглядається цикл давньоруських фольклорних творів, об'єднаних ім'ям київського князя Олега (882–912 рр.). Вони загалом відносяться до часу об'єднання східнослов'янських земель навколо Києва, одного з найважливіших етапів творення Давньоруської держави, і тому самі собою становлять велику наукову вартість. Цікавим є й образ самого Олега, цього «велетня руських історичних сутінків», як назвав його знаменитий фольклорист М.К.Халанський¹. Поглинені, здавалося б, особою Олега народні перекази і легенди про нього, водночас, відбивають добу народження східнослов'янської держави, являючи собою головні (по суті, єдині) вітчизняні джерела, що характеризують події давньоруської історії IX–початку X ст.

У зображенні «Повісті временних літ», Новгородського першого літопису молодшого ізводу і деяких інших, пізніших, літописів, Олег виглядає постаттю неоднозначною і суперечливою. Літописці то милуються князем, то засуджують його, то докладно описують воєнні походи й епізоди його життя, то раптом втрачають інтерес до свого героя, не зберігши навіть точної дати його кончини. Сталося так тому, що давньоруські книжники залежали від своїх джерел, – фольклорних творів, які відбивали в літописі не лише фактичний бік справи, а й ставлення народних оповідачів до героя розповіді.

Уже у другій половині XIX ст. дослідники відзначили цю особливість характеристик Олега в найдавніших літописних ізводах. М.І.Костомаров, котрий присвятив працю літописному фольклорові, писав, що особа Олега в Початковому літописі є більше особою переказу, ніж історії. Наш сучасник Б.О.Рибаків, який вивчав фольклорні й писемні джерела про Олега, визнав: «У руському літописі Олег присутній не стільки як історичний діяч, скільки як літературний герой, образ якого штучно зліплений із пригадувань² і варязьких саг про нього»³. Дослідження джерелознавців наступних років загалом підтвердили цю думку. Хоча Олег при тому залишається історичною особою.

Здавна фольклористи відзначали, що відображені в літописах перекази і легенди про Олега зберігають типові риси усних народних творів: мальовничі подробиці, наприклад, та і самий ритм епічних казань. Іноді здається, що зі сторінок літопису промовляє воїнська пісня, яка склалася в колі найближчих удачливому князеві-завойовникові дружинників.

У науковій літературі висловлювалася думка, що історичні перекази про Аскольда і Діра вводять читача до кола казань про Олега Віщого. Це дійсно так. Розповідь про похід руського флоту на чолі з Аскольдом і Діром на греків уміщена Нестором під 866 р., а переказ про захоплення Києва Олегом – під 882 р., і між цими датами «Повість временних літ» не повідомляє нічого суттєвого: у тексті йде 12 «порожніх» статей (в яких проставлено лише роки, а тексту немає), а серед трьох інших лише одна, 879 р. містить відомості, що стосуються Олега: «Умершю Рюрикови предасть княженъ свое Олгови, от рода ему суца, вѣдавъ ему сынъ свой на руцѣ Игоря, бѣ бо дѣтескъ вельми»⁴.

* Котляр Микола Федорович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, гол. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

Тому немає нічого дивного в тому, що у пізніх літописах здобуття Києва Олегом прямо пов'язане з невдачею походу Аскольда і Діра на греків. В одному з них читаємо: «И услышал Олег, что Аскольд и Дир ходили войной на Царьград и возвратились в Киев посрамленными и с малой дружиной, взял с собою Игоря Рюриковича и пошел к Киеву и убил Аскольда и Дира и погреб их на горе»⁵. Перед нами типовий приклад суто літературної обробки фольклорного твору книжником пізнього середньовіччя з властивим йому прагненням з'єднувати сюжетні лінії відомих йому казань. Насправді немає прямого зв'язку (і не лише в часі) між невдалим походом Аскольда і Діра на Константинополь і вторгненням Олега до Києва.

Отже, під 882 р. Нестор вміщує в Повісті докладну розповідь про захоплення Києва Олегом: «Поиде Олегъ, поимъ воя многи, варяги, чудь, словѣни, мерю, весь, кривичи, и приде къ Смоленську съ кривичи, и прия градъ, и посади мужь свои, оттуда поиде внизъ, и взя Любечь, и посади мужь свои. И придоста къ горамъ къ киевскимъ, и увѣда Олегъ, яко Аскольдъ и Диръ княжита...»⁶. Тоді Олег сховав частину воїнів у ладях, іншу залишив позаду, і послав за Аскольдом і Діром, велівши їм сказати, що до них завітали купці, які йдуть до греків від Олега та Ігоря. Олег назвав себе й Ігоря родичами Аскольда і Діра й запросив київських князів прийти до них на пустельний берег Дніпра.

Коли Аскольд і Дір з'явилися, сховані в ладях воїни вискочили, і «рече Олегъ Асколду и Дирови: «Вы нѣста князя, ни рода княжа, но азъ есмь роду княжа», и вынесоша Игоря: «А се есть сынъ Рюриковъ». Аскольда і Діра вбили, по тому «сѣде Олегъ княжа в Киевѣ, и рече Олегъ: «Се буди мати градомъ русьскимъ»⁷.

До наведеної розповіді Нестора ніяк не можна поставитись як до звичайного повідомлення писемного джерела або навіть як до свідчення очевидця. Історичний переказ складався за законами усної народної творчості, від нього не варто очікувати дзеркального відображення дійсності. Цього не враховувала наука минулого, що відшукала у процитованому тексті багато недоладностей. Дійсно, заради чого могутні київські князі, недавні переможці грецького імператора, йдуть, та ще й без почту і охорони, до безлюдного берега Дніпра на заклик невідомого їм прибульця? Їх мало насторожити вже те, що невідома людина нав'язується їм у рідню.

Олег у цьому повістуванні видає себе за представника Ігоря, слухняного виконавця його волі, але потім одноосібно княжить у Києві принаймні 30 (а за відомостями Новгородського літопису, – навіть 40) років, а Ігор стає князем лише по його кончині. Навіть договір із греками 907 р. Олег укладає від свого імені, не згадуючи Ігоря, котрий досяг на той час віку приблизно тридцяти років, був уже зрілим чоловіком. М.І.Костомаров бачив у цих недоладностях свідчення відсутності історичної правди в переказі.

Разом із тим народний історичний переказ про здобуття Києва Олегом, багатий на легендарні подробиці, вірно відбив саму суть справи. Вперше в історії Південна Русь була об'єднана з Північною, і ця подія стала важливою віхою на шляху створення Давньоруської держави. Б.Д.Греков так визначив те, що сталося: «Гранню, і дуже суттєвою в історії Русі є об'єднання Новгороду і Києва, тобто Славії й Куявії⁸, в одну велику державу»⁹.

Як зауважив Д.С.Лихачов, описаний у Повісті шлях Олега з Новгороду до Києва був природним і вторганим давніми торговельними поїздками північних русів до Константинополя. «Рух Олега з Новгороду на південь до Києва і далі до Царгорода – це єдиний рух»¹⁰. Візантійський автор X ст. Константин Багрянородний у трактаті «Про управління державою» описує шлях руських ладей із Півночі через Смоленськ, Любеч і Чернігів до «фортеці Киоава, яку називають Самватас»¹¹, – саме цим шляхом і пішов Олег із бойовою дружиною. Та й останній похід Русі на Візантію за Ярослава Мудрого в 1044 р. під проводом його сина Володимира був організований із Новгороду.

Словами «Се буди мати градомъ русьскимъ» Олег офіційно визнав Київ столицею Давньоруської держави, що почала за його князювання формуватися («мати міст» – переклад грецького слова «метрополіс»). Важко сказати, чи були насправді Олегом виголошені слова, що оголошували Київ стольним градом руської держави, чи вони належать легенді, створеній фольклорним оповідачем. Але народна історична пам'ять чутливо вловила суть справи. Із того часу Київ дійсно зробився першим містом держави, що почала формуватися.

Народна історична пам'ять довго берегла спогади про те, що з ім'ям Олега пов'язані важливі події історії Русі та її стольного граду. Ці спогади примхливим чином викликали до життя цикл легенд про заснування Олегом ...Москви! У кількох пізніх (XVII – XVIII ст.) літописних ізводах розповідається: «При княженні же своем Олг пришел на Москву-реку, в нее текут Неглинна и Яуза, и поставил тут град и нарек Москвой, и посадил тут князя, сродника своего, и иные многи грады поставил в странах российских», а в іншому навіть читаємо: «И посадил Олег тут [у Москві] князя Юрья Володимировича, сродника своего»¹² – йдеться про дійсного засновника Москви, ростово-суздальського князя Юрія Долгорукого (помер 1157 р.). Та один із більш обізнаних у давньоруській історії пізньосередньовічних книжників, який знав, мабуть, що Москва виникла у XII ст., умістив у своєму літописі компромісну розповідь: Олег таки заснував Москву, «но не славен был тогда град и не люден, того ради помалу и разорился» (ізвод новгородського походження)¹³. Такі чудернацькі пагінці пустив давньоруський історичний переказ про захоплення Києва Олегом у кінці IX ст.

Олег належить до найбільш загадкових постатей східнослов'янської історії. Ми нічого не знаємо ані про його соціальне походження (князь він чи знатний дружинник), ані про його родинні стосунки з Рюриком і сином останнього – Ігорем. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (в якому відбився Початковий ізвод 1095 р., котрий передував «Повісті временних літ»), вважає, що Олег був не князем, а воєводою при сині Рюрика Ігорі, отже, не був у кривній спорідненості з ними. Нестор (або його джерело, невідоме науці) змушений був зробити Ігоря мало не немовлям, аби пояснити, чому це при прямому спадкоємцю Рюрика всім заправляє інша людина – Олег¹⁴.

Так званий Іоакимівський літопис пізнього і дуже сумнівного походження (переконаний, що він вигаданий у першій половині XVIII ст. В.М.Татищевим) називає Олега варягом, «князем Урманским», тобто Норманським. Інше джерело Татищева, так званий Розкольничий літопис (швидше за все, також написаний цим істориком) іменує Олега «вуем», дядьком Ігоря з материнського боку¹⁵. Нарешті, один із літописців XVII ст. пов'язує появу Олега в Новгороді з легендою про закликання варягів, називаючи його небожем Рюрика¹⁶. Перед нами різноманітні намагання пізніших руських книжників якимсь чином пояснити відзначені мною вище невідповідності в розповіді про здобуття Києва Олегом і перипетії його князювання.

Сама етимологія імені першого реального руського князя не викликає у вчених сумнівів. Давньоруське Ольгъ/Олегъ походить від древньоскандинавського антропоніма Helgi. Це ім'я відповідає прикметникові helgi, що поширився у Скандинавії в християнську добу завдяки тому, що за ним закріпилося значення «святий». Дехто вважає, що й ім'я Helgi/Олег теж мало значення «святий», а в язичницькі часи відбивало уявлення про сакральність верховної влади.

Скандинавське ім'я Helgi, потрапивши до східнослов'янського мовного середовища, почало жити новим життям. Приблизно на кінець X ст. воно внаслідок фонетичної адаптації набуло форми Ольгъ/Олегъ. У давньоруському язичницькому середовищі це ім'я відповідало уявленням про магічні, чаклунські можливості князя, завдяки чому з'явилося визначення «вѣщій». Так скандинавське ім'я

руського государя Helgi могло набути подвійного відбиття: у вигляді особистого імені Ольгъ/Олегъ і змістовного – у вигляді прізвиська «Вѣщій»¹⁷.

Отже, Олег не належав до родини Рюрика, а узурпував владу за допомогою відданої йому дружини, перетворивши Ігоря на іграшку у власних руках. Він зовсім не був «княжого роду», чим хизувався перед Аскольдом і Діром. Навпаки, згідно з Найдавнішим ізводом 1039 р., саме вони були нащадками Кия. У дійсності Аскольд і Дір були все ж таки варягами¹⁸, котрі прийшли на Русь разом із Рюриком, а потім вирішили пошукати кращої долі десь на Півдні, на шляху до Константинополя. Таким чином, удачливий кондот'єр Олег, ватажок відважної дружини (яка, можна думати, мало відрізнялася від розбійницької ватаги), усунув київських князів Аскольда і Діра (швидше, когось одного з них) і захопився самовладно княжити у Києві. Це безсумнівний історичний факт. Але сам спосіб заволодіння Києвом набув у переказі (що потрапив до Повісті) легендарного забарвлення. Адже реальний у своїй фактичній основі родовий чи історичний переказ може містити легендарні, казкові мотиви.

Згідно з «Повістю временних літ», Олег захопив Київ, переодягши воїнів купцями і сховавши їх у ладях. В одному пізньому літописі зустрічаємо дещо відмінне від того, що в Повісті, та ще й насичене новими подробицями оповідання, мета якого переконати читача в достовірності описаного. Олег прикидається хворим, лягає в ладдю і посилає посланців до Аскольда і Діра зі словами, що він купець підугорський¹⁹ і йде до греків від Олега князя і княжича Ігоря, захворів і запрошує їх на розмову. Коли вони з'явилися, то їх убивають прямо в тій ладді. Епізод із переодяганням воїнів у цьому літописі відсутній²⁰.

Мотив захоплення міста схованими в засаді або переодягненими воїнами належить до поширених у світовому фольклорі. Він зустрічається в пам'ятках стародавньої і середньовічної єгипетської, грецької, римської, іранської, арабської, германської, італійської та інших західноєвропейських літератур, що ще на початку ХХ ст. було встановлено О.С.Орловим. Трапляється цей мотив і в пам'ятках пізнього російського середньовіччя.

Яскравий і емоційно насичений переказ про захоплення Олегом Києва переходить у «Повісті временних літ» у лаконічну розповідь про державну діяльність князя: «Се же Олегъ нача города ставити и уставити дани словѣномъ, кривичемъ и мери...». Під наступним 883 р. Нестор веде далі: «Поча Олегъ воевати деревляны, и примучивъ а, имаше на нихъ дань по чернѣ кунѣ». Ще через рік «иде Олегъ на сѣверяне, и побѣди сѣверяны, и възложи на нь дань легъку, и не дасть имъ козаромъ дани платити, рекъ: «Азь имъ противень, а вамъ не к чему». Нарешті, під 885 р. Нестор продовжує опис підкорення центральною владою східнослов'янських племінних союзів і князів: «Посла [Олег] къ радимичемъ, рька: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ». И рече имъ Олегъ: «Не дайте козаромъ, но мнѣ дайте». И вдаша Ольгови по щялягу, яко же и козаромъ даяху». Літописець підсумовує державотворчу діяльність Олега словами: «И бѣ обладая Олегъ поляны, и деревляны, и сѣверяны, и радимичи, а съ уличи и тѣверци имяше рать»²¹.

Уже давно історики звернули увагу на надзвичайну швидкість і занадто буквально й стисло хронологію підкорення центральною владою в Києві сильних східнослов'янських племінних союзів і князів. Насправді цей процес розтягнувся на багато років і десятиліть. Мабуть, не маючи під рукою жодних інших джерел, окрім родових та історичних переказів, літописці розподілили події за роками, керуючись приблизними міркуваннями. Сталось це найраніше в Початковому ізводі 1095 р. або, як вважає більшість літописознавців, у «Повісті временних літ».

Можливо, не випадково літопис неначе забуває про Олега більше, ніж на двадцять років і повертається до нього лише під 907 роком. Думаю, що 886–906 рр. (переважна більшість яких у літописі лише позначена без будь-якого тексту)

були часом тривалої і запеклої боротьби Олега та його соратників за інкорпорацію до складу держави племінних об'єднань. На те, що ця боротьба була тривалою й кровопролитною вказує коротке зауваження Нестора: «А съ уличи и тѣверци имяше рать».

Як бачимо, Давня Русь кінця IX – початку X ст. залишалася недосить консолідованою, а спроби зміцнення її державної структури напштовхувалися на ще дуже сильний спротив знаті великих племінних союзів і князів. Тим не менше, в той час було зроблено вирішальний крок на шляху згуртування східних слов'ян в єдиному державному організмі, а це, своєю чергою, створило необхідні умови для наступного розвитку спільності економіки, території, мови, культури, побуту давньоруської народності, яка тоді інтенсивно формувалась. Ось які складні й тривалі процеси східнослов'янської історії криються за короткими рядками побудованої на народних переказах розповіді Нестора про підкорення Олегом східнослов'янських племен.

Згуртування більшості східнослов'янських племінних об'єднань навколо Києва зробило Давньоруську державу, яка народжувалася, могутньою в економічному й військовому сенсі, що надало їй можливості помірятися силами зі світовою державою того часу – Візантійською імперією. Під 907 р. Нестор описує грандіозну за своїми масштабами і розмахом воєнну акцію Русі: «Иде Олегъ на грекы, Игоря оставив Киевѣ, поя же множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны, и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы, и тиверци, яже суть толковины ... И съ сими со всѣми поиде Олегъ на конех и на кораблех, и бѣ числомъ кораблей 2000»²².

Досі літописна оповідь не містить нічого незвичайного, та це лише на перший погляд. Ще фольклористи XIX ст. відзначали у цій частині переказу риси не лише оповідання, а навіть пісенного складу. Нестор починає своє повісткування з переліку племен і народів, які йдуть у похід, а це якраз і характерно для пам'яток епічної поезії. Важливо підкреслити, що в тому переліку названі й племінні об'єднання, які не підкорилися на той час Києву: в'ятичі та хорвати – не виключено, що Олег уклав із ними союзню угоду, пообіцявши їм багату здобич у разі успіху.

Із дальшої розповіді літописця відомо, що на кожному з двох тисяч кораблів Олега сиділо по сорок воїнів. Саме ця кількість найбільш характерна для фольклорних творів, особливо поетичних. У билинах зустрічаються і сорок богатирів, і сорок калік, і сорок царів, і сорок тисяч ратної сили. В українських історичних піснях, багато в чому заснованих на давньоруській традиції, чисельність війська часто визначається сорока тисячами: «Иде на тебе сорок тысяч хорошей вроди», «зібрав війська сорок тысяч».

Тому є серйозні підстави думати, що розповідь Нестора про похід величезного війська під проводом Олега на греків запозичена з усного епічного джерела. Ним могла бути дружинна поезія (мабуть, у прозаїчному переказі). І в подальших літописних звістках про Олега проступає воїнський епос. На відміну від експедиції Аскольда, відбитої у візантійських і західноєвропейських джерелах, похід Олега залишився невідомим грецьким хроністам і письменникам – в усякому разі, вони про нього промовчали. Тому час від часу з'являються «сенсаційні» статті дилетантів, в яких доводиться, ніби ні походу 907 р., ні самого Олега не було, а Нестор (чи хтось із літописців-попередників) начебто «віддав» йому чи то воєнну акцію Аскольда, чи то похід на греків під проводом Володимира Святославича. Зрозуміла річ, що в будь-якому літописі текст міцно збитий і взаємно пов'язаний, подібні маніпуляції не могли навіть прийти на думку середньовічним літописцям.

При фольклорному походженні наведена мною частина статті 907 р. із «Повісті временних літ» заслуговує на довір'я. Похід руського війська на Константинополь став важливою подією в житті двох сусідніх держав, що мав справити серйозний вплив на країни регіону, насамперед на Болгарію.

Уже самий перелік давньоруських племен, які брали участь у поході 907 р., свідчить про те, що Олег ґрунтовно підготувався до війни. Крім того, київський уряд заручився підтримкою Болгарії, скориставшись антивізантійськими настроями царя Сімеона. Суходільне військо Олега (одна його частина рухалась, як сказано Нестором, «на конех») пройшло до рубежів Візантії землями Болгарії.

Ось чому кіннота Олега, не зустрічаючи особливого опору, наблизилася до могутніх мурів грецької столиці, а руський флот безборонно підійшов до константинопольської бухти. Коли князь із кораблями «прииде къ Царюграду, и греци замкоша Суд, а град затвориша»²³. Це відповідало історичній дійсності.

«Суд» – затока Золотий Ріг, що відділяла від Константинополя його передмістя Галату. Із давніх часів у разі небезпеки затока зачинялася велетенським залізним ланцюгом. Читаємо про нього в знаменитому путівникові по Константинополю: «Ланцюг – частину його можна й тепер побачити у дворі церкви св. Ірини (теперішній артилерійський музей) – був протягнутий між Галатою і Стамбулом через Золотий Ріг. Обидва його кінці були прикріплені до двох башт, які стояли на берегах бухти, і тягар ланцюга, що заважав проходові суден, підтримувався бакенами»²⁴. Залишки башт збереглися до ХХ ст. і досліджені археологами.

Одна з перших згадок про той велетенський ланцюг у візантійському джерелі відноситься до 717 р. Про нього писали згодом грецькі історики Лев Диякон (Х ст.) і Георгій Кедрен (ХІ ст.)²⁵. Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого Харальда теж згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту²⁶.

За прикладом візантійців водні шляхи почали перегороджувати й інші народи. Застосування подібної споруди на скандинавській Півночі засвідчено древніми сагами (для часів ХІ–ХІІ ст.), і це легко зрозуміти: адже примхливі обриси Скандинавського півострова з безліччю островів, незліченними фіордами й гирлами великих і малих рік створювали зручні умови для цього.

Золоторозький ланцюг було майже неможливо подолати. Цю надзвичайно велику і міцну захисну споруду не змогли зруйнувати навіть турецькі інженери під час облоги Константинополя величезним військом султана в 1453 р. Лише одного разу, 1204 р., як повідомляє новгородський літописець, під час штурму Царгорода хрестоносці, «пришедьше вь Судъ, замкы железныя разбиша, и приступивъше къ граду»²⁷. Пізній (ХVІ ст.) Львівський літопис пояснює, що ці «замки» – не що інше, як ланцюг. Не змогли подолати циклопічний ланцюг і корабельники Олега. Тоді князь вдався до хитрощів: «И повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабли. И бывшую покосну вѣтру, вѣспяша парусы с поля, и идяше къ граду. И видевшѣ греци и убояшася...»²⁸.

Ланцюг, що перепинив шлях кораблям руського князя до бухти Золотий Ріг, в дійсності існував. А от із самими тими кораблями Олега, що начебто на колесах під вітрилами атакували константинопольські твердині, справа є складнішою. Взагалі то перевезення легких суден на катках практикувалося на Русі в середньовіччі. Таким чином долалися вододіли між річками і порожисті місця на самих річках. Константин Багрянородний розповідає, як під час проходження порогів русам доводилося полегшувати свої судна, а після того вони знову споряджали свої моносили (однодеревки) вітрилами, щоглами і реями²⁹.

На водних шляхах тих часів, навіть на головному міжнародному гостинці «из варяг во греки», існувало безліч «волоків», тобто ділянок, на яких кораблі доводилося перетягувати на катках чи колесах. Новгородський перший літопис молодшого ізводу (він ближче стоїть до Початкового ізводу, ніж «Повість временних літ») спочатку прозаїчно зауважує, що Олег звелів витягти човни на берег – явно для того, щоб волоком перетягти їх на потрібне місце. Утім, далі новгородський книжник викладає легенду про ладді князя, що під вітрилами

самі рухаються суходолом³⁰. Перетягування ладей волоком, хай навіть і на катках, було надзвичайно важкою справою, що вимагала напруження сил усіх, хто в них сидів, а то й допомоги биків або коней. Вітрила не могли навіть і зрушити кораблі з місця. І все ж таки – вони могли бути піднятими на ладях Олега, що їх тягли суходолом!

У цю дію, як я вважаю, вкладали сакральний, магічний смисл. На таку думку наводять розповіді очевидців про те, як турецький флот обійшов суходолом протягнутий через Золотий Ріг ланцюг напередодні вирішального штурму Константинополя військом султана Мехмеда (Мухаммеда) у квітні 1453 р. Люди із жахом спостерігали за цим із височених мурів візантійської столиці.

На підставі свідчень очевидців – грека Франдзіса і венеціанця Барбаро, англійський учений-візантиніст С.Рансімен так відтворює операцію турецького командування по подоланню захисного ланцюга: «У неділю, 22 квітня, з першими променями сонця, незвичайна процесія кораблів вирушила в путь. Перед цим у воду спустили візки, підвели їх під судна і в кожний впрягли упряжку биків. Крім того, при кожному візку була спеціальна команда для допомоги на підйомах і найбільш важких ділянках шляху. Гребці кораблів сиділи на своїх місцях, працюючи веслами в повітрі, а офіцери ходили палубою назад і вперед, віддаючи команди. Вітрила були підняті, наче судна перебували в морі. Наче на якомусь фантастичному святі, майоріли прапори, били барабани, звучали флейти і труби, коли кораблі один за одним повзли вгору»³¹.

Зрозуміло, що турецькі воєначальники наказали підняти вітрила і рухати веслами для здійснення психічного тиску на обложених. Разом із тим описаним діям надавали, ймовірно, магічного значення. Напевно, командування руського флоту в 907 р., напнувши вітрила, також розраховувало на психологічний ефект.

Як мовилось, ім'я Олега і його діяння відбиті лише в нашому літописі. На відміну від його попередника у справі нападу на Візантію Аскольда і наступника – Ігоря, цей князь не згадується ні у візантійських, ні в західноєвропейських джерелах. А тим часом із його ім'ям пов'язаний не лише сміливий рейд проти імперії, а й перший відомий науці мирний договір із Візантією, який ще й потрапив у переказі (згодом кінця XI – початку XII ст.) до «Повісті временних літ».

Про цю угоду Нестор згадує одразу після розповіді про спробу отруєння руського князя: «И заповѣда Олегъ дань даяти на 2000 корабль...»³². Далі у «Повісті временних літ» переказується текст попередньої русько-візантійської угоди, укладеної в Царгороді 907 р. Ця угода буде підтверджена в 911 р., знову-таки в Константинополі, на що вказують початкові слова літописця в розповіді про неї: «Посла мужи свои Олегъ построити мира и положить ряд [договір] межю Русью и Грекы, и посла глаголя...»³³.

Після стислого викладу змісту русько-візантійського мирного договору 907 р. іде розповідь про те, як саме він укладався і затверджувався. Вимоги Олега викладені в літописі коротко і конкретно. Крім данини по 12 гривен «на ключъ» (останніми роками дослідники вважають, що йшлося про кермо ладі, тобто гривни давали на човен, в якому сиділо сорок воїнів), обумовлюється сплата данини Візантією «на рускыа грады: первое на Киевъ, та же на Чернигов, на Переаславль, на Полтѣскъ [Полоцьк], на Ростов, на Любеч и на прочаа городы; по тем бо городомъ седяху велиции князи, под Олгом суще». В угоді 907 р. забезпечувалися права руських купців і дипломатичних агентів у Візантії: утримання протягом шести місяців, безмитна і постачати їх продовольством. Обумовлювалося також, що руські люди мали жити на постійному дворі у кварталі св. Мамаї³⁴.

На закінчення розповіді про події 907 р. Нестор описує затвердження угоди обома сторонами. Грецькі імператори Лев і Олександр цілували хрест, «а Олга водивше на роту [присягу] и мужи его по Русскому закону, кляшася оружьемъ

своим, и Перуном, богомъ своим, и Волосомъ, скотьемъ богомъ, и утвердиша миръ... И приде Олегъ к Киеву, неся злато, и паволоки, и овощи, и вина, и всякое узорочье. И прозваша Ольга – Вѣщій: бяху бо людие погани [язычники] и невѣгласи»³⁵.

У цих рядках продовжується тема надзвичайності Олега, його чаклунства, «віщості». І далі заснований на історичних переказах і легендах мотив виключності князя, його несхожості з іншими людьми буде продовжений у легенді про смерть Олега від свого коня.

При тому, що походу Олега на греків 907 р. присвячена воістину велика кількість наукової літератури, питання ж про його причини і характер залишаються дискусійними. Варто прийняти думку М.В.Левченка, що угода того року була лише попередньою, а остаточний текст було ухвалено в 911 р.³⁶ Виглядає вірогідною думка І.Свенціцького, за якою переукладення договорів відбувалося при кожній зміні імператора.

Дійсно, вписаний до «Повісті временних літ» переказ тексту русько-візантійської угоди 911 р. набагато повніший і детальніший від тексту договору 907 р. Вона регламентує відносини між Візантією і Руссю, забезпечує права руських людей на ринках імперії, передбачає вільне наймання руських воїнів у грецьке військо, забезпечує розв'язання суперечок торговельного характеру та ін. Угода 911 р. ґрунтується на нормах візантійського і руського права³⁷. Природно, що язичники-руси присягались своїми богами, насамперед Перуном, якого частина вчених вважає киево-полянським богом, та Волосом, «скотьемъ богомъ». Важливо відзначити, що воїнство Олега принесло клятву на зброї. Цей звичай був поширений у тогочасних слов'ян, зокрема болгар у IX–X ст. За свідченням західноєвропейських джерел, болгар, коли збиралися присягнути, клали перед собою меч і на ньому клялися.

Повість про переможний похід русів на греків Нестор завершує словами, в яких зовсім мало від історичної правди, проте багато від народних легенд (можливо, від пісень дружинників Олега): «И рече Олегъ: «Исхийте парусы паволочиты руси, а словеномъ кропильныя [шовкові]... И повѣси щит свой въ вратех, показуя побѣду, и поиде от Царяграда»³⁸. Паралелі до розповіді літописця про прикріплення Олегом свого щита до брами Царгорода вчені-скандинавісти знаходять в ісландській сазі про норвезького конунга X ст. Олава й у древній данській легенді про богатиря Гуно (відомий у пізньому записі XVII ст.). Але природніше, здається, бачити мотив вчинку Олега у східнослов'янських звичаях. Уявлення про щит як символ перемоги міцно увійшло до давньоруської мови. «Взяти на щит» означає заволодіти містом штурмом.

Отже, після вдалого походу на Царгород, згадує Нестор, «прозваша Ольга Вѣщій: бяху бо людие погани [язычники] и невѣгласи»: це прізвисько пристало до князя завдяки язичництву і неосвіченості населення Русі. Літописець-християнин (а Нестор був ченцем Києво-Печерського монастиря, так само, як і інші його колеги XI – початку XII ст.) зневажливо ставився до язичників, котрі бачили у вчинках Олега щось надзвичайне. Адже в давньоруській мові слово «вещий» було синонімом понять «волхв» і «кудесник», тобто чаклун, чародій. У народній уяві Олег володів якимись нелюдськими знаннями і надлюдською силою.

У пам'ятках народної творчості, що оспівують походи Русі на Візантію, Олег виступає як удачливий і хитромудрий воєвода. Та це не означає, що в народі до нього ставилися взагалі доброзичливо. Все було набагато складніше. Безумовно, відчайдушно сміливий напад давньоруського воїнства під проводом Олега на Царгород не міг залишити байдужою частину народу. Природним чином завдяки воїнському, дружинному епосу князь зробився героєм низки народних переказів і легенд. Воїни-дружинники, мабуть, обожнювали його. При тому Олег як особистість не був улюбленцем народу – якраз навпаки. Це доводиться найзнамениті-

шою, мабуть, легендою з тих, що потрапили до «Повісті временних літ» – про смерть, заподіяну Олегові його конем.

Після того, коли в 911 р. у Константинополі були урочисто підтвержені умови русько-візантійського договору, що більше, ніж на тридцять років установив дружні стосунки між двома країнами і закріпив привілеї руських купців і дипломатів в імперії, «Повість временних літ» неначе втрачає інтерес до діянь Олега і не повідомляє про його життя аж до часу смерті. У літописній статті, де Нестор підбив підсумки князювання Олега, він коротко відзначив, що «живяше Олегъ миръ имѣа ко всѣмъ странамъ, княжа в Киевѣ»³⁹. І це було все. Б.О.Рибаків написав із цього приводу: «Разючою була необізнаність руських людей про долю Олега відразу після походу, що збагатив його... «Великий князь руський», як було написано в договорі 911 р. [через рік по тому], зникає не лише із столиці Русі, а й взагалі з руського обр'ю»⁴⁰.

Істориків уже давно цікавить доля Олега після його походу на Константинополь. Існує глухе повідомлення Новгородського літопису про те, що незадовго до смерті «ходив він за море», але за яке? Природно вважати, що за Чорне, і що в цьому джерелі йдеться про новий похід князя на Візантію.

Дійсно, відоме свідоцтво одного хозарського документа X ст., згідно з яким Олег здійснив ще один похід на Константинополь, що завершився його поразкою. Греки взяли гору над його військом за допомогою «вогню», тобто вогнеметів. Напевно, з цим походом слід пов'язувати повідомлення новгородського літописця під 920 р.: «Посла князь Игорь на Грѣкы⁴¹ вои Русь ськыдеи [ладей] 10 тысящ. И приплыша ко Цесарюграду, и многа зла створиша Русь: Суд бо весь пожгоша огнемъ...». Тодішній імператор Роман послав «патрикыя Феофана съ вои на Русь, и оогненымъ строемъ пожже корабля рускыя»⁴².

Висловлювалася думка, ніби цей історичний переказ, що відбився в Новгородському літописі, приписав Ігорю невдачу Олега. Адже «вѣщій» князь до кінця життя був у народній уяві у всьому удачливим. Та може бути й інше припущення: новгородський книжник, котрий знав, що походить на греків, які він приписував Ігореві як верховному князю, в дійсності здійснив нелюбий йому Олег, і скористався випадком, аби принизити його.

Хозарський документ сповіщає, що, зазнавши поразки від греків, Олег посоромився повертатися додому і пішов морем до Персії, де й склав голову. На часи воєнно-дипломатичної активності Олега щодо Візантії приходиться похід русів у Прикаспій проти арабів, описаний ал-Масуді. За свідченнями ібн-Ісфендіяра, він стався в 909/10 р. Звичайно, історики пишуть про два походи русів у прикаспійські області: поряд із цим називають ще й похід 912/13 р. А.П.Новосельцев піддав сумніву останню дату і дійшов висновку, що в дійсності відбувся лише один набіг русів на Каспій – в 909/910 р. «Виникає питання, – писав він, – про взаємозв'язок кавказької та візантійської політики Русі»⁴³.

Похід русів на Каспій об'єктивно сприяв зближенню з Візантією, чи не головним ворогом якої був тоді Арабський халіфат. Цій акції передувала угода Русі з Хозарією, після чого руське військо на 500 човнах⁴⁴ піднялося по Дону до волока, далі пройшло на Волгу, спустилось униз і пішло вздовж західного узбережжя Каспійського моря. Руси воювали проти намісника халіфа в північному Азербайджані, але зазнали поразки, мали великі втрати і повернули додому⁴⁵.

Згаданий хозарський документ X ст. згадує, що Олег/Хельгу перед походом до Азербайджану заволодів Тматороканню, а от у Каспійському поході майже всі руси були перебиті⁴⁶. Можна припустити, що й Олег міг скласти в ньому свою голову. Такому припущенню суперечить хронологія останніх років життя князя: якщо на Каспій він ходив у 909–910 рр., то не міг дожити до 912 р., яким датує його кончину «Повість временних літ». Утім, датування Повісті були і залишаються досить сумнівними.

Подібні міркування вільно плавають у річищі гіпотез, та ще й не дуже-то підкріплених фактичним матеріалом. Усе ж таки обережно припущу: Олег міг скласти голову в Прикаспії, і це загалом узгоджується з найдавнішим історичним переказом, що зберігся в Новгородському ізводі.

Новгородський перший літопис молодшого ізводу, в якому відбився Найдавніший київський літопис 1039 р., повідомляє, що після перемоги над греками князь не залишився в Києві, а «иде Олегъ к Новугороду, и оттуда в Ладогу. Друзии же сказуютъ, яко идущю ему за море, и уклюну змиа в ногу, и с того умре. Есть могила его в Ладозѣ»⁴⁷. Перед нами історичний переказ, що лаконічно відбився в літописі, та ще й у двох варіантах. А це означає, що вже літописцеві часів Ярослава Мудрого не були відомі ні обставини смерті Олега, ні саме місце його кончини.

Та головна легенда про Віщого Олега, поза сумнівами, є та, що розповідає про смерть князя, заподіяну йому власним конем. Вона вписана до «Повісті временних літ» і вміщена одразу по викладі умов русько-візантійської угоди 911 р. «Коли мова заходить про русько-скандинавські зв'язки в області словесності, то перше, що називають дослідники, – це сюжет смерті героя «від коня»⁴⁸:

«И приспѣ осень, и помяну Олегъ конь свой, иже бѣ поставилъ кормити и не вседати на нь», бо задовго до того він спитав у волхів і кудесників від чого помре. І сказав йому один кудесник: «Княже! Від твого улюбленого коня тобі померти!». Олегіві ці слова запали в душу, і він вирішив ніколи більше не сідати на свого улюбленця. Князь наказав годувати коня і не приводити більше до нього. Минуло кілька років, Олег не бачив коня, потім пішов у похід на греків. А коли повернувся до Києва і через чотири роки згадав він свого коня і спитав: «Де мій кінь, якого я наказав годувати і берегти?». А старійшина конюхів йому відповів: «Помер». Олег гірко засміявся, і пострікнув кудесника: «Неправо глаголють волъсви, но все то лъжа есть: конь умерль есть, а я живъ». Мовивши ці слова, він забажав побачити кості свого коня. Подивився на них, засміявся і сказав, наступивши на череп: «От сего ли лба смърть было взяти мнѣ?» ...И выникнувши змиа изо лба, и уклюну в ногу. И с того разболѣся и умре»⁴⁹.

Ця історія завершується традиційно як для історичного переказу: «И плакашася людие вси плачем великим, и несоша и погребоша его на горѣ, еже глаголетъся Щековица; есть же могила его и до сего дни, словеть могыла Ольгова. И бысть всѣхъ лѣтъ княжения его 33»⁵⁰. Тридцятка і трійка належать до улюблених чисел фольклору, тому було б наївним визначати дату смерті Олега, додавши 33 до 882 р.

Вивчення переказів і легенд у давньоруських літописах, зокрема у спеціальних працях про Олега⁵¹, виявило поширеність схожих сюжетів у різних європейських середньовічних літературах і фольклорі. Саме звернення до волхів-жерців за різними пророцтвами було універсальною практикою в давніх суспільствах. Легенда про смерть Олега представлена великою кількістю варіантів у різних літописних ізводах як XV–XVI, так і більш пізніх.

Дослідники легендарної історії про смерть Олега з «Повісті временних літ» давно звернули увагу на схожість її з ісландською сагою про Орвар-Одда. Героєві цієї знаменитої саги норвежцеві Одду віщунка напроорочила загибель від укусу змії, що поселиться в черепі його бойового коня на ім'я Факсі. Одд власноручно вбиває коня, щоб перешкодити здійсненню пророцтва. Минуло дуже багато років (сага відміряла своєму фантастичному героєві триста років життя), і Одд уже на схилі літ вирішив відвідати рідні місця, переконавши себе, що пророцтво про загибель на батьківщині не збудеться. Але герой спіткнувся на кінському черепі і з досади вдарив по ньому списом. То був череп Факсі, з нього виповзла змія й утервила Одда⁵².

Сюжети обох легенд, руської та ісландської, розвивають тему невідворотності долі-фатуму. При всій поширеності схожих сюжетів у світовому фольклорі вчені встановили особливу близькість історій Олега і Орвара-Одда. Скандинавську

легенду вони вважають первинною, такою, що вплинула на народження легенди про смерть Олега⁵³.

У легенді про смерть Олега, що потрапила до «Повісті временних літ», князь із любов'ю ставиться до свого коня, тому відсутній мотив помсти з боку тварини. Розв'язка легенди не вмотивована. Проте в давнину існувала легенда з іншим ставленням Олега до свого коня. У Тверському і Воскресенському літописах XV–XVI ст. Олег наказує вбити коня, а в Архангельському ізводі він «повеле отроком своим, да изведоше его далече в поле, и отсекут главу его, а самого повергнут зверям лесным и птицам небесным»⁵⁴.

На думку О.О.Мельникової, складачі Воскресенського й Архангельського літописів користувались якимись ранніми джерелами, що не дійшли до нас. Вона вважає, що в давньоруській традиції існували обидва варіанти мотиву позбавлення від коня: відсилення його від себе і вбивство. Тоді як у давньоскандинавській традиції представлено лише другий варіант. Давньоруське казання про смерть Олега втратило всі магічно-культурні мотиви позбавлення від коня, навіть у тих текстах, де його вбивають. Суто скандинавський міф виявився незрозумілим і чужим літописцеві⁵⁵.

Як мовилось, історія смерті Олега від коня була присутньою вже в Найдавнішому ізводі 1039 р. Але в первинному варіанті місце смерті Олега було віднесене кудись «за море». Перенесення його до Києва відбулося, мабуть, при складанні «Повісті временних літ»⁵⁶. Вивчення казань про кончину Олега як давньоруського, так і скандинавського, приводить до висновку, що жодне з них не зберегло повністю первинних мотивів і властивого їм змісту. О.О.Мельникова вважає, що сюжет смерті героя від укусу змії, яка виповзла з черепа його коня, був із самого початку зв'язаний з ім'ям князя Олега, скандинава за походженням, він «народився хоч і в скандинавському середовищі, але на руському ґрунті». Ця легенда відбивала культурні традиції скандинавів, та склалася на Русі. У перебігу асиміляції варягів у руському середовищі специфічно скандинавські елементи легенди були втрачені й забуті. А от сам сюжет, приурочений до імені знаменитого успішним походом на Царгород князя й відомого із тексту угоди з Візантією, набув значного поширення й існував у кількох місцевих варіантах⁵⁷.

Деякі фольклористи побачили в легенді про смерть Олега відбиття древнього міфу. Смісл його полягає в тому, що людині передрікають майбутнє, але вона не може скористатися з пророцтва, бо воно висловлене в неясній їй формі. Можна пригадати пророцтва грецьких оракулів, що мали загадковий і двозначний характер. Вчені вказують на прославлений у трагедії Софокла фіванський міф про Едіпа: страшне передбачення при його народженні збувається, незважаючи на те, що було зроблено все, аби воно не виправдалося.

У легенді про смерть Олега, що дійшла до нас у «Повісті временних літ», немає мотиву помсти князю з боку волхва, хоча її недружній характер щодо нього є безсумнівним (недарма в осмислення її одним літописцем XVII ст. введено епізод підвищення волхвів Олегом за неправдиве пророцтво!). Характерним виглядає таке висловлювання Б.О.Рибакіна: «Задум і зображувальні засоби казання обрані з таким розрахунком, щоб показати смерть Олега як відплату Руської землі варягознаходнику, провина якого не могла бути спокутувана навіть щитом на вратах Царгорода»⁵⁸. Втім, у цих словах своєрідним чином далася взнаки нелюбов вченого до варягів, значення і роль яких у руській історії він, звичайно, применшував.

Після смерті Олега в Києві почав княжити Ігор, прозваний Старим. Перша половина X ст. була часами становлення Давньоруської держави. Князівська влада, суд і збирання данини продовжували поширюватися на землі все нових і нових союзів племен і князів. Та верхівка цих об'єднань вперто противилася центральній владі країни, прагнучи зберегти свої привілеї та багатства. Із цим довелося зіткнутися Ігореві Старому.

- ¹ Халанский М.К. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // Журнал Министерства народного просвещения. – 1902. – Ч.342. – №8; 1903. – Ч.350. – №11.
- ² Певно, ідеться про фольклорні перекази.
- ³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.311.
- ⁴ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.14.
- ⁵ Гиляров Ф. Предания русской начальной летописи. – Москва, 1878. – С.146.
- ⁶ Повесть временных лет. – С.14.
- ⁷ Там же.
- ⁸ Так ці землі зветься у східних джерелах.
- ⁹ Греков Б.Д. Киевская Русь. – Москва, 1953. – С.453.
- ¹⁰ Лихачёв Д.С. Комментарии // Повесть временных лет. – С.408.
- ¹¹ Константин Багрянородный. Об управлении империей. – Москва, 1989. – С.44–45.
- ¹² Гиляров Ф. Указ. соч. – С.140.
- ¹³ Там же. – С.145.
- ¹⁴ Повесть временных лет. – С.14.
- ¹⁵ Татищев В.Н. История Российская. – Т.II. – Москва; Ленинград, 1963. – С.208.
- ¹⁶ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.128.
- ¹⁷ Мельникова Е.А. Олгъ/Ольгъ/Олег/Helgi Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя // Ad fontem. У источника: Сб. статей в честь С.М.Каштанова. – Москва, 2005.
- ¹⁸ Ім'я Аскольд має, безсумнівно, скандинавське походження.
- ¹⁹ Що живе недалеко від Угорщини.
- ²⁰ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.139–140.
- ²¹ Повесть временных лет. – С.14.
- ²² Там же. – С.16.
- ²³ Там же.
- ²⁴ Эссад Д. Константинополь. – Москва, 1919. – С.38.
- ²⁵ Лященко А.И. Былина о Соловье Будимировиче и сага о Гаральде // Sertum bibliologicum в честь А.И.Малеина. – Петроград, 1922. – С.126.
- ²⁶ Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе. – Москва, 2000. – С.109.
- ²⁷ Новгородская первая летопись... – С.46.
- ²⁸ Повесть временных лет. – С.17.
- ²⁹ Константин Багрянородный. Указ. соч. С.48/49.
- ³⁰ Новгородская первая летопись... – С.108.
- ³¹ Рансимен С. Падение Константинополя в 1453 г. – Москва, 1983. – С.100.
- ³² Повесть временных лет. – С.17.
- ³³ Там же.
- ³⁴ Там же.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.119.
- ³⁷ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – С.61.
- ³⁸ Повесть временных лет. – С.17.
- ³⁹ Там же. – С.20.
- ⁴⁰ Рыбаков Б.А. Указ. соч. – С.311–312.
- ⁴¹ Вище йшлося про те, що новгородські літописці не визнають Олега князем і всі його походи приписують Ігорю, – князю, якому, згідно з їх переконанням, він служив як воевода. Наука приймає дату смерті Олега як 912 р., та це не повинно нас у даному разі бентежити, бо хронологія правління цього князя в літописах дуже і дуже неточна, швидше від усього, вона є умовною.
- ⁴² Новгородская первая летопись... – С.108.
- ⁴³ Новосельцев А.П. Русь и государства Кавказа и Азии // Пашуто В.Т. Указ. соч. – С.99 и сл.
- ⁴⁴ А.П.Новосельцев вважає це число дуже перебільшеним.
- ⁴⁵ Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. – Москва, 1963.
- ⁴⁶ Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – Москва, 1990. – С.7–8.

⁴⁷ Новгородская первая летопись ... – С.109.

⁴⁸ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня» в древнерусской и древнескандинавской традициях // От Древней Руси к новой России: Юбилейный сборник, посв. Я.Н.Щапову. – Москва, 2005. – С.95.

⁴⁹ Повесть временных лет. – С.20.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Халанский М.К. Указ. соч.; Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – 1925. – Т.29.

⁵² Orvar-Odds saga / Ed. R.C.Boer. – Leiden, 1888. Див.: Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя от коня. – С.95–96.

⁵³ Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. – Москва, 1978. – С.185–193.

⁵⁴ Гиляров Ф. Указ. соч. – С.174, 179.

⁵⁵ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.95–108.

⁵⁶ Шахматов А.А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – Санкт-Петербург, 1908. – С.110–114.

⁵⁷ Мельникова Е.А. Сюжет смерти героя «от коня». – С.108.

⁵⁸ Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – Москва, 1963. – С.179.

The research of the mysterious figure of the Rus' prince Oleh, whose image was interlaced in chronicles from talks and legends. By all his legendary Oleh was the historical person, the first recognized Rus' prince.

О.М.Дзюба *

ЧИ ПИСАВ ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ЛИСТИ МОТРИ КОЧУБЕЇВНІ?

На підставі аналізу документів слідчої справи з приводу доносу генерального судді В.Л.Кочубея на гетьмана І.С.Мазепу та порівняння їх з іншими джерелами ставиться під сумнів автентичність відомих у літературі інтимних послань Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни.

Постать гетьмана Івана Степановича Мазепи оповита легендами та міфами, які супроводжували його протягом цілого життя. Уже це свідчить про непересічність та особливу харизму, властиву цій людині. Сучасники відзначали тонкий розум, високу освіченість, гарні манери, шarm, який забезпечував І.Мазепі успіх у жінок. Французький дипломат у Варшаві Франціс Бонак у 1707 р. писав: «Як я чув від пані воеводини (Сенявської – О.Д.), гетьман Мазепа, поза іншими своїми прикметами, приваблює легко до себе своїми чарами жінок, як хоче цього»¹.

Протягом століть легенди про любовні пригоди гетьмана надихали багатьох поетів, композиторів, художників, у тому числі Байрона, Пушкіна, Чайковського, Ліста та ін. Останньою його романтичною пригодою, чи то палким коханням, як це відклалося в літературі, було почуття до власної хрещениці Мотрі, дочки генерального писаря, а потім судді, який був поряд із І.Мазепою протягом багатьох років, Василя Леонтієвича Кочубея. Про цей роман стало відомо з доносу В.Кочубея на І.Мазепу 1708 р., де поряд зі свідченнями про зносини гетьмана з польським королем та його наміри вийти з-під протекції московського царя Петра I, були надані й листи чи любовні записки до молодої Мотрі, що могли б компрометувати українського володаря, представляючи його як людину, для якої

* Дзюба Олена Миколаївна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

не існує усталених моральних норм, а, відтак, здатну на будь-які непривабливі вчинки, у тому числі й зраду.

В.Кочубей повідомляв цареві, що гетьман звабив його доньку, яка втекла до нього з дому своїх батьків. Події, як видно з матеріалів справи, мали місце у грудні 1704 р. Донощик писав, що «в день св. Сави приславъ его М. з Бахмача рыбъ свѣжихъ чрезъ Демянка, а за тоєю оказією тотъ Демянко говорилъ Мотронѣ на самотѣ, же усиленно Панъ жадаеть, абы для узрення къ нему прибыла, а обѣцуетъ 3000 червонныхъ золотихъ». Того ж дня, зазначав далі В.Кочубей, гетьман знову прислав Дем'янка, наказавши йому підмовляти Мотрону за 10 тис. червоних золотих, але вона відмовилася. Тоді «тотъ хлопецъ словомъ Пана своего [просив], щобъ часть волосовъ своихъ урѣзала и послала Пану на жадање его»². За свідченням В.Кочубея, на день св. Миколая гетьман знову прислав того ж таки Дем'янка, наказавши, щоб його дочка зустрілася з ним там, де «дирка в огородѣ межі частоколомъ, противъ двора полковницкого, есть проломана, до которой дирки абы конечно вечеромъ пришла для якогось розговору»³.

В.Кочубей зазначав також що І.Мазепа зваблював його дочку «рукокописанными грамотками ... посылая ей дары различныя, яко единой отъ наложницъ», але Мотря не відповідала взаємністю. Тоді він, як пише В.Кочубей, «преклонися ко обаянію и чародѣяннію и сотвори дѣйствомъ и обаяніемъ, еже дщери моей возбѣситися и бѣгати, на отца и матеръ плевати»⁴. Імовірно для цього гетьман «бравъ сорочку ея з тѣла з потомъ килко разъ до себе. Бравъ и наместо з шії килко разъ, а для чого, тое его праведная совистъ знаетъ»⁵. Отже, почуття своєї молодій дочки до набагато старшого І.Мазепа, якому на той час було близько 65 років, до того ж, її хрещеного батька, В.Кочубей намагався представити як зваблення за допомогою чар (за народними повір'ями, для цього використовувалися волосся та речі, які носить людина), а також різних подарунків. Якщо все це насправді мало місце, то подібний фетишизм був свідченням глибокого інтимного потягу немолодого гетьмана до юної Кочубеївни. Генеральний суддя у своєму доносі наголошував, що гетьман домагався у подружжя Кочубеїв віддати за нього Мотрю, «прельцаая, устрашая, смертію прецаше», але дати свою згоду вони не могли, оскільки, як писав В.Кочубей, тоді він постав би як «законопреступный отецъ и маловѣрный христіанинъ».

Події, імовірно, розвивалися бурхливо. Мотря таки втекла з батьківського дому до гетьмана, як це видно з доносу В.Кочубея, який розпачливо подавав цю подію як таємне викрадення: «...в колоколь ударяя, да всякъ видит бѣдство мое. Лутче было бы ему смерти мя предати, нежели славу мою въ студъ несказанъ претворити!»⁶. Можливо, гетьман таки мав намір одружитися з набагато молодшою Мотрею, але на заваді стала церковна норма, за якою хрещений батько не міг одружитися зі своєю хрещеницею. У «Требнику» Петра Могили ця заборона трактується так: «Болшее есть духовное, нежели плотское сѣродство, сего ради никтоже может пояти себѣ в жену сію юже от святаго крещенія въспрїять, ниже матеръ ея или дщерь, ниже синъ его»⁷. І переступити через цю заборону Кочубеї не могли, щоб не «прославитися», ніби вони свою доньку, як писав батько, продали. Сам же гетьман, на думку дослідників, шукав можливості подолати цю перешкоду, і мав намір просити в архієреїв та грецьких патріархів дозволу на одруження⁸. Імовірно, гетьман пережив глибокий конфлікт між почуттям і честю, та, обравши честь, таки відправив Мотрю назад до батьків.

Любовні послання гетьмана до своєї коханої («листи») знаходилися у слідчій справі В.Кочубея та І.Іскри, що зберігалася в архіві Колегії іноземних справ. У літературі побутує усталений погляд щодо автентичності цих любовних записок. Уперше їх у примітках до своєї праці опублікував Д.Бантис-Каменський⁹, пізніше – О.Бодянський¹⁰ у складі слідчої справи, пов'язаної з доносом В.Кочубея. У публікації Д.Бантиса-Каменського наведено приписку графа Головкина на

слідчій справі: «Разбирая взятыя у Кочубея письма, нашли мы между прочими нѣкоторыя письма и цидулы вашего ль сїятельства (мається на увазі І.Мазепа – О.Д.) рукою, или чьею иною писанные к дочери его Кочубеевой (підкреслення – О.Д.), которыя подлинныя, не переписывая и никому оных не показывая к вашему сїятельству, за печатью при сем посылаемъ»¹¹. Як бачимо, граф Головкін зазначав, що не знає, писані ці листи Мазепою, чи чиею іншою рукою, і запевняв, що вони не переписувалися й нікому не показувалися, тоді звідки взялися копії, які фігурують в опублікованій слідчій справі? Ледве чи допоможе тут аргумент відомого письменника й дослідника В.Шевчука, який вважає, що в даному разі граф просто злукавив, а листи є автентичними пам'ятками¹². У контексті даної приписки слово «подлинныя» не означає автентичні, а ті, що були у слідчій справі.

Листи чи записки, адресовані Мотрі, можна розглядати як пам'ятки інтимного епістолярного жанру, аналогів яким немає у відповідній спадщині XVIII ст., що збереглася й відома на сьогодні, тобто типологічно їх порівняти ні з чим. Обставини оприлюднення, зміст і структура, а також майже повна відсутність власне приватного листування гетьмана Івана Мазепа можуть викликати деякий сумнів в їх автентичності. Збереглося подружнє листування, коли листи написані за усталеною формою звернення та підпису, вони передають почуття щирості, вдячності, вірності «найлюбезнейших сожителей и преданнѣйших друзей», як часто підписували чоловіки та жінки свої послання. Подібно зверталися й члени подружжя один до одного, або ж, як, наприклад, відомий діяч Григорій Полетика розпочинав свої листи до дружини: «Матушка, душа моя Елена Ивановна». Із відомого на сьогодні подружнього листування лише молода дружина Петра Савича Анастасія Ханенко (дочка генерального хорунжого М.Ханенка) звернулася в листі до свого чоловіка (1753 р.) не за усталеною, а узвичаєною в побуті народною формою: «Петрусенку, сердце»¹³.

Безперечно, приватні листи не призначалися для чужого ока, та все ж, імовірно, виявляти свої інтимні почуття в листах не було прийнято, тим більше, що писалися вони не завжди власноруч, особливо від жінок. Досить часто від імені адресанта листи писали домашні писарі, управителі або ж діти. Лише наприкінці XVIII ст. глибоко інтимні почуття простежуються, наприклад, у листах В.Капніста або І.Лашкевича до власних дружин. Зокрема, останній лист до своєї Анастасії розпочав словами: «Любезнѣйшій и вѣрнѣйшій другъ мой, душа жизни моей Настенька!», а завершив так: «Прощай, ангелъ мой, цѣлую тебя поминутно, мысленно, твой навѣк вѣрнѣйшій мужъ и преданнѣйшій другъ»¹⁴.

Із 12 любовних послань до Мотрі, які перебували у слідчій справі, лише двічі має місце звернення до коханої на ім'я: «Моя сердечне коханаая, наймилѣшая, найлюбезнѣйшая Мотроненько», «Моя сердечне коханаая Мотренько». Решта листів розпочинаються зверненнями «Мое серденко», «Мое сердечне коханаая», «Мое сердце коханое», зміст деяких із них можна трактувати як безособовий. Наприклад, перший лист: «Мое серденко, мой квѣте рожаной! Сердечне на тое болѣю, що надалеко одъ мене ѣдешъ, а я не могу очиць твоихъ и личка бѣленкого видѣти; черезъ сее писмечко кланяюся и всь члонки цѣлую любезно»¹⁵.

Тобто, вони не передають жодних особистісних рис ані автора, ані адресата. У кількох із них трактуються дії гетьмана та Мотрі, які, судячи за матеріалами доносу, мали місце. Так, учинок гетьмана, коли він відіслав Мотрю до батьків, пояснюється тим, що якби він її залишив у себе, то «твои родичи по всѣмъ свѣтѣ розголосили, же взявъ у нас дочку у ночѣ кгвалтомъ и держить у себе мѣсто подложницѣ. Другая причина, же державши В.М.* у себе, я бымъ не могль жадною

* В.М. – очевидно, «ваша милість» чи «ваша мосць» (див.: Геращенко О. Любовні листи Івана Мазепа до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку

мѣрою витримати, да и В.М. такъ же: мусѣли бисмо изъ собою жити такъ, якъ малженство кажетъ, а потомъ пришло бы неблагословеніе од церкви и клятва, жебы нам съ собою не жити»¹⁶. В іншому листі міститься запевнення, що «еще нѣкого на свѣтѣ не любивъ такъ. Мое бѣ тое щастѣе и радость, щобъ нехай ѣхала, да жила у мене; тилко жъ я уваживъ, якій кінець с того можетъ бути, а злеща при такой злости и заедлости твоихъ родичовъ»¹⁷.

Судячи з цих любовних записок Мотрю вдома батьки сварили, особливо мати, яка її навіть біла, забороняючи і думати про гетьмана. «Чи вже перестали В.М. мучити и катовати», – ідеться в одному посланні. Або в іншому: «Коли они, проклятіи твои, тебе цураются, иди въ монастырь, а я знатиму, що на той час з В.М. чинити»¹⁸. В листах є клятва своїй обраниці, що «поки живъ буду, тебе сердечне любити и зичити всего добра не перестану, и повторе пишу, не перестану, на злость моимъ и твоимъ врагамъ».

Ідучи за змістом послань можна побачити, що почуття Мотрі швидко минули: «Вижу, же В.М. во всемъ одмѣнилася своєю любовію прежнію ку минѣ. Якъ собѣ знаешь, воля твоя, чини, що хочеш! Будешъ на потумъ того жаловати»¹⁹. Наводилися слова Мотрі, що коли вона виходила «з покою мурованого од мене, коли далемъ тобѣ перстень діамантовій, над которій найлѣпшого, найдорогшого у себе не маю», то запевняла його, же «хочъ сякъ, хочъ такъ будетъ, а любовь межи нами не одмѣнится»²⁰. В іншому листі нагадувалася обіцянка дівчини: «Спомни тилко на свои слова, спомни на свою присягу, спомни на свои ручки, которіе минѣ не поеднократъ давала, же мене, хочъ будешъ за мною, хочъ не будешъ, до смерти любити обѣцала»²¹. Такий перебіг подій був вигідний для Кочубеїв, адже пояснював захоплення їхньої дочки старим гетьманом лише під впливом чар. З останнім листом для Мотрі надсилався гостинець: «Книжечку й обручик діамантовій, прошу тое завдячне прийняти, а мене в любовь своей неотмѣнно ховати»²².

Ці записки чи листи написані з використанням образів, що мають місце у народній пісенній творчості. Як зазначає О.Геращенко, «Мазепою вживаються класичні для народних пісень епітети:» личка бѣленкого..., рученку беленкую..., краснимъ личкомъ...»; зменшено-пестливі форми: очиць..., Мотроненько..., Мотренько...; повтори синонімів: «любити й сердечне кохати; метафори»²³. Наприклад, образ «і взяв дівоньку за білуру ручку»²⁴ присутній в одній з найдавніших пісень, що дійшла до нашого часу «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш». У записках до Мотрі ці образи повторюються, переходять з одного послання в інше, тобто автор користується певним кліше, запозиченим з народної пісенної творчості.

Досліджуючи стиль цих листів, О.Геращенко зазначає, що в них поєднуються елементи книжної та народно-розмовної мов, відчутний також вплив польської: «Усе це наявне і в інших епістолярних пам'ятках першої половини XVIII ст., але в Мазепиних листах відчувається ще й аромат українських пісень про кохання, що наближає їх до жанру авторської любовної лірики XVI–XVIII ст.»²⁵. Дослідниця, зіставляючи зразки польського інтимного епістолярного жанру, зокрема листи короля Яна III Собеського до дружини Марії-Казимири, пояснює наявність у листах до Мотрі Кочубеївни характерних польських запозичень «швидше схожістю образно-поетичних систем фольклору поляків та українців, ніж безпосереднім впливом польської епістолярної стилістики»²⁶.

Про польські впливи, зокрема мовні, ідеться і в дослідженні В.Московича, який також відзначає, що листи написано з використанням українського фольклору, а також образів, характерних для польської епістолярної спадщини, з якою І.Мазепа міг ознайомитися, перебуваючи при дворі польського короля.

Дослідник вважає листи автентичною пам'яткою, особливий стиль яких не можна імітувати²⁷.

В.Шевчук розклав їх на віршові рядки й стверджує, що дані листи – це «класично витриманий так званий архаїчний вірш, культивований ще в найдавнішому українському епосі (про Котигорошка, наприклад) та в тих билинних текстах, що збереглися в українській традиції»²⁸. Відтак ці листи, поряд з іншими, є пам'яткою літературної творчості гетьмана І.Мазепи, якого також традиційно вважають автором дум «Горе тій чаєчці» і «Всѣ покою щиро пригнуть», де бринить мотив єднання й спільної протидії ворогам, боротьби за «вольності». Остання представлена В.Кочубеєм як свідчення намірів Мазепи вийти з-під протекції московського царя й фігурує у слідчій справі. Іван Мазепа вважається й автором нещодавно опублікованого вірша «Старик с телом беседует». На рукописі зазначено, що це «скоропис XVIII в. Переписана в 1710 г. при разборе бумаг Батуринаского архива и переведена на русский язык с польского в Посольском приказе М.Белецким»²⁹. Вірш написано з використанням барочних антитез, протиставлення душі тілу, прагнення тіла бути молодим тоді, коли вже пора думати про душу. Як вважає відома дослідниця Т.Таїрова-Яковлева, цей вірш «дає уявлення про ті почуття, що їх він переживав через роман із Мотрею»³⁰.

Усі ці твори, що так чи інакше можуть бути пов'язані з іменем І.Мазепи, різняться як за жанром, стилістикою, так і за мовними особливостями. Листи чи послання до Мотрі займають серед них окреме місце та найбільш відповідають усталеному у художній літературі образу гетьмана як палкого коханця. Та все ж наявні джерела однозначно не підтверджують авторство І.Мазепи. По-перше, відсутні оригінали (якщо вони насправді були). По-друге, обставини оприлюднення також викликають сумніви щодо автентичності цих пам'яток. Роман між гетьманом і Мотрею мав місце взимку 1704–1705 рр., і виходить, що листи, які компрометували їхню дочку, Кочубеї продовжували зберігати до 1708 р., навіть після того, як віддали її у 1707 р. заміж за сина Василя Чуйкевича – Семена. В.Кочубей писав у своєму доносі, що 17 травня 1707 р. він звернувся до гетьмана з проханням дозволити сватання, «зобратъ людей на хлѣбъ и на сольъ», але гетьман не радив йому віддавати дочку заміж, казав, що «якъ будемъ зъ ляхами въ едности, тогда знайдется твоей дочкѣ женихъ з тоей стороны лядское знатній якій шляхтичъ, который твоей фортунаѣ доброю будетъ подпорою»³¹. Почувши «ті страшні слова, обнятий зосталъ великимъ ужасомъ ... и обявилемъ тихо той ужасъ и скорбь мою женѣ», – писав В.Кочубей. Вони вирішили на наступний день, у неділю 18 травня 1707 р., «зібравши приятелей і людей сусідських» учинити сватання й тут же обвінчати дочку з Семеном Чуйкевичем.

Т.Таїрова-Яковлева висловлює припущення, що ще влітку 1707 р. Мотря не була одружена, оскільки ієромонах Варлаам у листі від 27 липня того року з Києва до В.Кочубея свою приписку адресує «благословенной девице, панне Мотроне»³². Тут варто згадати, що в Україні траплялися випадки вінчання до весілля. Так, судячи з листа Юліани Апостол до Григорія Скорупи із запрошенням прибути на весілля її небоги Юліани Максимівни зі стародубським полковим писарем Григорієм Юркевичем, яке мало відбутися 22 квітня 1733 р., вінчалися молоді раніше весілля – 26 січня, тоді шлюб був «по церковному чиноположенію обрученіємъ и вѣнчаніємъ утврѣженъ»³³. Але за усталеною традицією лише весілля узаконювало подружнє життя. Можливо, на цей час воно ще не відбулося.

Т.Таїрова-Яковлева також вважає, що про сватання Мотрі йшлося в листі миргородського полковника Д.Апостола до В.Кочубея (5 грудня 1707 р.), де перший звертається до другого «мне велце мосце пане любительний сват и благодетель» і повідомляє, що писав до генерального осавула І.Ломиковського, також «моего мосце пана свата, брата и благодетеля», із проханням одержати дозвіл від гетьмана, щоб «перед сватами побывати в Батурине», де «о потребном между нами

деле устною з его милостью моим паном розмову буду мети»³⁴. Д.Апостол був сватом В.Кочубея, оскільки його син Василь Васильович одружився із дочкою Апостола – Анастасією. Інша дочка миргородського полковника – Тетяна – була дружиною сина генерального осавула І.Ломиковського, отже вони обидва були сватами для Д.Апостола, так він до них і звертався. А мали вести якусь іншу розмову, саме наодинці, як це видно з листа. І якщо під тортурами В.Кочубей заявляв, що вони з Д.Апостолом «сзжались и говорили о сватанью», то в даному разі йшлося, імовірно, про сватання сина Федора, який одружився з дочкою В.Скоропадського*. Та й сам В.Кочубей, свідчачи на допитах про своє майно, вказував, що «кільки тисячъ пошло на двои веселѣя, перше дочцѣ, а потомъ сыну, недавно отправленыхъ, купуючи вина, и меду, и матеріи и инные рѣчи на подарки»³⁵. Співучасник доносу піп Іван Святайло також засвідчив, що зустрічався з В.Кочубеєм на весіллі в його маєтності Диканьці взимку 1708 р. Імовірно, йшлося про весілля сина Федора.

Як видно з доносу, стосунки між гетьманом І.Мазепою і родиною Кочубеїв, незважаючи на конфлікт, не були повністю розірвані. Кочубеї приймали гетьмана (хай навіть з обов'язку), з їх дочкою він мав розмови, про що писав В.Кочубей. Існує чимало легенд про подальшу долю Мотрі, зокрема, що вона збожеволіла, утопилася в ставку в Батурині, пішла в монастир³⁶ тощо. Але більшість дослідників схиляються до думки, що вона таки вийшла заміж за Семена Чуйкевича. Щодо ідентифікації ігумені Ніжинського жіночого монастиря в 1733–1736 рр. Меланії Чуйкевичівни з Мотрею Кочубей³⁷, то, можливо, у даному випадку йдеться про дружину генерального судді В.Чуйкевича, якого в 1710 р. за підтримку І.Мазепи заслали у Сибір, де він і помер, а дружина, як писав Д.Бантиш-Каменський, «удалилась в монастырь в Малороссии»³⁸.

Принагідно можна сказати, що в родині Кочубеїв жінки були емоційними та пристрасними. Так, пізніше онука Василя Леонтієвича, дочка його сина полтавського полковника Василя – Ганна втекла з дому й без батьківського благословення вийшла заміж за Степана Томару. За що батьком і матір'ю (дочкою Д.Апостола) була позбавлена спадщини й «виключена з числа дітей своїх». Пізніше (12 серпня 1743 р.) у своєму заповіті він писав, що «при моей кончинѣ, понеже отхожу ко отцу своему и богу моему с желаніємъ моихъ грехов прощение реченную Анну жену Томарову за нанесенную мнѣ и женѣ моей найтягжчую печаль прощаю»³⁹, повернувши їй до числа своїх дітей, хоча й «без всякого наслѣдія». Подібно вчинила і правнука В.Л.Кочубея, дочка його внука генерального обозного Семена Васильовича – Надія, яка в 1765 р. виїхала з дому з капітаном П.Потьомкіним (із роду відомого катерининського фаворита Г.Потьомкіна) й обвінчалася з ним в Есмані⁴⁰.

В.Кочубей у своєму доносі, як уже зазначалося, вказував на «грамотки рукокописні», тобто написані гетьманом до його дочки записки. Але цікаво, що сам І.Мазепа у листі до О.Меншикова (1708 р.), виправдовуючись від звинувачень В.Кочубея, писав, що той, «будучи писарем енеральным, имѣючи у себе печать войсковую и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокгричной болѣзни не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидавал был лживые нѣкоторые, под именем моим рукою его подписанные и под печатью войсковою письма»⁴¹. Можливо, це визнання гетьмана про тяжку хворобу (подагра рук)⁴², було перебільшенням з огляду на небезпеку, яка йому загрожувала. Але ще у жовтні 1704 р., незадовго до бурхливих подій, перебуваючи в поході під Замостям

* О.Лазаревський вважав, що на час загибелі В.Кочубея його син Федір ще не був одружений (див.: Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII ст. // Русский архив. – 1876. – №12. – С.451). Він одружився з небогою гетьмана І.Скоропадського Анастасією Васильівною Скоропадською (див.: Модзалевский В. Малороссийский родословник. – Т.4. – К., 1914. – С.665).

І.Мазепа в листі до О.Меншикова просив посприяти у справі одержання дозволу Петра І на повернення його з військом додому, зазначаючи, що «под голим небом стоячи в обозах, признаюсь вашей вельможности, велми педокгричная и херокгричная болезнь от холодов и уставичних непогод докучает»⁴³. Проте один із прихильників гетьмана, а пізніше не менш завзятий адепт Петра І Феофан Прокопович писав, що Іван Мазепа «немоць себѣ и всего тѣла дряхлость притворяль, не былъ бо воистинну такъ безсилень, какова являль себя, аки бы и стояти и сидѣти долго не могъ»⁴⁴. Але, зважаючи на вірне служіння Ф.Прокоповича Петру І, невідомо, скільки у цих словах правди.

І все ж виникає питання, чи міг гетьман власноруч писати листи Мотрі, коли навіть підписувати свої універсали та офіційні листи йому було дуже важко. Цілком можливо, що любовні послання були написані кимось іншим на замовлення Кочубеїв, а про деякі деталі стосунків Мотрі з гетьманом вони могли дізнатися з її слів. Тим більше, що листи до Мотрі в контексті інших матеріалів слідчої справи справляють таке враження, нібито вони взяті з одного джерела. Читаючи справу доносу В.Кочубея на І.Мазепу, можна помітити наявність подібних сюжетів, повтори певних словосполучень, відмінності у мові та стилі окремих документів, зокрема тих, що безпосередньо були звернені до Петра І. Так, повторюється одна фраза, яка зустрічається в доносі Кочубея, коли він розповідає про зустріч І.Мазепа з ректором Вінницького єзуїтського колегіуму Зеленським, яка відбувалася в Києво-Печерському монастирі – «в столовой и в мурованой избѣ»⁴⁵. У листах до Мотрі також зустрічаємо – «в моем мурованом покое». Можливо, це усталене словосполучення, яке досить часто вживалося, або ж було використане однією й тією ж особою.

Документи, що їх представляв В.Кочубей, були написані як ним, так і іншими, про що свідчили два писарі – П.Колчицький та Григорій Глуховець, які супроводжували його в поїзді до Смоленська. Вони служили у В.Кочубея й були його довіреними особами. На допиті Колчицький засвідчив, що в дорозі В.Кочубей давав йому «писать съ своей и съ иныхъ рукъ»⁴⁶, переправляв написане і змушував його переписувати. Григорій Глуховець також твердив, що В.Кочубей «заставлявалъ его писать съ своей руки письма в доношение, приказывая ему, чтобъ у нихъ было то тайно, и ни кому бѣ не сказывали»⁴⁷. Можливо, вони переписували також і написані чиеюсь рукою любовні листи.

Відповісти на це питання однозначно неможливо. Відсутність оригіналів, прочитання листів у контексті справи, де вони фігурують як докази аморальності гетьмана, а також використання в них певних кліше, запозичених із народної пісенної творчості наштовхує на думку, що, можливо, вони таки не належали І.Мазепі. Безперечно, зміст листів несе інформацію про події, які мали місце в Батурині взимку 1704–1705 рр. Водночас вони передають глибоку неприязнь гетьмана до Кочубеїв, особливо до дружини Василя – Любові. Ця неприязнь яскраво виражена і в листі І.Мазепа до В.Кочубея, який також фігурує у справі. Гетьман радить тому приборкати свою «гордую, велерѣчивую жену», закидає йому, що протягом шістнадцяти років «процалося и пробачалося великимъ и многимъ вашим смерти годнымъ проступкамъ»⁴⁸. Він відкидає всі звинувачення «о якомось блудѣ, того я не знаю и не разумѣю, хиба сам блудишь, коли жонки слушаеш»⁴⁹. І таке ставлення могло б спонукати Кочубеїв помститися гетьману також і любовними записками. Якщо йти за припискою графа Головкина, то листи нікому не показувалися і не переписувалися. Можливо й справді граф «злукавив», і ці листи були переписані й залишилися у слідчій справі. Коли ж із них таки були зроблені копії, то чи з оригіналу послань І.Мазепа? Адже Головкин зазначав, що не знає, рукою гетьмана чи когось іншого вони написані. Тим більше, що з приписки графа не проглядається їх зміст. Але все це лише припущення, які можуть наштовхнути на подальші дослідження. Проте, згадані любовні запис-

ки, – належали вони гетьману, чи ні, – можуть свідчити про тонкі нюанси інтимних почуттів освіченої людини початку XVIII ст.

Таким чином, при відсутності оригіналів листів та враховуючи обставини їх оприлюднення, а також відомі факти приватного життя гетьмана Івана Мазепи можна поставити під сумнів його авторство. У деяких з них ідеться про конкретні події, інші ж є певним кліше, в якому використано образи, властиві українській і, до певної міри, польській народній пісенній творчості.

¹ Цит. за.: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. – К.; Полтава, 1995. – С.12.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1, отд.2. – Москва, 1859. – С.130.

³ Там же.

⁴ Там же. – С.126.

⁵ Там же.

⁶ Там же. – С.125.

⁷ Требник митрополита Петра Могилы. – К., 1996 (репринтне перевид.: К., 1646). – Т.1. – С.386.

⁸ *Павленко С.* Міф про Мазепу. – Чернігів, 1998. – С.173

⁹ *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. – Ч.3: От избрания Мазепы до уничтожения гетьманства. – Москва, 1830.

¹⁰ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантышем-Каменским и изданные О.Бодянским. – Ч.II: 1691–1722 // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Кн.1. – Москва, 1859.

¹¹ *Бантыш-Каменский Д.* Указ. соч. – С.35.

¹² *Шевчук В.* Просвічений володар. – К., 2006. – С.344.

¹³ Приватні листи XVIII ст. – К., 1987. – С.123.

¹⁴ Киевская старина. – 1896. – Т.53. – С.148–149.

¹⁵ Чтения... – С.127.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же. – С.128.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Там же. – С.129.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же. – С.130.

²³ *Геращенко О.* Любовні листи Івана Мазепи до Мотрі Кочубеївни. До вивчення епістолярної стилістики початку XVIII ст. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. – Т.3. – Х., 1994. – С.128.

²⁴ Хрестоматія давньої української літератури до кінця XVIII ст. – К., 1967. – С.179.

²⁵ *Геращенко О.* Указ. праця. – С.134.

²⁶ Там само. – С.135.

²⁷ *Moskovich W.* Hetman Ivan Mazepa's Love Letters // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. – Alessandria, 2004. – P.566.

²⁸ *Шевчук В.* Указ. праця. – С.345.

²⁹ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Мотря Кочубей и её роман с гетманом Иваном Мазепой // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – №1/2. – Санкт-Петербург, 2007. – С.104.

³⁰ Там же. – С.103.

³¹ Чтения... – С.101.

³² *Таїрова-Яковлева Т.Г.* До питання про повсякденне життя представниць козацько-старшинських родин початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. – 2008. – №3. – С.204.

³³ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII–XVIII вв. – К., 1884. – С.208.

³⁴ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Указ. праця. – С.205.

³⁵ Чтения... – С.142.

³⁶ Див.: *Кішик В.* До проблеми ідентифікації поховання Мотрі Кочубей // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – Вип.12. – К., 2001. – С.383.

- ³⁷ Павленко С. Указ. праця. – С.177.
³⁸ Бантыш-Каменский Д. Указ. соч. – С.52.
³⁹ Российский государственный архив древних актов. – Ф.1445. – Оп.1. – Д.2. – Л.5.
⁴⁰ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – Ч.II. – Москва, 1859. – С.400.
⁴¹ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Париж; Торонто, 1960. – С.293.
⁴² Див.: Рот О. Клиническая терминология. В переработке и с дополнениями д-ра мед. Я.Б.Эйгера. – Москва; Ленинград, 1930. – С.559.
⁴³ Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – Вып.І: 1687–1705 гг. – Санкт-Петербург, 2007. – С.154.
⁴⁴ История императора Петра Великого от рождения его до Полтавской баталии. – Санкт-Петербург, 1773. – С.157.
⁴⁵ Чтения... – С.102.
⁴⁶ Там же. – С.121.
⁴⁷ Там же.
⁴⁸ Чтения... – С.131.
⁴⁹ Там же. – С.132.

On the base of analyzed documents of evidence affair on the occasion of delation of the general judge V.L.Kochubei on hetman I.S.Mazepa in comparison their with other sources, it's throw doubts on authenticity of the well-known in literature intimate letters of Ivan Mazepa to Motria Kochubei.

І.О.Гуржій*

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ КИЇВСЬКИХ КУПЦІВ ХІХ ст.

У статті на тлі суспільно-політичного й економічного розвитку міста Києва досліджено основні аспекти повсякденного життя купців у ХІХ ст. Проаналізовано соціокультурні явища, які впливали на їх побут і звичаї. Показано впливи національних та іноетнічних факторів на формування самосвідомості, способів проведення дозвілля, моду тощо.

Повсякденна історія купців, з їх малими та великими життєвими проблемами, найтіснішим чином була пов'язана з розвитком міста: суспільно-політичними й економічними зрушеннями в ньому, загальними здобутками у сферах культури та науки, а також різними матеріальними негараздами, стихійними лихами, епідеміями тощо. Власне «обличчя» Києва на межі ХVІІІ і ХІХ ст. визначала наявність у ньому Києво-Печерської лаври, 26 кам'яних і 20 дерев'яних церков, 29 монастирів і прибудов навколо них, 18 публічних установ, 12 цегляних і 3672 приватних дерев'яних будинки (із них на Подолі – 2068, на Печерську – 1098, у Старому місті 506 (1797 р.)). Кількість мешканців періодично помітно змінювалася, що залежало від проведення ярмарків, масових захворювань і смертності людей, паводків, пожеж та ін. Так, протягом 1796–1800 рр. у трьох частинах Києва чисельність городян становила від 19 до 30 тис. осіб. Великий приріст населення спричинило перенесення сюди з м. Дубно Хрещенського ярмарку (1797 р.), на який щорічно почали з'їжджатися до 5 тис. дворян, купців, міщан та ін., що укладали у так званому Контрактовому будинку торгові угоди на досить значні суми¹.

Проте, навіть певне економічне «пожвавлення» в кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. мало чим змінило умови існування основної маси городян. «Немає будин-

* Гуржій Іванна Олександрівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (Київ).

ків мурованих, немає ладу в будівництві, немає регулярності та архітектури, – зазначав сучасник, письменник В.Ізмайлов. – Вулиці не мощені, їх вкриває пісок. Поділ, найбільш населений, ніж інші частини..., зовсім не виглядає містом. Дерев'яні дахи, низькі хатини прикривають церкви та монастир. Вулиці такі вузькі на Подолі, що ледь-ледь дві підводи можуть розминутися. Сполучення між трьома частинами міста надзвичайно важке через те, що гори відділяють їх одну від одної. Здається, нібито ви бачите три різних поселення. Я кажу поселення, оскільки і цілий Київ навряд чи заслуговує називатися містом»². Схоже висловлювався й І.-А.Еренстрем: «Жалюгідні хати, вибудовані за українським способом із плоту зовні і обліплені глиною всередині»³.

Одними з основних доходів міста на той час були: винний відкуп, яким безпосередньо, за традицією, завідував магістрат, надходження від різноманітних торгових установ (у тому числі й передмість), оброки з податного населення, відсотки з оголошених капіталів і кредитів, наданих купцям, міщанам і поміщикам. Характерно, що в 1800 р. борг негоціантів і міщан місту через усілякі несплати становив близько 69 тис. руб., а казна того, у свою чергу, завинила лише купцям Долинному та Котляревському 37 тис. руб.⁴

Наведені факти переконливо свідчать про тісні взаємозалежні фінансові стосунки городян, насамперед купців і міщан, із місцевим управлінням. На що ж витрачалися, головним чином, бюджетні кошти, дозволяють уявити такі дані: на утримання царської армії виділялося близько 15 тис. руб., фаянсової фабрики, яка належала місту, – 18,2 тис. руб., кінної пошти – 9,7 тис. руб., богодільні – 2 тис. руб., лікарень і народного училища – 5 тис. руб. Чимало коштів ішло на ремонт шляхів (3,3 тис. руб.), освітлення вулиць ліхтарями (близько 1 тис. руб.) тощо. Порівняно небагато грошей потребувало функціонування постійної групи музикантів, догляд за годинниками на башті й кімнатах магістрату, артилерії⁵.

У кінці XVIII – на початку XIX ст., внаслідок третього поділу Речі Посполитої 1795 р. і приєднання Правобережної України до Російської імперії, на повсякденне життя киян помітно впливало зростання в місті кількості представників польської національності. Багато з них були вихованими, у цілому добре ставилися до Росії й надавали більше переваги проживанню в ній, ніж, скажімо, в Австрії чи Пруссії, де їх нерідко «оббирали й гнули в дугу». Вони потрохи оволодівали «великодержавною» мовою, гарно розуміли українців, з якими їх пов'язувала давня історія. Польський елемент особливо виразно проявлявся тоді в середовищі місцевого дворянства та купецтва, позначався на побуті і культурі. Польська мова, поряд із російською, стала звичайною в діловодстві, на ринках, балах і т. п.

Правда, військово-політичні події, пов'язані з діяльністю Наполеона, внесли певні корективи. Зовнішні обставини, які мали місце в 1806 і 1812 рр., змусили царський уряд зосередити в південно-західних регіонах імперії значні збройні сили та вжити всіляких заходів для пожвавлення економіки. Активізація, масштабність, а головне – вигідність тут торгівлі зумовили наплив російських поміщиків і купців. Через що, за свідченням очевидця тих подій, «потужним був тоді не тільки в Києві, але й в усій Україні блискучий російський елемент»⁶.

Створення народного ополчення в 1812 р. зіткнулося з неоднозначним ставленням, а то й протидією з боку польської частини суспільства Києва. Особливо активно це проявлялося під час загальних зібрань або коли відбувалися «контракти». Місцеве панство й купецтво організовувало «вибори», бали та «вечори», де тісно спілкувалися представники влади, заможні українці, росіяни та поляки. І хоча на публічних зібраннях (на «контрактах», у театрі), як правило, притримувалися «благопристойності», такий «спокій» викликав неабияку підозру у відповідних органах. І тоді начальник поліції вимагав вести постійне суворе спостереження за поведінкою киян. А деяких іноземців навіть виселяли в примусовому

порядку за межі держави⁷. Через певні настрої саме поляків формування ополчення з місцевого населення практично залишалося незавершеним⁸.

На той час місто продовжувало викликати у сучасників неоднозначні почуття: захоплення його старовиною й несприйняття галасу торгового люду, прихильність до нововведень у моді та критику недбалого впорядкування вулиць... «Київ старий, – зазначив у своїх дорожніх нотатках кн. І.Долгоруков, – але древність його не така помітна, як новгородська. Там сторіччя на будь-якому церковному приміщенні, на будь-якому шпилі дзвіниці показують і свідчать про довговічність; тут *усе щось нове, більше моди, менше старовини*». Не сподобалося йому те, що окремі будівлі Приказу громадської опіки розміщувалися на відстані в декілька верств навколо міста й не мали «великої слави»⁹. Одночасно він не радив будь-якому зі свого кола відвідувати Київ у період Успенського посту, або коли відбувалися «контракти»: «Спочатку – тлуми богомольців і набожних відвідувачів, потім – натовпи поляків та розкішні торжества не дадуть часу ні про що подумати, усе в розвагах: і монахи, і миряни, усім ніколи»¹⁰. Тоді «усі нірки набиті людом, а винайм пристойних помешкань досить дорогий»¹¹.

Водночас, загальний благоустрій залишався вкрай незадовільним: улітку на вулицях здійснювалася жахлива пилюка, а весною та восени в багатьох місцях утворювалося «бездонне» багно. У цьому відношенні не ставала винятком і найліпша частина – Липки. Навіть удень на людей могли напасти зграї бездомних собак. Частим явищем були пожежі. Одна з них у 1811 р. знищила майже весь Поділ і примусила організувати загони спеціальних охоронців – «ратників», які мали стежити на перехресті вулиць і в разі потреби здійснювати відповідні заходи.

Коли ж спалахнула пожежа, все місто затягло «гарячим» димом, стало важко дихати, нічого не було видно на відстані. Поширювалися чутки, ніби затримали 14 осіб, запідозрених у скоєнні підпалів. 8 з них відправили для слідства до Петербургу¹². Протягом двох місяців зареєстрували 20 пожеж різних масштабів, загинули люди. У фортеці підняли мости й нікого не пропускали без спеціальних дозволів коменданта¹³. Серед звинувачених у цих лихах виявилася декілька поляків, євреїв і французів. Особливо не жалували городяни «жидів і ляхів»¹⁴.

Водночас, трагедія 1811 р. спонукала владу розробити й затвердити план відбудови Подолу, де чисельність будинків зменшилася в 5 разів¹⁵. Тому через декілька років ця частина помітно змінилася на краще: вулиці «вирівняли», розчистили від старих і непривабливих споруд, а також дещо розширили, нові будинки розташували в певному порядку за спеціально розробленими кресленнями. Правда, чиновники магістрату і купці відмовилися задовольнити вимоги вищого керівництва щодо ремонту пошкодженої Андріївської церкви, бо та знаходилася в безпосередньому підпорядкуванні відомства, яке опікувалося Маріїнським палацом. Казна ж на такий захід коштів не виділила. Із цього приводу суперечки між обома сторонами затяглися на роки. Жителі бідкалися, бо будівля тим часом без реставрації руйнувалася все більше¹⁶.

Паралельно йшло впорядкування Печерська й будівництво тут «присутственних місць». Поступово на його території зростала кількість приватних будинків і мешканців, які терпляче ставилися до тимчасових незручностей¹⁷. До стихійних лих із тяжкими наслідками слід зарахувати паводки й епідемії, із котрими періодично боролася влада і відповідні установи. Так, 1 травня 1808 р. вода з Дніпра покрила всі тутешні острови та затопила на Подолі 180 будинків¹⁸. Ще більшої шкоди наробила повінь 1820 р., а потім 1826 р.¹⁹ Незадовільний санітарний стан міста, особливо на Подолі, робив звичайними такі хвороби, як віспа, тиф, золотуха, скарлатина, малярія та шлункові розлади. Зокрема, віспа мала місце в 1802, 1807 та інших роках. А в 1810 і 1826 рр. вона зумовила велику смертність серед населення²⁰.

Великих матеріальних збитків торговому люду завдала пожежа 16 лютого 1824 р., яка знищила фактично всі дерев'яні крамниці на Печерську²¹. Того ж

року, за свідченням «старого киянина», під «чудовими липами влаштували щось схоже на бульвар, але все ті ж пилюка на вулицях, і все ті ж споконвіку ворогуючі між собою партії монтеккі і капuletті, брудних жидів и голодних псів. Зрідка лиха четвірка якогось барина з верескливим фореитором або цуг із бичом ясного пана звертали на себе увагу. Діти Ізраїлю, поспіхом зупиняючись, під палючим сонцем, трясали свої міхові шапки, ... , і принижено кланялися, а собаки відчайдушно кидалися слідом за кіньми»²².

На побутовому рівні життя купців у першій чверті XIX ст. мало чим різнилося від кінця попереднього століття. Усі ті ж «гільдійські проблеми», сплати податків, крадіжки грошей, сімейні драми... Так, 1800 р. прикажчик Клареле (француз – ?) украв у купця Полієра 400 руб., чим «впритул» зайнялася міська поліція²³. Із купця 3-ї гільдії Гросмана офіційні особи прагнули витребувати борги для відставного полковника Маковецького, який проживав у Києві²⁴. У лютому 1804 р. поліція проводила слідство щодо захоплення майна міщанина Бойкова купцем Родіоновим, росіянина за походженням (?)²⁵. А негоціант Дубарев того ж року «примудрився» напасти на будинок титулярного радника (!) Куработова й відібрати в нього ділянку землі²⁶.

Спадкові й родинні справи купці, як правило, вирішували офіційно, за допомогою місцевого чиновництва. Проте, за таких обставин не обходилося й без певних непорозумінь і зловживань. Так, урядовці Київського магістрату незаконним чином конфіскували частину майна дружини купця Котяновського (за борги чоловіка). Справу було офіційно зареєстровано в «Журналі вихідних документів» і вона набула широкого розголосу (1804 р.)²⁷.

Не менш інтригували купецьке середовище «чужі» сімейні чвари. Наприклад, лише одна спроба дружини купця Личкова втекти із Києва з «конкурентом» того Єфремовим, стала приводом для початку спеціального «розслідування» (1805 р.)²⁸. Тоді ж відбувалося офіційне листування Канцелярії київського військового губернатора з губернським правлінням із приводу розлучення купця Родіонова з дружиною, яка, будучи невдоволена поведінкою чоловіка, втекла до свого батька²⁹. А купець Слюсаренко 1806 р., придбавши будинок у міщанки Козелецької, мало того, що не сплатив власниці грошей, так ще й побив жінку³⁰.

Звичайно, найтрагічнішими ставали ті випадки, коли через різні фінансові чи побутові негаразди деякі особи відважувалися на самогубство. За таких обставин, якщо якісь гроші купця знаходилися в межах компетенції магістрату, то спадкоємці могли розраховувати на їх повернення. Як це, наприклад, сталося після самогубства Варшаури (1811 р.)³¹.

Особливе місце в повсякденному житті й деякі характерні риси мало дозволяла купців. Найяскравіше це проявилось в період «контрактів», коли Поділ, як у «старі добрі часи», перетворювався на «центр» суспільних подій. Найбільше їх відбувалося на площі перед Контрактовим будинком, спорудженим у 1800–1801 рр. за проектом архітектора А.І.Меленського в стилі класицизму*. У залах самої будівлі, крім «контрактів», відбувалися судові засідання, концерти, маскаради та банкетти. Пани, шляхтичі, євреї, купці, селяни, чиновники, «лошадники», «балагули», ксьондзи, священики, військові, як писав В.Іконников, усі снували тут взад і вперед. Чулися польська, російська, «малоруська», німецька, вірменська, турецька та татарська мови, а також «єврейський жаргон»³². Особи, які приїздили до Києва, об'єднувалися в групи і наймали цілі будинки для тимчасового проживання, бо окремі квартири чи кімнати коштували тоді особливо дорого. Контрактова зала,

* Під час пожежі 1811 р. другий, дерев'яний, поверх його згорів. Після спорудження нового приміщення для «контрактів» стару будівлю перебудували для ремісничої управи та Управи магістратських цехів. Коли остаточно скасували магдебурзьке право та самоврядування, то будинок передали Міській думі, а в 1874 р. – Подільській дівочій гімназії.

що порожнювала майже цілий рік, раптом заповнювалася купцями, їх товарами та покупцями. Усіх їх привозили карети, сани, дормези. Чимало людей прибувало пішки. Тут міг обертатися дантист і фабрикант Флері, винахідник нового запашного мила та фарби для сивого волосся Жарго, власник магазину одеколону й албанського тютюну Матіас, особи, що пропонували свої послуги з мавпами, мопсами, білим ведмедем, горобцем, який умів «рахувати» та інші³³.

На духовний стан городян впливало та сприяло їх культурному збагаченню функціонування декількох постійних і тимчасових (громадських і приватних) театрів, частина прибутків з яких ішла на користь Виховного будинку. Заснування постійного, правда, дерев'яного, театру почалося в 1801 р. на Хрещатику*, а офіційне відкриття сталося 9 вересня 1803 р. Його розташували на місці, де потім (у 1851 р.) побудували замість театру триповерховий готель «Європейський» за проектом архітектора О.Беретті. Спочатку він ніяк не міг привабити багато відвідувачів через брак кваліфікованих акторів. Навіть у 1810 р. кн. І.Долгоруков із цього приводу зазначив: «Театр хоч і є в Києві, і зовні гарний і великий, але через брак акторів гри у ньому немає. На одні лише контракти приїздить якесь іноземне збіговисько скоморохів і щось представляє; його переповнюють більше розкоші й марнотратство, аніж смак до театру»³⁴.

Як би там не було, але «європейський дух» проникав у Київ і поступово охоплював широкі верстви городян, принаймні більш-менш заможних і освічених. З іншого боку, «сусіди»-росіяни «ознайомлювали» тут зі своїми кращими здобутками в галузі культури. Тому-то вже не в диковинку було почути поезію О.Пушкіна з вуст дівчат навіть у купецьких сім'ях.

У 1811 р. помітною подією в культурному житті міста стали гастролі європейських музикантів Ромберга та Лафона³⁵. У театрі певний час виступала трупа поміщика Ширая. У 1821 р. керівництво ним, а точніше утримання, перебрав на себе прибулий із Полтави московський актор М.Щепкін. Тоді в репертуарі домінували твори представників романтичної школи. Зокрема, ставилися п'єси В.Шекспіра («Гамлет», «Граф Ессекс»), Шіллера («Карл Мор»), Мольєра («Скупий»), а також Расіна, Скриба, Коцебу.

У 1823 р. між діями вистав, в антракті, співали артисти Львівського театру Герлетц і Крулинський, а польські демонстрували свої національні, російські, французькі та інші танці. Великий концерт дала співачка Каталани³⁶. Неабиякий переполох, вплив на свідомість викликали в жителів події, пов'язані з виступом декабристів на Сенатській площі в Санкт-Петербурзі. А з 30 грудня 1825 р. по 3 січня 1826 р. у межах міста Васильків, сіл Мотовилівка, Ковалівка та Трилиси сталося відоме «возмущение» Чернігівського полку, який у своїх намірах підтримати декабристів вирішив іти на Київ. Серед городян, особливо поміщиків і купців, які з'їхалися на «контракти», виникла паніка. Вона ще більше посилилася тоді, коли стало відомо про притягнення до слідства й відправку до північної столиці імперії багатьох військовослужбовців і знатних осіб. Численні групи людей наспіх полишали місто. Контрактів будинок і площу поліція взяла під особливий контроль. Зрозуміло, що все це не могло не позначатися на торгівлі.

Проте неспокій поступово вщух і духовне життя відновилося. У 1843 р. до Києва на гастролі знову приїхав М.Щепкін. Одночасно з ним О.Мартінов³⁷. А через 5 років і славнозвісний Ф.Ліст, який нерідко програвав тут у карти значну частину грошей, зароблених на концертах³⁸. У першій половині XIX ст. виступав на «контрактах» і балет із Мадрида³⁹.

---

* Перші житлові будинки тут з'явилися в 1897 р. Через те, що на Хрещатику було зосереджене театральне життя міста, вулиця мала тоді назву Театральна.

На середину століття в Києві налічувалося вже 80 вулиць і 30 провулків, у той час, як 49 вулиць і 101 провулок існували в 1817 р. Причому понад 50% з них були не мощеними, а інші – лише частково⁴⁰.

Для кінця 50-х рр. став характерним факт про надання дозволу керівникові трупи французьких акторів Левассору прибути з гастролями на час проведення Контрактового ярмарку⁴¹. Як засвідчив один з офіційних документів, на той час належної тиші в театрі не завжди дотримувалися. У холодну пору року сиділи в шапках. А відсутність вихованості в деяких громадян інколи ставала причиною небажання публіки відвідувати вистави⁴².

Щодо описаних подій, слід додати і таке. Протягом 20–50-х рр. у театрі хоч і сталися певні позитивні зміни, проте виступи «справжніх» акторів продовжували мати періодичний та дещо хаотичний характер. А були й такі роки, коли вони взагалі не виступали. Вистави за змістом і оформленням нерідко вже не відповідали вимогам часу. До їх проведення втручалося і духовенство (особливо католицьке), коли, наприклад, вбачало в суті п'єс якусь «крамолу» або порушення посту (заборони на веселощі)⁴³.

Про «калейдоскоп» подій і явищ у театральній сфері свідчать такі факти: із 1829 р. виступала «польська» трупа під керівництвом Ланкавського, її змінила у 1834 р. «російська» трупа на чолі зі Штейном, яка перед тим гастролювала в Полтаві й Харкові. Тоді ж на території верхньої частини Царського саду побудували літній театр, правда, дещо спрощеної конструкції: без даху та зовнішньої стіни. Його відвідували переважно мешканці Подолу: купці, міщани, ремісники.

У 1834 р. до міста також прибула трупа Рикановського. А 1836 р. із Парижу – «французька» («водевільна»). Правда, остання продавала квитки за досить завищеними цінами, а тому швидко втратила глядача та згорнула свою діяльність. Протягом 1836–1838 рр. «чередувалися» у виступах польсько-російсько-український колектив Рикановського та «російський» Молотковського. В останньому виступав широко відомий актор П.Молчанов⁴⁴. В їх репертуарах значилися трагедії, драми, комедії, водевілі, опери, балети...

Сам київський військовий губернатор, а згодом київський, подільський і волинський генерал-губернатор висловився за необхідність створення (чи запрошення) у Києві «постійної» трупи з «гідних» акторів, щоб «оживить здешнєе общество». Також він розпорядився видавати кращим із них «винагороди» у 3 тис. руб. – рідкісний на той час гонорар.

Особливе захоплення в киян, які любили і добре розуміли драматичне мистецтво, викликали п'єси «Гамлет», «Отелло», «Підступність і кохання», «Розбійники», «Есмеральда», «Ревізор», «Шельменко-денщик», «Наталка-Полтавка». Певний час утримував «головний» театр Рикановський (до серпня 1851 р.), поки його застарілу будівлю не знесли. Найвищі гонорари, як правило, у ньому отримували під час «контрактів», коли приходило найбільше публіки. Так, у 1836 р. доход театру становив 6700 руб., а в 1845 р. – уже 15647 руб. Окрім того, від міста надходило ще 3 тис. руб. у вигляді «пособія»⁴⁵.

У 1851–1853 рр., коли припинив своє існування «старий» театр, у різних районах міста почали виникати приватні «театральні товариства»⁴⁶. Під час «контрактів» двічі на тиждень у Контрактовому будинку давали бали, на які поляки приходили зазвичай у національних костюмах і танцювали мазурку в шапках. Що, як правило, привертало неабияку увагу присутніх росіян та українців. При цьому між останніми та гоноровими шляхтичами нерідко спалахували сутички, котрі інколи перетворювалися на довготривалі конфлікти і чвари з різними «відтінками» етнічної неприязні.

Водночас, «контракти» вважалися «школою світськості». На них привозили чи приводили місцевих панночок із метою вдало видати їх заміж. Господарі (організатори) балів і всіляких «вечорів» могли за власним бажанням кожному «дамоч-

ку» зустріти з великим букетом квітів, який у середньому коштував 1,5 руб., або витратити лише на цукерки, які поставляв, головним чином, відомий на той час кондитер Беккер, 100 дукатів* чи на шампанське 400 руб. Для заможних клієнтів на «контрактах» функціонував ресторан вихідця з Бердичева Белло.

Серед найпоширеніших розваг, у тому числі й купецтва, була гра в карти, у ході якої програвалися тисячі рублів і цілі маєтки. Деякі спеціально приїздили заради неї із надією збагатитися, або ж отримати гостроту відчуттів. Один з учасників тих подій зазначив, що приїхати «на контракти» набагато простіше, ніж поїхати з них. «Можна сказати, – наголошував він, – що Варшава танцювала, Краків молився, Львів закохувався, Вільно полювало, а старий Київ грав у карти і, через це, перед відродженням університету, забув, що він приречений Богом і людьми бути столицею всеслов'янства»⁴⁷.

Для проведення дозвілля існували також два клуби: дворянський, заснований 1838 р. (мав власний статут і чіткі правила) і купецький (у Контрактовому будинку), більш демократичний і багатолюдний. Головними засобами їх функціонування були доходи з балів і маскарадів⁴⁸.

У 1843 р. у середовищі київських купців і заможного торгового люду визріла ідея заснування на Подолі зібрання на зразок таких, які вже існували в Москві та Санкт-Петербурзі. Відповідне клопотання вони порушили перед київським, подільським і волинським генерал-губернатором, пояснивши мету його функціонування «як для обмірковувань власних справ, так і для громадських “увеселень”». Спочатку планувалося таке «товариство» обмежити кількістю у 100 осіб. Але потім, «если общество сочтёт нужным», передбачалося шляхом голосування поступово збільшувати число членів. Для вступу до нього визначили внесок у розмірі 15 руб. сріблом. Керівництво мали здійснювати чотири старшини, обрані серед членів. Вони зобов'язувалися опікуватися справами зібрання, оберігати касу, вести фінансову документацію, робити необхідні господарські розпорядження. Для контролю та обліку витрат записи вносилися до спеціальної книги. Згідно з нею відбувалися щомісячні, а також щорічні звіти. На випадок крадіжки чи втрати спільних коштів старшини брали на себе всю відповідальність за них і повинні були розплачуватися власним майном (грошима). Без загальної згоди старшини не мали права здійснювати будь-які фінансові операції – «издержек не производят».

У приміщенні зібрання дозволялося грати в більярд, карти та інші офіційно визначені ігри, але за них у кожному випадку бралася платня. Виписувалися газети та журнали, у залежності від потреб і вподобань членів «товариства». Для їх прочитання відводилася окрема кімната. Чай, вино, каву, горілку, закуски та ін. передбачалося купувати тільки «по сходной цене», щоб виключити моменти особливої матеріальної зацікавленості чи протегування певних торговців.

Той, хто порушував означені правила, у перший раз примушувався до сплати штрафу у розмірі 1 руб. 50 коп., вдруге – штраф зростав удвічі, утретє – втричі, і т. д. Хто ж дозволив собі «неблагопристойность, дерзость и самоуправство» взагалі виключався із членів зібрання⁴⁹.

Водночас, до повсякденного життя купців усе частіше додавалися всілякі побутові та фінансові неприємності. Окремі з них, наприклад, долучалися до різних авантур, махінацій і розтрат. Так, у 1827 р. купця Бернера притягли до кримінальної відповідальності за те, що він не виплатив певну суму грошей міщанину Ш.Дорнеру за продаж майна того⁵⁰. У 1830 р. у Києві слухалася справа про примусовий продаж будинку купця Галкіна із метою погашення «партикулярних» боргів⁵¹. Через несплату боргів колезькому асесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно «содержателя киевского питейного округа» него-

* *Дукат* – золота монета в деяких західноєвропейських країнах. Містив близько 3,4 г. золота.

ціанта Виноградова (1844 р.)⁵². А його «колега» А.Воробйов мало того, що не сплачував платню людям, які на нього працювали, так ще й відбирав у них паспорти, зокрема так він учинив із сином купця І.Бабкіним (1845 р.)⁵³.

У липні 1846 р. урядовці Київського губернського правління порушили справу про притягнення до суду подільського маклера й купця Ф.Малиновського за «неправильний прийом у заявку» фіктивно складеного вчителем Гейсманом векселя. Причому фальшивий документ оформили ніби його підписав князь Кудашев за позичені ним 500 руб. у чиновника Мусмана⁵⁴.

Інколи в суперечки із приводу продажу маєтків київських купців повинен був безпосередньо втручатися навіть Сенат (1846–1848 рр.)⁵⁵. Траплялися випадки відвертого пограбування негоціантами чужого майна. Так, у 1837 р. Серебревський відібрав на дорозі збіжжя в торговця Л.Каца⁵⁶. А речі дружини унтер-офіцера Горєвої в 1842 р. захопив Смородинов⁵⁷.

Часто спостерігалися різні правопорушення стосовно купецтва і з боку різних рангів урядовців. Особливо це стосувалося Київського магістрату. Зокрема, у кінці 20-х – на початку 30-х рр. Канцелярією київського військового губернатора розглядалася справа про скаргу дружини купця Філосової на цю установу за незаконне виселення її із власного будинку⁵⁸. У 1834 р. купчиха Маркович скаржилася на Київський магістрат і губернського прокурора за небажання задовольнити її прохання щодо передачі їй у найм будинку померлого купця Розенталя⁵⁹.

Виникали певні проблеми і з поліцією. Так, її представники в 1848 р. «неправильно заарештували» коней купця А.Бродського⁶⁰. А наступного року під варту взяли й негоціанта М.Мигиневського лише за висловлені до нього претензії компаньйона Л.Епельбойма⁶¹.

У другій половині 1840-х рр. службовці місцевого суду та деяких інших офіційних установ масово чинили побої й ображали не лише купців, а й нижче чиновництво та багатьох жителів Києва⁶². А в 1848–1850-х рр. у поліції розглядалася скарга купця Барського, в якій ішлося навіть про побиття його компаньйона Смородинова бургомістром і висловлювалася пропозиція усунення того з посади за такий ганебний вчинок⁶³.

У другій половині століття городяни брали активну участь у всіляких добродійних лотереях, масово відвідували сільськогосподарські і промислові виставки. Зокрема, у вересні 1852 р. діяла виставка, де представлялися промислові вироби із семи губерній: Волинської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської, а також Курської. Вона складалася із семи тематичних підрозділів: землеробство, городництво, садівництво, шовківництво, бджільництво, промислові вироби тощо. Схожа виставка проходила перед тим у Харкові (1849 р.). Нагородами та відзнаками на ній були медалі й «похвальні листи», після отримання яких у Контрактовому будинку влаштовували урочистості. На святі «удостоенные» сиділи за особливими окремими столами.

На виставці ж близько 1 тис. учасників представили для огляду понад 1,5 тис. предметів на загальну суму 30 тис. руб. Товарів продали на 3 тис. руб. У деякі дні кількість відвідувачів досягала 3 тис. осіб, а загалом прийшло близько 20 тис. осіб. Такого типу виставки згодом влаштовували в Києві в 1857, 1862, 1867, 1871, 1880 рр. Причому, місцеві за розмірами перевищували інші українські виставки. Завдяки ним місто «пожвавішало», стало ще більш багатолюдним. А городяни заробили чимало коштів за здачу квартир і будинків у найм приїжджим, а також за різні послуги. Крім того, про побачене на них кияни говорили досить довго.

У 1855 р. у місті дуже урочисто, при наявності великої кількості іменитих росіян, відсвяткували ювілей Московського університету. Це дало привід історіку О.Васильчикову видати сакраментальну фразу: «Москва у Києві». Того ж року восени місцеві жителі проводжали ополченців на Південь.

Масові приїзди людей зумовлювали значні проблеми: неабияк ускладнювали житлові умови корінних городян, підвищували ціни на продовольство, квартири тощо. Такі обставини київське чиновництво обертало на свою користь. Так, у 1851 р. купець Терехов за «квартирування» у своєму будинку отримав від поміщика Шимановського платню в розмірі 50 руб. сріблом. Проте урядники з губернського правління «наклали руки» на ці гроші. Почалася судова тяганина. Постраждалий у своїх скаргах на таке самоуправство дійшов Сенату, на що вийшов спеціальний указ: розібратися по суті справи й відновити законність⁶⁴.

Спадкоємиці купця Новицького – дочки Марія та Євдокія в 1855 р. скаржилися на незаконні дії Київського сирітського суду та призначеного їм опікуна щодо будинку та майна, яке залишалося після смерті їх батька⁶⁵. Водночас, губернаторським циркуляром від 17 грудня 1852 р. встановлювався квартирний збір із тих місцевих купців, які були приписані до міста, але не мали в ньому власних будинків⁶⁶. Це також викликало загострення питання і виникнення додаткових проблем. Особливо негативно це впливало на можливості єврейської частини торгового люду, якому нерідко взагалі заборонялося купувати тут садиби⁶⁷.

Купців, які мали судимість за зловживання при виконанні казенних підрядів або офіційно визнаних «неспроможними боржниками», влада відсторонювала від участі в торгах і державних замовленнях⁶⁸. Цікаво, що інколи виникали неординарні майнові суперечки безпосередньо в сім'ях купців. Так, у 1855 р. негоціант Рудник скаржився на навмисне затягування в Київській міській поліції вирішення справи про незаконне захоплення його синами маєтку батьків першого⁶⁹. А спадкоємці купця 3-ї гільдії Давидюка звинуватили Київський сирітський будинок у «неправильному управлінні» успадкованим ними майном (1858 р.)⁷⁰.

Також тогочасні документи сповіщають і про те, що за постійне пияцтво та розпутний спосіб життя з Києва виселили сина купця М.Попова (1879 р.). Із приводу чого була навіть заведена справа таємною частиною поліції. Як стало відомо з «Відомості про пригоди», ця ж установа з'ясовувала обставини «замаху» на самогубство «почесного громадянина» міста С.Бінецького через відсутність засобів до існування(!)⁷¹.

Особливо багато фактів містять першоджерела про конфлікти між чоловіками та їх дружинами. Так, у 1868 р. поліція намагалася вирішити справу про примусове повернення київському купцю Кочеревському його дружини, яка пішла від нього через особисті непорозуміння⁷². А дружина іншого негоціанта Яблонська подала прохання щодо розлучення з чоловіком через образи та жорстоке поводження з нею. Мало того, вона ще й попросила офіційні органи влади посприяти їй в цій справі, будучи цілком упевненою у своїй правоті (1887–1888 рр.)⁷³. Тоді ж децю інакше склалася ситуація, у котрій опинилася купчиха М.Лазарева. Чоловік спочатку привласнив її придане, а потім вигнав із будинку, де вони мешкали⁷⁴.

Практично такі явища в другій половині XIX ст. стали досить типовими як у сім'ях купців, так і у міщан. Інколи купці через борги подавалися «в бега» й, полишивши свої майно та будинки, «девались невідомо куди»⁷⁵.

Таким чином, на повсякденне життя купців протягом усього XIX ст. неабияк впливали розбудова міста, їх матеріальний добробут чи негаразди. Специфіка Києва полягала в тому, що саме в означений період особливо пам'ятними тут стали впливи (часом гострі суперечності) російського, польського та єврейського факторів – у побуті, звичаях, торгівлі, культурі. Вища ж влада імперії, через своїх «виконавців-провідників» на місцях, прагнула зденаціоналізувати життя в місті, поширити тут російську мову та власні політичні прерогативи.

¹ *Ulaszyn H.* Kontrakty Kijowskie. Szkic historyczno-obyczajowy 1798–1898. – Petersburg, 1900. – 108 S.

² *Горленко В.* Киев в 1799 году // Киевская старина. – 1885. – №3. – С.586.

- ³ Из исторических записок Иоанна-Альберта Эренстрема / Сообщил Г.Ф.Сюннерберг // Русская старина. – 1893. – Т.LXXIX. – №6. – С.9.
- ⁴ *Иконников В.С.* Киев в 1654–1855 гг. Исторический очерк. – К., 1904. – С.81.
- ⁵ Исторические материалы из Архива Киевского губернского правления / Сост. А.Андреевский. – К., 1886. – Вып.Х. – С.101–149.
- ⁶ *Сулима С.* Заметки старого киевлянина (Киев в 1812 и 1824 году) // Киевская старина. – 1882. – Т.4. – №12. – С.623, 624.
- ⁷ Журналы Комитета министров 1806–1826 гг. – Санкт-Петербург, 1888. – Т.1. – С.488, 687.
- ⁸ *Левицкий О.* Тревожные годы (Очерки из общественной и политической жизни г. Киева и юго-западного края в 1811–1812 гг.) // Киевская старина. – 1892. – №12. – С.352.
- ⁹ *Долгоруков И.М.* Путешествие в Одессу и Киев 1810 года // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1869. – Июль–сентябрь. – Кн.3. – Отд.ІІ: Отечественные материалы. – С.262.
- ¹⁰ *Долгоруков И.М.* Дневник моего путешествия в Киев // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1870. – Апрель–июнь. – Кн.2. – С.125.
- ¹¹ Там само. – С.107.
- ¹² Хроника киевской общественной жизни по дневнику Митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. – 1884. – Т.9. – №7. – С.445–448.
- ¹³ Из записной книжки киевского гражданина Миславского // Киевская старина. – 1884. – Т.8. – №4. – С.690.
- ¹⁴ Сообщение очевидца о великом пожаре в Киеве на Подоле 1811 года // Киевская старина. – 1896. – Т.55. – №12. – С.73–74 (Документы, известия, заметки); *Левицкий О.* Тревожные годы... // Киевская старина. – 1891. – Т.35. – №11. – С.1–21; №12. – С.169–194.
- ¹⁵ *Фундуклей И.* Статистическое описание Киевской губернии. – Санкт-Петербург, 1852. – Ч.1. – С.327.
- ¹⁶ *Долгоруков И.М.* Дневник моего путешествия в Киев... – С.106, 107.
- ¹⁷ *Сакович Л.Т.* Жилая застройка Киева первой половины ХІХ в.: Рукоп. дис. ... канд. архитектуры. – К., 1954. – Ч.1-2; *Его же.* Жилая застройка Киева первой половины ХІХ в.: Автореф. дис. ... канд. архитектуры. – К., 1955. – 19 с.
- ¹⁸ Хроника киевской общественной жизни по дневнику Митрополита Серапиона (1804–1824 гг.)... – С.436.
- ¹⁹ Из записной книжки киевского гражданина Миславского... – С.691.
- ²⁰ *Щербина В.* Из семейного архива. І. Записки Андрея Петровича Рудыковского (1796–1874) // Киевская старина. – 1892. – Т.37. – №4. – С.9–11.
- ²¹ Из записной книжки киевского гражданина Миславского... – С.691.
- ²² *Сулима С.* Заметки старого киевлянина... – С.623, 624.
- ²³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.533. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.10.
- ²⁴ Там само. – Оп.5. – Спр.1295. – Арк.1–15.
- ²⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.453. – Арк.1.
- ²⁶ Там само. – Спр.541. – Арк.1.
- ²⁷ Там само. – Спр.782. – Арк.207.
- ²⁸ Там само. – Спр.884. – Арк.1.
- ²⁹ Там само. – Спр.945. – Арк.1.
- ³⁰ Там само. – Спр.1085. – Арк.1.
- ³¹ Там само. – Спр.1377. – Арк.1–3.
- ³² *Иконников В.С.* Указ. соч. – С.348.
- ³³ Там же. – С.349.
- ³⁴ *Долгоруков И.М.* Путешествие в Одессу и Киев 1810 года... – С.262.
- ³⁵ *Саприкіна Л.* Невідомі гастролі європейських музикантів // Київ. – 1987. – №3. – С.174, 175.
- ³⁶ *П.Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве // Киевская старина. – 1890. – №6. – С.533–540; *Николаев Н.И.* Драматический театр в Киеве: Исторический очерк (1803–1893). – К., 1898. – С.14–18.
- ³⁷ *Алексеев А.А.* Воспоминания. – Москва, 1894. – С.65–71; *Болгарська Т.* Щепкін і Мартинов у Києві // Український театр. – 1974. – №2. – С.31, 32.

- ³⁸ *Лепша І.* «Думка» Ференца Ліста: Про перебування Ф.Ліста в 1848 р. в Києві // *Вечірній Київ*. – 1980. – 26 квітня; *Ulaszyn H.* Op. cit. – S.60, 61.
- ³⁹ *Лавров Д.* Контракти ... і балет із Мадрида. Культурне життя Києва в першій половині XIX ст. // *Молода гвардія*. – 1986. – 24 січня.
- ⁴⁰ *Фундуклей Й.* Статистическое описание Киевской губернии. – С.332; *Берлинский М.Ф.* Кратное описание Киева, содержащее историческую перечень всего города, так же показания достопамятностей и древностей оного. – Санкт-Петербург, 1820. – С.123.
- ⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.36. – Спр.1466. – Арк.1–10.
- ⁴² *Левицкий О.* Тревожные годы...// *Киевская старина*. – 1892. – №11. – С.207.
- ⁴³ *П.Т. [Тимошок П.]*. К истории польского театра в Киеве... – С.533–540; К истории театра в юго-западном крае: Переписка каменец-подольских актеров с духовной католической властью по поводу воспреещения последней спектаклей на время Великого поста и произнесенного на актеров и актрис церковного отлучения // *Киевская старина*. – 1885. – №7. – С.458–476.
- ⁴⁴ *Болгарська Т.* Молчанов у Києві // *Український театр*. – 1987. – №2. – С.29–30.
- ⁴⁵ *Фундуклей Й.* Статистическое описание Киевской губернии. – С.376, 377.
- ⁴⁶ *Алексеев А.А.* Воспоминания артиста имп. театров // *Исторический вестник*. – 1892. – №6; *Николаев Н.И.* Драматический театр в Киеве. – С.20–38.
- ⁴⁷ *Записки Михаила Чайковского* // *Русская старина*. – 1895. – №12. – С.157–158.
- ⁴⁸ *Иконников В.С.* Указ. соч. – С.336.
- ⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.4996. – Арк.1–5.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1028. – Арк.1–47.
- ⁵¹ Там само. – Спр.1491. – Арк.1–14.
- ⁵² Там само. – Ф.442. – Оп.153. – Спр.593. – Арк.1–10.
- ⁵³ Там само. – Оп.155. – Спр.502. – Арк.1–4.
- ⁵⁴ Там само. – Оп.157. – Спр.556. – Арк.1–3.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.103. – Арк.1–35.
- ⁵⁶ Там само. – Оп.146. – Спр.599. – Арк.1–9.
- ⁵⁷ Там само. – Оп.151. – Спр.617. – Арк.1–8.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.533. – Оп.5. – Спр.1393. – Арк.1–19.
- ⁵⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.7557. – Арк.1–14.
- ⁶⁰ Там само. – Оп.160. – Спр.592. – Арк.1.
- ⁶¹ Там само. – Оп.159. – Спр.117. – Арк.1.
- ⁶² Там само. – Оп.160. – Спр.188. – Арк.1–7.
- ⁶³ Там само. – Оп.157. – Спр.5, 160, 203, 240, 329, 576 та деякі інші зазначеного опису.
- ⁶⁴ Там само. – Оп.162. – Спр.35. – Арк.1, 2.
- ⁶⁵ Там само. – Оп.168. – Спр.81. – Арк.1, 2.
- ⁶⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.9477. – Арк.79, 82.
- ⁶⁷ Там само. – Оп.49. – Спр.134. – Арк.1–7.
- ⁶⁸ Там само. – Оп.158. – Спр.1092. – Арк.1–197.
- ⁶⁹ Там само. – Оп.32. – Спр.125. – Арк.1–7.
- ⁷⁰ Там само. – Оп.171. – Спр.29. – Арк.1–2.
- ⁷¹ Там само. – Оп.829. – Спр.269. – Арк.1–4.
- ⁷² Там само. – Оп.633. – Спр.2. – Арк.40.
- ⁷³ Там само. – Оп.525. – Спр.109. – Арк.1–13.
- ⁷⁴ Там само. – Оп.540. – Спр.234. – Арк.1–11.
- ⁷⁵ Там само. – Оп.176. – Спр.414. – Арк.1–30.

The article examines the main aspects of the merchants' daily life in the XIX-th century on the background of social and political development of Kyiv. The author analyses socio-cultural phenomena which worked upon their manners and customs. The influence of national and inoetnic factors on the formation of self-consciousness, the walks of life, mode etc. is also shown in the article.

О.Д.Бойко*

ЗМІНА УРЯДІВ ТА УРЯДОВОЇ ПОЛІТИКИ ДИРЕКТОРІЇ УНР У 1919 Р.

У статті на основі вивчення нових джерел з історії Української революції 1917–1921 рр., що відтворюють діяльність Директорії та Ради народних міністрів, розглянуто державну політику другої УНР, курс якої неодноразово кардинально змінювався протягом 1919 р.

Українська державність часів Директорії УНР (1919–1920 рр.) залишається в історії Української революції 1917–1921 рр. найменш дослідженим періодом¹. Одна із причин такого стану – недостатнє використання дослідниками джерельного матеріалу, зумовлене цілим рядом об'єктивних та суб'єктивних обставин. Допоможе змінити ситуацію на краще поява у 2006 р. першого в українській археографії двотомного видання документів і матеріалів часів Директорії УНР – «Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920», загальним обсягом 1428 с.² У збірнику представлено систематизований фундаментальний комплекс документів, що всебічно розкриває діяльність Директорії та Ради народних міністрів, дає можливість об'єктивно, без ідеологічної заангажованості відповісти на питання: чому український державотворчий проєкт виявився невдалим.

Робота над складанням збірника, археографічною обробкою та коментарями до документів спонукала автора до написання даної статті. У ній розглянуто державну політику другої УНР, курс якої неодноразово кардинально змінювався протягом 1919 р.

14 грудня 1918 р. республіканське військо переможно увійшло до Києва. Гетьманський уряд передав свої повноваження Директорії, була відновлена Українська Народна Республіка. Як і соціалістична УНР доби Центральної Ради, консервативна Українська Держава гетьмана П.Скоропадського була усунута з політичної арени насильницьким шляхом. Але існували значні відмінності у характері подій, у ході яких відбулася зміна політичних режимів в Україні. Гетьман прийшов до влади шляхом безкровного державного перевороту, маючи чітко визначену політичну платформу і напрацьовані програмні документи, які були оприлюднені того ж дня. Щоби повалити Українську Державу, Директорії довелося розв'язати збройне повстання, яке переросло у повномасштабну громадянську війну.

Політичним силам, які приходять до влади, не маючи власної програми, важко розраховувати на успіх. Директорія спромоглася згуртувати навколо себе національні сили закликком до боротьби з гетьманським режимом, але короткий період їх об'єднання закінчився з перемогою повстання. Національна демократія не мала чіткого погляду на перспективи державного будівництва. Вона попередньо не визначилася у питаннях про політичну владу та організацію внутрішнього устрою в Україні, коливалася із вибором зовнішньополітичної орієнтації: на більшовицьку Росію чи буржуазну демократію Європи. Не було однастайності між політичними партіями, всередині політичних партій, серед членів Директорії, у державному провіді УНР.

Становище самої Директорії було двоїстим. Формально вона походила від поміркованого Українського національного союзу (УНС) – ліберально-демократичного об'єднання партій та громадських організацій, метою якого було створення в незалежній українській державі демократичних інститутів влади та більш

---

* Бойко Олена Дмитрівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

виразний захист національних прав українського народу³. Фактично ж повстання задумали і здійснили ліві соціалістичні сили, які стояли поза УНС. Вони чекали від нової влади радикальних соціально-економічних перетворень. Директорія була змушена шукати компроміс у визначенні головної політичної лінії.

26 грудня вона призначила уряд УНР і видала Декларацію – програмний документ, де офіційно сповістила про скасування гетьманського режиму, відновлення УНР, повернення законодавства Центральної Ради. Політична система УНР будувалася на т. зв. трудовому принципі – компромісі між радянською та парламентською системами влади. Верховною владою в Україні оголошувався Конгрес трудового народу. Директорія вважалася тимчасовим верховним органом влади, який має передати її народу в особі Трудового конгресу.

У соціальній сфері за основу брався запозичений у більшовиків метод класового поділу суспільства, хоча й не такий радикальний. Декларація констатувала, що влада в Україні належить лише трудящим – робітництву, селянству та трудовій інтелігенції (насправді – напівінтелігенції). Інститут Трудового конгресу був очевидною поступкою більшовицьким настроям, що стрімко поширювалися серед робітників і селян України. Від участі у ньому були усунуті «експлуататорські класи» – поміщицькі та фінансово-промислові кола, на які спирався гетьманський режим. Разом із ними від політичного життя відлучалася нечисленна національно-культурна еліта: юристи, журналісти, освітяни середньої школи, професура.

Зовнішньополітичний розділ декларації також віддавав данину компромісу між лівими і правими. Попри вкрай складне зовнішньополітичне становище, УНР обирала курс на мирне співжиття з народами усіх держав. Таким чином, програмний документ Директорії мав декларативний характер, проголошені у ньому принципи були відірвані від реалій тогочасної України.

Того ж дня був оголошений склад уряду. До Ради народних міністрів (РНМ), очоленої соціал-демократом В.Чехівським, увійшли представники від усіх партій, що входили до УНС. 6 портфелів отримали соціал-демократи (УСДРП), 5 – есери (УПСР), 2 – есефи (УПСФ), 4 – самостійники (УПСС). Уряд був виразно поділений на «ліву» та «праву» частини з перевагою «лівих».

Невизначеність політичної програми Директорії виявилася вже на початку діяльності уряду, зокрема, у земельному питанні. 8 січня 1919 р. Директорія затвердила Земельний закон, де йшлося про скасування приватної власності на землю, яка проголошувалася «добром народу». Скасовувалося лише велике землевладіння, тоді як «дрібним господарям» залишали у приватній власності 5–15 дес.⁴ Закон виразно засвідчив прагнення проводу УНР до соціального миру на селі, якщо не між селянами та поміщиками, то між різними верствами селянського населення.

Питання про форму і характер державної влади турбувало українські політичні партії. Воно стояло в центрі уваги VI з'їзду УСДРП – фактично правлячої партії, що відбувся 10–12 січня у Києві. Її лідери В.Винниченко та С.Петлюра стояли на чолі Директорії та армії УНР, в уряді було шестеро міністрів-еседеків на чолі з прем'єром В.Чехівським. Ліва частина з'їзду (М.Ткаченко, А.Пісоцький, А.Драгомирецький та ін.) висловилася за впровадження в Україні влади рад та проведення соціалістичних перетворень в економіці. Проти цього виступали більш помірковані «катеринославці» – І.Мазепа, П.Феденко, І.Романченко. Інші не мали чіткої позиції і хиталися між радянською владою і демократичною парламентською системою, основою на загальному виборчому праві.

Імовірно, під впливом тогочасних реалій України і Росії, лідер УСДРП і голова Директорії В.Винниченко, раніше палкий прихильник радянської системи, тепер виступив з її запереченням. Мотивуючи свою позицію державницькими інтересами, він доводив, що у суспільстві, складеному на 70% із селянства, не

може панувати міський пролетаріат, а тому соціалізм не можна впроваджувати за російськими методами. В.Винниченко виступав проти радянської системи ще й тому, що розумів: перехід влади до рад неминуче вирве її з національних рук, а цього не можна допустити⁵. З'їзд висловився проти запровадження в Україні пролетарської диктатури, підтримав вільний розвиток демократії, скликання в майбутньому парламенту, обраного на основі загального виборчого права. Прихильники радянської системи залишили з'їзд і на знак протесту оголосили про створення окремої партії – УСДРП (незалежних).

Настрої, які панували в УПСР – найбільш масовій і впливовій українській партії, виявилися на нараді Всеукраїнської ради селянських депутатів, що відбулася 14–15 січня 1919 р. у Києві. Її учасники засудили компромісну політику Директорії і поставили вимогу негайно запровадити радянську систему влади⁶. Таким чином, позиції провідних партій Української революції не додали ясності у перспективі внутрішньої політики. Не змогла визначитися й Державна нарада, проведена 16 січня 1919 р. у Києві, хоча загальний настрій її був протибільшовицький.

23 січня у Києві зібрався Трудовий конгрес України. Серед майже 400 його учасників переважали члени УПСР та есерівської Селянської спілки. На другому місці за кількістю були есдеки. Зважаючи на соціальну квоту, помірковані партії не мали окремого представництва. Конгрес заслухав звіти Директорії (В.Винниченко), уряду (В.Чехівський), Головного отамана С.Петлюри. Дискусії навколо питання про форму влади вилилися у протистояння між лівими, які бажали передати її до рук робітничо-селянських рад, і центром, який бачив УНР демократичною республікою зі всенародно обраним парламентом на чолі.

26 січня українські незалежні соціал-демократи оголосили декларацію, в якій вимагалось, щоби Трудовий конгрес, перебравши владу від Директорії, одразу передав її радам робітничих і селянських депутатів та проголосив Україну незалежною соціалістичною республікою. У сфері зовнішньої політики пропонувалося розпочати мирні переговори з Радянською Росією та вимагати виведення з України іноземних військ (ішлося про війська Антанти). Конгрес мав скласти Тимчасовий робітничо-селянський уряд із представників партій, які стоять на радянській платформі, а після цього саморозпуститися⁷.

Того ж дня схожу за змістом декларацію обговорила фракція УПСР. У ній констатувалося, що Директорія не є виразником волі усього трудового народу України, тому має поступитися владою радам селянських, робітничих і військових депутатів. Верховну владу мав здійснювати Всеукраїнський Конгрес трудового народу, обраний на основі рівного, прямого виборчого права. Ішлося також про негайне порозуміння з Українською радянською республікою та припинення братовбивчої війни⁸. При голосуванні документу фракція УПСР розкололася, більшість голосувала проти і декларація не була ухвалена.

28 січня конгрес ухвалив закон про форму української влади (запропонований УСДРП, узгоджений із делегацією ЗУНР, більшістю фракції УПСР та Селянської спілки), як проект тимчасової конституції України. Конгрес висловився проти диктатури пролетаріату та підтримав курс на встановлення демократичного ладу в Україні. З огляду на воєнний стан на Директорію покладалися функції верховної влади та організація оборони держави⁹.

Рішення Трудового конгресу не стали остаточними у визначенні політичного курсу УНР і не згуртували політичні сили. Того ж дня, коли був ухвалений підсумковий документ, відбулася конференція УПСР (центральної течії). Всупереч рішенням ТКУ, УПСР, визнавши, що Українська революція розвинулася з національно-політичної в соціальну, ухвалила змагатися за радянську форму влади в Україні¹⁰. Це означало, що УПСР, за якою стояли Селянська спілка та українське селянство, повністю переходила в опозицію до Директорії. Після цього збережен-

ня уряду, в якому були представлені усі політичні сили, що так і не знайшли порозуміння, втрачало сенс.

Невизначеність внутрішньої політики Директорії спричинилася до того, що вона так само не змогла виокремити чітких пріоритетів у зовнішній політиці. Декларація від 26 грудня проголосила курс на мирне співіснування з усіма державами, про що того ж дня Директорія повідомила у зверненні «До народів усього світу та їх правительств»¹¹. На виконання цього курсу міністерство закордонних справ УНР зайнялося встановленням, а частково поновленням дипломатичних стосунків, особливо з тими країнами, де українські дипломатичні представництва існували за часів гетьманату.

Нереальність курсу на мирне співіснування виявилася доволі швидко. Нейтральна позиція була наслідком нерішучості і двозначності політичної лінії Директорії і не відповідала інтересам України. Для її реалізації не було об'єктивних внутрішніх та міжнародних умов. У геополітичних реаліях, що склалися після закінчення світової війни, Україна була неспроможна відстояти власний нейтралітет. Вона могла орієнтуватися або на Антанту, або на радянську Росію¹². Зовнішня політика була напряму пов'язана із внутрішньою. Якщо обирати соціалізм – слід шукати союзу з радянською Росією, якщо «буржуазну демократію» – з Антантою та Європою.

Антантівські кола розглядали режим Директорії в Україні як різновид більшовизму. Свої подальші плани відбудови єдиної небільшовицької Росії вони пов'язували з Білим рухом. Проте ставлення Антанти до УНР дещо змінилося після висадки в Одесі французького експедиційного корпусу. Його командування прагнуло об'єднати всі антибільшовицькі сили на півдні колишньої імперії. Воно було готове розпочати переговорний процес з українцями, маючи на меті створення військового союзу з Директорією та Денікіним для спільної боротьби з більшовиками. Певною мірою це відповідало намірам Директорії, яка сподівалася на військову і фінансову допомогу Заходу у війні з радянською Росією.

Початок переговорів 24–25 січня 1919 р. дипломатичної місії УНР (О.Назарук, С.Остапенко) із начальником штабу французьких військ полковником Фрайденбергом засвідчив жорстку позицію Антанти щодо України. Перш за все остання мала позбутися «більшовизму»: з Директорії та уряду пропонувалося виключити В.Винниченка, С.Петлюру, В.Чехівського. Франція вимагала встановлення свого контролю над фінансами та армією. Питання про суверенітет УНР французькі військові відмовилися обговорювати, вважаючи його компетенцією Паризької мирної конференції.

Водночас із появою антантівських десантів на півдні, у північно-східних повітах України з'явилися війська радянської Росії. Під приводом допомоги робітникам і селянам України, що повстали проти гетьманщини, вони розгорнули наступ на Харків та Київ. Повалення влади гетьмана наступу не зупинило. 24 грудня 1918 р. наркомат закордонних справ повідомив, що у зв'язку з анулюванням Брестського мирного договору радянська Росія не визнає УНР за суверенну державу. Піти на відкриту агресію проти України РСФРР не наважилася, а діяла під прикриттям утвореного 28 листопада в Курську маріонеткового Тимчасового робітничо-селянського уряду України.

Українська влада не помічала більшовицького війська на власній території, аж поки 3 січня 1919 р. ним не був узятий Харків. Для Директорії перспектива війни з більшовиками виявилася цілковито несподіванкою. В.Винниченко сподівався на порозуміння з Москвою шляхом мирних переговорів, Головний отаман С.Петлюра був прихильником збройного опору більшовицькій агресії. Обмін дипломатичними документами між УНР та РСФРР не прояснив позиції. У відповідь на закиди українців, що Червона армія вторглася на територію суверенної держави, нарком закордонних справ РСФРР Г.Чичерін стверджував, що проти

УНР воює військо радянської України. Він запропонував Директорії вислати в Москву делегацію для переговорів¹³.

11 січня дипломатична місія на чолі з С.Мазуренком (соц.-дем. незалежним) відбула до Москви. Але російська сторона зволікала з початком переговорів, тоді як червоні війська продовжували наступ. Це змусило Директорію оголосити 16 січня війну РСФРР. Переговори розпочалися вже наступного дня. Проте обговорення питання про припинення наступу російських радянських військ в Україні було заблоковано російською стороною, яка запропонувала укласти пакт про спільну боротьбу проти експедиційних військ Антанти, Всевеликого Війська Донського та Денікіна. Переговори тривали до 10 лютого, коли були припинені українською стороною через їх безперспективність¹⁴.

На кінець січня більшовицькі війська захопили майже все Лівобережжя і наблизилися до Києва. Військові поразки сприяли посиленню позицій правих сил, орієнтованих на Антанту. 29 січня до голови Директорії В.Винниченка звернулася делегація УПСФ, яка вимагала негайно встановити дипломатичні контакти із представниками Антанти і використати їх війська для боротьби з більшовиками. Вибір проводом УНР подальшого державного курсу відбувся під впливом ряду факторів: відмови радянської Росії визнати Директорію УНР як законну владу в Україні; катастрофічних воєнних поразок; рішень Трудового конгресу, розколу в українських партіях. Визначальний вплив справили вимоги, озвучені французьким командуванням в Одесі. Зміна політичного курсу УНР давала надію на порозуміння з Антантою. Тому після дводенних вагань Директорія 31 січня видала наказ №115, яким відправила у відставку уряд В.Чехівського.

2 лютого Директорія і уряд перебралися до Вінниці. Закінчився перший «київський» період існування другої УНР. Намагання утриматися на позиціях компромісу між лівими і правими у внутрішній політиці та залишитися на нейтральних позиціях у міжнародній – зазнали краху.

На новому етапі розвитку подій Директорія весь час відчувала тиск зовнішньополітичних факторів, які домінували при визначенні її політичної лінії. 2 лютого у Бірзулі були продовжені переговори представників командування англо-французького десанту та уряду УНР. Українці домагалися визнання суверенітету УНР, допомоги у війні з РСФРР, повноправної участі у Паризькій мирній конференції і т. ін. Французи знов наполягали на виведенні зі складу Директорії В.Винниченка та С.Петлюри, заміни соціалістичного уряду В.Чехівського на більш поміркований, контролю Франції над українськими фінансами та залізницями. Сторони виклали свої позиції, але не дійшли згоди.

Офіційно відправленому у відставку 31 січня уряду В.Чехівського довелося працювати ще два тижні. Формування нової РНМ супроводжувалося поживавленням діяльності правих політичних сил, які під впливом вимог Антанти були готові перебрати керівництво державою. 7 лютого Головний комітет УПСФ ухвалив резолюцію про продовження переговорів та обов'язкове досягнення згоди з Антантою. Наступного дня ЦК Української народно-республіканської партії (УНРП) заявив, що партія стоїть за рішучі зміни в політиці уряду та звернувся до Головного комітету УПСФ із пропозицією про спільні дії. УПСФ та УНРП видали у Вінниці меморандум із приводу сучасного моменту, де заявили про готовність взяти участь у формуванні кабінету. Помірковані партії виступали проти «крайностей у сфері соціальної політики», які, на їх думку, були головною причиною відмови Антанти включити Україну до кола союзних держав. Програма нового уряду передбачала порозуміння з державами Антанти, зміни внутрішньополітичного курсу, проведення аграрної реформи, організацію міцної армії¹⁵.

Соціалістичні партії демонстративно відкликали своїх діячів із провідних державних посад. 9 лютого таке рішення ухвалив ЦК УСДРП. Аналогічну ухвалу зробив ЦК УПСР (центральної течії). В.Винниченко склав повноваження голови

Директорії та вийшов з її складу. С.Петлюра 11 лютого припинив членство в УСДРП і таким чином залишився членом Директорії та Головним отаманом армії УНР.

Новий уряд був призначений 13 лютого, його очолив С.Остапенко, колишній есер, наразі безпартійний. Уперше з початку Української революції від керівництва УНР відійшли провідні партії – УПСР та УСДРП. Уряд, який вважався правим, складався з поміркованих: соціалістів-федералістів, самостійників, народних республіканців. Уряд С.Остапенка не склав своєї програмної декларації, оскільки не мав цілісної політичної програми. Зовнішньополітична складова, що була визначальним фактором при формуванні, домінувала й у його діяльності. Головною метою було встановлення союзницьких стосунків з Антантою й отримання від неї допомоги у боротьбі з інтервенцією більшовиків. Тому прем'єр С.Остапенко майже весь час проводив у поїздках між Вінницею та Одесою.

Зробивши пріоритетним зовнішньополітичний напрям, Директорія 11 лютого обговорила питання подальших стосунків з Антантою на спеціальному засіданні під головуванням С.Петлюри. Було ухвалено наказ №28, який констатував, що війська Антанти прийшли в Україну, щоби надати можливість усім патріотичним елементам відновити знищений громадянською війною порядок у краї. Заслухавши думку учасників нарад із французьким командуванням, Директорія висловила принципову згоду з умовами, які висувалися Україні. Було ухвалено поновити переговори¹⁶. Про обрання Директорією УНР курсу на союз з Антантою голова української делегації Г.Сидоренко повідомив 12 лютого 1919 р. Паризьку мирну конференцію. У ноті йшлося про неоголошену війну РСФФР проти УНР, імперіалістичну політику більшовиків. Україна зверталася до держав Антанти та США із проханням надати їй політичну підтримку – визнати незалежність УНР.

Намагаючись за всяку ціну домовитися з Антантою й отримати від неї військову допомогу, 17 лютого Директорія і уряд ухвалили декларацію до держав Антанти і США, де засвідчили їм свою вдячність за готовність підтримати Україну і вступити в боротьбу з більшовизмом. Декларація містила також заклик до згаданих держав допомогти українцям у відбудові власної державності¹⁷.

Попри усунення від керівництва УНР «більшовиків» В.Винниченка і В.Чехівського та формування правого уряду без соціалістів, переговори з французьким командуванням не просуваються вперед. Французи не зробили жодного кроку назустріч українській владі у відповідь на її поступки. 1 березня генерал д'Ансельм у телеграмі до С.Остапенка висловив нові, досить принизливі умови: Директорія мають залишити С.Петлюра та О.Андрієвський¹⁸. 2 березня Директорія обговорила на своєму засіданні ці вимоги і визнала їх неможливими. Подальші поступки були б рівнозначні самоліквідації Української Народної Республіки¹⁹. 4 березня за дорученням Директорії С.Остапенко повідомив генерала д'Ансельма в Одесі, що зміна персонального складу Директорії може відбуватися лише на підставі законів УНР.

6 березня у Бірзулі відбувся черговий раунд переговорів уповноважених Директорії УНР із представниками французького командування. Сторони не дійшли згоди по всіх питаннях і переговори завершилися безрезультатно. Вони за інерцією тривали ще майже місяць, але ніхто вже не сподівався на позитивні результати. Українська влада під тиском наступаючої Червоної армії змушена була залишити Вінницю й перебратися до Жмеринки, а згодом до Проскурова та Рівного. Водночас французький десант внаслідок поразок від Червоної армії поступово залишав контрольовану ним територію півдня України.

Результатом майже двомісячного переговорного процесу стало суцільне фіаско зовнішньої політики української влади, яка нарешті збагнула, що французьке командування контактувало з нею більше на власний ризик. По-перше, воно не отримало стосовно України конкретних директив від Антанти, по-друге, не мало у

цьому регіоні достатніх військових сил та матеріальних засобів для надання реальної допомоги українцям у боротьбі з Червоною армією. Стратегічною лінією Антанти, як і раніше, залишалося відновлення «єдиної Росії».

Поразки армії УНР у боротьбі з більшовиками, відомості про критичний стан французького десанту, від якого чекали військової допомоги, спонукали провід УНР шукати шляхів до стабілізації становища. За цих умов активізувалася діяльність соціалістичних партій. 7 березня провідні діячі УСДРП (С.Вікул, І.Мазепа, Л.Феденко) та УПСР (Д.Одрин, Н.Петренко) провели нараду у Вінниці, де визнали, що надії Директорії на допомогу Антанти не виправдалися. Результатом такої політики став катастрофічний стан армії, суцільний хаос у державному управлінні, втрата підтримки українських робітників і селян, серед яких зросла кількість прихильників більшовизму. Учасники наради висловилися за припинення переговорів із французьким командуванням та активізацію вирішення внутрішніх проблем²⁰. Свою думку учасники наради довели до С.Петлюри. Але Головний отаман, який незадовго перед тим мав зустріч з емісарами Антанти у Ходорові (Галичина), не втрачав надію на реальну допомогу з її боку.

11 березня ЦК УПСР (центральної течії), що перебував на радянській території, через своїх емісарів І.Лизанівського та А.Степаненка передав Директорії домагання припинити переговори з представниками Антанти і відновити контакти з радянською Росією, визнавши попередню радянську форму влади в Україні. 12–15 березня у Проскуріві перебував емісар УСДРП (незалежних), що також легально діяв у радянській Україні, А.Драгомирецький. Він провів переговори з ЦК УСДРП, в результаті чого УСДРП також висловились за припинення переговорів з Антантою, хоча й не вірила у можливість угоди з більшовиками. Таким чином, поступово складалася єдина позиція лівих соціалістичних партій: перервати контакти з Антантою, повернутися до внутрішніх проблем України, враховуючи близькі до більшовизму настрої більшої частини її населення. Це не давало жодного шансу правим залишитися при владі.

Тиск на Директорію зліва посилювався. Січові стрільці, які раніше беззастережно її підтримували, тепер заявили, що служитимуть режиму, який забезпечить незалежність України. У документі з викладом їх платформи, переданому Директорії 13 березня, заявлялося: якщо українська республіка у Києві підтвердить, що стоїть на платформі самостійності, вони можуть підтримати радянську владу на місцях²¹.

У скрутній ситуації, коли соціалістичні партії вимагали зміни урядової політики, Директорія винесла це питання на розгляд Державної наради, що відбулася 11 березня у Проскуріві за участю членів Директорії, міністрів уряду та представників політичних партій. Був заслуханий звіт прем'єр-міністра С.Остапенка. Попри об'єктивний стан речей, він наводив безліч аргументів на користь продовження переговорів. Соціалістичні лідери відстоювали протилежну позицію: Антанта не допоможе, треба шукати підтримки власного народу. Оскільки робітничі і селянські маси настроєні по-більшовицькому, політична програма українського уряду повинна відповідати настроям мас. Слід припинити переговори з Антантою і через харківську владу шукати порозуміння з радянською Росією. Директорія, перш за все Головний отаман, не сприймали серйозно ці пропозиції. С.Петлюра, підтриманий командуванням армії, яка готувала контрнаступ у районі Бердичева – Житомира, був проти. Нарада ще раз засвідчила відсутність єдиної позиції українського політичного керівництва з приводу подальшої долі української держави. Як і попередні, вона продемонструвала лише певний обмін думками і не змогла виробити єдину позицію²².

Категорично проти зміни політичного курсу висловився і президент Української Національної ради ЗУНР Є.Петрушевич, який 12 березня прибув до Проскурова разом із делегацією галицьких політиків. Провід ЗУНР вважав, що пере-

говори з більшовиками можна вести лише у випадку, якщо не вдасться домовитися з Антантою. Введення до складу Директорії Є.Петрушевича, як представника від ЗО УНР, сприяло певному підсиленню проантантівських настроїв.

Хоча на урядовому рівні жодних рішень ухвалено не було, 14 березня кабінет міністрів на чолі з С.Остапенком надіслав листа до Директорії з проханням про відставку. Свої дії уряд мотивував поновленням контактів між Директорією та соціалістичними партіями. Можливо, такий крок був спробою політичного тиску правих на Директорію, насамперед С.Петлюру. Цей демарш Директорія залишила без відповіді і таким чином відставка уряду була відстрочена. 19 березня С.Остапенко та К.Мацієвич знов виїхали до Одеси, щоби продовжити переговори з Антантою.

Зазнавши невдачі у спробах скорегувати державну політику, соціалісти вдалися до силових варіантів зміни влади в УНР. Початок був покладений низкою березневих заколотів, учинених лівими силами. 21 березня 5 отаманів і 10 полковників армії УНР створили у Вапнярці Революційний комітет Південно-Західного фронту (його очолив отаман О.Волох), який видав універсал про перехід на платформу радянської влади та вступив у таємні переговори з радянською Росією²³. Червоне командування відмовилося вести переговори із заколотниками і не припинило бойових дій. Ця авантюра дорого коштувала українській армії. Вона призвела до катастрофи Південно-Західного фронту, який складав майже половину діючої армії.

На протигагу кабінету С.Остапенка, провідні діячі УСДРП та УПСР утворили 22 березня в Кам'янці-Подільському «для тимчасового представництва центральної влади» власний орган – Комітет охорони республіки (КОР) на чолі з В.Чехівським. КОР збирався ставити перед Директорією питання про негайну зміну урядової політики, а саме: припинення переговорів з Антантою, початок переговорів із радянським урядом України з метою визнання самостійності і незалежності УСРР, виведення російських військ з України²⁴. Комітет не набув підтримки, на яку сподівався, і самоліквідувався 28 березня.

27 березня «Рада чотирьох» Паризької мирної конференції ухвалила остаточне рішення про евакуацію військ Антанти з Одеси. Це поховало останні надії Директорії врятувати українську державність за сприянням чужоземної військової допомоги і стало додатковим аргументом на користь боротьби соціалістів за повалення правого уряду. 26–27 березня у Здолбунові і Рівному ЦК УПСР обговорив питання реорганізації вищої влади УНР. Есери запропонували встановити військову диктатуру: проголосити С.Петлюру військовим диктатором, розпустити Раду народних міністрів і створити натомість адміністрацію диктатора та Військову раду. У зовнішній політиці – досягти миру з Польщею і зосередитися на війні з більшовиками. Запропонована на розгляд С.Петлюри 29 березня платформа УПСР була ним відхилена²⁵.

5 квітня у Рівному після тривалих обговорень представники УСДРП та УПСР (центральної течії) дійшли згоди про засади реформування вищої влади УНР. Договірні платформа містила сім пунктів, найважливіші з яких стосувалися зміни складу Директорії (головний отаман С.Петлюра та по одному представнику від ЗО УНР, УПСР та УСДРП), зрівняння усіх членів Директорії у правах, кворуму для її засідань (три особи), обмеження компетенції Директорії лише затвердженням законів, ухвалених Радою народних міністрів²⁶.

На момент проведення Державної наради 5–6 квітня у Рівному доля уряду С.Остапенка була вирішена. Підсумком перебування при владі поміркованих партій, які зробили ставку на допомогу ззовні, стала суцільна руїна: катастрофічні поразки української армії, що призвели до значної втрати території, руйнування державних інституцій та посилення анархії. Сподівання на допомогу Антанти виявилися такими ж нереальними, як і нейтральна позиція уряду В.Чехівського.

Головним питанням наради за участю членів Директорії, Трудового конгресу і представників політичних партій був склад майбутнього уряду і відповідно узгодження його політичної програми між правицею і лівицею українського руху. Урядову політику тепер визначали соціалісти, праві відмовилися від участі в уряді. Наступного дня Головний отаман С.Петлюра відбув нараду у справі формування нового кабінету лише з представниками соціалістичних партій²⁷.

9 квітня Директорія нарешті видала постанову про відставку уряду С.Остапенка, доручивши Б.Мартосу очолити РНМ та негайно сформувати новий уряд. На відміну від попереднього, він був виразно «лівим», до його складу увійшли есдеки, есери та галицькі соціалісти, делеговані ЗО УНР. Посаду прем'єра та його заступника отримали есдеки Б.Мартос та А.Лівицький²⁸. 12 квітня новий уряд УНР видав декларацію, в якій недвозначно заявив про прихід до влади соціалістів: «Оборона Української Народної Республіки та потреба кращого упорядкування державного життя зробили необхідним для українських соціалістичних партій стати до організації нового народного правительства», а поразки української влади пов'язав із відсутністю у її складі «представників найвизначніших партій України»²⁹. Як видно далі з документу, зовнішньо- та внутрішньополітичний курс УНР зазнавав серйозних змін. Констатувалося, що зовнішню воєнно-політичну загрозу для соборної УНР становили як радянська Росія, так і Польща, підтримана Антантою. Заявляючи про відмову надалі від допомоги «чужої військової сили з якої б то не було держави», уряд звертався до українського народу із закликом встати до збройної боротьби проти усіх, хто зазіхає на українську незалежність. Будь-які договори з іноземними державами він передбачав заключати «тільки на основі визнання ними самостійної України і невтручання в наші внутрішні справи». Звернення було адресоване також до соціалістичних українських партій та населення по той бік фронту.

У галузі внутрішньої політики уряд обирав курс на «зміцнення демократичного ладу», яке соціалістичні партії бачили в утворенні близьких до радянської моделі «робітничо-селянських трудових рад». В економічній сфері уряд обіцяв відновлення зовнішньої торгівлі з країнами Європи та Америки, припинення руїни народного господарства, демократичну земельну реформу на користь селянства. Документ супроводжувався традиційною риторикою про права національних меншин, дотримання національно-персональної автономії, боротьбу з єврейськими погромами³⁰.

Намір уряду створити «республіку трудових рад» полегшував пошуки спільної мови з більшовиками. Це відразу ж позначилося різким загостренням політичної обстановки в Рівному, де перебували урядові інституції УНР. Праві партії небезпідставно вважали, що прихід соціалістів до влади відбувся шляхом тиску на Директорію та лівих авантюр в тилу і на фронті, інспірованих УПСР та УСДРП. 13 квітня провід УПСР розповсюдив через пресу відозву, де оцінив створення соціалістами у Кам'янці-Подільському Комітету охорони республіки як спробу державного перевороту. Самостійники вимагали, щоби над його учасниками був проведений суд і в подальшому вони не займали державних і громадських посад³¹. Блок правих партій бачив у новому уряді червону загрозу Українській революції й видав меморандум про негайну відставку уряду Б.Мартоса. 20 квітня документ був вручений Головному отаману, але С.Петлюра залишив його без уваги.

Праві сили знайшли підтримку у незадоволеного політикою Директорії командування Північної (Волинської) групи військ армії УНР, серед якого були члени УПСР. У ніч з 24 на 25 квітня нарада ЦК партії самостійників-соціалістів ухвалила рішення про усунення С.Петлюри від керівництва Директорією і армією шляхом державного перевороту. Мандат на проведення акції вручили командувачу Північної групи отаману В.Оскілку.

Переворот, запланований на 30 квітня, довелося розпочати раніше, тому що 28 квітня Головний отаман своїм наказом зняв В.Оскілка з посади командувача. Рано вранці 29 квітня заколотники захопили владу у Рівному, заарештували нового командувача отамана Желіховського та членів уряду на чолі з Б.Мартосом. За деякими даними, вони одразу почали формування нового уряду, а тимчасовим президентом УНР хотіли бачити Є.Петрушевича. Рівненські газети надрукували кілька звернень отамана В.Оскілка до українського народу, в яких він сповіщав про повалення «влади зрадників», обіцяв селянам віддати землю у приватну власність, а також тверду владу, порядок і спокій³². Але армія відмовилася визнати В.Оскілка головним отаманом. Вірні С.Петлюрі військові частини наступного дня захопили Рівне. Заколотники втекли до Польщі.

Якщо березневі авантюри лівих були залишені без уваги, то на квітневий заколот правих Директорія відреагувала одразу. Уже 30 квітня був виданий закон про утворення державної слідчої комісії для розслідування подій «повстання 29 квітня». На зміцнення влади Директорії були спрямовані також затверджений 7 травня 1919 р. закон про склад Директорії УНР, за яким було підсилено владні повноваження голови, та постанова від 9 травня про обрання головою Директорії Головного отамана С.Петлюри. Після того, як 13 травня з Директорії на власне прохання був виведений О.Андрієвський, у складі керівного органу УНР залишилися С.Петлюра, А.Макаренко та Ф.Швець. Формально у її складі перебував і Є.Петрушевич³³.

У цей час на теренах України, контрольованих радянським урядом, розгортався селянсько-повстанський рух, що вибухнув на заклик Всеукраїнського ревкому та повстанського штабу УСДРП (незалежних). Обраний урядом УНР лівий курс сприяв порозумінню з повстанцями. 29 травня у Тернополі почалися переговори між РНМ та представниками повстанського Всеукраїнського ревкому, що прибули з Києва (есери Д.Одріна, Т.Черкаський, І.Часник та есдек-незалежник А.Пісоцький). Вони завершилися нарадою партій урядової коаліції 9 червня у містечку Чорний Острів у Подільській губернії. Уряд визнав «трудовий принцип» в організації державної влади на місцях. До його складу були введені представники повстанського Всеукраїнського ревкому Д.Одріна (міністр охорони здоров'я) та Т.Черкаський (міністр преси і пропаганди)³⁴.

Наприкінці травня воєнне становище УНР наблизилося до критичного. Під владою Директорії залишалася вузька смуга території на Поділлі, затиснутої між фронтами Червоної та польської армій. Лише завдяки контрнаступу української армії, розпочатому 30 травня, ситуація трохи стабілізувалася. Протибільшовицький фронт був відсунутий на північний схід, 6 червня Директорія і РНМ прибули до Кам'янець-Подільського, який на пірвоку став столицею УНР. До 25 червня всі міністерства розгорнули там свою роботу. Діяльність уряду була спрямована, головним чином, на внутрішню політику та оборону держави. Зокрема, було ухвалено низку законів, спрямованих на боротьбу з єврейськими погромами.

9 червня у Проскурові спробував самочинно стати на чолі Запорізького корпусу несправедливо усунутий з армії славетний отаман П.Болбочан, за яким нібито стояли соціалісти-самостійники та народні республіканці. Дії колишнього командира Запорізького корпусу були оцінені офіційною владою як військовий заколот, і він був покараний із невластивою директоріанській владі жорстокістю – засуджений до смертної кари і страчений. Останні розвідки свідчать, що цей далекий від політики військовий діяч міг стати жертвою політичних інтриг³⁵. 11 червня було видане оповіщення уряду УНР до українського народу з приводу підривної діяльності українських несоціалістичних партій, які виступили натхненниками й організаторами заколотів отаманів В.Оскілка та П.Болбочана проти існуючої влади³⁶. Слідом за цим влада вдалася до розшуку провідників правих партій, які були організаторами антиурядової змови. Було проведено обшуки у Кам'янець-Подільському університеті, приватних помешканнях опозиційних політиків.

У відповідь на звинувачення влади почала консолідуватися права опозиція, на чолі якої стали відомі громадські та політичні діячі: професори Кам'янець-Подільського університету І.Огієнко, В.Віднов, губернський комісар Поділля В.Куриленко, голова Подільського земства В.Приходько та ін. Ядром правої опозиції стала УПСФ. 13 червня у пресі з'явилася резолюція відділу Головного комітету партії, в якій констатовалося, що українська держава переживає катастрофічну кризу через те, що соціалістичні партії, з яких складається уряд, не можуть опанувати становища. УПСФ закликала створити кабінет міністрів із представників усіх течій українського громадянства, відмовитися від більшовицьких експериментів, повернутися до демократії та закону. Для громадського контролю за діяльністю уряду УПСФ пропонувала створити всеукраїнський орган на зразок колишнього Українського національного союзу³⁷.

29 червня у пресі з'явився меморандум громадських діячів Поділля до Директорії, в якому аналізувалися політичні і военні поразки української влади і в якості головної їх причини вказувалося на її закритий, недемократичний характер. Для виходу з кризового становища пропонувалося «переформувати вищу владу у тимчасове одноособове президентство з певною тимчасовою конституцією», сформувати кабінет міністрів не за партійним, а за діловим принципом, провести низку кардинальних змін у внутрішній політиці. Документ підписали близько 20 відомих громадсько-політичних діячів ліберального спрямування³⁸.

Позбавлена можливостей впливу на державну політику, права опозиція знову, як і у 1918 р., прагнула до утворення опозиційних громадсько-політичних об'єднань. 15 липня представники поміркованих політичних груп утворили Український національно-державний союз (УНДС), навколо якого об'єдналися усі противники соціалістичного курсу уряду й Директорії. До союзу увійшли соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, народні республіканці та селянські соціалісти. УНДС оголосив себе наступником колишнього Українського національного союзу (УНС), прийняв із незначними змінами його статут³⁹.

Корекції внутрішньої державної політики вимагало також посилення союзницьких стосунків із ЗУНР, провід якої після втрати власної території також перебував у Кам'янці-Подільському. Розбіжності у стратегії та орієнтаціях керівників Східної та Західної України були вражаючими, охоплюючи соціально-економічні та зовнішньополітичні аспекти. Політичний курс ЗУНР був чітко визначений, його підтримувало практично все населення. Держава мала існувати у вигляді парламентської республіки, соціально-економічні перетворення – здійснюватися шляхом реформ. Провід ЗУНР складали досвідчені помірковані політики, що керувалися у своїй діяльності передовсім інтересами краю. Галичанам, на відміну від наддніпрянців, був притаманний високий ступінь національної свідомості. До змін спонукала також воєнна кампанія. Спільні збройні сили УНР та ЗУНР розгортали наступальну операцію проти Червоної армії. На звільнених від радянського режиму територіях українська влада мала носити характер, відмінний від більшовицької.

12 серпня Рада міністрів ухвалила декларацію про подальше спрямування політики УНР. Уряд заявив про обрання демократичного парламентського шляху, підготовку закону про вибори до парламенту з правами Установчих зборів і про реформування органів місцевого управління на основі загального виборчого права. Того ж дня голова Директорії С.Петлюра схвалив декларацію уряду і запропонував вжити конкретних заходів для її проведення у життя⁴⁰. Зміна урядового курсу означала відмову від «трудового принципу» на користь демократії. Зробити реальні кроки до реалізації цього курсу у 1919 р. уряд не встиг.

Зміни у політиці потягли за собою зміни в уряді. Б.Мартос був замінений на посаді прем'єра більш толерантним соціалістом І.Мазепою, відбулася ротація міністрів. Правій опозиції в особі УПСФ було запропоновано три міністерські

портфелі – закордонних справ, віросповідань та освіти. Але есефи встигли дати до уряду лише міністра віросповідань І.Огієнка. Поки вони вели переговори про умови свого входження до уряду, розпочалася війна з Денікіним. Опозиція зробила це виною уряду й есефи остаточно відмовилися від міністерських посад.

Законотворча діяльність уряду була спрямована на забезпечення наступу об'єднаних армій УНР та ЗУНР на Київ і Одесу. У подальшому напружена воєнна кампанія, гарячкові пошуки нових союзників у боротьбі проти білої і червоної Росії змусили політиків на деякий час забути про партійні суперечки. Але це вже не врятувало УНР. Внаслідок військової поразки Директорії частина урядових інституцій виїхала до Польщі, інші – склали українську адміністрацію у зайнятому поляками Кам'янці-Подільському. Боездатні частини армії вирушили у партизанський рейд по тилах противника (Зимовий похід). Пошук політичними силами винних у поразках і прорахунках урядової влади у 1919 р. отримав новий імпульс після того, як УНР припинила існування на власній території.

У висновку зазначимо, що українська державність існувала у 1919 р. в умовах тотальної політичної нестабільності. Відсутність у Директорії, коли вона стала на чолі УНР, ясного бачення перспектив розвитку та відповідної політичної програми стала каталізатором політичної боротьби, що тривала всередині національного табору протягом 1919 р. Обрана Директорією лінія компромісу між лівосоціалістичними та поміркованими силами не спрацювала у тогочасних політичних умовах. Перенесення політичної боротьби у сферу державного життя стало причиною частого зміни виконавчої влади. Протягом 1919 р. УНР пережила чотири зміни уряду, причому склад і політична програма кожного кардинально відрізнялися від попереднього. Протягом 1919 р. державний курс УНР зазнавав коливань вправо і вліво відповідно до активізації того чи іншого політичного угруповання. Як і у 1917–1918 рр., у 1919 р. національна демократія не спромоглася згуртуватися навколо єдиної мети – розбудови української незалежної держави.

¹ Висновки зроблено на основі видання: Українська революція і державність (1917–1920 рр.): Науково-бібліографічне видання. – К., 2001.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920: Документи і матеріали: У 2 т. – К., 2006.

³ Українська суспільно-політична думка у ХХ ст.: Документи і матеріали. – Т.1. – Мюнхен, 1983. – С.401.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.413–417.

⁵ Робітнича газета. – 1919. – 14 січня.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. 1917–1920. – Нью-Йорк, 1969. – Т.IV. – С.47–48.

⁷ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.321.

⁸ Боротьба. – 1919. – 8 лютого.

⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.467–468.

¹⁰ Українська Ставка. – 1919. – 31 січня.

¹¹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.398–399.

¹² Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С.340.

¹³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.419, 699; Робітнича газета. – 1919. – 7 січня.

¹⁴ Антонов-Овсенко В.А. Записки о гражданской войне. – Т.3. – Москва; Ленинград, 1928. – С.253.

¹⁵ Робітнича газета. – 1919. – 9 лютого; Українська Ставка. – 1919. – 13 лютого.

¹⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.46–47.

¹⁷ Там само. – С.53.

¹⁸ Христюк П. Указ. праця. – С.103.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1092. – Оп.6. – Спр.2. – Арк.53, 55.

²⁰ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С.103–104.

- ²¹ Христюк П. Указ. праця. – С.117–118.
²² Мазена І. Указ. праця. – С.111–112.
²³ Боротьба. – 1919. – 2 квітня; Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. – К., 1998. – С.128–129.
²⁴ Христюк П. Указ. праця. – С.112–115.
²⁵ Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К., 2005. – С.311.
²⁶ Мазена І. Указ. праця. – С.118–119.
²⁷ Там само. – С.135–140.
²⁸ ЦДАВО України. – Ф.1065. – Оп.1. – Спр.38. – Арк.5.
²⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.517.
³⁰ Там само. – С.519–520.
³¹ Робітнича газета. – 1919. – 13 квітня.
³² Робітнича газета. – 1919. – 1 травня; Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: Трагедія українського державника. – К., 2004. – С.82–83; Україна молода. – 2006. – 30 квітня.
³³ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.521–523; Вісник державних законів УНР. – Вип.22. – 1919. – 7 липня.
³⁴ ЦДАВО України. – Ф.3933. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.2; Вісник державних законів УНР (Кам'янець-Подільський). – 1919. – 1 липня (Ч.11).
³⁵ Див.: Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Указ. праця.
³⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.536–537.
³⁷ Лозовий В. Внутрішня та зовнішня політика Директорії Української Народної Республіки (кам'янецька доба). – К.; Кам'янець-Подільський, 2005. – С.68.
³⁸ Трудова громада. – 1919. – 29 червня; ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.43–44.
³⁹ Там само. – Спр.32. – Арк.8.
⁴⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.2. – С.548–551.

The author considers the state policy of the second UNR which repeatedly and cardinally had been changing during 1919. On the base of studying the new sources of history of the Ukrainian Revolution 1917–1921 which re-create the activity of Directorate of Ukraine and Council of People's Ministers.

С.І.Заброварний*

ЕКОНОМІЧНІ ПОГЛЯДИ М.С.ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглянуто погляди видатного українського історика на соціально-економічні проблеми вітчизняної минувшини. У центрі уваги – висвітлення історико-економічних питань у багатомній «Історії України-Руси».

Серед численних статей і матеріалів, присвячених відомому українському вченому Михайлові Сергійовичу Грушевському, небагато знайдеться публікацій, котрі широко висвітлювали б економічну проблематику його історичних досліджень. У списку таких публікацій, опрацьованому Л.Р.Винаром і вміщеному в журналі «Український історик» (1984 р., №1–4), серед більше ніж 300 назв лише стаття Миколи Хировського показує вченого як дослідника українського господарства. Це змушує задуматися, тим більше, що економічна тематика, проблеми господарської історії України займають важливе місце в науковому й публіцистичному доробку науковця. Крім того, економічний чинник є суттєвим та одним із

* Заброварний Степан Іванович – доктор габітований, професор-емерит (Щецин, Польща).

найважливіших елементів у методології дослідження М.С.Грушевським історичного процесу, проаналізованого ним комплексно в усіх аспектах і зв'язках.

Оскільки слушним є твердження, що кожний історик – перш за все син свого часу й країни та народу, то його можна, безсумнівно, віднести і до Михайла Сергійовича. Писав він історію свого народу так, як міг її собі усвідомлювати у суспільних та політичних умовах кінця XIX – початку XX ст. Щодо економічної проблематики, то його погляди, з одного боку, формувалися під впливом тодішнього стану й рівня розвитку народного господарства в його батьківщині та у світі, а з другого, – під впливом існуючої в той час відповідної науки. Серед тих умов на його творчу свідомість великою мірою впливало специфічне становище, у котрому перебував тоді позбавлений своєї державності український народ.

Поки майбутній учений, що зростав у Російській імперії, досяг зрілого віку, у країні було проведено важливі економічні реформи. Унаслідок цього царська Росія слідом за Західною Європою вийшла на шлях прискореної індустріалізації й поступового переходу до промислової стадії економічного розвитку. Проте, на селі паростки нового пробивалися з великим трудом. Після скасування кріпосного права передові форми господарювання проникали сюди дуже повільно. Власники великих поміщицьких маєтків, котрі й після земельної реформи зберегли свої володіння, не відзначалися необхідним у новій системі ведення господарства підприємництвом і з великими труднощами модернізували свої вотчини. Маючи владу в своїх руках, вони старалися вести державну політику у вигідному для себе напрямку, доказом чого були аграрні контрреформи, проведені з половини 80-х рр. XIX ст. Прихильна до дворянства політика царського уряду мала негативний вплив на загальний економічний розвиток Росії, чого не міг не спостерегти гострий розум молодого історика.

Зацікавлення М.С.Грушевського господарською проблематикою почалося ще під час його навчання у Київському університеті. У своїй «Автобіографії» він писав: «З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права»¹. Щоправда, децю вище в цій же «Автобіографії» Михайло Сергійович критично висловився щодо викладання на філософському факультеті, однак, мабуть, не мав на думці названих предметів. У цьому ж контексті свого безпосереднього опікуна, професора Володимира Антоновича (1834–1908 рр.) він назвав найбільшою окрасою тодішньої української науки². Своїми вчителями М.С.Грушевський вважав також таких дослідників вітчизняної історії, як Михайло Драгоманов (1841–1895 рр.) та Микола Костомаров (1817–1885 рр.).

Крім В.Антоновича, в Київському університеті працювали у той час кілька інших істориків із суспільно-економічними зацікавленнями. Були серед них Іван Лучицький (1845–1918 рр.) – дослідник аграрних відносин і так званої общини, тобто спільноти, що володіла землею, й історик права Михайло Владимирський-Буданов (1838–1916 рр.) – головний редактор Київської археографічної комісії. В Товаристві Нестора-літописця М.Грушевський зустрічався також із відомими вченими Іваном Каманіним (1850–1921 рр.) та університетським колегою Митрофаном Довнар-Запольським (1867–1934 рр.) – теж учнем В.Антоновича.

Важко натомість назвати когось із відомих професорів-економістів у Київському університеті в часи навчання у ньому Михайла Сергійовича. Найвизначніші з них уже раніше відійшли з цього навчального закладу перш за все внаслідок атмосфери, котра там панувала, через безустанні переслідування тих учених, що виявляли незалежне мислення й проголошували неблагонадійні концепції. Були серед них і постаті такої величини, як Іван Вернадський (1821–1884 рр.), Микола Бунге (1823–1895 рр.) та Микола Зібер (1844–1888 рр.), котрі залишили по собі помітний слід у світовій науці. Перший із них – батько першого президента

Академії наук України Володимира Вернадського – після виїзду з Києва заснував і редагував у Петербурзі журнали «Экономический указатель» та «Экономист». М.Бунге був автором виданої в 1870 р. у Києві праці «Основы политической экономии», а з 1880 р. виконував функції міністра фінансів, а згодом – голови Комітету міністрів Росії. М.Зібер був учнем М.Бунге й під час перебування в Києві займався дослідженням творчості Давіда Рікардо (1772–1823 рр.), що було темою його докторської дисертації. У 1875 р. він виїхав до Швейцарії.

М.С.Грушевський знайомився, зрештою, не тільки з працями вчених – істориків, економістів, соціологів – із київського середовища, що було природно, а вивчав усе те, що в зв'язку з його зацікавленнями було доступне. Збираючи матеріали для своєї магістерської праці, він відвідував не тільки архіви Києва, а й виїздив також до Москви і Варшави, вивчаючи там (поза джерельними документами) недоступну у Києві літературу. В 1903 р. протягом двох місяців учений читав лекції у Парижі, а після цього відвідав Лондон, Ляйпциг та Берлін, де мав змогу ознайомитися з доробком західноєвропейських учених, зокрема соціологів, а з деякими з них познайомитися особисто.

***

Зацікавлення Михайла Сергійовича суспільно-економічною проблематикою, якій він приділив велику увагу в своїх історичних дослідженнях, випливала з кількох взаємопов'язаних факторів. Найважливіші з них це: 1) пануючі тоді позитивістські погляди на констатування й пояснювання досліджуваних історичних явищ і процесів, 2) прийнята вченим загальна схема історії України-Руси, 3) визнання ним важливої детермінуючої ролі економічного чинника у процесі історичного розвитку. Саме такий напрямок мислення розбудили в ньому безпосередній науковий опікун В.Антонович, а також історичні праці М.Костомарова та М.Драгоманова. Свої перші напрацювання учений доповнював і розвивав, ґрунтовно вивчаючи й переосмислюючи предмет своїх досліджень.

Сам М.С.Грушевський, як зауважував Омелян Прицак³, не залишив ніякої теоретичної студії про свою історіософію та її джерела. Про шляхи формування його історичного світогляду можна довідуватися лише з його біографії, неповних спогадів і поодиноких висловлювань. Творчий розум ученого не міг бути байдужим до духу своєї епохи й залишатися осторонь пануючого у той час позитивістського світогляду в історіографії. Позитивісти, що представляли раціональні позиції у науці та відкидали всякий містицизм і конструювали історичний процес на основі емпіричних фактів, були вельми близькі Михайлу Сергійовичу. Багато зусиль та праці вклав він у пошуки й дослідження величезної кількості фактів, зокрема зі сфери господарської діяльності, щоб створити з них загальну картину історичного процесу, його генезис, причинні зв'язки та еволюцію. Не міг недооцінювати учений у дослідженнях наук про суспільство – соціології, а також економіки, котрими зацікавився досить рано. Він радо читав, як виникає з його спогадів, усяку критичну і полемічну літературу на ці теми, складаючи свою власну думку про кожну працю. Можна припускати, що основні дослідження з цієї проблематики (Г.Т.Бокля, А.Комте, Г.Спенсера) були відомі науковцю вже під час навчання в Києві. Вже тоді він став прихильником позитивістського світогляду та ентузіастом соціології.

Свої переконання в цьому напрямку учений зміцнював у львівському періоді діяльності (1894–1914 рр.), зокрема під час перебування в Парижі у 1903 р. Прибув він туди на запрошення свого земляка Максима Ковалевського (1851–1916 рр.) для прочитання циклу лекцій у заснованій останнім школі суспільних наук і за цієї нагоди познайомився безпосередньо з Емілем Дюркгаймом (1858–1917 рр.) й іншими знаменитими соціологами. Збираючись до написання третього

тому «Історії України-Руси», М.С.Грушевський вважав себе істориком-соціологом, про що виразно заявив у вступі до VII тому цього монументального твору (з'явився 1909 р.).

Перебуваючи в 1919–1923 рр. на еміграції (спочатку у Женеві, опісля недовго в Празі та, врешті, у Відні), він зайнявся організацією Українського соціологічного інституту, «виходячи, – як писав учений, – з переконанням, що в сей час глибокого соціального перелому більш, ніж коли-небудь, потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції від самого споду: одвічної боротьби й чергування індивідуалістичних і колективістичних потягів в людським пожиттю і тих умов буття, під впливом котрих вони розвиваються»⁴. Крім підготовки наукових кадрів та залучення вітчизняних учених до найновіших досягнень європейської думки в галузі теорії суспільного розвитку і методології соціологічних досліджень, завданням інституту було ознайомлювати західну громадськість із соціальною історією України й її творчими досягненнями. Із цією метою Михайло Сергійович організував публічні лекції на історично-соціологічні теми, зав'язував контакти з науковими організаціями та окремими вченими. Наскільки дозволяли йому фінансові кошти, він публікував статті й матеріали українських дослідників, у тому числі популярні статті французькою мовою.

Повернувшись у 1924 р. до Києва, вчений прагнув віденський досвід в організації та методології соціологічних досліджень перенести на український ґрунт. Представляючи свій план тодішній владі УСРР, він підкреслював важливість його здійснення не лише з чисто наукового погляду, а й із практичних мотивів, зокрема з метою використання висновків досліджень для формування нових суспільних, економічних і культурних структур. На його думку, це «внесло б свіжі повітря західних соціологічних студій, що так розвинулись в останніх десятиліттях, дало б ґрунт для тісніших зв'язків наших студій із західними, взагалі європеїзувало б наше культурне життя»⁵. На жаль, в умовах монополізації комуністичною партією всього державного та громадського життя, як і упередженості й підозрливості до вченого, його план був відкинтий. Замість пропонованого ним інституту з п'ятьма секціями створено кафедру лише з двома: соціально-історичної історії України під керівництвом самого М.С.Грушевського та методології й соціології під керівництвом О.Гермайзе.

До самого кінця свого творчого життя вчений не відмовився від позитивістського світогляду і концепції наукового опису та пояснювання історичного процесу на основі ґрунтового аналізу соціально-економічних явищ. У своїй промові під час ювілею – відзначення Українською академією наук його 60-ліття (З.Х.1926) – він сказав, що нова українська історіографія формується в умовах національного відродження XIX ст., у своїх початках закрашена романтизмом козакофільства, «в другій половині століття – в добі селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас»⁶.

Спираючись на позитивістську концепцію трактування явищ минулого, Михайло Сергійович розвинув свою власну історіософію і сформував оригінальну схему вітчизняної історії. Прийнятий ним принцип хронологічної безперервності подій незалежно від політичних та культурних обставин зумовив те, що головним героєм його історії став народ як соціальна група, а не форма політичної організації, тобто держава. Звідси метою історії було не лише описування подвигів героїв, але пояснювання різних сторін життя народу, в тому числі й економічної. М.С.Грушевський писав: «В теорії признається давно, що головна вага повинна бути перенесена з історії держави на історію народу, суспільності. Політичне, державне життя, розуміється, – чинник важливий, але поруч нього існують інші чинники – економічний, культурний, що мають часом менше, часом більше значення від політичного, але в кожному разі не повинні лишатися в тіні поза ним»⁷.

Прийняття такої програмної концепції було особливо важливе для історії України, народ котрої довгими віками був позбавлений своєї державності. Тому і суттєвішого значення в описі та аналізі історичних явищ набирали ті факти, які виникали під впливом економічних і соціальних чинників. Тим більше, що внаслідок чужого панування й поневолення склалася специфічна соціальна структура української нації, у котрій суспільні низи (селянська верства) берегли та висловлювали національні ідеї. Отже, домінуюча роль у цій ситуації випала соціальній і економічній історії. Оскільки українська нація протягом багатьох століть залишається без своєї державності, під чужим пануванням, то й, зазначив Михайло Сергійович, «політичний фактор сходить в її історії в сих бездержавних століттях на підрядну роль, попри факторів економічних, культурних, національних»⁸.

Підкреслюючи вагу соціально-економічних чинників у загальній схемі минулого України, вчений розглядав історичний процес на її землях в усіх його аспектах. Позитивісти не виділяли окремо соціальної чи економічної історії в окрему наукову дисципліну, але трактували їх як інтегральну частину загального минулого людства. Саме соціальна історія виконувала інтегруючу функцію щодо різних ділянок суспільного життя як матеріальної, так і духовної. Ця тенденція виступає й сьогодні у працях багатьох учених, котрі, вдосконалюючи методологію досліджень, заповнюють прогалини та невдачі позитивістів⁹.

Завдяки сплетенню різноманітних сторін життя українського суспільства, котре розглядається на сторінках «Історії України-Руси», дана праця є чудовим синтезом історичної долі її народу. Такою була й мета автора цього твору, перший том якого починається від слів: «Ся праця має подати образ історичного розвою життя українського народу»... На канві політичних подій М.С.Грушевський відтворив повну картину економічних, соціальних, релігійних і національних відносин, представив загальний цивілізаційно-культурний стан суспільства та його динамічний розвиток. «Соціальний і культурний процес, – писав він, – становить таким чином ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя – через стадії його піднесення і упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя...»¹⁰. Цю ідею вчений підтвердив, обдумуючи зміст запропонованої схеми історії України, що складалася з трьох частин, котрі відповідали поділові на три періоди. Він описав їх в основному з точки зору змін, що відбувалися у соціально-економічних відносинах тих епох; його цікавила перш за все їх еволюція.

Зі сказаного випливає, що соціально-економічні зміни були у задумі Михайла Сергійовича основою історичного розвитку, в якому господарський чинник відіграв особливо важливу роль. Приділяючи йому велику вагу для цивілізаційного й культурного прогресу, вчений не був, однак, прихильником механістичного економічного детермінізму. В його інтерпретації історичного процесу поруч із цим фактором виступають також інші взаємопов'язані й взаємозалежні чинники. На його думку, їх роль – політичного і культурного – у різних періодах може бути різною – інколи меншою, інколи більшою.

В період появи першої української державності з центром у Києві особливу ініціюючу роль приписував М.С.Грушевський саме економічному фактору (торговельним інтересам). Під впливом змін у політичних відносинах та формах суспільного устрою формувалися економічні взаємини, а також релігійні й етнічні, які, зі свого боку, впливали на модифікацію життя. Політика київських князів була спрямована головним чином на забезпечення торгівлі, котра давала їм відчутні матеріальні прибутки. «Взагалі, – писав учений, – як початки Київської держави мусіли бути тісно зв'язані з інтересами київської торгівлі, так і пізніше інтереси державні переплутувалися з торговельними, а купецька верства – з правительственною (...) Руські князі і бояри – заразом правительство і купецькі підприємці. Київська державна політика стоїть на послужі у торгівлі, а торгівля становить

знову ту економічну підвалину, на котрій опираються князі й правительство»¹¹. Такий погляд він висловив також у дальших частинах свого твору, зокрема в VI томі, де описав міське життя, промисловість та торгівлю.

Трактуючи економічний чинник як підвалину, ґрунт, на котрому розвивалися всі інші явища минулого, Михайло Сергійович цим самим підкреслив його особливу роль в історичному процесі. З тверджень ученого випливає, що не лише державна влада й її політика були детерміновані економічним фактором, але він мав вплив також на інші сфери суспільного життя. Цей чинник став силою, котра притягала поселенців на береги Чорного моря, зумовив появу в українських степах так званих уходників, був рушійною силою прогресу і розвитку культури та мистецтва, врешті, викликав соціально-національні конфлікти.

***

Вивчаючи біографію М.С.Грушевського й слідкуючи за його визріванням як ученого до остаточної концепції минулого України, можна переконатися, що він приділяв велику увагу економічній проблематиці на всіх етапах дослідження – від пошуків джерел через їх детальний аналіз до остаточної синтези історії у своєму творі. Очевидно, що вони не чергувалися як хронологічна секвенція, оскільки протягом усього свого життя вчений займався одночасно різними етапами дослідницької діяльності.

Надбання Михайла Сергійовича в галузі вивчення джерел, їх публікації та опрацювання бібліографії величезні. У переважаючій більшості вони стосуються саме економічної проблематики. Перші його праці про південноруські замки і про історію Київської землі також присвячені в основному господарській тематиці, а тому й вимагали зібрання та опрацювання численних архівних матеріалів про економічні явища. Вчений мав при цьому знаменитого вчителя і дорадника, котрим, безсумнівно, був В.Антонович. Останньому, як він згадував, завдячував темою магістерської праці про Барське староство, котра вимагала від нього великої роботи в архівах. І хоч науковий ефект у порівнянні з вкладеною працею, на думку М.С.Грушевського, був невеликий, однак вона принесла йому користь у майбутньому, про що вчений сам згадував: «Дуже тверда школа архівальної роботи, яку я мусив для неї перебути, – сотки переглянутих актових книг, робота в архівах Києва, Варшави, Москви – не пішла марно і віддала свої услуги мені потім»¹².

Джерельні матеріали, що стосувалися господарських справ та вимагали багато архівної праці, це – перш за все люстрації, інвентарі, реєстри призовників і митні книги. Деякі з цих джерел були опубліковані у таких збірниках, як «*Źródła Dziejowe*» або «Архив Юго-Западной России». В їх списку Михайло Сергійович назвав також ряд опублікованих кодексів до економічної історії: «*Akta grodzkie i ziemskie*», «*Pomniki do dziejów Lwowa*», «*Hansisches Urkundenbuch*», «*Breslauer Urkundenbuch*» й ін. Джерельні матеріали він доповнював багатою літературою, зазначаючи, що вона не є вичерпною і глибокою для висвітлення досліджуваної проблематики. Із наведених джерел та літератури вчений черпав дані про доходи великих фільварків, повинності кріпосних селян, обсяг торгівлі різними продуктами, податки й інші поставки для держави.

Розуміючи вагу джерельних матеріалів, М.С.Грушевський сам зайнявся їх систематичним виданням окремими збірниками. Він згадував про це у своїй «Автобіографії»: «Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західної України XVI в. – незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу»¹³. З'явилися вони у започаткованій Михайлом Сергійовичем видавничій серії «Жерела до історії України-Руси». Перед ними були вміщені вступні статті з коментарями

щодо характеру джерела та його змісту. На думку вченого, опубліковані люстрації в багатьох випадках висвітлюють досить точну картину економічних і правових відносин, перш за все описують структуру селянських господарств та види й розміри повинностей селян для фільварку і держави.

Ще коли М.С.Грушевський збирався написати свій монументальний твір – синтез історії України, він не лише старанно вивчав джерела, а й писав короткі аналітичні історичні праці, в котрих багато місця присвячував саме економічній тематиці. Взірцевим прикладом може бути названа вже магістерська праця «Барское староство», яка у 1894 р. з'явилася друком та була високо оцінена в середовищі істориків. Метою вченого у цього типу працях не було, однак, представлення повної картини окремого об'єкта (в даному разі Барського староства), але формулювання на основі досліджених фактів узагальнюючих висновків. Він писав про це у вступі до цієї праці¹⁴.

На основі люстрацій королівщин Барського староства, а також інших українських земель Михайло Сергійович здійснив глибокий аналіз польської колонізації, доводячи її початкове фіаско, спричинене татарськими нападами і негативним ставленням до неї місцевого населення. Тому польська шляхта в той час легко позбувалася королівських наділень, відступаючи їх за невелику плату українцям або польським магнатам. Внаслідок цього з'явилися два види земельної власності: володіння землею українцями й магнатські латифундії, але лише перше спричинилося до освоєння спустошених земель. Магнати мало цікавилися своїми кресовими маєтками. Це положення підтверджується прикладом господарської діяльності королеви Бони у згаданому старостві, котра більше цінувала українські володіння порівняно з магнатськими. Поступово, однак, у міру посилення колонізаційних процесів зайшлий елемент польської шляхти ставав щораз численнішим.

М.С.Грушевський звернув також увагу на специфічні прикмети шляхетського володіння землею в Україні. Першою з них було більше, ніж на корінних польських землях, обтяження маєтків військовими повинностями та податками й роботами, пов'язаними з обороною країни. Другою було прагнення уряду Речі Посполитої через колонізацію змінити класово-національну структуру населення, даючи перевагу польському елементові. На основі глибокого аналізу різних категорій шляхти історик стверджував, що її представники українського походження існували на рівні категорії частково привілейованої верстви власників і війтів. Михайло Сергійович досліджував старанно також систему управління у Барському старостві в XVI ст., підкреслюючи господарську активність старостів, яка спрямована була головно на збільшення своїх доходів.

Суспільно-економічні питання учений порушував у багатьох інших аналітичних дослідженнях, статтях та коментарях до джерел. «Історія України-Руси» насичена соціальною й господарською проблематикою, зокрема 5-й і 6-й томи у цілому присвячені цим питанням. У кожній із трьох частин твору (в первісних намірах вони повинні були мати по три томи), що відповідає певним періодам в історії України, М.С.Грушевський подав суспільно-економічну характеристику останніх.

У першому періоді – княжому – внаслідок тісних зв'язків державних інтересів із торговельними сформувалася пануюча суспільна верства – боярсько-купецка, котра розпоряджалася коштами та землею, що було ознакою багатства. Після утвердження державного центру в Києві почався інтенсивний розвиток торгівлі на Русі, а разом із цим і загальне економічне піднесення країни, перш за все зростання промисловості й ремесел. На торговельних шляхах, що перетинали Київську Русь зі сходу на захід і з півночі на південь, з'явилася система міст та факторій, обсаджених військами, що створили ніби скелет держави. Проте вже у XI і XII ст. внаслідок несприятливих колонізаційних й економічних умов (напади диких племен, поява удільних князівств) міста, які були основою господарського

розвитку, починають занепадати. Одночасно на території єдиної доти держави з'являлися нові політичні осередки. Половина XIII ст. принесла катастрофічне економічне падіння, дещо менш відчутне в західній частині країни (Волинь, Галичина).

Другий період – литовсько-польський – з боку суспільно-господарських відносин Михайлом Сергійовичем найкраще опрацьований. Учений присвятив йому згадувані вже 5-й та 6-й томи, причому прив'язав їх також до попереднього періоду, для котрого джерельні матеріали недостатні. Підпорядкування українських земель Литві, як і Польщі, на його думку, не сприяло їх економічному розвитку, хоч польські історики висловлюють протилежні погляди у цьому питанні. Центр ваги господарського життя після цього перенісся на село. За короткий час виросла в Україні вища привілейована верства шляхти, що складалася із зайшого польського елемента й частково зі сполонізованого руського боярства. Рівночасно у повну залежність від неї було поставлене економічно поневолене сільське населення.

Третій період – народно-козацький – це історія боротьби українського народу з чужим суспільно-економічним ладом із метою його повалення та реформування нових відносин, згідно з народними ідеями соціальної справедливості. Соціально-економічна боротьба перепліталася з релігійно-національною, що викликало появу широкого кола суперечливих інтересів і втягувало у вир її різні суспільні верстви. Внаслідок цієї боротьби, з одного боку, мала місце велика руїна господарства, а з другого, – глибока перебудова суспільно-економічного й політичного устрою. На жаль, незабаром повіяли вітри з протилежного боку, які поступово ліквідували суспільні здобутки козацької України.

***

Для повної характеристики економічних поглядів М.С.Грушевського необхідно висвітлити й його ставлення до основних проблем відповідної теорії та господарської практики. Подібно, як у випадку із соціологією, щодо економіки також немає безпосередніх вказівок, котрою літературою він користувався. Відомо, що під час університетських студій учений цікавився нею, присвячуючи їй багато уваги. З перегляду проблематики його історичних праць можна твердити, що він був добре обізнаний із теорією економіки на тогочасному етапі її розвитку, не беручи до уваги її детальних рис.

Основою тодішньої економічної науки були ідеї представників класичної школи з критичним ставленням до систем, створених її попередниками – меркантилістами й фізіократами, а також до поширюваних паралельно соціалістичних ідей та поглядів. Згідно з класичною економічною теорією, джерелом багатства, а разом із тим і господарського розвитку є людська праця в сполученні із засобами природи, котрі зумовлюють виробництво. Третім чинником є капітал, як нагромаджене багатство, вжите до вироблення більшого. Спираючись на сформульованому праві зусилля (люди прагнуть до задоволення своїх потреб коштом найменшого зусилля), історичний розвиток людства вчений поділив на три цивілізації: 1) ловецько-збирацьку, у котрій джерелом задоволення потреб були блага, дані безпосередньо природою (через застосування), 2) рільничо-промисловою, в якій люди, що вели осілий спосіб життя, при застосуванні сил та засобів природи збільшували блага, 3) світову, котра спиралася на те, що люди черпали користь з обміну, тобто торгівлі (власне кажучи, з поділу праці), коли вони входили в ближчі зв'язки між собою¹⁵. Ця схема, мабуть, найкраще свідчить, чому Михайло Сергійович таку велику увагу приділяв розвитку торгівлі (як внутрішньої, так і зовнішньої), як елемента й чинника загального прогресу.

Досліджуючи процес суспільно-економічного розвитку, вчений брав до уваги різні умови, фактори та важелі прогресу, не оминаючи класичної формули трьох

чинників виробництва: землі, праці й капіталу. Він лише дещо інакше їх називав, зазначаючи: «Дві великі сили в життю кожного народу – народність і територія – стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народного життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само, як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що приміщуються до нової колонізації – все се многоважні сторони, якими територія могутньо впливає на дальшу історію народу»¹⁶.

З наведеного уривка ясно видно, котрі дві головні творчі сили мав на думці М.С.Грушевський, – народність, тобто населення (людність), отже, фактор праці, й територію, тобто землю з усіма фізичними властивостями природного середовища. Пізніше, на вищій стадії розвитку згадані два чинники доповнюються ще іншими, зокрема культурними вкладками в землю, тобто раніше зробленого людською працею або, інакше кажучи, капіталом. Крім цих основних факторів, учений вбачав ще інші чинники, що посилюють динаміку розвитку та прогресу, як, наприклад, міжсусідські взаємини, у котрих містяться і міжнародні економічні відносини й політичні впливи, перш за все господарська політика, що виступає під назвою державного інтервенціонізму або відповідного контролю та регуляції.

У вельми детальному й образному описові першого фактора – території (землі) в широкому розумінні географічного середовища – історик висловив своє емоційне ставлення до нього, стверджуючи: «Географічні прикмети краю і дані ними відносини сусідства фатально налягли на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю»¹⁷. Невичерпні багатства природи й необмежені можливості використання їх притягали на українські землі найрізноманітніші племена кочівників та войовничі орди грабіжників. З одного боку, земля була важливим засобом національного багатства, джерелом достатнього задоволення потреб місцевого населення, а з другого, – причиною безустанних конфліктів, які великою мірою гальмували його суспільно-економічний і національно-культурний розвиток.

Не менш вичерпно представлений Михайлом Сергійовичем другий фактор суспільно-економічного розвитку – людський чинник – головню під час опису колонізаційних процесів українських земель, починаючи з передісторичних часів аж до зламу XVIII та XIX ст. На цьому довгому часовому просторі наставали по черзі періоди напливу й відпливу людності, спустошень і повторної колонізації. Вчений не жаліє яскравих барв для повного висвітлення трагічної дійсності: «В сих флюктуаціях згинула страшенна маса народного капіталу. Величезна маса народу не могла віками піднятися над примітивні клопоти про охорону свого існування та створення найелементарніших підстав економічного життя»¹⁸. Кожна нова колонізація змушена була починати знову господарське впорядкування спустошених грабіжницькими нападами земель, що гальмувало, не давало змоги нагромаджувати капітал і переходити до вищих форм організації життя. Запізнення в суспільно-економічному й політичному розвитку було причиною слабкості держави, котра ставала легкою здобиччю сусідів.

У різних місцях праці, головню в контексті торговельного обміну, М.С. Грушевський займався також третім фактором – капіталом, нагромадженим багатством, без чого неможливий ніякий прогрес чи перехід до нових форм устрою, до вищої стадії цивілізації. На його думку, торговельний обмін у період створювання нової політичної системи, народження давньоруської державності був силою, яка рухала вперед, «що в тих обставинах дрібного натурального господарства одна збирала засоби, капітали в їх тодішніх формах і давала імпульс до творення нових форм суспільного ладу, нових відносин суспільних і політичних»¹⁹. Не дивно,

отже, що історик негативно оцінював уведені пізніше обмеження торговельного обміну як такі, що не сприяли акумуляції капіталу. Описуючи економічні причини та наслідки занепаду давньоруської державності, він особливо підкреслив грабіж чужинцями нагромадженого національного багатства: «Вищі, культурніші верстви і нагромажені ними культурні засоби, капітал і нерухомий маєток, природні багатства краю і вищі форми хазяйства – все опинилося кінець кінцем у чужеродних господарів, володарів краю, а по стороні українській зісталася гола народна маса – поневолена, позбавлена всяких економічних і культурних засобів, всяких політичних і горожанських прав»²⁰.

У концепції Михайла Сергійовича торговельний обмін виконував головну роль чинника, котрий динамізував суспільно-економічний розвиток, що ясно видно з наведених вище доказів, зокрема тоді, коли історик звертає увагу на значення господарського фактора (торгівлі) у становленні державної системи. Завершенням та підсумком цих роздумів став такий його вислів: «Торгівля була життєвим нервом, першою підйомною економічного життя Подніпров'я в часах формування Руської держави і, дійсно, вправляла його в рух, з другого боку, – оживляла також місцевий промисел, запліднюючи його новими ідеями, новими змаганнями»²¹.

М.С.Грушевський детально описав різні напрямки зовнішньої торгівлі Київської Русі – їх розміри й структуру, підкреслюючи значення Києва як економічного центру. У ньому схрещувалися торговельні шляхи, тут були складені різноманітні відповідні договори, в котрих важливу роль виконувала добре розвинута система кредитування. Занепад торгівлі на українських землях був тісно пов'язаний із занепадом давньоруської державності та її центру в Києві, що був позбавлений міського патриціату – багатих купців і ремісників. Насправді, через нього ще довгий час (у XIV–XVI ст.) проходили каравани чужих купців, але місто було для них лише станцією постою, а не міцним центром торгівлі. Лише в якійсь обмеженій мірі роль торговельних центрів на українських землях перейняли від Києва: Львів, як точка виходу на Краків та Вроцлав, і Луцьк (перед ним Володимир), котрий відкривав шлях на Люблін та далі на Познань. Додатковим чинником, що підривав цей життєдайний дух ініціативи, підприємництва й конкуренції, стала поступово впроваджувана система обмежень. Унаслідок цього були порушені підвалини, на яких спиралося життя торговельних міст, перш за все транзитна торгівля, стиснута до мінімальних розмірів.

Михайло Сергійович не оминув і питання дестабілізації грошової системи у XVI та XVII ст. і великих коливань цін, котрі збільшували ризик торговельного обміну й через це впливали на його ослаблення. До цього спричинилися перш за все збільшені вплив золота до Європи після відкриття та поступового опанування американського континенту, а також зростання попиту на продовольчі й інші продукти, викликане численним збільшенням населення і розвитком промисловості та урбанізації на Заході. Вчений звернув також увагу на проблему загального псування крайової монети через зменшення у ній вмісту золота або срібла. Гірша монета витискала з ринку кращу, котру продавали за кордон як товар. М.С.Грушевський навів таблицю зростання цін на різні продукти, звертаючи одночасно увагу на факт, що навіть автори економічних напрацювань не схотіли бачити збільшення цін на сільськогосподарські продукти. Натомість вони дуже вболівали з приводу підвищення в такій самій пропорції цін на ремісничі вироби, вимагаючи інтервенції територіальних влад (воєвод). Однак без гальмування зростання їх адміністративними засобами не можна було виправити становища без підтримки розвитку торгівлі й промисловості²².

Немало уваги присвятив Михайло Сергійович питанням щодо організаційних форм торгівлі – торгів та ярмарків, котрі з'явилися разом із містами. Вчений цінував їх велике значення в розвитку торговельного обміну, як й у піднесенні рівня

національного господарства. Одночасно він критично оцінював той факт, що в добі привілеїв і заборон міське життя на Україні підлягало дуже сильній урядовій регламентації²³. Учений пов'язував це з введенням у містах магдебурзького права, котре осуджував, вважаючи, що воно розривало органічний зв'язок міста з навколишньою територією.

Розглядаючи сферу виробництва, М.С.Грушевський найбільше уваги присвятив сільському господарству, менше – ремеслу та промисловості. Це зрозуміло, якщо взяти до уваги факт, що у той час, в епоху осілого життя сільське господарство було основою економіки, а всі інші галузі виробництва – лише його доповненням. Поряд із щораз ширшим використанням землі надалі важливе значення мали також тваринництво, а також бджільництво, мисливство й рибальство. На основі доступних йому джерел учений детально висвітлив техніку і технологію сільсько-господарського виробництва та його структуру. Особливо багато уваги він присвятив суспільно-економічному життю, зокрема процесові переходу від родової до територіальної його організації, а також – від села до міста, як центру останньої.

Цікавими є його спостереження щодо розкладу родової общини і переходу від спільного до індивідуального володіння землею, до чого привела необхідність, що виникла з економічних причин. На думку автора «Історії України-Руси», почуття родинного споріднення обмежувалося дедалі до морального значення: «Над ним беруть гору мотиви територіальної близькості, сусідства, солідарності територіальної й економічної (...) Спільне господарство вести показується практичним і можливим тільки до певної границі. Розширяти його в рамках ширшої родини до безконечності стає неможливим, і коли таке ведення натрапляє на труднощі, ділиться ся ширша родина на кілька поменших, що осідають окремо одна від другої на старих ґрунтах і починають господарити осібно, а при нормальних обставинах розростаються і діляться потім далі»²⁴.

Архівні джерела пізніших часів дали змогу Михайлу Сергійовичу більш детально дослідити і висвітлити розвиток сільського господарства та пов'язаного з ним закріпачення селян. Уже в XIII ст. почала розвиватися форма великої земельної власності, й цей процес значно прискорив загальне зубожіння населення, спричинене ще і воєнними катастрофами. Внаслідок цього щораз більше дрібних селянських господарств потрапляло у руки бояр, а їх власники перетворювалися в категорію підневільних кріпаків. У литовсько-польському періоді великі володіння землею, пов'язані з військовою службою, були регламентовані. Унаслідок поступової модифікації володіння виникла феодална система у сільському господарстві. Однак ще у XIV та XV ст. через відносно малий попит на продукцію останнього воно мало здебільшого натуральний характер, а панщинні повинності ще не були великі. М.С.Грушевський на багатьох прикладах показав, що значна частина селян (подекуди цілі села) не сплачувала данину, не відробляла панщини, а лише виконувала послуги для хазяйського двору. Ситуація змінилася у XVI та першій половині XVII ст., коли в Європі сильно зросло замовлення на хліб, що спричинилося до збільшення його експорту через Гданськ.

Михайло Сергійович вважав це фактором великої ваги, що вирішальною мірою вплинуло не лише на економіку, а й на розвиток інших ділянок суспільного життя. Експорт хліба спричинився перш за все до збільшення попиту на працю, а отже, і на зростання панщини. Змінюючи суспільно-економічні обставини, він став «незвичайно важним чинником чи стимулом в історичному процесі наших земель»²⁵. На західноукраїнських теренах, розташованих ближче до Вісли, мав місце особливо інтенсивний розвиток фільваркової продукції при одночасній пролетаризації села внаслідок відбирання земель від селян та збільшення панщинних повинностей. Це викликало їх опір і втечі далі на схід – на Поділля й Подніпров'я, а на їх місце приходили нові поселенці-втікачі. Слідом за цим зміцнювалася система фільварково-панщинного господарства. Лише в тій частині Диких полів, де

умови для закладання фільварків були вельми важкі, розвивалися організовані уходниками промисли – ловецтво, рибальство та бджільництво. Феодальна верхівка знаходила способи, щоб і з цього виду господарської діяльності черпати для себе користь у вигляді данини продуктами від уходників, що поверталися на зиму до своїх міст й осель. Із часом на Диких полях почали створюватися зародки військової політичної організації.

Досліджуючи організацію промислів і ремесел, М.С.Грушевський підкреслював порівняно високий рівень їх спеціалізації та існування певних форм зв'язків між ремісниками й майстрами вже в XII–XIII ст., котрі нагадували пізніші корпорації або товариства. Цеховий устрій, перенесений на українські землі разом із магдебурзьким правом, у принципі вчений оцінював позитивно (забезпечення інтересів ремісників та охорона клієнтів перед зловживаннями) і критично ставився до викривлення його на місцевому ґрунті²⁶. В результаті цехи були використані в інтересах вузького кола виробників, а при браку конкуренції це вело до зменшення їх продукції та гальмування розвитку ремесла. Вчений порушив також важливе питання антагонізму між шляхтою і містом, проявом якого була боротьба її проти цехів.

Не оминав М.С.Грушевський також інших конфліктів – національних та релігійних в економічних відносинах. Подібно, як у випадку земельної власності, в ремеслах і торгівлі також панувала дискримінація руського й православного елемента, оскільки схизматиків або зовсім виключали від участі у купецьких та ремісничих цехах, або допускали їх з усякими утрудненнями. «Український елемент засуджений на те, щоб животіти по містах в ролі позбавлених всяких прав передміщан, в ролі дрібних перекупців і “партачів”, погорджуваних і недопущуваних до ніяких корисніших і поважніших підприємств»²⁷.

***

Слід розглянути ще декілька питань у працях Михайла Сергійовича, що лежать на межі економіки та інших суспільних наук (соціології, політики). Найважливіші – це питання соціальної структури з точки зору участі поодиноких верств у господарській діяльності (продукції й дистрибуції) та економічної політики держави (протекціонізму).

Господарська активність різних суспільних груп була різною. Шляхта, що походила з вільного рицарського стану, втягувалася в економічну діяльність через монополію на земельну власність – основний елемент і важливий компонент багатства у ті часи. Спочатку зацікавлення господарством з боку шляхтичів обмежувалося лише стягуванням чиншу за оренду землі. Пізніше в міру появи щораз більш осілого життя, а також збільшення попиту на хліб економічна активність зростала. М.С.Грушевський загалом негативно це оцінював і навіть у пізнішому періоді відмовляв шляхті у будь-якому дусі підприємництва. «Верства, – писав він, – що бачила у собі передовсім вояків, найвище цінила прикмети рицарські й культивувала серед себе певний погідливий погляд на економічні і фінансові здібності, на купчення й торг, не знаходила у собі ні відповідної енергії, ні знання, ні в кінці засобів не тільки для шукання нових доріг, а навіть і для додержування кроку економічному й промислового розвою найближчих, сусідніх західноєвропейських країв»²⁸.

Пожвавлення господарської активності шляхти, спрямованої на зростання продукції фільварків, зводилося головню до збільшення земельних площ та дармової панщинної праці. Крім цього, вона дбала про забезпечення й поширення ринку збуту продукції своїх броварень і горілчаних заводів. На економічну активність цієї верстви негативно вплинуло надання привілеїв у зовнішній торгівлі (звільнення з експортного мита товарів, котрі вироблялися у влас-

них фільварках) при одночасних обмеженнях купців, зокрема немісцевих. Під впливом шляхти введено було також господарську політику, що привела до занепаду міст.

Трактуючи торгівлю як важливу силу, котра штовхала економічний розвиток, а місто як центр її, Михайло Сергійович цінував також міщанство та його роль у цьому процесі. В купецькій верстві вчений вбачав важливий елемент із початку формування давньоруської державності, а під час її дальшого розвитку й зміцнення – чинник, що сприяв цьому процесові. Занепад державного життя спричинився до появи багатого міського патриціату, купців та власників капіталів, а з ними і ремісників. У критичному становищі опинилося не тільки господарство, а й культура. Замість місцевих, осілих в українських містах купців прибули немісцеві, котрі заснували там, у тому числі й у Києві, свої колонії, відкривали торги та ярмарки, але торгівля не досягла вже давнього значення.

На думку М.С.Грушевського, некорисним для міщанства був і наступний період, коли воно опинилося «під подвійним гнетом шляхетського законодавства й шляхетської адміністрації» та встановленою в той час «дріб'язговою регламентацією торгівлі й промислу, що забила свободну конкуренцію, обезвладнювала здібності й енергію», довела їх до «хворобливого розвитку»²⁹. Певною охороною для міщан перед тиском шляхти були ремісничі цехи та купецькі гільдії. Взаємні обвинувачення перед судом приносили більше користі шляхті, ніж міщанству, і хоч це не похитнуло цехової системи, але частка суспільного продукту, що припадала останньому, поступово зменшувалася.

Селянство – основна частина населення, історію якого писав Михайло Сергійович та до котрого ставився з великою симпатією, – була головною верствою, що створювала суспільний продукт, і водночас – найбільш збіднілою й гнобленою. В V томі «Історії України-Руси» маємо точний опис еволюції переходу вільного сільського населення до категорії закріпачених селян у XV і XVI ст., висвітлено процес обмеження їх прав та зростання панщинних повинностей. Історик приписує селянству головну роль в упорядкуванні господарства (у багатьох випадках під загрозою власного життя) на щораз більших ареалах Диких полів, що давало значний приріст суспільного продукту.

На окрему увагу заслуговує участь козацтва в економічній діяльності. Спочатку воно не становило відрубної верстви, оскільки розпливалося серед ухадників або переходило в інші верстви населення, найчастіше – у міщанство. В той період козаки виконували різні послуги для старостів або шляхетських дворів. Пізніше під впливом зростаючої сили Запоріжжя статус козацтва, як суспільної верстви, узаконився королівськими декретами. За службу королеві воно користувалося деякими суспільно-економічними правами – такими, як звільнення від податків і повинностей, а також від всяких обмежень. Поряд із військовим елементом М.С.Грушевський вирізняв у козащині ще другий – господарський. Він писав, що до козацтва вливалися не тільки ті, котрим імпонувало вільне життя та воєнні пригоди, а й елемент зовсім відмінний – господарський, рільничий, повністю позитивний, який приєднувався до нього з чисто економічних мотивів. Розбіжність мотивації не означала, однак, розходження інтересів, оскільки часто в політичних конфліктах з урядом або економічних зі шляхтою обидві групи взаємно себе підтримували³⁰. Прискорюючи колонізацію степової частини України, козацтво ставило одночасно перешкоди у поширенні феодальних форм господарювання – панщинних фільварків.

Споконвічна проблема в теорії, а тим більше у господарській політиці – знайти золоту середину між повною економічною свободою та державним протекціонізмом – знайшла свій відбиток і на сторінках «Історії України-Руси». Її автор зазначав, що вже на світанку формування давньоруської державності, про що було сказано вище, мало місце тісне переплетення інтересів купецької верстви й влади

і що політика останньої була спрямована на підтримку торгівлі. Київська держава охороняла своїх купців та їх інтереси, організуючи походи на Візантію й укладаючи договори, у котрих справи торгівлі займали важливе місце. Цілям гармонійного розвитку господарського життя служила також внутрішня правова регуляція, започаткована «Руською правдою».

Детально питаннями економічної політики Михайло Сергійович зайнявся в дальших томах свого твору. Як уже зазначалося, вчений критично ставився до середньовічної регуляції господарського життя. Він неодноразово висловлював свій погляд на цю тему: «Середньовічна система регламентації, фіскалізму і привілеїв: система примусових доріг, примусових станцій, складів, що заковували торгівлю в мертву вікову систему комунікації, (...) зводили рух до мінімуму, захищаючи животворящого духа промислу і торгівлі – свобідну конкуренцію»³¹. Вчений подає при цьому детальний опис цілого ряду оплат та податків і правових обмежень тощо, котрі гальмували вільний розвиток торгівлі. До цього ще у багатьох випадках траплялися зловживання осіб, які стягали оплату або користувалися привілеями.

За цю несприятливу для розвитку торгівлі й промислів політику М.С. Грушевський обвинувачував всемогутню шляхту, що тримала у своїх руках ключі життя та смерті всіх верств Речі Посполитої в сеймовому законодавстві. Навіть випробувані у Німеччині форми міського устрою (магдебурзьке право) було введено незручно, не беручи до уваги місцевих обставин і не порушуючи інтересів шляхетського стану: «Открийовані в готових, канонічних формах, вони не розвивалися, а вироджувалися й хирили під гнетом неприхильної політики й трудних економічних обставин»³².

Подібно під час розгляду наведеного вище зростання цін Михайло Сергійович зауважував, що застосовувані засоби гальмування їх збільшення (такси воевод, закриття кордонів для чужих купців) при одночасній повній свободі торгівлі для шляхти та міста Гданська виявилися безплідними, оскільки обмежували наплив золота до країни і внаслідок цього збіднювали її (відомий погляд меркантилістів). На його думку, для покращання торговельного балансу мало самих заборон. Слід було оживити торгівлю й промисловість, створити сприятливі умови для розвитку виробництва місцевої продукції, як це здійснювалося протекціоністською політикою в державах Західної Європи.

Критично оцінював Михайло Сергійович і економічну політику гетьманського уряду Богдана Хмельницького (1648–1657) щодо селянської верстви, а ще більше міщанства. Проголошені декларації та видавані правові акти не давали ніяких гарантій на визволення з-під панської зверхності й звільнення від панщинних тягарів. Міста та міщанство не отримали ніяких прав ані полегшень, попри ту важливу роль, котру вони відіграли у національному відродженні XVI–XVII ст. Оцінка вченого-історика була однозначна: «Се був один з найбільш небезпечних пунктів в будові гетьманської України (...) В старій Польщі місто не було ув'язане з шляхетською земською організацією, експлуатувалось шляхтою як внутрішня колонія, залежна тільки від монарха і тільки з ним зв'язана. В козацькій Україні вийшло ще гірше, бо через голову українського уряду міста зв'язалися з царським урядом і віддалились під його протекторат против яких небусть претензій Козаччини і гетьманської влади»³³.

***

М.С.Грушевський був не тільки істориком, а й політиком. Тому варто на закінчення додати декілька зауважень про його економічні погляди у політиці. Представлені вони найповніше в збірнику його статей, опублікованих у різних видавництвах у 1917–1922 рр. Багато з його суджень не втратили актуальності

також сьогодні, в пору відновлення втраченої у 1920 р. української державності, хоча минуло від того часу майже вісім десятиліть. За цей період з'явилося багато нових господарських проблем, високо піднялася й економічна наука.

Основна концепція Михайла Сергійовича після проголошення незалежності 22 січня 1918 р. – це розрив із московською орієнтацією й заміна її, з одного боку, західною, а з другого, – чорноморською у політиці та в економіці. «Історичні умови життя, – писав учений, – орієнтували Україну на Захід, географічні – орієнтували і орієнтують на полудня, на Чорне море»³⁴. Свою думку він обґрунтовував зауваженням, що український народ належить до європейської культури не лише завдяки історичним зв'язкам, а й за своїм національним характером. Політична орієнтація у будь-якому одному напрямку означала б замкнути себе виключно в обмеженому колі інтересів, відносин та взаємних зв'язків. Слід черпати повною пригорщею з усіх сторін те, що може бути корисне для нації, не відмовляючись і від східних традицій. Чорноморська політика, на його думку, повинна прямувати до економічної співпраці й інтеграції держав, що розташовані біля моря, та бути початком руху до остаточної мети, котрою в майбутньому повинна стати світова федерація країн.

Найбільш нагальним завданням у процесі побудови української державності вчений вважав розв'язання питання щодо браку фахових кадрів – технічних і економічних працівників; цінував людей, добре підготовлених до практичної діяльності – адміністраторів, фінансистів й ін. Разом із цим нагальною потребою, на його думку, була розбудова технічної інфраструктури та модернізація різних галузей економіки з одночасною спеціалізацією і концентрацією виробництва. В обох випадках він покладав великі надії на співпрацю із Західною Європою й Північною Америкою. «Ся країна, – зазначав М.С.Грушевський про США, – для нашої будучини, безсумнівно, матиме величезне значення і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей, будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників»³⁵.

У сільському господарстві найважливішим завданням він уважав прийняття закону про землю, котрий, за його словами, в національній бібліотеці займе місце поруч із «Кобзарем» Т.Шевченка. Вбачаючи у чужомовному елементі міст вогнище антиукраїнських настроїв, за головну силу й основу суспільної структури вчений вважав селянську верству, помилково передбачаючи зростання її чисельності³⁶.

Прийнята Михайлом Сергійовичем концепція суспільно-економічного ладу спиралася на загальні принципи буржуазної республіки з уведенням і поглибленням справжнього послідовно розвинутого демократизму, з можливим наближенням до соціалістичного ладу. Одночасно вчений виступав за охорону прав та інтересів слабших членів суспільства, регуляцію економіки й політики в їх інтересах. Новий господарський лад, на його думку, повинен розвиватися у напрямку створення умов, що стимулювали б зростання ефективності виробництва та одночасно рівномірного розподілу суспільного продукту³⁷.

На жаль, ті цілі не були повністю вмотивовані, оскільки неможливо помирити принцип рівномірного розподілу з економічною ефективністю. Сьогоднішній досвід високорозвинутих країн переконує, що втручання держави у розподіл суспільного продукту має бути дуже обережним, щоб не гальмувати економічної активності. Інтервенція її спрямована в основному на забезпечення суспільства від надмірного безробіття і протидіяння переходові межі бідності найбільш убогих верств населення. М.С.Грушевський, згідно з духом того часу, приділяв державі набагато більшу роль у соціальній сфері, надмірно ідеалізуючи її.

¹ М.Грушевський. Автобіографія // Наука і культура. Україна. Щорічник. – К., 1989. – Вип. 23. – С. 204.

² Там само. – С.203.

³ *Пріцак О.* Історіографія Михайла Грушевського // *М.Грушевський.* – Історія України-Руси. – Т.І. – К., 1991. – С. XLIV.

⁴ Див. *Рибалко О.* З науково-організаційної діяльності Михайла Грушевського // Старожитності. – К., 1991. – № 7. – С. 8.

⁵ Там само. – С. 8.

⁶ Цит. за: *Пріцак О.* Назв. праця. – С. LXIX.

⁷ *Грушевський М.* Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Літературна Україна. – № 22. – 30. V. – 1991. – С. 7.

⁸ Там само.

⁹ Прикладом може бути праця: *Beard Ch., Beard M.* The Rise of American Civilisation.

¹⁰ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – Л., 1898. – С. 17.

¹¹ Там само. – С. 422–423.

¹² *Грушевський М.* Автобіографія. – С. 205.

¹³ Там само. – С. 208.

¹⁴ «В мои виды не входило составление полной истории Барского староства; само оно интересовало меня постольку лишь, поскольку представляемые им факты дополняли, уясняли, иллюстрировали более общие явления южнорусской истории в польский период. Такими я считаю данные по истории колонизации в XV–XVI туземного землевладения и туземной шляхты, организации служилого землевладения, сословных отношений, старостинского и сельского управления» (див.: *Грушевский М.* Барское староство. Исторические очерки. – К., 1894. – С. III).

¹⁵ *George H.* Nauka Ekonomii Politycznej. – Poznań, 1904. – S. 291–293.

¹⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. I. – С. 8.

¹⁷ Там само. – С. 14–15.

¹⁸ Там само. – С. 15.

¹⁹ Там само. – С. 397.

²⁰ Там само. – С. 15.

²¹ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – Л., 1907. – С. 3.

²² Там само. – С. 86–90.

²³ Там само. – С. 90–96.

²⁴ Там само. – Т. I. – С. 358–359.

²⁵ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 192.

²⁶ Там само. – Т. IV. – К.; Л., 1907. – С. 17.

²⁷ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 139.

²⁸ Там само. – С. 231.

²⁹ Там само. – Т. V. – Л., 1905. – С. 237.

³⁰ Там само. – Т. VII. – К.; Л., 1909. – С. 270–271.

³¹ Там само. – Т. VI. – Ч. 1. – С. 73.

³² Там само. – С. 138–139.

³³ Там само. – Т. IX. – Ч. 2. – К., 1931. – С. 1503.

³⁴ *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С. 144.

³⁵ Там само. – С. 150.

³⁶ Там само. – С. 164.

³⁷ Там само. – С. 170.

The article examines the views the outstanding Ukrainian historian on social-economic problems of the national post. In the centre of attention is the explanation of historical and economic questions in voluminous «History of Ukraine-Rus'».

А.А.Лисенко*

**ВІЙСЬКОВА ТА ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОТАМАНА Н.Я.ГРИГОР'ЄВА
(СЕРВЕТНИКА) У 1918–1919 рр.**

На основі дослідженого матеріалу автор статті показує еволюційний процес становлення політичної позиції відомого воєначальника періоду громадянської війни, що тривала в Україні у 1-й половині ХХ ст., отамана Никифора Григор'єва.

На військовому та політичному небосхилі України Никифор Григор'єв з'явився в напружений час, коли невдоволені гетьманським режимом більшовики й есери-боротьбисти почали готувати збройний виступ. Уряд Скоропадського повністю дискредитував себе невдалими кроками як у внутрішній, так і в зовнішній політиці: не зумівши вирішити аграрне питання на користь українських селян. Гетьман зробив ставку на відновлення великих поміщицьких латифундій, у чому була зацікавлена й німецько-австрійська окупаційна влада. Українські поміщики переконували їх у тому, що дрібні селянські господарства не в змозі забезпечити виробництво продуктів продовольства, яких потребували розорені війною центральні держави. Але й вони, своєю чергою, не могли виконати своїх зобов'язань щодо поставок в Україну промислових товарів і сільськогосподарського реманенту. Це загострювало до краю і без того напружену ситуацію в українському суспільстві. Поведінка каральних загонів, що часто спиралися на допомогу німецьких команд, тим більше провокувала населення на збройний опір.

На чолі боротьби постали українські політичні партії, що підшукували кандидатури для вирішення проблеми організації збройних сил. У той час один із боротьбистських осередків, до складу якого входили Лашкевич, Шинкар, Шумський залучив до цієї справи і колишнього штабс-капітана царської армії Никифора Григор'єва, якому було доручено готувати повстання на його батьківщині – в Олександрійському повіті Херсонської губернії.

У своїх працях про діяльність Н.Григор'єва згадували досить багато авторів, серед них Р.Ейдеман, М.Какурін, С.Щаденко, П.Балковий, В.Козельський, Л.Троцький та ін.¹ Їх оцінка однієї з найцікавіших особистостей періоду громадянської війни в Україні фактично однобічна і різко негативна. Поза їх увагою лишилися часи, коли Григор'єв багато зробив для зміцнення радянської влади в Україні.

Але існував і інший погляд на діяльність отамана. Насамперед його репрезентують В.Верстюк, В.Волковинський, П.Аршинов, О.В.Білаш та В.Ф.Білаш, І.Крип'якевич, М.Маргулієс та ін.² Ці автори намагалися більш об'єктивно оцінити постать Григор'єва.

Коли ж невдоволені прихильники Центральної Ради у листопаді 1918 р. розпочали відкрите збройне повстання проти гетьмана, їх підтримали не лише напівстихийно сформовані повстанські загопи Шинкаря, Махна, а й регулярні військові підрозділи. Зокрема, 20 листопада це зробив кінний Лубенський полк, пізніше Запорізька дивізія полковника П.Болбочана³.

Дізнавшись про початок повстання, Н.Григор'єв, який завдяки своїй організаторській роботі завоював у своєму повіті авторитет і популярність, почав боротьбу в районі Олександрії. Невдоволення селянства було настільки великим, що

---

* Лисенко Андрій Андрійович – канд. іст. наук, доцент кафедри загальної історії, методології і методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

вони масами приєднувалися до отамана і це дуже швидко дало йому змогу взяти під свій контроль майже повністю Катеринославщину та Херсонщину.

Після повалення гетьманського режиму (14 грудня 1918 р.) гетьман відмовився від влади і втік до Німеччини. УНР опинилася фактично у ворожому оточенні: з півночі насувалися більшовицькі частини, на заході стояли польські війська, біля Дністра концентрувалася румунська армія, на південному сході набирали сили білогвардійські угруповання, у чорноморських портах перебували війська Антанти і залишки німецького окупаційного корпусу.

Особливо складною була ситуація на Півдні України. Там постійно змінювалися влади, практично на одній території одночасно діяли гетьманці, німці, війська Директорії (петлюрівці), добровольчі частини, сили самооборони, союзний десант, радянські загони, формування місцевих незалежних отаманів.

Зважаючи на цю ситуацію, Директорія активізувала зусилля зі створення своїх збройних сил, намагаючись реорганізувати їх у чотири армійські групи. Адже нерегулярні військові формування не могли забезпечити недоторканість українських кордонів та гарантувати новому уряду наявність часу для проведення реформ і реалізації власної політики.

У переліку військових частин, що претендували на звання регулярних, з'явилася селянська або київська дивізія під проводом Никифора Григор'єва, яка складалася з чотирьох піхотних полків, одного кінного і двох батарея польових гармат⁴.

На початку грудня 1918 р. Н.Григор'єв без особливих ускладнень відбив у гетьманських військ Олександрію і повідомив головного отамана військ УНР Симона Петлюру про визнання Директорії та підпорядкування їй своїх формувань. Незабаром загони отамана отримали назву Херсонської дивізії і увійшли до складу Південної групи військ армії УНР⁵.

Командуючий Південною групою генерал Олександр Греків наказав отаману встановити контроль над Миколаєвом. 13 грудня 1918 р. загони Н. Григор'єва увійшли до міста і проголосили там владу Директорії. Але у другій половині грудня німецькі загони, на вимогу Антанти, завдали несподіваного удару і витіснили григор'євців із Миколаєва. Та все ж таки близько 31 грудня частини Григор'єва знову з'явилися біля міста і німці змушені були погодитися з ультимативними вимогами отамана. Отже, «григор'євські загони знову увійшли до Миколаєва, Знам'янки і Долинської. Влада Директорії у цих містах та містечках була відновлена»⁶.

Н.Григор'єв у той час вів боротьбу з білогвардійськими добровольчими частинами, які збільшили свої лави за рахунок гетьманських військовослужбовців і, спираючись на підтримку з боку Антанти, встановили контроль над Херсоном. Близько 10 січня 1919 р., після завзятих боїв із застосуванням артилерії, комендант Херсона полковник Зінкевич отримав від отамана ультимативну вимогу здати місто, і був змушений прийняти її. Під владою Директорії опинилося ще одне важливе місто. Незабаром уряд Директорії надав Н.Григор'єву посаду комісара Олександрійського повіту і почесний титул «отамана повстанців Херсонщини і Таврії»⁷.

У грудні 1918 – січні 1919 рр. дивізія Н.Григор'єва разом з іншими військовими підрозділами Директорії брала також участь у боротьбі з повстанським рухом прибічника так званого вільного радянського руху Нестора Махна, якому 28 грудня 1918 р. вдалося захопити Катеринослав. У січні 1919 р. війська полковника армії УНР Самокіша спочатку вщент розгромили загони Н.Махна, а згодом вибили з Катеринослава і 8-й корпус білогвардійців – головну силу добровольців у цьому регіоні. Під час відступу останні потрапили під удари підрозділів Н.Григор'єва, які завдали їм значних втрат. Григор'євці захопили Кічкас, Грушівку, Воронцовку та чимало інших населених пунктів. Отже, наприкінці січня 1919 р.

війська УНР майже повністю контролювали Херсонську і частково Катеринославську губернії⁸.

Як бачимо, на деяких небезпечних напрямках оборони збройним силам УНР вдалося досягти певних успіхів. Але, не дивлячись на всі спроби уряду Директорії зменшити військово-політичну небезпеку, зробити це йому не вдалося. Коли наприкінці грудня 1918 р. більшовицькі війська порушили демаркаційну лінію й увійшли на українську територію, частин, які змогли б чинити їм гідний опір на цих ділянках фронту, майже не виявилось. Хоча бойові дії і велися під Харковом, Полтавою, Ворожбою, Черніговом, підрозділи армії УНР стрімко відкочувалися.

Радянські війська (з 4 січня 1919 р. – війська Українського фронту) під командуванням Володимира Антонова-Овсієнка досить швидко зайняли північно-східні райони України (3 січня вони захопили Харків, а 12 січня – Чернігів). Водночас вони намагалися встановити свій контроль і над територією на півдні. Це завдання мала виконати Група військ харківського напрямку, яку було створено у складі Українського фронту 13 січня 1919 р. (очолювали її спочатку Володимир Ауссем, а з 6 лютого 1919 р. Анатолій Скачко).

Становище Директорії ускладнювалося тим, що проти неї виступили проросійські робітничі організації в містах, а також переважна більшість отаманів, про підтримку з боку яких більшовикам вдалося домовитися. Начальник оперативного відділу Генерального штабу армії УНР полковник Микола Капустянський пізніше згадував: «Величезний підтрим їм (більшовикам – А.Л.) подали: анархіст Махно, котрий захопив своїми бандами в тилу нашого війська майже усю Катеринославщину; отаман Зелений, що на самому розпалі сильних боїв вривався клином в нашу армію між Києвом і Кременчуком, і тим прискорив залишення нами Лівобережжя і Києва»⁹.

27 січня 1919 р. підрозділи Групи радянських військ харківського напрямку зайняли Катеринослав і намагалися продовжити наступ далі. У цій ситуації вирішальна роль належала селянству центральних та південних районів України, оскільки воно зберігало величезну кількість зброї, привезеної із фронтів світової війни, та залишену німцями, австро-угорцями і попередніми режимами. Крім того, стратегічне значення мала єдина у степовій Україні Катеринославська залізниця, тому й питання про контроль над нею набувало виняткової гостроти. Саме біля цієї залізниці розташувалися досить великі партизанські формування.

Характеризуючи тогочасний морально-політичний стан військ отамана Н.Григор'єва, один із керівників махновського повстанського руху Петро Аршинов зазначав, що в ідейному відношенні григор'євці були надзвичайно відсталіми. Селянські маси, які становили переважну більшість повсталих, не зуміли виробити чіткої ідеологічної платформи і стратегії боротьби, не визначили і її кінцевої мети. Тому, не дивлячись на високе революційне піднесення та ентузіазм цих загонів у боротьбі з ворогами, вони були надто нестійкими, час від часу підпадаючи під діаметрально протилежні впливи¹⁰.

Представники всіх політичних напрямів, які оточували район дислокації повстанців, намагалися відправити до Н.Григор'єва якомога більше своїх людей. Так робили і більшовики, і петлюрівці, і добровольці, і махновці, і ліві, і праві есери. Достатньо згадати конфлікт, що стався у отамана з посланцями Нестора Махна, який надіслав у розпорядження Н.Григор'єва 250 чоловік. Через кілька днів вони спробували підняти повстання, вірогідно, з метою підпорядкувати партизанів Н.Махну. Але пішли вони на цей крок недостатньо його підготувавши, і тому виконати своє завдання не змогли. Вони оточили Н.Григор'єва у його штабі, але вірні частини, які він встиг викликати, роззброїли їх. Кілька чоловік було страчено, інших відправлено назад до Н.Махна. Про цей епізод, зокрема, згадував у своїй книзі начальник 2-го відділення Секретного відділу ГПУ УСРР Б.Козельський¹¹.

Зазначимо, що Н.Григор'єв деякий час намагався спрямувати свої війська або проти військ Антанти, або проти добровольчих формувань на Лівобережжі. Але його бійці і він сам перебували під зростаючим впливом лівих українських есерів-боротьбистів, що уклали союз із більшовиками. (За деякими даними, починаючи з листопада 1918 р., Н.Григор'єв встановив і підтримував регулярні зв'язки з керівниками боротьбистів і незабаром за їх рішенням його було призначено емісаром боротьбистської партії в Херсонській губернії і членом Херсонського ревкому. Від боротьбистів до Н.Григор'єва нерідко приїжджали кур'єри, які паралельно з військовим командуванням армії УНР теж давали йому бойові завдання. Чимало полкових командирів отамана, зокрема Горбенко, Масенко, Павловський, Ясинський, а з лютого 1919 р. і сам Н.Григор'єв стали членами боротьбистської партії)¹².

Боротьбисти проводили серед григор'євців інтенсивну агітацію в прорадянському дусі, яка мала безперечний успіх, і прагнули виступити насамперед проти Директорії. 29 січня 1919 р. Н.Григор'єв відправив Директорії телеграму, в якій оголосив їй війну. Незабаром він завдав сильного удару по частинах петлюрівського Катеринославського Коша, які під тиском радянських військ відступали через Херсонщину¹³.

Враховуючи прагнення своїх бійців, Н.Григор'єв також вступив у переговори з радянським командуванням. 1 лютого 1919 р. він встановив зв'язок із начальником штабу Окремої групи радянських військ Петренком. Н.Григор'єв повідомив, що веде переговори від імені і як підлеглий Центрального революційного комітету (Центрревкому), який під назвою Рада революційних емісарів, а згодом Головний революційний комітет (у складі Гната Михайличенка, Миколи Шинкаря, Олександра Шумського та інших) створили боротьбисти на противагу іншим урядам, що претендували на владу в Україні. Свій повстанський рух отаман охарактеризував як винятково лівоесерівський. Н.Григор'єв заявив, що у його розпорядженні перебуває 20 партизанських загонів, які готові вести боротьбу з петлюрівцями, білогвардійцями, німцями, англійцями та французами.

Отаман мав також телефону розмову з командуючим Українським фронтом В.Антоновим-Овсієнком, під час якої виклав свої умови укладення військового союзу з більшовиками. У ході переговорів він погодився підпорядковуватися спільному командуванню, визнавши Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що був створений 28 листопада 1918 р. у Курську і перейменований 29 січня 1919 р. у Харкові на Раду Народних Комісарів УСРР. Тим самим Н.Григор'єв фактично відрікся від боротьбистського уряду.

2 лютого 1919 р. угода була досягнута і голова Раднаркому УСРР Християн Раковський телеграмою повідомив до Москви: «Відбулася угода між представниками наших армій, які оперують на межі Катеринославської і Херсонської губерній, та отаманом Н.Григор'євим. Він – український есер, який у своєму розпорядженні має значні партизанські сили й діє у Херсонській губернії аж до Миколаєва...»¹⁴. Перейшовши до більшовиків, Н.Григор'єв перевів свій штаб до Олександрії. Під його командуванням перебувало тоді понад 5 тис. бійців, які мали на озброєнні 100 кулеметів і 10 гармат¹⁵.

В оперативному зведенні штабу Революційної військової ради Групи військ харківського напрямку від 5 лютого 1919 р. повідомлялося, що загоны Н.Григор'єва контролюють район Знам'янка – Користівка – Олександрія – Кривий Ріг – Довгинцеве – Апостолове, а також станцію Нова Полтавка на північ від Миколаєва¹⁶. Станом на 15 лютого, під контролем отамана перебували також Єлисаветград, Цветкове, Новоукраїнка, Бобринська, Нікополь та інші міста і містечка¹⁷.

18 лютого 1919 р. у Харкові відбулася зустріч Н.Григор'єва з В.Антоновим-Овсієнком, який повідомив отаману про намір радянського командування перетворити його загоны на окрему червоноармійську бригаду. 19 лютого, згідно з наказом командуючого Групою військ харківського напрямку А.Скачка, у складі

групи була створена 1-ша Задніпровська стрілецька дивізія на чолі з Павлом Дибенком. 26 повстанських загонів Н.Григор'єва перейменували на 1-шу Задніпровську бригаду і включили до складу цієї дивізії, а сам отаман став червоним комбригом.

Ці переформування відбувалися у розпалі бойових дій. Радянські війська з боями просувалися до Чорноморського узбережжя. Від командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка Н.Григор'єв отримав наказ також наступати у південному напрямку. А це було досить нелегко, оскільки повстанці тримали фронт одночасно проти кількох противників – німців, що перейшли на службу до Антанти, білогвардійців, військ УНР, а також місцевих німецьких колоністів, котрі вороже ставилися до селянського повстанства. До 27 лютого 1919 р. григор'євці відбили у противників Білу Криницю, Березоватку, Безухове, Снігурівку та інші населені пункти.

27 лютого 1919 р. на посаду політкомісара 1-ої Задніпровської бригади було направлено комуніста Ратіна та ще 35 комуністів – політпрацівників. У той час до Н.Григор'єва прибув і член боротьбистської партії Юрій Тютюнник, який напередодні у Харкові отримав від одного з керівників боротьбистів М.Шинкаря рекомендованого листа до отамана. Тим самим керівництво і більшовиків, і боротьбистів намагалося посилити свій вплив на григор'євську бригаду.

У своїх спогадах Ю.Тютюнник засвідчив, що зона впливу Н.Григор'єва тоді простягалася від Черкас і до станції Апостолове, де перебував штаб отамана. Коменданти залізничних станцій виконували лише його накази та розпорядження¹⁸.

Про подальший розвиток подій Ю.Тютюнник яскраво розповів у своїй автобіографії, яку було опубліковано у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»: «Після першого знайомства Григор'єв призначив мене начальником штабу своїх загонів, кількість бійців в яких сягала близько 5 тис. чол. В організаційному плані війська стояли нижче будь-якої критики: штабу не було, інтенданства не було, кожний командир називав свою частину як хотів, – хто батальйоном, хто полком, а хто і дивізією. Не без складнощів мені вдалося реорганізувати загони у бригаду за штатом Червоної армії. Я міг приступити до здійснення своєї мрії про наступ на десант Антанти та білогвардійців, які засіли в Херсоні, Миколаєві й Одесі. Із Григор'євим у мене зав'язалися непогані стосунки, він не втручався у технічні справи штабної роботи. Битися з десантними військами у нього було велике бажання...

Сам Григор'єв як людина являв собою цікавий тип. Був він надзвичайно хороброю, рішучою людиною, чудово орієнтувався на полі бою, мав феноменальну пам'ять, силу волі та громадянську мужність. Умів володіти натовпом, ніколи нікому не лестив. Але були й негативні риси у його характері. Був він надзвичайно самолюбивим та честолюбивим. Іноді надто самовпевнений, малодисциплінований, політично майже неграмотний. Любив гроші, сильно пив, мав тільки одну ідею – звеличчування свого «Я». До того ж мав обмежену освіту як загальну, так і військову, погано орієнтувався на карті, порівняно легко підпадав під вплив свого оточення, коли таке стояло культурно вище його.

Зрозумівши Григор'єва так як я його охарактеризував, мені не тяжко було прибрати до своїх рук усі технічні функції військового командування. Для Григор'єва необхідно було залишити тільки зовнішній вигляд і славу переможця»¹⁹.

На початку березня 1919 р. частини Н.Григор'єва підійшли до Херсона, де розміщувалися тоді досить великі сили антантівців – 3 тис. грецьких і близько 2 тис. французьких солдатів. Навколо міст, які охороняли союзницькі десанти, не вщухали селянські повстання, а у самих містах активізувалось анархістське, більшовицьке та ін. підпілля.

Наказ григор'євським частинам на штурм Херсона підписав Ю.Тютюнник, взявши тим самим на себе всю відповідальність за наслідки операції. Швидше за

все Н.Григор'єв не був впевнений до кінця у своїх силах і не хотів ризикувати кар'єрою у разі невдачі, адже штаб бригади не встиг підготуватись і планів штурму міста не існувало. Але ентузіазм партизанів був настільки високим, що обійшлися без будь-яких планів. З березня 1919 р. позиції антантівців у Херсоні було піддано інтенсивному артилерійському обстрілу (повстанці задіяли три гармати, кожна з яких лише у перший день випустила по 800 снарядів) і григор'євці розпочали наступ на місто. Під час кількаденного штурму загинуло, за свідченням самого Н.Григор'єва, понад 200 грецьких солдатів і офіцерів (за іншими даними, загальні втрати антантівців становили більше 600 чол., а втрати повстанців налічували 19 вбитих і 37 поранених)²⁰.

Після взяття Херсона Н.Григор'єву вдалося поповнити запаси зброї, боєприпасів, спорядження. Зокрема, у противника було захоплено 6 важких гармат, понад 100 кулеметів, більше 700 гвинтівок, а також 300 мулів²¹. Це мало неабияке значення для повстанців, оскільки однією з найгостріших тогочасних проблем було забезпечення радянських військ усім необхідним.

Про катастрофічний стан із постачанням свідчила, наприклад, телеграма одного з підлеглих Н.Григор'єва – отамана П.Ткаченка – голові Раднаркому УСРР Х.Раковському: «Я три місяці веду боротьбу, ні від кого не отримуючи навіть зброї для цієї боротьби... Мої партизани голими руками відстоюють Помощну, тому що гвинтівок у половини загону немає, окрім того, люди босі та голі...»²². У такому ж становищі перебували і сам Н.Григор'єв, і Н.Махно, та інші керівники. Зокрема, командуючий 1-ою Задніпровською дивізією П.Дибенко здійснював перехоплення поїздів, самовільні реквізиції, контрибуції. Не відставали від нього й інші червоні командири²³.

Одночасно з боротьбою за Херсон, війська Н.Григор'єва вели успішний наступ на Миколаїв. У той час там перебував 10-тисячний німецький гарнізон (15-та ландверська дивізія на чолі з генералом Зак-Гальгаузенем), солдати якого вже втомилися воювати і хотіли повернутися додому. Французьке командування намагалося вивести німців на грецьких кораблях до французьких колоній. Німці відмовилися і розпочали переговори з радянськими представниками про здачу міста.

До Н.Григор'єва прибув голова Миколаївської ради робітничих депутатів більшовик Я.Ряпко із проханням припинити наступ на місто на час проведення переговорів. Н.Григор'єв начебто погодився на цей крок, але його війська, не дивлячись на формальну заборону, продовжували просуватися до міста. (В.Горак пише, що «Григор'єв, особливо нічим не мотивуючи, відкинув прохання Я.Ряпко і твердо, по-отаманськи, заявив: завтра його бригада візьме Миколаїв штурмом»)²⁴.

5 березня 1919 р. миколаївська газета «Путь социал-демократа» опублікувала телеграму, яку надіслали до Миколаївської міської управи Н.Григор'єв і політкомісар його бригади Ратін: «У миколаївську міську управу. Наказую 10 березня приготувати для моїх військ 2 тис. пар чобіт. Майте на увазі, що, вириваючи з рук ворога Миколаїв, ми стоптали більше 2 тисяч пар чобіт. Чоботи приготувати за рахунок харківської та київської буржуазії, яка проживає в Миколаєві. Усім представникам капіталу рекомендую очистити Миколаїв до часу мого прибуття»²⁵.

Того ж дня григор'євські частини зробили першу спробу увірватися у місто, але були обстріляні німецькою важкою артилерією і гарматами французького крейсера, що стояв у водах Бугу. Зазнавши великих втрат, григор'євці відступили. Миколаївська рада робітничих депутатів випустила відозву до населення із закликком до повстання. 6 березня частини отамана розпочали гарматний обстріл міста. Водночас Н.Григор'єв відмовився відпустити кількох полонених німецьких солдатів, після чого німецьке командування віддало наказ про арешт 40 членів ради робітничих депутатів. На їх захист виступили робітничі організації міста, погрожуючи застосувати силу для звільнення заарештованих. Німці змушені були відпустити депутатів.

11 березня 1919 р. союзницьке командування несподівано прийняло рішення залишити місто і наступного дня туди вже вступили війська Н.Григор'єва. Німці змушені були залишити повстанцям все озброєння (зокрема, 20 важких гармат, військово спорядження і понад 2 тис. коней). Наказ №1, який підписав отаман у захопленому місті, повідомляв: «...Будь-яка агітація проти радянської влади, проти окремих національностей, а також заклик до погрому будуть каратися смертю... Втручання кого б то не було у чужий двір або оселю без згоди на те господаря карається смертю...»²⁶.

Про тогочасний стан підрозділів Н.Григор'єва свідчать матеріали перевірки його бригади, про результати якої 12 березня 1919 р. доповіла секретарю ЦК КП(б)У Георгію П'ятакову інспекція політуправління наркомату у військових справах УСРР. У загальній характеристиці бригади зазначалося, що у бойовому відношенні вона залишалася повстанською. Дисципліна у військах підтримувалася лише завдяки особистому впливу та прикладу Н.Григор'єва на маси. Штабна робота була налагоджена, політична робота проводилася, підтримувалися зв'язки з підпільними організаціями. Відчувалася нестача командного складу. Спорядження було також незадовільне, а нестача обмундирування, медичного персоналу призвели до зростання епідемічних захворювань. Фіксувалася недостатня кількість артилерії та кінських упряжок до неї²⁷.

Через кілька днів частини Н.Григор'єва знову перевірялися. Комісія Вищої військової інспекції України констатувала низький рівень командного складу у бригаді. Частини складалися, головним чином, зі старих солдатів, молоді було всього 20%. Заняття з підвищення бойової майстерності особового складу не проводилися. Дисципліна перебувала на надто низькому рівні. Гвинтівки у піхотних полках, здобуті як бойові трофеї, належали до шести різних систем. До них малися 35 тис. набоїв російського й австрійського виробництва. На озброєнні налічувалося 17 гармат, 7 з яких були 3-дюймовими, 6 – 6-дюймовими і 4 – гірськими.

Повідомлялося, що у боях за Херсон і Миколаїв брали участь 1300 чол., яких було розподілено по сотнях чисельністю від 170 до 220 чол. Але людські резерви були необмеженими. Н.Григор'єв пообіцяв, що у разі допомоги військовим спорядженням та обмундируванням, кількісний склад його загонів можна збільшити у 2–3 рази. Висновок комісії був оптимістичний: частини Н.Григор'єва – чудовий бойовий матеріал, з якого можна створити стійкі регулярні формування²⁸.

Взяття Херсона і Миколаєва створило сприятливі умови для подальшого наступу червоноармійських частин. Зокрема, уже 15 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Роздільна й основну базу білогвардійців на Півдні України – Роштас, а 17 березня – станцію Березівка, де вщент розгромили сконцентровані біля неї сили франко-польських інтервентів і білогвардійців. У боях за Березівку противник втратив близько 500 чол. Григор'євці захопили 8 гармат, 5 танків, 1 панцирний потяг, 7 паровозів, близько 100 кулеметів²⁹.

22 березня 1919 р. із Групи військ харківського напрямку було виділено ударну групу для ведення бойових дій на одеському напрямку. Бригада Н.Григор'єва також увійшла до складу цієї групи. Але бої, які несподівано активізувалися у той час під Києвом, змусили командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка перекинути з Півдня майже всі боєздатні частини на оборону міста від підрозділів головного отамана військ УНР С.Петлюри. Тому виконувати завдання із захоплення Одеси довелося практично самому Н.Григор'єву. Підтримувати 1-шу Задніпровську бригаду мали лише два радянські полки. Внутрішня структура бригади тоді мала такий вигляд: 1-й Верблюдський полк (налічував 3893 бійці), 2-й Херсонський полк (близько 4 тис. бійців), 3-й Таврійський полк (понад 3 тис. бійців), 1-й Вознесенський полк (450 бійців), Вознесенський піхотний полк, 15-й український радянський полк, артдивізіон і вантажно-панцирна команда³⁰.

Зазначимо, що навіть у тих складних умовах Н.Григор'єв не завжди охоче приймав усіх бажаних до лав своєї бригади. Зокрема, у бюлетені №3 інформаційного відділу політуправління наркомату у військових справах УСРР повідомлялося: «15-й полк, який раніше входив до складу 2-ї окремо діючої бригади, недавно був зарахований до бригади Григор'єва, який відмовився прийняти полк, як політично нездоровий. У полку командний склад і політкоми не відповідають своєму призначенню, червоноармійці відмовляються від виконання бойових наказів, у полку процвітає пиятика, мародерство...»³¹.

А у телеграмі від 25 березня 1919 р. Н.Григор'єв доводив до відома голови Раднаркому УСРР Х.Раковського: «15-й радянський полк перетворився в банду, вийшов із підпорядкування командному складу, грабує населення... Для приведення 15-го полку в порядок необхідно відкликати його у тил. Полк займається грабунками... Ради Бога, приборіть куди-небудь цю банду, інакше я по них відкрию вогонь із броньовиків»³².

26 березня 1919 р. григор'євці захопили станцію Колосівка (де взяли у полон близько 2500 чол.), а 29 березня – Очаків. Антантівські війська, що склалися з греків, французів, поляків і румун, намагалися зупинити наступаючих біля станції Сербка (25 березня григор'євці її також захопили та не змогли утримати). Але повстанцям за допомогою нічної атаки вдалося збити противника з його позицій. Переслідуючи відступаючих, кіннота Н.Григор'єва захопила у полон французький військовий штаб. 31 березня 1919 р. григор'євцям вдалося завдати остаточної поразки антантівцям. Останні знову зазнали великих людських втрат: понад 600 солдатів та офіцерів було вбито і важко поранено³³. Втрати повстанців також були значними. Війська потребували відпочинку і поповнення.

Наприкінці березня 1919 р. Н.Григор'єв надіслав ультиматум до сконцентрованих в Одесі антантівсько-білогвардійських сил. Він запевнив противника, що незабаром радянські війська захоплять Одесу і Крим. У самій же Одесі, не дивлячись на досить велику паніку, що виникла у місті, тривала інтенсивна робота зі зміцнення оборони: від керівництва було усунуто військового губернатора генерала О.Гришина-Алмазова (він виїхав до генерала А.Денікіна), реорганізовувалися добровольчі частини, прибували підкріплення. За даними В.Антонова-Овсієнка, до одеського угруповання противника тоді входило близько 20 тис. французьких військ, майже 15 тис. грецьких, 2 тис. польських, близько 4,5 тис. білогвардійських солдатів. Крім того, командування Антанти свого часу перекинуло з Бухареста до Одеси 40-й румунський корпус³⁴. Отже, це була досить велика військова сила, яка здатна була завдати поразки будь-кому.

Та несподівано 1 квітня 1919 р. в Одесі поширилися чутки, що союзники залишають місто. І дійсно, 2 квітня командуючий об'єднаними силами антантівських і білогвардійських військ генерал д'Ансельм віддав наказ про евакуацію військ з Одеси. Наступного дня Н.Григор'єв телеграмою запросив командуючого Українським фронтом В.Антонова-Овсієнка на святковий парад до Одеси³⁵. 6 квітня 1919 р. о 15-й годині григор'євці-червоноармійці увійшли до міста, а наступного дня нарком у військових справах УСРР М.Подвойський телеграмою повідомив радянський уряд про взяття Одеси³⁶.

Сам Н.Григор'єв прибув до одеського вокзалу в окремому поїзді. Для його урочистої зустрічі на пероні вишикувався 1-й Верблюзький полк. Один з очевидців тих подій так змальовував вступ отамана до міста: «Парад він приймав на платформі біля виходу з вагона. Григор'єв «велично» вийшов зі свого вагона, і ні з ким не вітаючись, сів на поданого кровного коня для об'їзду фронту полку. Отаман риссю проскакав по фронту... Верблюзький полк справляв чудове враження: всі одягнені в англійське обмундирування, захоплене у греків, та озброєні трьохлінійними російськими гвинтівками... По Пушкінській вулиці, по якій проїжджав автомобіль, шпалерами по обидва боки стояли горожани. Їх було незліченно. Уся

Пушкінська вулиця була заповнена народом. Григор'єв їхав стоячи на автомобілі... Кожному хотілося протиснутись як можна ближче до автомобіля. Хтось схопив руку отамана і поцілував її. Після цього отаман уже сам протягував руку для поцілунків натовпу...»³⁷.

Після взяття Одеси командуючий Групою військ одеського напрямку М.Худяков і командуючий Групою військ харківського напрямку А.Скачко представили Н.Григор'єва та двох його полкових командирів до нагородження орденами Червоного прапора. Командуючий Українським фронтом В.Антонов-Овсієнко подання затвердив, але нагородження так і не відбулося.

Навряд чи на заваді цьому була та обставина, що відносини отамана з вищими військовими інстанціями із самого початку склалися досить непросто. (2 квітня 1919 р. Реввійськрада Групи військ одеського напрямку звинуватила його у безпідставному вимаганні від командування різних видів постачання, а також у тому, що, коли йому відмовляли, він погрожував, а іноді і практикував самозахоплення)³⁸. Та, як ми уже згадували, у цьому Н.Григор'єв не був винятком). Швидше за все у справу втрутилися вищі партійні інстанції більшовиків. Отже, Н.Григор'єв та інші отамани «випали» зі списків кандидатів на нагородження.

12 квітня 1919 р. причини цього намагався з'ясувати у військового керівництва навіть голова Раднаркому УСРР Х.Раковський: «У відповідь на Ваше представлення Раднаркому від 11-го цього місяця за № 614 головрадаркома просить повідомити йому негайно, чому не представлені до нагород тт. Григор'єв, Ткаченко, Горденко»³⁹. На жаль, нам невідомо, яку конкретно відповідь на своє запитання отримав Х.Раковський.

Дещо пояснює ситуацію лист секретаря ЦК КП(б)У Г. П'ятакова від 16 квітня 1919 р. до командуючого В.Антонова-Овсієнка і членів Реввійськради Українського фронту А.Бубнова та Ю.Щаденка, в якому, зокрема, писалося: «Неодноразово Центральний Комітет дістає відомості про те, що отаман Григор'єв і командний склад його частин – елемент дуже ненадійний... Думка Центрального Комітету полягає в тому, що Григор'єва треба найшвидше ліквідувати»⁴⁰.

Підстав для такої думки вистачало, оскільки вже мали місце непорозуміння і навіть протистояння між Н.Григор'євим і місцевими органами радянської влади (Одеським ревкомом, а потім виконкомом тощо) на фоні загального загострення політичної ситуації в Україні. Останнє було пов'язане з різко негативною реакцією селянства на дії більшовицького уряду, що йшли врозріз із його бажаннями.

Так, уже у Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 10 січня 1919 р. зазначалося, що культурні землеробські та монастирські господарства не будуть передаватися для розподілу між безземельними і малоземельними селянами, як вони того прагнули. Замість компенсації уряд обіцяв селянам сприяти поширенню колективного обробітку землі, допомагати їм посівним матеріалом, технікою, сільськогосподарськими знаряддями.

Уряд оголосив своїми важливими завданнями планомірну організацію комуністичного виробництва та розподілу продуктів, одержавлення заготівель і торгівлі предметами першої необхідності⁴¹. Це означало, що державні органи мали вказувати, кому, де і що виробляти, а вироблену продукцію, в тому числі і сільськогосподарську, розподіляти серед тих, хто, на їх думку, її потребував.

Серед перших постанов Тимчасового уряду («Про порядок націоналізації підприємств» від 11 січня 1919 р., «Про націоналізацію всіх приватних залізниць і під'їздних шляхів» від 16 січня 1919 р. та ін.) було і «Тимчасове положення про волосні та сільські комбіді» від 13 січня 1919 р.⁴² Саме на комітети бідноти покладалося здійснення продовольчої розкладки із селянських господарств, визначеної для українського села на 1919 р. у розмірі 140 млн пудів хліба. Природно, що обурене селянство всіляко протистояло фактичній конфіскації хліба.

Х.Раковський, який у січні 1919 р. замінив Г.П'ятакова на посаді голови Тимчасового уряду, перейменував уряд на Раднарком УСРР, але не вніс ніяких змін у попередню політику. У лютому 1919 р. Раднарком, ігноруючи інтереси трудячого селянства (яке очікувало справедливого розподілу поміщицьких земель), оголосив, що 60% цих земель піде під створення великих державних господарств – радгоспів. 6 березня 1919 р. Х.Раковський підписав постанову уряду, яка забороняла розподіляти у власність між окремими господарями конфіскований у приватновласницьких маєтках живий та мертвий інвентар.

Безкомпромісна політика Раднаркому щодо комунізації життя в Україні доповнювалася безладдям і терором на місцях. III-й Всеукраїнський з'їзд Рад, що відбувся 6–10 березня 1919 р. у Харкові, проголосив республіку озброєним табором, одночасно заборонивши проведення мітингів та зборів без дозволу місцевої військової влади⁴³. З'їзд переважною більшістю голосів більшовицьких депутатів схвалив «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства».

28 березня газета «Красная Армия» опублікувала коментарі до нового земельного закону, де повідомила, що у межах УСРР уся земля, хто б нею не користувався, вважається єдиним державним фондом. Це, своєю чергою, означало конфіскацію земель не лише у поміщиків, фабрикантів та монастирів, а й у всіх приватних власників без винятку⁴⁴. Селяни мусили відмовитися від своєї власності та надії одержати поміщицьку землю, а натомість повинні були працювати у радгоспах і комунах. Вони не поділяли сподівань уряду з приводу появи в українському селі нової, «самої прогресивної форми виробництва», їх інтереси виявилися діаметрально протилежними. У сільській місцевості активізувалася діяльність опозиційних до більшовиків партій, особливо лівих есерів і анархістів. Їх агітація знаходила у населення розуміння та співчуття.

31 березня 1919 р. у Херсоні зібрався повітовий з'їзд Рад, на якому розгорнулася гостра боротьба між російськими лівими есерами – прибічниками соціалізації землі і більшовиками. Результатом її стало прийняття лівоесерівських резолюцій з усіх питань порядку денного та обрання до нового складу виконкому майже винятково лівих есерів. Проте більшовики спочатку паралізували діяльність виконавчої влади, а потім за допомогою ЧК зовсім розігнали виконком⁴⁵.

Україну охопила хвиля селянських повстань: піднялися Київщина, Полтавщина, Чернігівщина, Харківщина. 10 квітня 1919 р. повстанці блокували Київ, увірвалися до міста, намагалися захопити пошту, телеграф, Лук'янівську в'язницю, казарми 1-го запасного полку, але були відбиті.

Близько 15 квітня 1919 р. закінчилися бої навколо Одеси, під час яких григор'євці розгромили окремі антантівські і білогвардійські підрозділи, а також великий петлюрівський загін на чолі з отаманом Козубським. Бригаду Н.Григор'єва було переформовано у 6-ту стрілецьку дивізію 3-ї Української радянської армії. Отаман дістав наказ командуючого В.Антонова-Овсієнка залишатися в Одесі, куди йому незабаром повинні були надіслати особливе призначення. Але Н.Григор'єв вирішив відвести свої частини до рідних місць на Херсонщину на відпочинок та переформування.

Взаємини колишніх повстанців-григор'євців із місцевими органами радянської влади погіршувалися з кожним днем. До Києва постійно надходили скарги на порушення «революційної законності» з боку частин Н.Григор'єва. Так, прибувши до Вознесенська, григор'євці вчинили на залізничній станції бешкет, побивши декого з пасажирів. Те ж саме мало місце у Миколаєві і цього разу були жертви серед міських робітників. У Знам'янці озброєні підлеглі отамана розшукували у приміщенні вокзалу чекістів із метою розправи над ними.

16 квітня 1919 р. надійшло повідомлення з Єлизаветграда: «Прибув загін григор'євців, налаштований надто антисемітськи... Більшість тримає себе надто

зухвало, отже, неминучі великі ексцеси...»⁴⁶. 17 квітня на станціях Долинська і Новий Буг григор'євці роззброїли залізничну охорону і розстріляли кількох червоноармійців, які намагалися чинити їм спротив. Голова Раднаркому УСРР Х.Раковський телеграмою наказав отаману навести порядок у своїх військах, зокрема, у тих, що розміщувалися в Єлизаветграді⁴⁷.

У зв'язку з цим Ю.Тютюнник висловив таке міркування: «Сам Григор'єв не був погромщиком, свідченням цього може бути припинення погрому в Одесі. Для розгону декількатисячного натовпу він дозволив мені обстрілювати натовп з артилерії на дистанції не більше тисячі кроків. Але після виїзду в район Єлизаветград – Олександрія він дав свободу антисемітській пропаганді»⁴⁸.

Нарешті війська на чолі з Н.Григор'євим прибули до Олександрії. Вони привезли багато трофейного майна, яке роздавали місцевому населенню. Авторитет і популярність Н.Григор'єва на батьківщині знову стрімко зростали.

Григор'євці роз'їхалися по домівках на відпочинок і дуже скоро на власному досвіді ще раз переконалися, що «робітничо-селянська» влада, яка там існувала, надто далека від їх ідеалів. Так, із загальної кількості радгоспів, що були створені в Україні навесні та влітку 1919 р. (близько 1485 господарств), найбільша їх кількість (понад 400) припадала саме на Херсонщину.

До того ж там почалося виконання продрозкладки, яку здійснювали переважно російські продзагони, які безцеремонно і жорстоко ставилися до місцевого населення. Південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був фактично прирівняний за кількістю зданих продуктів до куркуля⁴⁹. До Н.Григор'єва дедалі частіше надходили скарги людей, які разом із ним ризикували життям. Отже, більшовицька влада не виправдала сподівань ані селянства, ані політичних сил, що її спочатку підтримували.

Зокрема, дуже серйозні проблеми виникли у більшовиків із махновцями, які у квітні 1919 р. скликали з'їзд селян і повстанців, в якому брали участь делегати з 72 волостей Півдня України. З'їзд прийняв резолюцію з ультимативною вимогою до більшовиків скасувати продрозкладку, радгоспи, всевладдя ЧК і однопартійну систему⁵⁰.

У той час у Москві готувалися завдати удару на західному кордоні з Румунією і через її територію прийти на допомогу Угорській Радянській Республіці, одночасно зірвавши спроби Румунії анексувати Бессарабію. Згідно з планами радянського командування, новоутворена дивізія Н.Григор'єва повинна була увійти до складу ударного угруповання для вторгнення в ці європейські країни.

Відчувши складність ситуації і не бажаючи втратити непогану військову одиницю, до Олександрії прибув В.Антонов-Овсієнко. Він зустрівся з бійцями і селянами. Швидше за все Н.Григор'єв тоді ще не планував негайного відкритого виступу проти радянської влади, адже він мав унікальну можливість захопити або навіть убити командуючого фронтом. Він же, навпаки, запевнив В.Антонова-Овсієнка у своїй повній лояльності до радянського уряду і в готовності вести частини на Бессарабію.

Цьому сприяло, мабуть, і те, що 22 квітня 1919 р. В.Антонов-Овсієнко надіслав голові РНК УСРР Х.Раковському таку телеграму: «Був сьогодні у селі Верблюжки. Населення спровоковане діями продзагонів. Можна багато зробити, звернувшись просто до селянства, не вживаючи зброї. Вимагаю відкликати московські продзагони. Спочатку організувати владу на місцях, потім уже викачувати хліб за допомогою цієї влади. Тактика загонів Шліхтера викликає контрреволюцію. Григор'євські частини і сам Григор'єв лютеє від цієї політики... Не можна тримати фронт, якщо політика, яку проводять на місцях, збудує контрреволюцію в тилу»⁵¹.

Але події розвивалися своїм шляхом. Григор'євці все більше втягувалися у збройну боротьбу своїх земляків проти каральних та продовольчих загонів. На кінець квітня вони вже брали участь у кількох збройних зіткненнях. Зокрема,

солдати 2-го Херсонського полку заарештували і розстріляли відповідального за продовольчу роботу на Півдні О.Якобсона⁵².

3 травня 1919 р. григор'євці влаштували на станції Знам'янка свій уже черговий єврейський погром, вбивши понад 50 осіб. Голова комісії Вищої військової інспекції Віллер, який у той час вивчав військово-політичний стан григор'євських підрозділів, так описав цю трагічну подію: «У Знам'янці частиною Верблюзького полку вчинено погром. Усі єврейські магазини і квартири пограбовано. По всій лінії Знам'янської ділянки проводиться агітація – «бий жидів і комуністів!»⁵³.

Незабаром отаманські частини, які увійшли до Єлизаветграда, надали місцевій владі ультимативну вимогу – негайно розформувати ЧК. Згодом будинок, в якому перебували чекісти, був оточений загоном григор'євців. Та завдяки підземному ходу, що пролягав під будинком, чекістам вдалося врятуватися. Відтак 4–5 травня григор'євці почали обеззброювати міліціонерів і робити трус у будинках та квартирах, що належали євреям.

7 травня 1919 р. командуючий 3-ї Української радянської армії М.Худяков надіслав до григор'євського штабу в Олександрії ультиматум, в якому пропонував отаманові негайно навести порядок у своїх полках і виступити проти румунських військ або здати командування дивізією. У разі невиконання цих вимог він пообіцяв поставитися до Н.Григор'єва як до контрреволюціонера і розгорнути проти нього збройну боротьбу⁵⁴. Ультиматум поклав край співробітництву Н.Григор'єва з більшовиками.

Велику роль у такому розвитку подій мало те, що навколо отамана збереглися практично всі його командні кадри, які склалися переважно з есерів різних напрямів. Більшовиків було всього кілька чоловік, які перебували повністю під впливом Н.Григор'єва. До того ж його начальник штабу Ю.Тютюнник відвідав Київ, де заручився політичною підтримкою з боку українських соціал-демократів – «незалежних». (У середині квітня 1919 р. Н.Григор'єв вийшов із партії боротьбистів і вступив до лав «незалежників»).

8 травня 1919 р. на центральній площі Єлизаветграда Ю.Тютюнник оголосив підготовлений отаманським штабом і надрукований у тисячах примірників Універсал отамана Н.Григор'єва, в якому змальовувалася загальна ситуація в Україні, що склалася внаслідок безперервних воєн, проголошувалися загально-демократичні гасла, використовувалися деякі положення есерівської програми.

Універсал визначив подальші напрями боротьби Н.Григор'єва: «Ось мій наказ: за три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний володіти зброєю та негайно займіть усі станції залізниці, на кожній станції поставте своїх комісарів, кожна волость, кожне село формуйте загони та йдіть у своє місто: від кожного міста з ваших загонів по 400 чоловік найкращих бійців направте на Київ та по 200 бійців відправте на Харків: якщо є зброя, відправте зі зброєю, нема зброї – відправте з гралями, але мій наказ прошу виконувати і перемога за нами».

В Універсалі викладався також погляд отамана на виборчий закон. Він вважав, що право обирати і бути обраними повинні мати всі громадяни, але сама система виборів уявлялася йому пропорційною – відповідно до місця в національному поділі⁵⁵.

Наступного дня до Єлизаветграда прибув сам отаман Н.Григор'єв. За його наказом близько 30 членів місцевого виконкому (більшовицького за своїм складом) було заарештовано і розстріляно. На чолі місцевої влади став Ревком, до складу якого увійшли 7 прибічників Н.Григор'єва⁵⁶.

Проте зовсім іншою поведінка Никифора Григор'єва до тих, хто перебував у його дивізії і заарештованих напередодні політпрацівників – більшовиків. Після приїзду до нього ще одного політпрацівника Червоної армії Шафранського (який незабаром став працювати у політуправлінні 12-ї армії), він не лише відпустив заарештованих, а й надав Шафранському потяг, на якому вони всі і врятувалися.

Ю.Тютюнник так описав цей епізод: «Уже після проголошення повстання до Григор'єва заїхав комуніст Шафранський. Після тривалої розмови він справив велике враження на Григор'єва. У мене залишилося переконання, що Григор'єв у душі кається і готовий був повернути назад. Факт, що Григор'єв не затримав Шафранського, а відпустив його, давши можливість виїхати з району повстання, – говорить сам за себе»⁵⁷.

Попередній план виступу, який склав Ю.Тютюнник, передбачав встановлення повстанцями контролю над територією між Бугом і Дніпром. На Лівобережжя він пропонував надіслати терористичні групи, які лише змогли б відтягнути на себе частину сил червоних. Головні сили отамана мусили прориватися на Правобережжя для з'єднання з військами С.Петлюри.

Всупереч своєму начальнику штабу, Н.Григор'єв розробив власний план, який враховував існування двох реальних сил – військ С.Петлюри та А.Денікіна. Отаман вирішив захопити Лівобережжя, стати між «самостійниками» та білогвардійцями, а потім диктувати їм свої умови, шантажуючи можливістю приєднання до суперника.

11-го травня 1919 р. газета «Красная Армия» опублікувала підписаний Х.Раковським і А.Бубновим наказ від 9 травня 1919 р. про наступ на Румунію. А напередодні, 10 травня 1919 р., Рада робітничо-селянської оборони УСРР і Раднарком УСРР прийняли постанову, в якій обвинуватили лівих есерів у зриві планів вторгнення до Європи, а Н.Григор'єва – в отаманських амбіціях і в тому, що він уже два тижні споює свої частини вином, яке вивіз з Одеси.

У постанові виголошувалося: «1) Григор'єв і всі його найближчі соратники оголошені поза законом. 2) Кожен громадянин радянської України і, зокрема, кожен червоноармієць зобов'язані розстрілювати їх на місці. 3) Будь-яке надання допомоги Григор'єву та його спільникам буде... каратися за всією суворістю військово-революційного часу – аж до розстрілу. 4) Щодо лівих есерів – активістів і «незалежників» – активістам оголошується червоний терор»⁵⁸.

Та, не дивлячись на погрозовий тон постанови, більшовицьке керівництво розуміло, що ситуація була набагато складнішою. Вже понад місяць вів успішні бої з червоними військами отаман Зелений (Данило Терпило), захопивши Васильків, Кагарлик, Фастів, Переяслав, Ржищів; ніякі каральні експедиції так і не змогли приборкати отамана Струка; на Чернігівщині наводив страх на радянських працівників батько Ангел; не припинялася рейкова війна, сотні великих і малих загонів продовжували збройну боротьбу; поступово насувалася білогвардійська армія; у Сквирі погрожував штурмом Києва Ю.Мазуренко – голова Всеукраїнському, створеного у квітні 1919 р. групою провідних «незалежників» із метою координації боротьби всіх антибільшовицьких повстанських сил.

За цих умов вагоме значення мала позиція керівників анархо-махновського руху. Тому вже 9 травня 1919 р. член політбюро ЦК РКП(б), ленінський емісар в Україні Л.Каменєв звернувся до Н.Махна з ультимативною вимогою визначити своє ставлення до Н.Григор'єва та повідомити про місця дислокації своїх частин. У відповідь Н.Махно надіслав телеграму, в якій звинуватив Никифора Григор'єва і комуністів у боротьбі за владу на шкоду новому ладу та на користь А.Денікіну.

12 травня 1919 р. у Маріуполі відбувся махновський військовий з'їзд, на якому питання про ставлення до повстання Н.Григор'єва, за пропозицією самого Н.Махна, тимчасово залишили відкритим. Однак незабаром керівники махновського руху зробили свій вибір на користь союзу з більшовиками у боротьбі з григор'євщиною і навіть повідомили про це Н.Григор'єва. (25 травня 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР оголосила поза законом уже самого Нестора Махна, червоні війська захопили Гуляйполе, чекісти розстріляли більшість членів махновського штабу).

Тим часом хвиля селянського невдоволення дозволила військам Н.Григор'єва швидко і порівняно легко захопити Олександрію, Кременчук, Бобринську, Черкаси, Золотоношу, Катеринослав, Єлизаветград (вдруге – 15 травня), П'ятихатки, Миколаїв, Херсон. Майже в усіх цих містах тилові частини Червоної армії, що склалися переважно із селян, перейшли на бік повстанців. Проте у Золотоноші у бій із повстанськими частинами вступила бригада О.Богунського (що не завадило більшовикам незабаром після цих подій обвинуватити його у зв'язках із «незалежниками», заарештувати і розстріляти).

Займаючи міста, повстанці обов'язково звільняли з тюрем ув'язнених, що давало можливість радянським урядовцям обвинувачувати Н.Григор'єва в потуранні кримінальним злочинцям.

14 травня 1919 р. Х.Раковський підписав відозву до червоноармійців, які воювали проти Н.Григор'єва. У ній повідомлялося про успіхи більшовиків (григор'євські частини розбиті під Катеринославом і відступають на Знам'янку⁵⁹), але не згадувалося, що у Херсоні на бік Н.Григор'єва перейшли майже у повному складі два великих червоноармійських підрозділи – полк ім. Дорошенка (5 тис. бійців) та 2-й Кримський стрілецький полк; що селяни, як і раніше, співчували і допомагали повстанцям⁶⁰.

Намагаючись закріпити за собою Лівобережжя, 12 травня один із махновських командирів – Максютя захопив Катеринослав і скинув там місцеву радянську владу. Хвиля селянського невдоволення підтримувала Н.Григор'єва, його військам швидко і порівняно легко вдалося захопити Миколаїв, Херсон, Єлизаветград, Олександрію, Кременчук, П'ятихатки, Черкаси. Під Золотоношею у бій із повстанськими частинами вступила бригада О.Богунського (якого незабаром після цих подій звинуватять у зв'язках із «незалежниками», підступно заарештують і розстріляють).

Із підходом військ Никифора Григор'єва до Миколаєва там спалахнуло повстання, приводом для якого був наказ матроса місцевого гарнізону виступити проти бунтівників. Уповноважений уряду Скляр для зустрічі з повстанцями не з'явився. Місцева міліція також відмовилася брати участь у придушенні матроського виступу, а караульний батальйон приєднався до матросів. Члени виконкому змушені були звернутися до єдиної інтернаціональної частини, яка знаходилася поряд – до спартаківців. У місті розпочалися бої. Представники місцевої влади, які з'явилися для переговорів із григор'євцями, були заарештовані. Інтернаціоналісти-спартаківці, визволивши членів виконкому, теж проголосили нейтралітет. Повстання перекинулось і в Одеську губернію, де повстав гарнізон міста Очакова. У німецьких колоніях навколо Одеси населення теж взялося за зброю. Під час цих подій загинув уповноважений уряду Скляр і з ним ще 14 високопоставлених комуністів.

Але сили були надто нерівними. Н.Махно, який сам був оголошений поза законом і виявився блокованим у Гуляйпільському районі на прохання Н.Григор'єва на допомогу не відгукнувся. Сили отамана на час виступу налічували 16 тис. бійців, 60 гармат, 10 панцерників, 14 млн патронів і 150 тис. снарядів (загальну кількість бійців у частинах, які брали участь у виступі, встановити практично було неможливо через їх нестійкість)⁶¹.

На початку червня 1919 р. він направив групу військ на чолі з Ю.Тютюнником на Київщину. Можливо, це було його помилкою, адже він ослабив свої сили і врешті-решт втратив надійного спільника. (Ю.Тютюнник здійснив вдалий рейд по більшовицьким тилам у північно-західному напрямку, а коли зрозумів, що Н.Григор'єву так і не вдалося скористатися тактичними перевагами, які виникли, він у середині липня 1919 р. приєднався до армії УНР на чолі з С.Петлюрою).

Н.Григор'єв продовжував боротьбу і вів пошуки союзників. Він неодноразово звертався з цього приводу до Нестора Махна, який у той час також перебував у

дуже складному становищі. Не дивлячись на те, що більшовики його також оголосили поза законом, він намагався чинити спротив наступаючим денікінським частинам, утримуючи деякий час Кічкаський міст через р.Дніпро, а потім відступивши до району, який фактично контролювали григор'євські повстанці.

Отже, Никифор Григор'єв і Нестор Махно прагнули об'єднати свої сили для подальшої боротьби. Але Махна не влаштовували «самостійницькі» погляди Н.Григор'єва та його пропетлюрівська орієнтація. Після переговорів між отаманами була досягнута домовленість про те, що Н.Григор'єв очолить об'єднані військові сили майбутньої повстанської армії, а Н.Махно – Реввійськграду. Хоча, мабуть, жоден із них не збирався підкорятись один одному. До того ж абсолютна більшість керівників махновців була налаштована проти союзу з Н.Григор'євим, який, на їхню думку, заплямував себе зв'язками із Симоном Петлюрою та генералом А.Денікіним.

Н.Григор'єв дійсно намагався встановити зв'язок і з урядом УНР, написавши 28 червня 1919 р. листа С.Петлюрі, в якому підкреслив, що для України зовнішній ворог не становить загрози, на відміну від внутрішніх негараздів. У листі він висловив також свої думки щодо майбутнього України, перерахував власні сили, швидше за все перебільшуючи їх: 21 партизанський загін, 4 полки піхоти, 2 тисячі кавалеристів, до 300 кулеметів. Отаман пропонував оприлюднити свою позицію щодо перспектив співпраці і доводив, що розмови про його спроби налагодити контакти з А.Денікіним і О.Колчаком – пусті вигадки Х.Раковського⁶².

16 липня 1919 р., вірогідно, під впливом близьких соратників Н.Махна він написав ще одного листа голові уряду УНР, в якому вже підкреслив, що назавжди залишається прибічником радянської України⁶³. Адже для цього у нього власне було багато причин.

У липні 1919 р. Рада робітничо-селянської оборони УСРР прийняла постанову «Про придушення куркульських та білогвардійських заколотів на селі», яка передбачала оголошення окремих територій на осадному становищі, запровадження в них військово-польових трибуналів, збільшення чисельності міліції та партійних працівників-агітаторів у селах, оголошення поза законом керівників селянських виступів. Постанова закликала активізувати систему заручництва та кругової поруки, посилити й розширити систему обшуків, конфіскацій, реквізицій і контрибуцій⁶⁴.

Та, не дивлячись на ці заходи, повністю придушити повстання не вдалося. Затухаючи в одному місці, воно спалахувало в іншому або набувало рис легальної опозиції більшовицькій владі. Наприклад, у Єлизаветградському повіті під захистом григор'євських загонів відбувся селянський з'їзд, який, засудивши «григор'євську авантюру», виступив разом із тим проти ЧК і комбідів⁶⁵.

У липні 1919 р. навіть найближче оточення отамана Н.Григор'єва зрозуміло, що справа, за яку вони боролися, безнадійна. 16 липня до Криворізького виконкому добровільно з'явився з повинною брат отамана – Олександр Григор'єв. Він написав (або підписав) лист-сповідь, який був опублікований. У листі було й звернення до колишніх червоноармійців, які ще залишались з отаманом: «За Никифором Григор'євим, колишнім штабс-капітаном, пішли тільки обмануті червоноармійці. Не вірте моєму братові, він двічі зраджував: його остання зрада відкрила фронт генералу Денікіну. Залиште його та його помічників, без вас вони ніщо. Я, брат отамана Никифора Григор'єва, Олександр Григор'єв, благаю вас про це»⁶⁶.

Не дивлячись на критичний стан григор'євщини, радянський уряд так і не зміг власними силами остаточно придушити цей повстанський рух. Розбиті загони отамана розсіялися по Херсонщині і продовжували вести партизанську боротьбу з червоноармійськими частинами й органами радянської влади.

Про події, що розгорнулись у подальшому – 27 липня 1919 р. у селі Сентове Херсонської губернії (біля Олександрії), є кілька версій. Але головним і безперечним було те, що під час з'їзду григор'євських і махновських повстанців Н.Махно,

О.Чубенко та інші керівники махновців спочатку обвинуватили Н.Григор'єва у зраді народних інтересів, а потім протягом 2–3 хвилин на очах делегатів із Катеринославщини, Херсонщини і Таврії вбили Никифора Григор'єва та знищили його найближче оточення. З'їзд схвалив те, що сталося. Частина григор'євців приєдналася до Н.Махна, а решта розійшлася по домівках.

А голова РНК УСРР Х.Раковський отримав телеграму від надзвичайного комісара Ради робітничо-селянської оборони: «Григор'єв і Терещенко з усім майже штабом порубані махновцями. Встановлено офіційно»⁶⁷.

Незабаром задоволений Х.Раковський офіційно повідомив про ліквідацію григор'євського повстання. Він перелічив сили, з якими отаман розпочав боротьбу: 20 тисяч штиків, 52 гармати, 100 кулеметів, 10 панцерників, сотні тисяч патронів, мільйон снарядів; констатував факт звільнення з-під контролю повстанців Кременської, Знамянки, Єлизаветграда, П'ятихаток, Користівки, Олександрії, Бобринської, Миколаєва, Херсона; обвинуватив Н.Григор'єва у тому, що він полегшував завдання іноземним загарбникам, Румунії, білогвардійцям.

Водночас голова радянського уряду вказав на недостатній рівень організованості та дисципліни у Червоній армії, яка на той час ще не зрозуміла, що вона не є армією якогось конкретного командира; поставив перед військовим командуванням завдання створення армії нового типу, яка б відповідала рівню та глибині поставлених перед нею завдань; наголосив на необхідності знищити владу куркулів на селі, провести повне роззброєння села і закінчити розшарування в ньому шляхом організації комбідів⁶⁸.

Так закінчилася ще одна спроба українського селянства під час революції та громадянської війни реалізувати свої предковічні мрії про землю та волю.

¹ Троцкий Л.Д. Как вооружалась революция. – Т.2. – Кн.1. – Москва, 1924. – 476 с.; Козельський Б. Шлях зрадництва й авантур. (Петлюрівське повстанство). – Х., 1927. – 147 с.; Ейдман Р., Какурін М. Громадянська війна на Україні. – Х., 1928. – 71 с.; Шаденко С. Григор'євщина. – Х., 1929; Балковий П. Війна без флангів. Партизансько-повстанська боротьба українського народу проти білогвардійців та інтервентів у 1918–1920 рр. – К., 1966.

² Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). – Запоріжжя, 1995. – 258 с. (репринт. вид.: Берлін, 1923); Маргулієс М.С. Год интервенции (апрель – сентябрь 1919 г.). – Кн.2. – Берлін, 1923. – 321 с.; Верстюк В. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1991. – 368 с.; Нестор Іванович Махно. – К., 1991; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. – К., 1993; Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994. – 256 с.; Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – 224 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – С.147–175.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.511–514.

⁴ Крип'якевич І., Гнатюк Б. Історія українського війська. – К., 1992.

⁵ Горак В. Указ. праця. – С.20; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Крип'якевич І., Гнатюк Б., Стефанів З. та ін. – Л., 1992. – С.457. В останній книзі у переліку військових частин Директорії УНР дивізія «під проводом Григор'єва», мабуть, помилково названа селянською або київською.

⁶ Горак В. Указ. праця. – С.25.

⁷ Там само. – С.26–27.

⁸ Там само.

⁹ Капустянський М. Похід Українських Армії на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд). – Кн. 1. – Л., 1921. – С.22.

¹⁰ Аршинов П. Указ. соч. – С.105.

¹¹ Козельський Б. Указ. праця. – С.14.

¹² Горак В. Указ. праця. – С.30–31, 86.

¹³ Там само. – С.46.

¹⁴ Рубач М. К истории гражданской войны на Украине // Летопись революции (Харьков). – 1924. – №3. – С.185.

- ¹⁵ Горак В. Указ. праця. – С.54.
- ¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2. – Оп.1. – Спр.146. – Арк.6.
- ¹⁷ Горак В. Указ. праця. – С.55.
- ¹⁸ Тютюнник Ю. В боротьбі проти окупантів // Чёрная книга: Сб. ст. и мат. об интервенции Антанты на Украине в 1918–19 гг. / Под ред. А.Шлихтера. – Б.м., 1925. – С.218.
- ¹⁹ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія] // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – №1/2. – С.42–43.
- ²⁰ Горак В. Указ. праця. – С.59–62.
- ²¹ Соціал-демократ (Николаев). – 1919. – 14 марта; див. також: Горак В. Указ. праця. – С.62.
- ²² Рубач М. Указ. соч. – С. 186.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.126. – Арк.30–66 зв.; Ф.5. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.11, 12, 21, 21 зв.; Спр. 18. – Арк.3–4зв.
- ²⁴ Горак В. Указ. праця. – С.66.
- ²⁵ Там само. – С.67.
- ²⁶ Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Чёрная книга. – С. 163.
- ²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.17. – Арк.1–3.
- ²⁸ Там само. – Спр. 19. – Арк. 13–13 зв.
- ²⁹ Горак В. Указ. праця. – С.69.
- ³⁰ Там само. – С.68.
- ³¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.9.
- ³² Там само. – Спр.2. – Арк.31.
- ³³ Горак В. Указ. праця. – С.70.
- ³⁴ Там само. – С.71–72.
- ³⁵ Там само. – С.73.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.342. – Арк.56.
- ³⁷ Анулов Ф. Указ. соч. – С.208.
- ³⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр. 17. – Арк. 139.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 108. – Арк.25.
- ⁴⁰ Горак В. Указ. праця. – С. 116.
- ⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.1122. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–3 зв.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.269. – Арк.4–11.
- ⁴³ ЦДАВО України. – Ф.1122. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.3 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр. 18. – Арк.73; Красная Армия. – 1919. – 28 марта.
- ⁴⁵ Горак В. Указ. праця. – С.90–91.
- ⁴⁶ Там само. – С. 101.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.2579. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.41.
- ⁴⁸ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія]. – С.43–44.
- ⁴⁹ Горак В. Указ. праця. – С.88.
- ⁵⁰ Там само. – С.90.
- ⁵¹ Дмитренко Ю. Я, отаман Григор'єв... // Україна. – 1990. – №12. – С.10–11. За даними В.Горака, В.Антонов-Овсієнко відвідав с.Верблюжки 23 квітня 1919 р. (див.: Горак В. Указ. праця. – С.19).
- ⁵² Горак В. Указ. праця. – С.102.
- ⁵³ Там само. – С.129.
- ⁵⁴ Там само. – С.130–131.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.298. – Арк.2–5.
- ⁵⁶ Горак В. Указ. праця. – С.145.
- ⁵⁷ Тютюнник Ю.Й. [Автобіографія]. – С.45.
- ⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.2579. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 87–87 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Спр.10. – Арк.2.
- ⁶⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.86; Спр.86. – Арк.23 зв.
- ⁶¹ Лебедь Д. Итоги и уроки трёх лет анархо-махновщины. – Х., 1921. – С.19.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф. 2579. – Оп.1. – Спр.54. – Арк.71.
- ⁶³ Горак В. Указ. праця. – С.205.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.73.

⁶⁵ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.31.

⁶⁶ Красная Армия. – 1919. – 16 июля.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.3204. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.41.

⁶⁸ Там само. – Арк. 68.

On the basis of the investigated material, the author of article shows evolutionary process of forming political position the well-know commander Nykyfor Hryhoriev – in period civil war in Ukraine in the first of XX cen.

Ю.А.Бабюх*

СТВОРЕННЯ АВТОНОМНОЇ МОЛДАВСЬКОЇ СРР: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Стаття присвячена висвітленню причин та процесу становлення Автономної Молдавської СРР, проблем, що виникли у ході реалізації цього політичного проекту та радянських методів їх вирішення.

12 жовтня 2009 р. виповнилося 85 років із моменту проголошення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки у складі УСРР. Це державно-політичне утворення з моменту створення й до наших днів не має однозначної, чіткої оцінки як з боку політиків і державних діячів, так і серед істориків. У даному дослідженні ми спробуємо визначити причини утворення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки; проблеми, що супроводили цей процес, а також заходи, за допомогою яких влада СРСР та УСРР їх вирішувала.

Питання створення молдавської автономії в різних аспектах висвітлювали радянські вчені. Зокрема, у працях С.Афтенюка, що охоплюють період 1917–1941 рр., характеризуються політичні фактори утворення Республіки¹. А.Репіда провів комплексне дослідження створення Автономної Республіки, глибоко проаналізував історичні джерела, зокрема рішення політбюро ЦК РКП(б), що були визначальними при обранні місця й форми державності молдаван України². Процес створення Молдавської АРСР досліджувався в роботі Б.Віленського³.

Після розпаду СРСР та утворення на його території незалежних держав виникли передумови для об'єктивного дослідження історії Молдавської Автономної Республіки. Одними з перших таку спробу здійснили В.Боечко, О.Ганжа та Б.Захарчук⁴. В їхньому дослідженні у контексті проблеми кордонів розглянуто адміністративні зміни, що відбулися у Придністров'ї в період утворення автономної республіки.

Ідея створення молдавської державності на лівобережжі Дністра (у складі радянської України) була пов'язана з новим злетом революційної ініціативи в лавах більшовицької партії, що керувалася логікою продовження (після деякої перерви) боротьби за «світову революцію». Вирішення бессарабського питання було завданням-мінімум, тоді як завдання-максимум полягало в тому, щоб розпалити полум'я революції на балканському напрямку, революціонізувати ситуацію в південно-східній Європі⁵.

Слід відмітити, що в діяльності з її створення активну участь брали члени «ініціативної групи»; спеціальна комісія ВУЦВК, яку командували в Придністров'я; делегації бійців та командирів 2-го кінного корпусу, яким командував Г.І.Котовський. У цій роботі також брала участь комісія студентів і викладачів молдавсько-румунського відділення Університету народів Заходу (їх робота зводилася насамперед до ознайомлення зі становищем краю, участю у зборах та мітин-

* Бабюх Юрій Антонович – аспірант центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ.

гах трудящих, бесідах із населенням про внутрішнє та зовнішнє становище Радянського Союзу, про політику комуністичної партії та радянського уряду. На таких зборах трудящі майже всіх міст і сіл Придністров'я ще до початку вересня 1924 р. виразили прагнення до створення Молдавської АРСР і прийняли резолюції із проханням прискорити цей процес). Проте, основна робота зі створення автономії була покладена на ЦК КП(б)У та ВУЦВК.

«Вісь Бессарабія – Румунія – Балкани, як штик, що вспорює південно-західне «підбрюштя» буржуазної Європи, – ось ціль, заради якої досвідчені революціонери почали свою діяльність і породили ідею про створення молдавської автономної республіки, – вважає придністровський політолог Д.Соїн. – Про штучний характер МАСРР говорить вже той факт, що етнічні молдавани на території автономії були в явній меншості. Але для цілей, що поставили автори проекту, це не мало значення. Навіть якби в усій МАСРР не проживало жодного молдаванина, їх би просто призначили на партійних зборах»⁶.

Як бачимо, утворення молдавської автономії на південному заході України мало сприяти створенню стратегічного клину, геополітичного плацдарму для здійснення нового революційного прориву на Балкани, коли б для цього склалися сприятливі зовнішньополітичні умови. «Розповсюдження радянської влади на терени Бессарабії має тим більше значення, що цей край впирається на півночі і сході в Буковину та Галичину, русинське населення яких повністю на боці УСРР і СРСР, а на півдні в Добруджу з болгарським населенням»⁷. Вирішальну роль тут відігравали мотиви революційного й геополітичного характеру, оскільки представники «ініціативної групи» на чолі з Г.Котовським (група бессарабських біженців і румунських політичних емігрантів у складі 11 осіб (А.Бедулеску, П.Ткаченко, С.Тікельман, А.Ніколау, І.Діческу-Дік та інші), що звернулися в ЦК РКП(б) із доповідною запискою про необхідність створення Молдавської Соціалістичної Республіки), будучи переконаними інтернаціоналістами, не надавали національній мотивації великого значення (пізніше цей фактор став надзвичайно актуальним і, відповідно, суперечливим).

Тобто, відмічаючи зовнішньополітичне значення Молдавської республіки, слід сказати, що вона мала відігравати роль політико-пропагандистського плацдарму, з якого б більшовики розповсюджували свій вплив на населення Бессарабії, Румунії та в решті всього балканського регіону. У згаданій вище доповідній записці зазначалося, що «Молдавська республіка може відіграти ту ж роль політико-пропагандистського фактору, що й Білоруська республіка по відношенню до Польщі, і Карельська – по відношенню до Фінляндії. Вона слугувала б об'єктом привертання уваги та симпатій бессарабського населення й дала б ще більший привід претендувати на возз'єднання з нею Задністров'я»⁸. Ідею підхопив не лише Г.Котовський, а й М.Фрунзе, який особисто виступав за те, щоб Молдавська республіка була включена до складу УСРР⁹. М.Фрунзе у доповідній записці з цього приводу писав: «Створення хоча б невеликої території Молдавської республіки чи області стане в наших руках могутньою зброєю для впливу на настрої робітничо-селянських мас Бессарабії з приводу закріплення надій на звільнення від румунського гніту»¹⁰. Тобто, у той період цей акт розглядався як можливість розпалити вогнище світової революції на Балканах і в Центральній Європі. Для цього у процес створення Молдавської АРСР залучили близько 300 тис. громадян Бессарабії, які змушені були покинути рідні краї через кривавий політичний терор Румунії і оселитися в СРСР. У Москві, Харкові та інших містах проводилися збори та мітинги бессарабців, на яких вони висловлювалися за створення автономної молдавської республіки та приєднання до неї Бессарабії.

Однак, Бессарабія формально перебувала у складі Румунії, тому створення Молдавської республіки могло викликати національно-територіальні міжнародні суперечки, про що попереджав комісар іноземних справ, відомий радянський

дипломат Г.Чичерін. Зокрема, він зазначав, що ця проблема потребує уважної підготовки. Закликав зважати на міжнародну ситуацію, зокрема на «експансіоністські претензії румунського шовінізму», доводив, що виявлення великої кількості молдаван на українській території лише посилить позиції румун у суперечці з питань Бессарабії¹¹.

Г.Чичерін мав рацію. 1924 р. було закладено «вибухівку» на багато років наперед. Відповідаючи на запит депутатів румунського парламенту, стривожених створенням радянської Молдавії, прем'єр-міністр країни Й.Бретіану зауважив: «Ми (румуні) не можемо бути схвильованими, а навпаки, можемо лише радіти, що сусідня держава визнала, що в наших територіальних претензіях ми не пішли так далеко, як потрібно було б»¹². Цей вислів прем'єра цитували у Придністров'ї в 1989–1990 рр., коли в Кишиневі згадали про свою румунську ідентичність і влаштували в 1992 р. військове вторгнення в регіон, населення якого не захотіло приймати латинську граматику та підручники історії з Бухареста.

Але на той час ідея створення Молдавської Республіки потрапила на сприятливий ґрунт, яким, окрім геополітичного чинника, виявилася й політика непу. Економічні зрушення, розширення місцевої ініціативи, демократизація суспільного життя позитивно позначилися на національно-державному будівництві в радянських республіках. У рамках проведення політики «коренізації» створювалися автономні республіки, автономні області та національні округи. У 1920–1923 рр. були утворені башкирська, дагестанська, карельська, бурят-монгольська та інші автономні радянські соціалістичні республіки; у 1924 р. були утворені туркменська та узбецька радянські соціалістичні республіки. Тож коли 1924 р. постало питання про створення молдавської автономної республіки, це мало кого здивувало.

У радянській історіографії зазначалося, що важливу роль у створенні автономної молдавської республіки відіграло утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік, яке увінчало розвиток форм співробітництва «братніх радянських республік» і стало заключним етапом їхнього об'єднавчого руху¹³. У контексті об'єднавчого руху подавалася і вся історія утворення молдавської радянської автономії. Зокрема, наголошувалося, що на численних зібраннях робітників і селян Придністров'я та біженців із Бессарабії й Румунії у 1923–1924 рр. приймалися резолюції, в яких молдавський народ просив радянську владу про створення Радянської Молдавії, пізніше вітав відповідні рішення та перші кроки урядів УСРР і СРСР з утілення на практиці цих побажань. Багатократно повторювалося, що 2 березня 1924 р. на мітингу бессарабців, що проживають у Москві, прозвучав заклик приєднуватися до протесту, влаштовувати мітинги й збори та підтримати політику уряду СРСР щодо Бессарабії¹⁴. На загальних зборах батраків села Дубоссари 31 серпня 1924 р. було прийнято рішення підняти питання перед губвиконкомом про створення молдавської соціалістичної республіки¹⁵.

Насправді утворення Автономної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки проходило в складній політичній боротьбі, що розгорнулася між різними державними органами та державно-політичними діячами. Ще у 1923 р., коли виникла ідея створення цієї республіки, Г.Котовський та ініціативна група готувалися до зустрічі з В.Леніним. Воєначальник був переконаний, що Ленін «зрозуміє сподівання молдаван» і підтримає проект¹⁶. Однак через смерть останнього зустріч не відбулася. 4 лютого 1924 р. ця група направила в ЦК РКП(б) і в ЦК КП(б)У вже згадувану доповідну записку про необхідність створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. У ній, зокрема, зазначалося, що на лівому березі Дністра, в колишній Херсонській та Подільській губерніях, компактно проживають не менше ніж 500–800 тис. молдаван, які займають територію 16 000 квадрат-

них верст. Етнографічний момент, отже, фігурував як головний аргумент на користь створення автономної Молдавської одиниці в межах УСРР чи в системі СРСР¹⁷. Стосовно більш реалістичної мотивації Г.Котовський та М.Фрунзе в розмовах із маршалом Радянського Союзу С.Будьонним висловлювалися так: «Лише молдавська республіка дасть можливість нашому народу побороти бідність і за допомогою російського пролетаріату побудувати світле життя»¹⁸.

Ознайомившись на початку лютого з доповідною запискою, члени політбюро ЦК КП(б) України після місячної перерви вирішили зосередити увагу на етнічній стороні проблеми. Адже існуюча практика районування базувалася на економічних показниках, а також виходила з кількості населення, що проживає на певній території. У резолюції III сесії ВУЦВК із питання адміністративно-територіального поділу УСРР від 16 жовтня 1922 р., було встановлено територію сільської адміністративної одиниці з кількістю населення не менше 1000 осіб, радянської волосної одиниці (району) від 25 тис. до 40 тис. осіб і повітової одиниці (округу) – від 400 тис. до 600 тис. осіб¹⁹. Окрім того в тезах «Про радянське будівництво», виголошених на VII Всеукраїнському з'їзді рад 9 грудня 1922 р., наголошувалося, що в основі нового господарсько-адміністративного поділу мають лежати усталені умови економічного тяжіння населення до певних пунктів, господарська цілісність району, умови зв'язку, шляхів сполучення та комунікацій, перспективи економічного розвитку району, а в інших випадках і національний склад населення²⁰. Тобто, етнічний аспект відігравав далеко не провідну роль на початковій стадії адміністративно-територіальної реформи радянської України. Коли політбюро ЦК КП(б)У 7 березня 1924 р. прийняло рішення про політичну доцільність створення молдавської автономії у складі УСРР, воно знайшло за потрібне перестрахуватися, зазначивши, що це питання має бути розглянуте повторно. Аргументацією слугувала необхідність проведення значної підготовчої роботи для вивчення етнічного складу населення, встановлення статусу автономії, визначення її територіальних меж, розподілу державного майна тощо. Зокрема, органам внутрішніх справ України було доручено визначити реальну чисельність молдавського населення і ступінь компактності його проживання для проектування кордонів майбутньої автономії (для чого було використано дані переписів 1897 та 1920 років).

Однак у ситуації, що склалася, ініціативу на себе знову взяв Г.Котовський. Із бійців та командирів 2-го кавалерійського корпусу він створив спеціальну комісію, яка зайнялася збиранням інформації на місцях. Обидві сторони надали в ЦК КП(б)У власні підрахунки, що мають значущу різницю, насамперед щодо чисельності молдавського населення в Подільській та Одеській губерніях. Можливість детально простежити розподіл результатів по губерніях, округах і районах, а також виділити розбіжності в результатах, про які йшлося вище, дає таблиця (див. табл. на стор.85).

В офіційній доповідній записці з питання районування місцевостей, заселених молдавською національністю, зазначалося, що дані, які зібрав Г.Котовський, перевищують статистичні відомості про кількість молдаван більше, ніж на 100 000 осіб, навіть у межах прикордонних із Бессарабією губерній (по Подільській губернії молдаван у 1897 і в 1920 рр. не переписували, їх зарахували до графи «інші», з огляду на малу кількість)²¹.

У квітні 1924 р. Конституційна комісія при ВУЦВК розглядала питання про створення молдавської автономії, але, зважаючи на відсутність достатніх матеріалів і суперечливості тих даних про Молдавію, якими володіла комісія, вирішення цього питання було відкладено. Центральній адміністративно-територіальній комісії при ВУЦВК, за участю ЦСУ та Одеського губвиконкому було доручено з'ясувати наявність молдавського населення в округах, районах і селах УСРР, зібрати відомості про мову, побут і життя молдаван.

З огляду на відсутність етнографічних і територіальних даних політбюро ЦК КП(б)У 18 квітня 1924 р. постановило вважати створення молдавської республіки недоцільним²². Проте, незважаючи на спротив багатьох державних діячів, зокрема М.О.Скрипника, НКВС було запропоновано продовжувати подальшу розробку питання про створення адміністративної одиниці з переважанням молдавського населення. Для цього рекомендувалося залучити до роботи комісію національних меншин при ВУЦВК.

У рамках проведення цієї роботи в травні 1924 р. на засіданні Одеської губернської адміністративно-територіальної комісії прийнято рішення направити у Центральну АТК матеріали, розроблені комісією національних меншин при губвиконкомі стосовно молдаванського району, а саме, щодо норм чисельності населення для національних районів (німців та молдаван), які пропонувалося зменшити до 20000 жителів для району і 500 жителів для сільрад²³ (РНК у серпні визнала доцільним зменшити ці норми до 10000 жителів – для району і 500 для сільрад)²⁴.

У червні 1924 року на засіданні секретаріату Одеського губкому партії було вирішено організувати при губпартшколі молдавське відділення для підготовки відповідних партійних та радянських працівників. У плані роботи агітпропу губкому на червень–серпень намічались заходи з оформлення та пошвавлення молдавської секції, організація курсів підготовки й перепідготовки вчителів для молдавських шкіл, випуск літератури молдавською мовою і т. д.²⁵

Але в Москві поспішали і на аргументи української сторони не зважали. Політичний аспект створення молдавської автономії чітко проглядається в постанові політбюро ЦК РКП(б) від 29 липня 1924 р. «Про Молдавську РСР» в якій говорилося про необхідність, передусім із політичних міркувань, виділення молдавського населення в спеціальну автономну республіку у складі УСРР і пропонувалося ЦК КП(б)У дати відповідні директиви українським радянським органам²⁶. Зрозуміло, що саме ця постанова й визначила форму державності в Молдавії на тому історичному етапі. Про хід робіт з організації молдавської автономної республіки ЦК КП(б)У у місячний термін мусило надати повідомлення в політбюро ЦК РКП(б). Головну роль у прийнятті цього рішення відіграв М.Фрунзе, якому доручили спостерігати за якнайшвидшим проведенням в життя цього питання. Його підтримали Й.Сталін, Л.Каменев та інші керівники СРСР, які потребували в цей час підтримки М.Фрунзе у боротьбі за владу.

12 серпня 1924 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило створити в Одесі організаційну комісію на чолі з А.Грінштейном. Їй доручалося попередньо визначити кордони автономії та опрацювати інші, пов'язані з утворенням нової республіки, питання. Почалася кампанія зі збирання підписів й організації мітингів на підтримку створення автономної республіки для того, щоб показати, що ідея виходить з низів, від молдавського населення, яке, нібито, бажає створити свою власну державу. Інспірований згори рух молдавського населення з метою утворення молдавської республіки поширюється, охоплюючи майже все Придністров'я. У молдавських селах Тея, Глинне, Токмазея, Слободзея й Григоріополь відбулися великі зібрання молдаван, які вилилися в маніфестації, що наполегливо вимагали організації автономної молдавської республіки. Така пропаганда, подекуди із заздалегідь складеними закликами й резолюціями, продовжувалася майже два місяці. Наголошуючи на масовості руху за утворення молдавської автономії, газета «Известия» заявила, що ця республіка народжується волею молдавського і немолдавського населення радянського Придністров'я.

На початку вересня 1924 р. із заявою про майбутнє створення молдавської радянської республіки виступив голова РНК УСРР В.Чубар, підкресливши, що робітники й селяни України будуть допомагати господарському, політичному та культурному розвитку Молдавії. Важливе місце в підготовці до створення Молдавської АСРР зайняла IV сесія Одеського губвиконкому, депутати якої не лише

Адмін.-тер. одиниця	Чисельність молдаван		
	перепис 1897 р.	перепис 1920 р.	дані Г.Котовського
Подільська губ.:			
1) Тульчинський округ			
1. Каменський р-н	–	–	18 001
2. В.-Косницький р-н	–	–	12 225
3. Пісчанський р-н	–	–	980
Усього	8135	–	31 206
Одеська губ.			
1) Балтський округ			
1. Балтський р-н	–	–	6231
2. Олексіївський р-н	–	6263	12 091
3. Валегуцуловський р-н	–	1235	4806
4. Рибницький р-н	–	2086	26 586
5. Троїцький р-н	–	56	5843
6. Ясиновський р-н	–	2550	2498
7. Крутянський р-н	–	1377	27 418
8. Ананьївський р-н	–	14 330	25 065
9. Бірзульський р-н	–	2919	11 020
Усього	–	30 816	121 558
2) Одеський округ			
1. Дубоссарський р-н	–	22 176	21 196
2. Захар'ївський р-н	–	1076	2094
3. Слободзейський р-н	–	26 179	33 106
4. Себриковський р-н	–	275	135
5. Григоріопольський р-н	–	9413	11 926
6. Біляєвський р-н	–	6884	8577
7. Яновський р-н	–	30	80
8. Березовський р-н	–	21	219
9. Тираспольський р-н	–	12 612	18 875
Усього	–	78 666	96 206
3) Первомайський округ	–	11 696	8374
4) Миколаївський округ	–	6909	13 885
5) Єлисаветградський округ	–	11 083	11 277
6) Херсонський округ	–	105	891
Усього	–	139 275	283 391
Катеринославська губ.			
1) Олександрійський округ			
1. Аджамський р-н	–	7991	–
2. Користовський р-н	–	9438	–
3. Знам'янський р-н	–	5612	–
Усього по губ.	–	23 041	–
По Подільській та Одеській губ.	–	147 410	283 398
Усього по УСРР		170 451	–

вітали та схвалювали ідею появи радянської Молдавії, а й виявили бажання допомогти молдавському народу у звільненні від румунської окупації та в побудові соціалістичного суспільства.

Таким чином, до кінця вересня 1924 р. були вирішені основні питання підготовки створення молдавської автономії. 19 вересня 1924 р. ЦК КП(б)У прийняв розгорнуте рішення про створення у складі України Молдавської АСРР, а вже за тиждень ця постанова отримала схвалення на засіданні Політбюро ЦК РКП(б).

«Підтримуючи прохання молдавських трудящих, партійних і радянських органів Лівобережної Молдавії про створення Молдавської СРР», Раднарком УСРР виніс це питання на розгляд III сесії ВУЦВК VIII скликання, що відбулася 8–12 жовтня 1924 р. у Харкові²⁷.

Юридичне оформлення створення Молдавської АСРР відбулося 12 жовтня 1924 р. на III сесії ВУЦВК восьмого скликання. Підсумковий документ щодо цього мав такий вигляд: «Беручи до уваги твердо виражену волю робітників та селян радянської Молдавії й виходячи з непохитних основ Конституції Союзу РСР, III сесія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету VIII скликання постановила: утворити в складі Української Соціалістичної Республіки Автономну Молдавську Соціалістичну Радянську Республіку»²⁸.

10 травня 1925 р. IX Всеукраїнський з'їзд рад затвердив Конституцію Молдавської АСРР. Він же виніс у Конституцію України ряд змін та доповнень. У резолюції з'їзду «Про зміни Конституції УСРР» підкреслювалося: «Намагаючись створити вільну й добровільну, а відповідно, тим більше повну та міцну єдність трудящих всіх національностей, що населяють Українську Соціалістичну Радянську Республіку, й визнаючи повністю право всіх націй на самовизначення аж до відокремлення, Українська Соціалістична Радянська Республіка, беручи до уваги твердо виражену волю молдавського народу на оформлення свого державного буття в складі УСРР, об'єднується з ним на принципах утворення в складі УСРР Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки, що управляється на підставі особливої Конституції, остаточно утвердженої, після схвалення її Все молдавським з'їздом робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів»²⁹. Отже, Конституція України задекларувала право молдавського народу на самовизначення.

Свій політичний програш, пов'язаний з утворенням молдавської автономії, влада радянської України відчула вже у 1940 р., коли у зв'язку з утворенням союзної молдавської республіки довелося розв'язувати проблеми територіального розмежування між УРСР та Молдавською РСР. Але поки існував Радянський Союз, проблемі кордонів ніхто не надавав серйозного значення. Ситуація змінилася у 1990 р., коли прорумунськи налаштовані політичні еліти Молдови оголосили утворення свого часу молдавської автономії «незаконним» і «неправочинним» породженням радянського режиму. Із того часу триває гострий конфлікт між прихильниками і противниками об'єднання Молдови й Румунії в одну державу, який уже коштував сотень життів і на сьогодні є далеким від розв'язання.

¹ *Афтенюк С.Я.* Ленинская национальная политика Коммунистической партии и образование советской государственности молдавского народа. – Кишинёв, 1971.

² *Репида А.В.* Образование Молдавской АССР. – Кишинёв, 1974.

³ *Виленский Б.В.* Образование Молдавской Советской Социалистической республики. – К., 1951.

⁴ *Боєчко В.Д., Ганжа О.І., Захарчук Б.І.* Формування державних кордонів України (1917–1940 рр.). – К., 1991.

⁵ *Стькалин А.* Ещё одна восточнославянская национально-государственная традиция? Полемиические заметки // Неприкосновенный запас. – 2009. – №1. – С.275.

⁶ Там же.

- ⁷ Politica de moldovenizare în RASS moldovenească. Culegere de documente și materiale. – Chișinău 2004. – А.31
- ⁸ Ibid. – А.30.
- ⁹ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии: Сб. док. и мат. – Кишинёв, 1984 – С.45.
- ¹⁰ Там же. – С.55.
- ¹¹ Стремидловский С. Приднестровье определяет свою судьбу // Российские вести. – 2006. – 30 августа – 6 сентября.
- ¹² Там же.
- ¹³ Виленский Б.В. Образование Молдавской Советской Социалистической республики. – К., 1951.
- ¹⁴ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.46.
- ¹⁵ Там же. – С.64.
- ¹⁶ Там же. – С.45.
- ¹⁷ Politica de moldovenizare în RASS moldovenească. Culegere de documente și materiale. – А.30.
- ¹⁸ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.44.
- ¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.665. – Арк.1.
- ²⁰ Там само. – Арк.5.
- ²¹ Там само. – Спр.1813. – Арк.80 зв.
- ²² Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.48. – Арк.65.
- ²³ Там само. – Оп.2. – Спр.1068. – Арк.28.
- ²⁴ Там само. – Спр.1815. – Арк.14.
- ²⁵ Государственно-правовые акты Молдавской ССР (1924–1941 гг.). – Кишинёв, 1963. – С.4.
- ²⁶ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.55.
- ²⁷ Репида А.В. Образование Молдавской АССР. – С.103.
- ²⁸ Образование Молдавской ССР и создание Коммунистической партии Молдавии. – С.85.
- ²⁹ Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик: Сб. док. – Т. V. – Москва, 1964. – С.150.

The article is dedicated to the explanation of causes and process of the formation of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic, the problems which emerged in course of realization its political project and soviet methods of their decision.

І.І.Дерейко*

ОРГАНІЗАЦІЙНЕ ТА МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЛІЦІЙНИХ СТРУКТУР І ПІДРОЗДІЛІВ У РАЙХСКОМІСАРІАТІ УКРАЇНА

У статті розглянуто причини, умови і результати залучення українців до формувань німецької поліції в райхскомісаріаті Україна, їх інституційне оформлення, матеріальне забезпечення та побутові обставини проходження служби. Проаналізовано рівень ефективності системи допоміжної поліції, її роль у функціонуванні окупаційного режиму.

Дослідження Другої світової війни, зокрема, періоду окупації українських земель нацистською Німеччиною, завжди посідали особливе місце у вітчизняній історіографії і мали високий суспільний рейтинг. В ідеологічній конструкції радянської доби вони стали одним із наріжних каменів, оскільки обслуговували аксіому про «морально-політичну єдність радянського народу». Із цієї тези випли-

* Дерейко Іван Іванович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ.

вала наступна – про «всенародну боротьбу в тилу ворога», яка виключала можливість співпраці населення окупованих територій з агресором. Окремі випадки колабораціонізму подавалися лише як винятки, обумовлені непорушними марксистськими догмами – старостами і поліцаями могли бути лише представники «експлуататорських класів» та декласовані елементи, тобто ідейні вороги комунізму. Реальні масштаби співпраці з окупантами, соціальна база й умови виникнення колабораціонізму замовчувалися.

Зникнення цензури та більш широкий доступ до архівних джерел дозволили вийти на якісно новий рівень досліджень. Проте і сьогодні вивчення питань окупаційного періоду здебільшого виходить із тогочасного світобачення борців із нацизмом. Система окупаційних установ і збройних формувань описується у багатьох наукових працях українознавців, зрештою, попри досить ґрунтовне висвітлення обставин протистояння загарбникам із боку рухів опору, ми й досі не маємо реального «образу ворога» та його поплічників. Дана стаття є однією з низки спроб сучасних українських істориків заповнити цю інформаційну лакуну. У пропонованій розвідці розглянуто процес інституалізації та умови функціонування системи місцевих поліційних формацій, що перебували в підпорядкуванні цивільного командування райхскомісаріату, їх організаційну сутність і структуру, що визначала якісні особливості діяльності.

Райхскомісаріат Україна (РКУ) на час свого найбільшого розвитку включав шість генеральних округів (Generalbezirke), 103 надрайони (Kreisgebiet або Gebiet, на чолі з гебітскомісарами) та 443 райони (Distrikt), маючи близько 17 млн осіб населення¹. Розпорядженням Адольфа Гітлера від 17 липня 1941 р. «поліційна охорона окупованих східних областей» покладалася на райхсфюрера СС і шефа німецької поліції Гайнріха Гімmlера. Керівництво охоронно-каральною діяльністю на окупованій території здійснювали комбіновані поліційні органи. Співробітники поліції безпеки зіпо (Sicherheitspolizei), таємної державної поліції геґтапо (Geheime Staatspolizei) та кримінальної поліції кріпо (Kriminalpolizei) були об'єднані у спецслужбу – поліція безпеки та СД (Sicherheitspolizei und SD), а представники охоронної поліції шупо (Schutzpolizei) та поліції порядку орпо (Ordnungspolizei) – у німецьку поліцію порядку (орпо) РКУ, до якої також входили цивільна жандармерія, що діяла у сільській місцевості, і пожежна поліція². Весь цивільний окупаційний апарат РКУ разом із поліцією на січень 1943 р. налічував 25 тис. функціонерів, чого було явно недостатньо для ефективного контролю над сімнадцятимільйонним населенням райхскомісаріату.

Діяльність поліції, як і всіх інших нацистських інституцій, напряду залежала від настанов фюрера і расистських принципів Г.Гімmlера – її безпосереднього керівника. Передусім це стосується наперед визначеної антислов'янської політики райху, в рамках якої надання права вибору своєї долі «визволеним від більшовиків народам», і, зокрема, створення ними власних збройних формувань, було неможливим. Проте ці теоретичні побудови йшли всупереч реальним потребам збройних сил Німеччини, для яких необхідність співпраці з місцевим населенням була питанням виживання.

На території СРСР німецькі окупаційні інституції не застали місцевих органів правопорядку, без яких існування будь-якої влади було проблематичним. Цивільна адміністрація РКУ при перейнятті влади в Україні від військового командування на місцях зустрілася із мережею органів оунівської народної міліції та українськими збройними загонами. Проте примиритися з існуванням націоналістичних формувань, які були носіями ворожої райху ідеології, а не громадською службою порядку, поліція не могла. Відтак народну міліцію було розформовано, а виявлених членів ОУН – розстріляно. Таким чином німецькі органи правопорядку із самого початку змушені були порушувати настанови А.Гітлера та створювати місцеві воєнізовані частини.

Нацистський підхід до українських збройних формувань окреслив сам Г.Гімлер. 17 жовтня 1941 р. він заявив, що «в Україні ніколи не можна буде створювати легіони, а лише охоронні команди, при тому дуже багато»³. 6 листопада 1941 р. райхсфюрер СС видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву шуцманшафт або шума (Schutzmannschaft, Schuma) і складалася з чотирьох компонентів:

- 1) місцева поліція – шуцманшафт індивідуальної служби (місто–район) (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt–Land));
- 2) шуцбатальйони або закриті частини шума (Schutzmannschaft-Bataillonen, Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft);
- 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft);
- 4) допоміжні і запасні формування (Hilfschutzmannschaft).

Загальне керівництво процесом створення і діяльністю шума мав здійснювати командувач орпо РКУ, що обмежувало застосування української допоміжної поліції суто до підтримання громадського спокою. Про це мала свідчити і повна її назва – охоронна служба поліції порядку (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei)⁴. Але оскільки орпо РКУ складалася з представників як поліції порядку (орпо), так і більш мілітаризованої охоронної поліції (шупо), то на останню покладалася обов'язок створення воєнізованих закритих частин шума. Реально ж, оскільки шупо й орпо становили одну інституцію, дуже часто місцеві поліційні органи створювалися офіцером тієї поліції, яка з'являлась у місті першою, незалежно від її номінальних функцій. Так, у Києві формуванням шума міста–району займалися співробітники шупо, а у Житомирі шуцбатальйони створили офіцери орпо. У прифронтових містах (Сімферополь, Харків), де ще не було відповідних структур орпо РКУ, створенням шума займався навіть СД.

Першою у вересні – жовтні 1941 р. нацистські власті почали створювати поліцію міст і сіл. Шуцмани індивідуальної служби, вступаючи на службу, отримували зарплатню, пільги і мінімум обов'язків. Основним їх завданням було вилучення у населення розграбованого радянського державного, колгоспного та військового майна.

Уже на листопад – грудень 1941 р. система шуцманшафту індивідуальної служби була сформована остаточно. Шуцманам почали видавати однострої – здебільшого трофейне радянське з білими нарукавними пов'язками обмундирування. Згодом, протягом зими – весни 1941–1942 рр., його замінили на нововведену чорну уніформу шума (модифіковані старі однострої загальних СС). Через це місцева поліція часто називалася «чорною», а у середовищі вояків шуцбатальйонів отримала прізвисько «ворони» або «чорногузи». Основною зброєю стала радянська гвинтівка Мосіна з обмеженим (до 5–10 набоїв) боекомплектom.

Низовими одиницями поліції були сільські поліційні відділи, що створювалися при старостатах (від 3 до 15 осіб кожен). У містах і райцентрах кількість поліцаїв становила 40–50 осіб, половина з яких була резервом на випадок непередбачених ситуацій⁵. Райполіція як правило зводилася у взводи і роти для зручності керування. У центрах генеральних округів та великих містах було створено районні відділки (Revier) – від 6 (у Сумах) до 12 (у Києві). Кількість поліцаїв у кожному районі становила 70–250 осіб. Загальна чисельність місцевої поліції не повинна була перевищувати 1% населення, але навіть цього показника вона так ніколи й не досягла.

Керівництво поліційними дільницями зазвичай перебувало в руках українських офіцерів, за якими закріплювалися німецькі офіцери для нагляду і зв'язку. Проте з грудня 1941 р. у відділках було впроваджене пряме німецьке керівництво, що пояснювалося окупаційною концепцією німецьких органів влади в РКУ і недовірою до місцевого населення.

Німецькі гарнізони і поліційні відділки стояли тільки в районних центрах і важливих містах. Спокій у сільській місцевості повинні були забезпечувати шуцмани індивідуальної служби. На весну 1942 р. їх загальна чисельність становила 14 452 особи. Контролювати їх діяльність мали співробітники німецької цивільної жандармерії, дислоковані в райцентрах.

Уже у середині 1942 р. із наростанням в Україні партизанського руху повною мірою виявилася слабкість та неефективність цієї системи. Сили шума не могли протистояти партизанам, а дії німецьких частин здебільшого зводилися до залякуючого «відплатного» терору проти населення і не забезпечували спокою в РКУ. Місцева поліція, до складу якої входили непрофесійні, випадкові люди, розкладалася на очах. У середовищі шуцманів ширилися корупція, мародерство і дезертирство.

Це змусило нацистське керівництво вдатися до реформування шума, яке проходило у двох напрямках. По-перше, протягом 1942 р. чисельність шуцманшафту в обох (Україна й Остланд) райхскомісаріатах зросла з 33 тис. до 300 тис. осіб. Дві третини з них становили власне поліцаї, а решту – вояки шуцбатальйонів⁶. У РКУ чисельність шума зросла з 14 тис. до 70 тис. чол. Передусім було збільшено штати районних поліційних відділків, які на кінець року становили 150–200 осіб. Частково це здійснювалося за рахунок розформування передбачених у наказі від 6 листопада 1941 р. пожежної охорони і допоміжних формувань⁷.

По-друге, командування орпо здійснило спробу зміцнити дисципліну і підвищити професійний рівень шуцманів, влаштувавши велику кількість поліцейських курсів в окружних і районних центрах та шляхом подальшої мілітаризації поліції. У серпні – вересні 1942 р. начальники СС і поліції (SS- und Polizeiführer) округів РКУ отримали серію наказів вищого фюрера СС і поліції (Höhere SS- und Polizeiführer) України Г.Прюцмана та керівника СД М.Томаса з різкою критикою стану шуцманшафту й інструкціями щодо виправлення ситуації. В осередках поліції було запроваджено обов'язковий військовий вишкіл, наявний у поліцаїв боезапас збільшено з 10 до 40 набоїв на людину, підтверджено заборону українським службовцям на володіння автоматичною зброєю, розроблено більш жорстку систему покарань за службові порушення. За наказом групенфюрера СС М.Томаса, було проведено «чистку» особового складу шума та реорганізацію низових ланок, адже, на його думку, шуцманшафт був схожий радше на «отаманщину», аніж на поліцію. Відтак наявні формування було наказано перетворити на «справжню службу охорони порядку», обумовлено функції окремих працівників, рекомендовано створення слідчих та оперативних груп для здійснення арештів і спеціальних завдань⁸.

Проте реорганізація поліції так і не була здійснена до кінця. Поза центрами округів вона і надалі становила напіввійськові загони, адже докорінні реформи в умовах партизанської війни та катастрофічної нестачі надійних і підготовлених кадрів були нездійсненними. У районних відділках справді було запроваджено посади слідчих, але суттєвих змін у діяльності допоміжної поліції не відбулося. А от репресії і «чистки» рядового та, особливо, керівного складу шума стали звичайним явищем і тривали протягом всього часу існування РКУ.

Для підвищення професійного рівня шуцманів при районних поліційних відділках було створено десятиденні курси військового мінімуму, які давали старшим поліцаям сільської поліції базову стрйову, стрілецьку, тактичну та юридичну підготовку (жовтень 1942 р.). Для навчання офіцерів та унтер-офіцерів шума у серпні 1942 р., за наказом Г.Прюцмана, окружні начальники СС і поліції та керівники орпо створили поліцейські школи. Підготовка у них тривала у середньому півтора – два місяці і давала слухачам певні навички бойових, слідчих та оперативних дій. Крім того, у цих школах зверталася увага і на ідеологічну обробку шуцманів, основи якої розробив штаб райхсфюрера СС (щоправда, без урахування місцевих умов). Слухачам шкіл намагалися прищепити захоплення досягнення-

ми націонал-соціалістичної Німеччини і ненависть до «світової єврейської змови». Навіть антирадянський мотив було поставлено нижче антисемітського⁹.

Проте всі ці реформи мало що змінили. Нацистська влада в РКУ поводитися як типовий окупант, а не як новий політичний режим, тож поліцейні методи охорони порядку поступово заміщувалися військовими і терористичними. Відповідно зростало й незадоволення населення, яке щодалі активніше підтримувало український та радянський рухи опору. Поліція на місцях ще якось давала раду з елементарним правопорядком та здійсненням певних охоронних і господарчих функцій (збір податків, організація громадських робіт), але вона була неспроможною долати масовий саботаж населенням заходів окупаційної адміністрації, і, тим більше, боротися з партизанами. На середину 1942 р. навіть збір продовольства і мобілізація населення на роботи до Німеччини довелося перекласти на німецькі поліцейні та військові частини і шугабатальйони.

Попри всі ідеологічні настанови, нацисти змушені були і далі перетворювати шугманшафт індивідуальної служби на допоміжні військові підрозділи. Починаючи з липня 1942 р. у районах партизанської активності, а протягом осені – зими 1942–1943 рр. по всьому РКУ сільські відділки шуга було зведено в підрозділи так званої кущової поліції. У кожен кущ входило по 3–9 сіл, які охоронялись об'єднаним загonom сільських поліцаїв. Кожен такий підрозділ налічував 15–40 вояків, які разом могли чинити опір невеликим партизанським загonom. Крім того, кущову поліцію було легше контролювати, а за потреби – передислокувати, аніж аморфні сільські відділки.

При появі в районі партизанських загонів із поліції сіл і міст створювали тимчасові зведені загони, які повинні були разом із німецькими військовими частинами проводити бойові операції по «боротьбі з бандами». У північноукраїнських містах, що перебували під постійною загрозою нападів великих радянських партизанських з'єднань, німецькі ортскомендатури формували з поліцаїв постійні «особливі сотні» та роти, вояки яких перебували на казармовому становищі і вели самостійні операції¹⁰.

Крім того, у складі шуга індивідуальної служби в Києві існував єдиний у РКУ поліцейний підрозділ для контролю за водними шляхами. У грудні 1941 р. штаб української охоронної поліції на залишках матеріальної бази Дніпровської річкової флотилії сформував українську водну поліцію під керівництвом районного коменданта Павлюка¹¹. Спочатку до неї входило близько 30 осіб, одна половина з яких були прибулими до міста із Західної України активістами ОУН, а друга – місцевими добровольцями. У січні 1942 р. українську водну поліцію окупанти розформували, перетворивши її вже на німецьку водну поліцію вассершутцполіцай (Wasserschutzpolizei). Уродженців Західної України з особового складу вивели, натомість поповнивши її двадцятьма німцями і кількома військовополоненими. Комендантом став німецький обер-лейтенант Григорайт, а його заступником – місцевий фольксдойче Віктор Вітман. Відтоді і до кінця свого існування у жовтні 1943 р., крім 20 німецьких солдатів і офіцерів, водна поліція мала 7 унтеркапралів і 15 шугманів, з яких більшість були українці, кілька росіян – уродженців України, і один білорус.

Цей підрозділ контролював Київський річковий вокзал, прилеглі вулиці, Труханів острів та здійснював патрулювання по Дніпру з метою реєстрації плавзасобів, боротьби з незаконним глушінням риби, перевезенням до міста товарів для спекуляції, охороняв мостові опори від можливих диверсій. Для цього водна поліція була оснащена радянськими моторними човнами й озброєними катерами та одним німецьким швидкісним катером. Із весни 1943 р., коли радянські партизани С.Ковпака почали топити річкові транспорти окупантів, зона патрулювання збільшилася до верхів'їв Дніпра. Улітку 1943 р. водні шугмани брали участь у трьох антипартизанських операціях, протягом яких переправляли задіяні

німецькі частини через річку та вивозили поранених і награване в «бандитських селах» майно¹².

Створення перших відділків пожежної охорони здійснювалося німецькими поліційними органами вже у вересні – жовтні 1941 р., а в наказі райхсфюрера СС про шццманшафт вони були виділені в окрему структурну одиницю. Проте на місцях, тобто в райцентрах і селах, за відсутності підготовлених кадрів і матеріальної бази створення ефективних протипожежних служб було неможливим. Для звітності про виконання наказу райхсфюрера СС у селах і містечках формувалися групи по 4–5 осіб, озброєні гвинтівками, які вважалися пожежниками, але використовувалися для охорони тих чи інших об'єктів¹³. Керівництво орпо округу Волинь–Поділля зробило спробу створити пожежну школу, але у зв'язку з повальним дезертирством її слухачів (колишніх добровольців націоналістичного полку імені Холодного Яру) цей крок виявився невдалим¹⁴.

Паралельно з цим існувала нагальна потреба у розширенні охоронних формувань, тому в більшості випадків особовий склад створених пожежних команд невдовзі переводився до поліції чи шццбатальйонів. У результаті на 1943 р. більш-менш повноцінні, оснащені трофейним радянським обладнанням, протипожежні служби існували тільки в центрах генеральних округів.

Найбільш чисельну систему пожежної охорони було створено в Києві для боротьби з поширенням пожежі на підірваному радянськими диверсантами Хрещатику¹⁵. На кінець 1941 р. вона складалася з 13 районних команд під керівництвом українських брандмейстерів і брандмайорів. У кожен команду входило до 70 добровольців, значною мірою колишніх пожежників. Загальна кількість працівників цієї служби Києва сягала 800 осіб. Технічні засоби (2–3 пожежні машини або прості вантажівки) були радянського виробництва. Центральне протипожежне управління міста розміщувалося на вул. Тарасівській, 4, а його шефом був німець обер-лейтенант поліції Шульц. Репресій проти особового складу шццманів-пожежників не було аж до серпня 1943 р., коли СД розстріляла всіх українських керівників районних команд¹⁶.

Аналогічні, але менш чисельні служби в різний час існували і в інших центрах округів. Як і в Києві, вони становили собою більш-менш оснащені трофейним радянським обладнанням районні загони. Дані про загальну кількість працівників протипожежного шццманшафту на сьогодні в доступних джерелах виявити не вдалося, але орієнтовно вона становила 3–5 тис. осіб.

У листопаді 1942 р. у прифронтових містах РКУ (Ворошиловград, Харків, Ростов) місцеве поліцейське командування здійснювало заходи щодо створення служб ліквідації наслідків повітряних нальотів люфтшутц (Luftschutz). Базою для цього мали стати структури пожежної охорони. Але вже у грудні того ж року стало зрозуміло, що наявні ресурси не дозволяють створення нової служби, тому до виконання цих функцій було наказано залучити всі допоміжні сили: пожежників, районну поліцію, загони самооборони, заводську охорону, допоміжні команди вермахту, цивільне населення¹⁷. Після цього спроб створення місцевих структур люфтшутц у РКУ не зафіксовано.

Ще однією складовою системи шума в Україні мали стати шццбатальйони – територіальні охоронні частини з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і решта структур шума, батальйони повинні були підпорядковуватися командувачу орпо України, на це ж указувала і їх повна назва – *Schutzmannschafts-Bataillon der Ordnungspolizei*. Основу кожної частини мали становити три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону налічував 501 чол. Керівний склад частин був подвійним – усі пости займали українські офіцери, але паралельно існував німецький шеф-командир батальйону зі своїм штабом і німецькі командири рот, усього 30 осіб. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Шуцбатальйони мали поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillon), запасні (Ersatzbataillon) та польові (Feldbataillon). У РКУ планувалося створення тільки перших двох. У документації це відображалося введенням першої букви в назву частини, наприклад, Schutzmannschafts-W-Bataillon 116, або Schm.-Btl. 48-E. Озброювалися ці формування винятково легкою стрілецькою зброєю радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформа шуцманів в основному була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках – модифікована чорна СС чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ була з 101 по 200, інших райхскомісаріатів (зокрема Остланд і планованого Московія) 1–100, ГГ–201–250.

Згодом більшість попередніх настанов райхсфюрера СС були порушені відповідно до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів змінювалася від 150 до 700 осіб, з яких німців було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот у батальйонах – від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалося співробітниками шупо, нерідко – СД і жандармерії, а в окремих випадках – тилловими службами вермахту. Порядок нумерації шуцбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони як у РКУ, так і поза його межами часто використовувалися у бойових діях проти партизанів та на фронті. У результаті на 1943 р. із назв багатьох із них «випала» буква W, і вони стали «просто» шуцбатальйонами. А 136-й батальйон у Чернігові навіть отримав назву польового (Schutzmannschafts-Bataillon 136 (F)). Відповідно змінилося й озброєння – шуцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні і станкові кулемети. При штабах частин створювалися спеціальні єгерські команди (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterteilungen). У 57-му українському шуцбатальйоні в Білорусі була навіть панцерна рота, яка мала на озброєнні бронемашини і легкі танки.

Жодної резервної частини шуцманшафту в РКУ створено не було, але з'явилися нові, не передбачені раніше типи. 114-й охоронний батальйон у Києві з початку свого існування виконував функції штрафного формування для шуцманів індивідуальної служби. А з відступом німецьких військ зі складу частин шума створювалися оперативні батальйони (Einsatzbataillon), призначені для ведення бойових дій безпосередньо на лінії фронту.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць шума, повинен був набиратися з місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно з першими інструкціями штабу райхсфюрера СС, волонтери мали підписувати річний контракт і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони №1 (згодом 41), №2 (згодом 42) у райхскомісаріаті Остланд та №201 – у Генерал-губернаторстві. Проте вже з лютого 1942 р. при перетворенні на шуцбатальйони наявних у РКУ місцевих збройних частин, воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А з 2 листопада 1942 р. шуцмани почали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування¹⁸.

Дуже характерним є те, що перші українські батальйони шуцманшафту виникли не в РКУ, а в сусідньому райхскомісаріаті Остланд. Власне, там, у таборах військовополонених у Білостоку і на території Білорусі, ще в липні 1941 р. було оголошено набір до 1-го і 2-го українських батальйонів. Згодом вони за місцем дій отримали «білоруські» номери 41 і 42, а ще пізніше були поповнені і переформовані у 46-й, 47-й і 48-й Е (запасний) шуцбатальйони. Власне, у Білорусі діяв і переформований у 201-й шуцбатальйон (легіон «Дружина українських націоналістів»; ДУН). У цьому відбилася як більша потреба у місцевих бойових частинах на неспокоїних білоруських теренах, так і типова колоніальна практика окупантів – «поділяй і володарюй». Тобто, український рух опору придушувався силами

російських, польських, азіатських частин і легіонів, а радянський і польський – силами українців, які хотіли чи були змушені боротися з більшовизмом у лавах німецьких окупаційних збройних формувань. Це значною мірою сприяло розпаду братовбивчої війни між самими національними рухами, піком чого стали події на Волині та Холмщині у 1943–1944 рр.

Як уже зазначалося, німецьке поліційне керівництво намагалося не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН(б). Українські курені в Луцьку і Рівному залишалися у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворилися на неозброєні робочі формування. Деяко іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН(м). Після переформування і доповнення німецьким персоналом із них створювали відділки поліції міст і районів та шугбатальйони.

Процес створення першого шугманшафтбатальйону №101 розпочався в Києві наприкінці зими 1942 р. 28 лютого 250 бійцям розформованих українських куренів було запропоновано вступати до новоствореної частини з підписанням контракту на два роки служби. Протягом весни чисельність батальйону збільшилася за рахунок військовополонених і мобілізованої на роботу молоді, а його номер було змінено на 115. Оскільки у місті була велика кількість галицьких і буковинських добровольців, яким після розформування українських частин не було що робити, а також три табори військовополонених, то зі складу 115-го батальйону було виділено роту для створення нової частини – 118-го шугбатальйону.

У подібний спосіб виник і 109-й шугбатальйон у Вінниці. Він був створений ще наприкінці 1941 р. під керівництвом одного з активних учасників Української революції 1917–1921 рр. генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка як український козацький курінь. Із прибуттям до міста цивільної адміністрації батальйон було переведено до шугманшафту, призначено шеф-командира, лейтенанта німецької поліції. Протягом 1942 р. особовий склад не зазнав жодних репресій і переформувань, за винятком поодиноких арештів активістів ОУН. Проте самого І.Омеляновича-Павленка визнано не генералом, а полковником. Улітку 1943 р. його нагородили за бої з партизанами, визнали звання генерала, але перевели на пост керівника міської поліції у Вінниці¹⁹.

У вересні – жовтні 1941 р. український курінь почав формуватись і у Житомирі за підтримки місцевих функціонерів ОУН. У лютому 1942 р. контроль над ним перейняли німці, а за рахунок військовополонених особовий склад був доведений до 500 осіб (4 роти), вояки отримали литовські однострої та встановлену райхсфюрером СС зарплатню і пільги. Шефом батальйону, що здобув номер 108, став гауптман Новак, а українським командиром – колишній капітан Червоної армії Мирний²⁰.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН(м) Пустовіт за підтримки начальників міської і районної поліції галичан Томасевича і Сокальського почав організовувати український курінь. Імовірно, участь у його створенні взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про їх виїзд до Білої Церкви для створення там національних органів влади. Проте вже навесні 1942 р. курінь був розформований німецькою поліцією, а натомість частково з того ж особового складу було створено 116-й шугбатальйон. Його командирами, окрім німців, були призначені донські козаки на чолі з обер-лейтенантом Василієм Поповим. Це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину²¹.

Нумерація новостворених шугбатальйонів із початку 1942 р. була прив'язана до генеральних округів, з умовною послідовністю чисел із заходу на схід. В окрузі Волинь–Поділля – 101–107, Житомир – 108–110, Київ – 112–121, Миколаїв – 122–124, Дніпропетровськ – 129–131. Крім того, органами шуго і охоронних військ шугбатальйони створювалися у Чернігові (136–140) і Сталіно (157–165), а СД і вермахтом – у Харкові (143–146) та Сімферополі (147–156). Створювалися вони відповідно до зазначеної схеми, а тому не за послідовною нумерацією.

Першим етапом масового формування батальйонів стала зима – весна 1942 р. У цей час виникли 101–107-й батальйони в окрузі Волинь–Поділля, 108-й і 109-й – в окрузі Житомир, 112-й, 113-й, 115–120-й – в окрузі Київ, 122-й – у Миколаєві, 136-й і 137-й – у Чернігові (136-й невдовзі був перекинутий на Сумщину), 143-й і 144-й у Харкові, 157-й і 158-й у Сталіно. Спочатку всі шуцбатальйони в РКУ створювались як суто охоронні (Wach-) та озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони справді становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. Проте вже до осені 1942 р., тобто з активізацією дій партизанів, з ініціативи місцевих властей на їх озброєння почали надходити ручні та станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід бойового застосування цих частин. У липні 1942 р. 118-й шуцбатальйон зазнав важких втрат у бою з рейдовим загonom радянських партизанів зі з'єднання С.Ковпака поблизу міста Хабіне. На боці партизанів була повна кількісна і якісна перевага, вони мали кавалерію, артилерію та більший бойовий досвід. Тому протягом усього наступного періоду, із середини 1942 р. і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшується, а озброєння і підготовка наявних за можливістю поліпшуються.

Уже на першому етапі формування батальйонів шуцманшафту нацисти виявили, що кількість добровольців із цивільного населення до більшості з них явно недостатня. Частково проблеми вирішувалися за рахунок військовополонених, але їх надійність була дуже сумнівною. Що ж до націоналістів, то вони поповнювали німецькі інстанції і військові формування, виконуючи завдання своїх організації. Це не могло не викликати обґрунтованого занепокоєння окупантів, які на цей період активно здійснювали боротьбу як проти більшовизму, так і проти всього українського. Тому взимку і навесні 1942 р. основним контингентом «добровольців» у шуцбатальйонах стала мобілізована сільська молодь, як найменш «отруєна» більшовизмом верства населення.

На середину 1942 р. середня чисельність шуцбатальйонів становила 300–350 осіб. Більшість із них виконувала власне охоронні функції, зрідка виїжджаючи на місця дій ще нечисленних тоді партизанів. У РКУ більш-менш серйозні бойові дії довелося вести лише 101, 102, 108, 109 і 136-му батальйонам. Вояки 119-го шуцбатальйону, дислокованого у Кременчуку, на операцію виїжджали тільки раз, але замість розшуку партизанів влаштували у селі, що було ціллю операції, пиятику, після чого наступного дня були вивезені звідти німцями і більше в таких акціях не застосовувалися. 110-й батальйон, створений у Житомирі у квітні – травні 1942 р., до вересня 1943 р. взагалі жодного разу не виводився з міста. Своєю чергою 115-й і 118-й батальйони, навпаки, у боях на Київщині довели високу надійність, після чого були направлені в зону найбільшої активності партизанів.

Волинські батальйони, за винятком 101-го і 102-го, були неоднорідними за національним складом, а 107-й батальйон був повністю польським. Крім того, вони були значною мірою інфільтровані представниками Організації українських націоналістів і Армії крайової, що призводило до їх майже повної небездатності. 108-й батальйон, дислокований у Житомирі, після застосування у червні 1942 р. у розстрілах єврейського населення на Рівненщині, поступово розклався і вже не представляв цінності як бойова одиниця²². 109-й (як і 102-й) батальйон був найбільш боездатним із-поміж вищеназваних частин, та активно використовувався в бойових діях. Але він був занадто насичений націоналістами, щоб бути слухняним знаряддям у руках окупантів, і був ефективним тільки в боротьбі проти більшовиків, і тільки з власними командирами.

У кінці 1942 р. до активних бойових дій проти партизанів у прифронтових районах долучилися 113-й і 120-й шуцбатальйони. 136-й батальйон був розгромлений на Сумщині, його залишки звели в роту. Навесні 1943 р. на базі цієї роти він був наново сформований у Чернігові як польовий (Feld-), і застосовувався проти

місцевих і білоруських партизанських з'єднань²³. Обидва харківські батальйони просувалися вперед разом із тиловим командуванням групи армій «Дон», і на кінець 1942 р. забезпечували тили 6-ї армії на підступах до Сталінграда і у самому місті. 12 грудня 1942 р. їх залишки у складі 2-го Харківського батальйону шума ввійшли до складу створеної з добровольців уже в котлі дивізії генерал-лейтенанта фон Штумпфельда, яка була знищена в лютому 1943 р. на території Сталінградського тракторного заводу.

Щуцбатальйони №147–154, створені у другій половині 1942 р. на Кримському півострові, номінально вважалися татарськими, і в більшості такими й були з типовим паралельним німецьким командуванням. Але у складі 147-го і 148-го батальйонів служили великі групи військовополонених-українців, а 154-й батальйон був сформований на базі української робочої колони у Сімферополі у грудні 1942 р. Татарами у цій частині були тільки кілька офіцерів, тоді, як українці становили 350 осіб. Тільки в кінці наступного року українців невеликими групами розподілили по інших частинах, замінивши їх місцевими добровольцями²⁴.

У структурі й озброєнні батальйонів відбувалися суттєві зміни. Більшість із них отримали ручні та станкові кулемети (переважно радянські ДП-27 і системи Максима), а найбільш задіяні в боях із партизанами – ще й міномети та легку артилерію. Обмеження на володіння автоматичною зброєю для українських шуцманів були забуті, але діставати її вони могли переважно у вигляді трофеїв. На початок 1943 р. існуючі шуцбатальйони поступово перетворилися з караульних команд на військові частини, а префікс «Wach-» (караульний) зберігся лише у 119-го, 157-го і 158-го батальйонів. Середня чисельність особового складу більшості частин становила 450–670 осіб, і тільки у трьох названих вахбатальйонах та у №120 не сягала навіть 300 чол.

Узимку 1942–1943 рр. на знак зміни статусу шуцбатальйонів воякам видали зелену польову уніформу шупо, українські офіцери отримали погони. У деяких частинах із відчутним націоналістичним наповненням шуцмани добилися права носити стрічки національних кольорів і вивішувати синьо-жовтий прапор. Зарплатня рядового зросла до 34 марок на місяць.

Через те, що найбільшого розмаху партизанський рух набув у Білорусі, то наприкінці осені 1942 р. уже обстріляні 115-й і 118-й батальйони потрапили саме туди. Згодом до них долучилися 101-й, 102-й і 104-й батальйони, які діяли переважно на білоруських землях, включених до складу райхскомісаріату Україна, та у суміжних районах райхскомісаріату Остланд.

Крім того, у генеральному окрузі Білорусь (райхскомісаріат Остланд) було створено низку інших українських шуцбатальйонів. Крім уже згаданих 46-го, 47-го, 48-го Е, там діяли українські 51-й, 52-й, 53-й, 54-й, 55-й шуцбатальйони, 56-й артдивізіон²⁵ та 50-й штрафний батальйон мішаного складу. Вони здебільшого формувалися на базі «українських робочих колон» у таборах військовополонених, куди записувалися представники всіх національностей із метою вижити. Тобто, такий базовий елемент національного легіону, як моноетнічна спільнота на чужому терені, у даних частинах був відсутній за визначенням, також не існувало якогось стрижневого прошарку ідейних добровольців – симпатиків ОУН(м), на зразок 102-го, 115-го, 118-го батальйонів. Усі згадані формування були створені і діяли виключно поза межами України, тож і поповнювалися ще більш неоднорідним особовим складом, нерідко ще й мобілізованим примусово. Так, 50-й батальйон створено в таборі військовополонених в Мітау, 51-й, 52-й, 53-й, 54-й і 55-й – у Могильовській області, 57-й – на Смоленщині. У всіх цих частинах було поширене дезертирство, мародерство, а 51-й батальйон «уславився» ще й злочинами проти місцевого населення²⁶.

Тож не дивно, що протягом 1943 р. усі вони, крім 57-го, були розформовані або перейшли до партизанів. Більша ж частина особового складу була перетворена

на робочі команди і роти, а згодом влита до інших формувань. Зокрема, за рахунок цього поповнення 57-й батальйон у лютому 1944 р. було розгорнуто в полк з особовим складом близько 1000 чол. на чолі з майором Зіглінгом²⁷. Полк поділявся на 7 рот, із них 5 стрілецьких, 1 панцерна, озброєна легкими танками і броньовиками, і одна важка з 76-мм і 45-мм гарматами та мінометами²⁸. Також був окремий кавалерійський ескадрон. Причина більшої боєздатності і надійності останньої частини полягає, на нашу думку, в якісно вищому командному складі, що набирался не тільки зі службовців охоронної поліції, але й із бойових офіцерів військ СС та вермахту. Українським командиром батальйону був капітан В'ячеслав Муравйов, людина з вищою освітою, до війни працював учителем у Сталінській (Донецькій) області. Вочевидь, він був автором доволі нетипової присяги, яку складала шпцмани цього формування 20 квітня 1944 р. Вона містила, зокрема, фразу про боротьбу «за створення вільної, незалежної України, Білорусії і Росії», тобто бодай якимось задовольняла питання про мету війни для всіх наявних у частині етнічних груп²⁹.

На території РКУ наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. створювалися все нові частини шума. Їх формували із ще більшим поспіхом, ніж попередні, і тому часто вони не досягали навіть штатного розпису роти. Деякі батальйони, як наприклад 110-й у Житомирі, були обмундировані не у належну закритим частинам шума зелену уніформу, а у чорну поліцейську. Також зафіксована видача воякам новостворених частин усіх можливих варіантів старих одностроїв вермахту, військово-будівельної Організації Тодта, трофейних мундирів європейських армій. Усього ж до середини 1943 р. у РКУ було створено 45 шпцбатальйонів різного складу: 101–106, 108–110, 112–125, 129–131, 134, 136–140, 143–145, 157, 158, 162–169. Ще 11 батальйонів (146–156) були татарськими, 2 – козацькими (159-й і 160-й), 1 – польським (107-й), але всі вони теж підпорядковувалися вищому фюрерові СС і поліції України. На території Остланду було сформовано 12 українських батальйонів: 46–48, 50–57, 285. Загальна кількість українців у шпцбатальйонах становила 35 тис. чол., з яких близько 7 тис. перебували поза межами РКУ.

Створювали свої місцеві формування і структури СД РКУ. На першому етапі окупації забезпечити «порядок» на окупованій території мала превентивна діяльність айнзатцгруп СД (Einsatzgruppen, оперативні команди), які за домовленістю з армією повинні були очистити терен від «небезпечних елементів» та придушити партизанський рух у зародку. Дані групи формувались у травні 1941 р. в основному з офіцерів СС різних управлінь. За встановленою Г.Гімлером пропорцією, 1000 членів айнзатцгрупи повинні були включати 30–35 офіцерів СД, 40–50 співробітників кріпо, 130 – орпо, 100 гестапівців і 350 солдатів частин «Мертва голова» та інших військ СС. Решту становили 150 шоферів і механіків, по кілька перекладачів, телеграфістів, радистів і клерків, 10–15 працівниць борделю, а також до 80 осіб місцевої допоміжної поліції³⁰. Айнзатцгрупи поділялися на айнзатцкоманди, а ті, якщо потрібно, на зондеркоманди.

На території України діяли дві з чотирьох айнзатцгруп – С і D, чисельністю, відповідно, 750 і 600 чол. Своєї антипартизанської функції вони не виконали, натомість майже повністю зосередились на винищенні мирного населення, передусім єврейського. Політичне значення цих підрозділів виявилось прямо протилежним до задуманого – замість пацифікації району вони викликали у населення побоювання за власне життя і недовіру до нацистського режиму вже на першому етапі окупації, що тільки загострювало наявні суперечності.

У складі айнзатцгруп служили і невеликі групи добровольців із громадян СРСР. Тільки набиралися вони переважно не з місцевого населення, а з військово-полонених, і не мали жодного стосунку до української поліції РКУ. Так, наприклад, у розстрілах мирного населення в Києві брали участь троє колишніх радян-

ських військовополонених: Єгор Устинов, Никифор Юшков, Венедикт Баранов. Після ротації штату айзатцгруп у кінці 1941 р. усі вони були звільнені зі служби і залишилися в Києві. Тут вони працювали, Устинов – столяром, Юшков – малярем, і тільки Баранов пішов у шума, а саме у пожежну охорону³¹. У випадку залучення місцевих частин до масових розстрілів їм відводилася роль зовнішнього оточення, а саме знищення людей проводили безпосередньо есесівці.

У 1942 р. перед службами поліції безпеки і СД РКУ постала проблема створення власних допоміжних формувань. Спочатку для оперативних дій, проведення облав і арештів, охорони концтаборів і тюрем керівництво СД зверталось із проханням надати необхідні сили до орпо. Але вже навесні 1942 р. під егідою поліції безпеки почали створюватись окремі частини шума (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei). Першим українським формуванням СД став створений у березні 1942 р. у Києві 23-й шущбатальйон поліції безпеки. Він суттєво відрізнявся від інших частин шума, що визначала вже сама його належність до СД. Набір вівся із того ж контингенту, що й інших батальйонів, тобто з мобілізованих на роботи юнаків 1-ї категорії, але передусім із немісцевих. Переважно відбиралися жителі Полтавської області, яких вивозили до Німеччини через Київ, тому він був відомий, як «Полтавський батальйон». Чисельність частини була вищою за її подібні, і становила 700 чол., але була сформована у менші підрозділи (5, згодом 7 рот по 100 чол.). У кожній роті існувало ударне відділення, а також «зондерцуг» (спеціальний взвод) із фольксдойче батальйонного підпорядкування. Командування частини було унітарним (без дублювання німецьких офіцерів українцями) і складалось із есесівців. Підпорядковувалася вона безпосередньо керівництву зіпо і СД, яке розміщувалося на Короленка, 33. Зарплатня тут була аналогічна іншим шума – 24 марки для рядового, але зростала майже вдвічі при участі в бойових операціях. Однострої батальйону були чорного кольору без особливих відзнак, на зразок шума індивідуальної служби – вочевидь, щоб не виділятися з маси цивільної поліції. На озброєнні перебували трофейні радянські гвинтівки, автомати, ручні і станкові кулемети, легка артилерія і міномети.

Сам батальйон розміщувався по вул. Мельникова, 48, тут же перебувала і школа СД. Як свідчать радянські джерела, «у школі викладалися загальновійськові предмети, вивчалися всі види зброї і спеціальні предмети з розвідки як на окупованій німцями території, так і в тилу Червоної армії. Слухачі школи виходили з широкими знаннями загальновійськового і спеціального диверсійно-розвідувального напрямку»³². Зазначимо, що диверсійна підготовка шущманам батальйону в подальшому так і не стане у пригоді. Крім військової підготовки особовий склад ніс службу з охорони концтаборів на Сирці і Мишоловці, караульну службу (у тому числі і на Короленка, 33), конвоював в'язнів у Німеччину, брав участь в облавах нарівні із німецькою поліцією. Іноді виконував специфічні завдання – наприклад, охорона барж із хлібом, які сплавлялися Десною. Із весни 1943 р. роти 23-го батальйону брали активну участь у боротьбі з партизанським рухом на Київщині. У вересні 1943 р. шущмани евакуювали на Захід «свої» концтабори, а у жовтні через Рівне виїхали на боротьбу з партизанами до Білорусі³³.

Аналогічний батальйон спробували створити співробітники харківського СД. Для цього знову ж таки залучалися немісцеві, передусім військовополонені. Батальйон було сформовано у серпні 1942 р., він налічував 206–210 чол. і складався з двох рот. Перша, озброєна автоматами, була оперативною, а друга (з гвинтівками) – караульною. Шущмани займалися охороною об'єктів СД, іноді виїжджали на пошук партизанів чи диверсантів. Самостійною військовою частиною цей батальйон так і не став, а при наближенні лінії фронту взимку 1942 р. більшість його вояків розбіглася, і частина була розформована³⁴.

Ще одну окрему поліційну структуру РКУ становила охорона залізниць – баншутцполіцай (Bahnschutzpolizei). Вона була повністю німецькою, українці ж ста-

новили окремі загони допоміжних залізничних поліцаїв (Eisenbahnhilfspolizei). Управління баншутц були в кожному центрі округу під керівництвом німецького окружного керівника (Bezirkfuehrer). Центральний штаб перебував у Києві, по вул. Франка, 17. У червні 1942 р. тут було організовано школу української залізничної поліції, її керівником став колишній військовополонений Іван Ковальов. Добровольців мобілізували здебільшого із місцевих жителів середнього віку під загрозою відправки на роботу до Німеччини. Умови служби і забезпечення були такими ж, як і у шума індивідуальної служби.

Управління і школа проіснували трохи більше року, тобто до серпня 1943 р., але у самодостатню організацію баншутц так і не перетворилася. Власними силами залізнична охорона могла забезпечити контроль лише за цивільними пасажирськими та товарними перевезеннями, і, частково, охорону найважливіших вузлів і вокзалів. Охорону військових ешелонів, важливих перегонів і мостів, та навіть залізничного майна і станцій довелося покладати на німецькі й армійські частини крайн-сателітів III райху, місцеву поліцію, і навіть на цивільне населення окремих сіл. В останньому випадку старості оголошувалося про відповідальність його села за цілісність певної ділянки шляху, у випадку пошкодження якого буде розстріляно заручників із жителів старостату. Тому останні були змушені формувати охоронні команди, які несли чергування на своєму відрізку залізниці під керівництвом сільських поліцаїв³⁵.

Для ознайомлення з особовим складом українських формувань, підпорядкованих цивільній адміністрації, було зібрано інформацію про 119 солдатів шугбатальйонів і 30 поліцаїв індивідуальної служби, співробітників СД і пожежників³⁶.

Досліджені нами дані стосовно 119 шугманів дають таку картину. Переважну більшість становили українці, було також 7 росіян, 3 кавказців, 2 білорусів, 1 фольксдойче і 1 єврей. Найбільша група однолітків серед них – це юнаки 1924 року народження. Але основну масу шугманів, як і добровольців вермахту, становили молоді чоловіки призовної категорії (1916–1923 років народження) – 70 чол., тобто 59%. Добровольці середнього віку (від 25 до 40 років на 1941 р.) становили лише 22% (26 чол.), молодь (до 18 років) – 24 чол. (19%). Більшість із них мали початкову освіту (91 чол.). Середню освіту здобули 15 шугманів, вищу – 3, військові училища закінчили 13 чол. (11 – радянські і 2 – польські).

Колишні вояки Червоної армії становили 64% розглянутої групи (77 чол.), але з них із таборів військовополонених були взяті лише 43 вояки (36% від загальної кількості), тоді як 29 були відпущені додому і вступили до шугбатальйонів за місцем проживання. Ще 4 – дезертири із Червоної армії, а один перебіг із партизанського загону. 16 вояків – колишні командири і сержанти РСЧА, 1 – лейтенант НКВС, 1 – пілот-інструктор і 2 офіцери польської армії.

Половину всієї кількості становили колишні радянські активісти (53 комсомольці та 6 членів і кандидатів ВКП(б)). Репресовані радянською владою – 13 чол., 15 чол. втратили родичів під час голодомору, а батьки одного шугмана були вбиті партизанами. За кримінальні злочини до війни засуджувався тільки один шугман. Таким чином, максимальна кількість «ображених» радянською владою сягає 30 чол., тобто близько 25%.

За час служби у шугбатальйонах 13 вояків займали офіцерські й унтер-офіцерські посади, 14 – отримали нагороди. На завершальному етапі війни 15 чол. перейшло до Червоної армії, із них 8 були нагороджені радянськими орденами і медалями. Ще 2 вояки, до речі, уродженці Київщини, втекли до УПА.

Таким чином, із загальної кількості шугманів тільки чверть зазнавали персональних утисків із боку радянської влади, тоді як чисельність радянських активістів вдвічі більша і становить половину всіх розглянутих нами вояків. Але це тільки середні показники участі щонайбільше індоктринованих у радянський режим осіб у створених німцями формуваннях. Адже, наприклад, у 8-му поліцей-

ському батальйоні майора Буглая, створеному у Білорусі з місцевих поліцаїв і військовополонених, три із чотирьох командирів рот були колишніми офіцерами НКВС (із них два українці). Багато колишніх міліціонерів, які не встигли евакуюватися з київського котла, ішли у поліцію, особливо після усунення звідти значної кількості націоналістів. Пожежні підрозділи, що входили до системи шуцманшафту, майже повністю формувалися на базі радянських пожежних служб, які теж були частиною апарату НКВС.

Для порівняння військових формувань із «цивільними» складовими шуцманшафту було зібрано інформацію про 30 поліцаїв та службовців СД і пожежної охорони. Вони більш-менш рівномірно представляють усі вікові групи, починаючи з 1898 і до 1926 років народження. Близько третини з них (9 чол.) здобули середню чи середню технічну освіту, решта закінчили від двох до семи класів початкової школи. Колишніми червоноармійцями були 50% поліцаїв, але тільки один із них зголосився на службу з табору військовополонених, тоді, як решта були відпущені додому і пішли до поліції вже як цивільні. Ще 5 були працівниками різних установ НКВС – 1 міліціонер, 1 співробітник управління охорони, 1 прикордонник і 2 пожежники. Тільки шестеро з усіх були комсомольцями, і жоден не був комуністом.

У порівнянні з добровольцями в армії і шуцбатальйонах, високий відсоток серед поліцаїв становили постраждалі від радянської влади (16 чол., тобто більше половини). Родини трьох були репресовані за участь в українських визвольних змаганнях, шестеро були розкуркулені, двоє втратили членів сім'ї під час голодомору, ще двоє були засуджені за кримінальні злочини (хуліганство і крадіжки). До цієї категорії також включено трьох поліцаїв, чиї батьки були вбиті вже під час війни радянськими партизанами (батько одного був сільським поліцаєм, решта – просто «сім'ї зрадників»).

Із цих 30-ти поліцаїв тільки 8 відступили разом із німцями і продовжували службу у різних формуваннях до кінця війни, 1 був заарештований СД за крадіжки. Решта – дезертирували при наближенні радянських військ, причому 10 були мобілізовані до Червоної армії і завершили війну на боці переможців, 4 здобули бойові нагороди.

Таким чином, коли кількість «ображених радянською владою» у шуцбатальйонах становить меншість, тобто 25%, то у місцевій поліції ця цифра сягає 50%. Пропорційне відношення кількості членів партії, комсомолу і НКВС у двох складових шуцманшафту зворотне. У воєнізованих частинах вони становили половину складу, а в поліції – лише п'яту частину. Основна причина такого стану речей, на нашу думку, полягає виключно у більшій можливості перевірки сільських і міських поліцаїв місцевим командуванням німецької поліції, але навіть тут присутня невелика кількість, здавалося б, ідейних ворогів нацизму. Це знову підштовхує нас до вивчення матеріального стимулювання добровольців.

Система забезпечення працівників шуцманшафту як індивідуальної служби, так і закритих з'єднань, була розроблена краще, ніж у вермахті. Службовців місцевої поліції набирали спочатку на добровільних засадах, а пізніше під тиском можливої відправки до Німеччини. Проте ті, хто не хотів служити окупантам, могли легально піти зі служби під приводом хвороби, зміни місця проживання або декларування своєї участі в комсомолі чи партії.

Більшість же солдатів шуцбатальйонів, крім військовополонених та справжніх добровольців, набиралися наступним чином. По селах мобілізувалася молодь для роботи у Німеччині. У кінці 1941 – на початку 1942 рр. ця перспектива нікого не лякала, мало того, було немало бажаних поїхати «на заробітки». Але з надходженням у нелегальному листуванні і від тих, кому вдавалося повернутися, перших звісток про реальні умови праці кількість добровольців упала до нуля. Тому з весни 1942 р. відправка до Німеччини стала примусовою, і нерідко використовувалася як покарання. В управліннях праці (Arbeitsamt) (найбільше з

них – у Києві поблизу Сінного ринку) проводився медогляд, за результатами якого чоловіків розділяли на дві категорії. Придатні до військової служби потрапляли до першої. Їм пропонували вступати до «німецької армії» в Україні, обіцяючи спокійну охоронну службу з високою зарплатнею та пільгами. Так, насильно мобілізовані перетворювалися на добровольців. Хоча застосування до рекрутів безпосереднього примусу та шантажу було рідким явищем, але воно теж мало місце. Так, 28 лютого 1942 р. у Києві при переформуванні українських куренів у батальйон шума (згодом розгорнутого в 115-й і 118-й), націоналістам і військовополоненим, з яких він складався, було запропоновано підписати контракт на два роки служби. Із 250 чол. відмовилися десятеро, яких того ж дня заарештували і відправили в Дарницький концтабір.

Перші вказівки щодо утримання службовців шуцманшафту надійшли в наказі райхсфюрера СС від 6 листопада 1941 р. і уточнювалися протягом року³⁷. Згідно із цим наказом, рядовий неодружений шуцман отримував 80 пфенігів на день, а унтер-офіцер – 1 райхсмарку (рм) 10 пфенігів (пф), фельдфебель – 1 рм 30 пф, командир взводу – 1 рм 50 пф, командир роти – 2 рм 30 пф, командир батальйону – 3 рм 30 пф. Одружені солдати у тих же званнях одержували, відповідно, 1 рм 80 пф, 2 рм 10 пф, 2 рм 80 пф, 3 рм 00 пф, 3 рм 80 пф, 4 рм 80 пф. Зарплатня виплачувалася подекадно, причому шуцмани індивідуальної служби отримували плату відповідно до кількості виходів на роботу. Солдати шуцбатальйонів, в яких вибору в даному питанні не було, отримували в результаті 24–54 райхсмарки на місяць. Утім, найчастіше платня виплачувалася окупаційними карбованцями за офіційним курсом.

Крім того, забезпечувалося триразове харчування, якість якого різнилася залежно від обставин. Найкраще забезпечувалися частини, які брали участь у бойових діях – тут до раціону додавалися горілка і шоколад. Для родин щотижня видавали продуктовий пайок. Коли постачання продуктами ускладнювалося з тих чи інших причин (рейди, перебування на віддалених постах, відрядження тощо) шуцманам додатково видавали по 60 пфенігів на день. Тільки у 1944 р., у період поразок німецьких військ по всьому фронту, система постачання порушилася, і командування пішло на безпрецедентний крок – шуцманів перестали карати за мародерство, тобто вони отримали можливість «самозабезпечення».

Солдати шуцбатальйонів утримувалися на казармовому становищі, як армійські частини. Службовці сільської чи міської поліції, здебільшого місцеві жителі, проживали вдома, казарми забезпечувалися тільки для немісцевих або позбавлених житла. У Києві шуцманам індивідуальної служби, а на перших порах і солдатам шуцбатальйонів, дозволялося винаймати житло, половину ціни якого сплачувала міська управа. Двокімнатне помешкання неподалік від центру коштувало тоді близько 50 райхсмарок на місяць.

У травні 1942 р., у зв'язку зі збільшенням чисельності шуцманшафту, і, зокрема, шуцбатальйонів було запроваджено додаткові чини – унтер-капрала, віце-фельдфебеля, старшого командира взводу. Ними ставали найбільш надійні шуцмани, унтер-офіцери та молодші командири, яким надавали вищу, належну за новими чинами, зарплатню. Що важливо, для українських шуцманів не було передбачено посад начальника штабу батальйону чи начальника зв'язку – ці функції залишалися за німцями. У результаті, наприклад, український начальник штабу 118-го шуцбатальйону одержував 39 марок і виконував функції завгоспа, тоді, як німецький мав 200 марок і планував операції³⁸.

Із початку 1943 р. з наростанням інтенсивності партизанської війни зарплатню солдата шуцбатальйону підняли до 37 марок, пропорційно збільшивши ставки і для вищих чинів. Як і раніше, одружені шуцмани отримували гроші на утримання сім'ї – додатково від 145% платні для рядового до 45% для командира батальйону.

Важливим матеріальним і психологічним стимулом для солдатів закритих частин шума було соціальне забезпечення сімей шуцманів, які загинули чи постраждали на службі. Цей момент було обумовлено ще у додатку до наказу райхсфюрера СС від 6 листопада 1941 р. Згідно із ним, родичі вбитого неодруженого шуцмана отримували від 40 марок (якщо йому було менше 35 років) до 55 (якщо йому було більше 35 років) щомісяця. Для одружених ця ставка зростала до 70 марок за відсутності дітей, або до 80 – при їх наявності. Крім того, виплачувалися надбавки на членів сім'ї – 48 марок удові і по 9,60 марки на кожну дитину щомісяця. Сироти отримували по 16 марок (плюс вказані 80) на місяць. Сума виплат зростала відповідно до чину шуцмана, тобто за вбитого командира батальйону сім'я отримувала 160 марок, плюс вдвічі більше, ніж для рядового, надбавки для вдови й дітей.

За умов отримання каліцтва на службі, виплати перші три місяці здійснювалися в розмірі останньої зарплати потерпілого, а потім зменшувалися відповідно до рівня зниження працездатності. За цей час потерпілого безкоштовно лікували, після чого забезпечували навчання професії, якою той міг би займатися зі своїми фізичними вадами (наприклад, годинникар, швець, кравець тощо). При потребі шуцманам безкоштовно виготовляли протези замість втрачених кінцівок.

А найважливіше, сім'я шуцмана повністю звільнялася від податків, продуктових зборів, трудових повинностей і позбувалася загрози бути висланою до Німеччини чи потрапити у групу заручників на випадок диверсій партизанів або підпільників³⁹.

Методи ідеологічної обробки українських добровольців найкраще ілюструє наказ райхсфюрера СС від 19 серпня 1942 р. про створення шкіл для поліцаїв. У розділі «Політичне виховання» перелічені теми лекцій для шуцманів із короткими конспектами до них. Вони мали кілька головних напрямів – геополітичний нарис, що доводив «історичну місію» Німеччини, яка об'єднує Європу у «сім'ю народів», антисемітська та антирадянська (левова частка якої складалася з доведення єврейської природи більшовизму) пропаганда і вихваляння досягнень націонал-соціалістичного режиму та фюрера особисто. Особлива увага зверталася на соціальні заходи А.Гітлера для забезпечення добробуту робітників і селян, зокрема на програми народного автомобіля та опіки над материнством. У 1943 р. для заслужених шуцманів як нагороду практикували двотижневу поїздку до Німеччини, де ті могли на власні очі переконатися у правильності нацистської політики, добробуті та розвиненості німецького народу. Жодної патріотичної риторики чи обіцянок «світлого майбутнього» для конкретних східноєвропейських народів чи груп населення не було⁴⁰.

Вояки шуцбатальйонів, за попереднім задумом, при вступі до частини повинні були підписувати службовий контракт на 1 рік зі складанням присяги А.Гітлеру. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони №1 (згодом №41), №2 (згодом №42) та №201. Проте вже взимку 1941 р. стало зрозуміло, що війна затягується, і тимчасові місцеві формування потрібні і надалі, тому воякам як наявних батальйонів, так і новостворюваних із лютого 1942 р. було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у чотири тижні. А невдовзі і цей термін став недостатнім, тому 2 листопада 1942 р., згідно з розпорядженням командування орпо, вояки шуцбатальйонів почали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування (наказ №705/42)⁴¹.

Шуцмани, згідно з наказом командування орпо №49/42 від 30 липня 1942 р., за важкі правопорушення підлягали лише судам СС і поліції на місцях (у центрах округів). При потребі їх розшуком займалося СД і всі поліційні інстанції. Смертні вироки виконувались, як і у вермахті, перед строем. Винятком стали вироки, які були виконані до виходу наказу, або позасудові репресії, здійснювані зіпо і СД, у тому числі і розстріл близько сорока офіцерів 115-го і 118-го батальйонів (буковин-

ців і галичан) у Бабиному яру у травні 1942 р. Найважчими злочинами у листопаді 1942 р. були визнані невиконання наказу, дезертирство, мародерство і звільнення арештованих. Легкі проступки, найпоширенішим з яких було запізнення з відпустки, карались, як і в армії, нарядами поза чергою або фізичними навантаженнями (біг з повною викладкою). Іноді за специфічні злочини як покарання практикувалася відправка до концтабору. Наприклад, ув'язненням у концтаборі було покарано шуцмана водної поліції міста Києва Миколу Корнієнка за хабарництво та використання службового становища для особистого збагачення⁴².

Як засіб моральної стимуляції і підняття бойового духу добровольчих формувань у німецьких збройних силах, як і в будь-яких інших, використовувалася система нагород за віддану службу. Основною нагородою для українських вояків стала запроваджена 14 липня 1942 р. відзнака «За хоробрість для службовців східних народів» (Tapferkeits-Auszeichnung für Angehörige der Ostvölker) із мечами. Відзнака існувала у двох класах і п'яти ступенях (1-го класу «у золоті» і «у сріблі», 2-го класу «у золоті», «у сріблі» і «у бронзі»). Нагороджувалися ті добровольці, які відзначилися на полі бою. Так, наприклад, шуцмана Миколу Наконечного було нагороджено за захоплення ворожого кулемета⁴³, а капітана Івана Зарічанського – за здобуття 45-мм гармати разом із кіньми⁴⁴. Вищий ступінь зазвичай присуджувався після триразового отримання нижчого. У деяких частинах, що були найактивніше задіяні в антипартизанських операціях, нагородження 2-м класом відбувалося не тільки за конкретні дії, а й за кількість «акцій», в яких брав участь вояк. Так, у 115-му шуцбатальйоні бронзову відзнаку видавали за 60 бойових виїздів, срібну – за 90.

Для нагородження за досягнення у невійськових галузях було запроваджено відзнаку «За заслуги» (Verdienst-Auszeichnung) без мечів, у тих же класах і ступенях, що й «За хоробрість». Шуцмани та добровольці вермахту нагороджувалися за успіхи в навчанні або тривалу бездоганну службу⁴⁵. Її ж видавали за заслуги і цивільним працівникам окупаційних органів влади. Наприклад, було нагороджено голову київської міськуправи Леонтія Форостівського, вінницького бургомістра Севастьянова, а також 17 житомирських робітників («за врятування цінного майна перед більшовиками»). Для більшого ефекту нагородження, зазвичай, супроводжувалося грошовими або майновими подарунками.

Серед добровольців були і свої герої. Окупаційні газети раз по раз описували подвиги тих чи інших українців, здійснені у боях із Червоною армією і партизанами, та їх насолоду від виконаного обов'язку і заслуженої нагороди. Здебільшого вихвалялися окремі вояки, без указівки на частини, де вони служили, та без конкретних даних, тому це рідко викликало довіру. Деяко по-іншому сприймалась інформація місцевого характеру, яку читачі могли порівняти з власними даними і чутками.

В Україні окупаційна преса неодноразово згадувала українського військового діяча, генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка. Він сформував у Вінниці козацький загін, який із приходом цивільної адміністрації був переформований у 109-й шуцбатальйон. За успішні бої з партизанами сам командир і 28 його вояків були нагороджені відзнаками «За хоробрість» 2-го класу у бронзі з мечами⁴⁶.

Узагалі використання авторитетних учасників визвольних змагань як командирів добровольчих формувань було одним із найвдаліших кроків нацистів при створенні українських частин. Це надавало окупаційному режимові таких необхідних йому національних рис без надання добровольцям будь-яких політичних гарантій. Так, командирами та офіцерами шуцбатальйонів стали багато колишніх старшин Армії УНР. Після вже згаданого І. Омеляновича-Павленка командиром 109-го батальйону був сотник Микола Фещенко-Чопівський, 102-го – майор Іван Шурига, 115-го – майор Петро Захвалинський, 118-го – полковник Костянтин Смовський, 204-го – підполковник Степан Микулин, пізніше – капітан Василь Татарський, 31-го СД – сотник Володимир Герасименко, пізніше – полковник

Петро Дяченко, багато інших служили на офіцерських посадах в охоронних і фронтових частинах вермахту. А колишнього полковника Армії УНР Якова Гальчевського-Войнаровського, організатора української самооборони на Холмщині, планували зробити командувачем Українського визвольного війська (УВВ), чому завадила тільки його загибель 22 березня 1943 р.

Відповідь на питання, чому ці люди йшли на співпрацю з нацистами, на нашу думку, лежить на поверхні. Усім відоме гасло, яким Вінстон Черчилль пояснив співпрацю з більшовизмом проти нацизму: «Якщо Гітлер вторгнеться в пекло, я укладу союз із дияволом». Для багатьох українських діячів питання стояло так само гостро – вони були готові співпрацювати з будь-яким ворогом Радянського Союзу за принципом «ворог мого ворога – мій друг».

Інше питання, що «друг» виявився не кращим за ворога. Ілюзій тут ніхто не мав. Найкраще становище цих вимушених колаборантів характеризують слова президента Білоруської Народної Ради В.Захарки: «Немає у нас вибору «або-або». Якщо переможуть німці, то знищать нас усіх, якщо переможуть Ради, то знищать інтелігенцію й асимілюють народ... Третього виходу немає». Проте, якщо Сталін на 1941 р. повною мірою виявив своє ставлення до українців масовими репресіями і геноцидом, то Гітлер у цій ситуації видавався «меншим злом», і єдиним чинником, який реально міг змінити стан речей у Східній Європі. Так, один сільський поліцай, забираючи молоко у селянки при відступі німецьких військ із Київщини, обґрунтував свої дії тим, що «хай краще твоє молоко п'є Адольф Адольфович [Алоїзович], аніж Сталін»⁴⁷. Про третій варіант, коли українці могли б самі «пити своє молоко», тоді явно не йшлося.

Ставлення українців до служби в німецькій армії добре ілюструє подальша доля шувцбатальйонів, створених на теренах РКУ. 101-й, 103-й, 110-й, 120-й, 121-й – розформовані через ненадійність; 104-й, 105-й, 109-й, 114-й – більша частина вояків перейшла до УПА; 102-й, 115-й, 118-й – у повному складі перейшли на бік французького руху Опору; 157-й і 158-й – розбіглися при відступі, і тільки 23-й і 31-й СД, 116-й, 117-й, 119-й, 136-й відійшли з більшістю особового складу до Німеччини. Решта, у тому числі і єдиний український полк шума, що почав створюватися на базі 57-го батальйону в Білорусі, були розбиті або розсіяні. Ті їх бійці, які вижили, майже однаковою мірою поповнили лави радянської та німецької армій. І при цьому 57-й, 102-й, 115-й, 118-й, 136-й батальйони шума та 23-й і 31-й батальйони СД зарекомендували себе надійними бойовими частинами, які успішно справлялися з поставленими завданнями до кінця свого існування, незалежно від того, на чиєму боці вони закінчили війну.

Таким чином, створення місцевого поліцейного апарату в РКУ було вимушеним кроком нацистів, обумовленим специфікою існування правоохоронних органів у СРСР. Тут, на відміну від країн Західної і Центральної Європи, нацисти не застали функціонуючої громадської служби правопорядку, яка б працювала незалежно від зміни правлячого режиму. Їм довелося самим створювати таку службу, початково покладаючи на неї винятково допоміжні функції. Проте зі зростанням рухів опору значення і чисельність системи української поліції (шувцманшафт) різко зросли. Українські збройні частини і підрозділи з'явилися в усіх наявних у РКУ поліцейних структурах – орпо, СД, залізничній та пожежній охороні. На початку 1943 р. їх чисельність сягала 80 тис. шувцманів.

Проте стимулом до колаборації для шувцманів був передусім матеріальний бік служби. У результаті комплектування частин шума відбувалося за рахунок випадкових людей під прямим чи непрямим тиском. Їх бійці вступом до німецької армії і поліції вирішували тільки власні тактичні питання – виживання, матеріального добробуту, боротьби з більшовизмом, і не отримували жодних далекосяжних політичних цілей чи інших підстав для тіснішого зв'язку власного майбутнього з

націонал-соціалізмом. Тому українські формування так і не стали надійним засобом проведення окупаційної політики й опорою нацизму в Україні.

Глибинною причиною такої форми залучення місцевого населення до окупаційних збройних частин відверто антислов'янського режиму стала базова суперечність, яка містилась у планах нацистів. З одного боку, вони прагнули військової перемоги над СРСР, яка була недосяжна без залучення мобілізаційних ресурсів поневолених територій. З іншого, расистська сутність режиму підштовхувала його до негайної колонізації загарбаних країн з елементами геноциду проти місцевого населення.

Ці дві цілі не поєднувались, а заперечували одна одну, тож зрештою жодна не була досягнута. Колабораційні формування, попри свою чисельність, були вкрай ненадійними, і так і не відіграли відчутної ролі в перебігу війни. У десятих українських шукбатальйонах відбулися повстання, а решта постійно потерпали від стихійного дезертирства. Підкорені території, перш за все у Східній Європі, не те що не стали колоніями, а перетворилися на арену запеклої партизанської війни.

¹ *Dean M.* Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944. – New York, 2000. – P.106–107.

² Детальніше про структурні особливості німецької поліції в РКУ див.: *Дерейко І.* Структура окупаційних органів рейхскомісаріату «Україна» // Сторінки воєнної історії України. – 2004. – Вип.8. – Ч.1. – С.259–268.

³ *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Л., 2003 – С.126.

⁴ Див.: *Егерс Е.В.* Партизаны и каратели. – Рига, 1998. – С.19–21.

⁵ Галузевий державний архів СБУ (далі – ГДА СБУ). – Ф.13. – Спр.55663. – Т.1. – Арк.10.

⁶ *Dean M.* Op. cit. – P.60.

⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.62249. – Арк.42.

⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.2. – Арк.130–135, 180–184.

⁹ Там само. – Т.1. – Арк.152–158.

¹⁰ Там само. – Ф.5. – Спр.57752. – Арк.24–25, 32–33, 36 зв.

¹¹ Там само. – Ф.13. – Спр.397. – Арк.30.

¹² Там само. – Ф.5. – Спр.42948. – Т.1. – Арк.32, 40, 59, 66, 101, 114–117, 159.

¹³ Там само. – Ф.5. – Спр.62249. – Арк.19–22, 28.

¹⁴ Там само. – Спр.64260. – Арк.125–130.

¹⁵ *Малаков Д.В.* Київ. 1941–1943: Фотоальбом. – К., 2000 – С.121.

¹⁶ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.63076. – Арк.20–25, 32–33 зв., 109.

¹⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1. – Арк.232–235.

¹⁸ Там само. – Арк.91–94.

¹⁹ Там само. – Ф.5. – Спр.51092. – Арк.117–121; Ф.16. – Спр.40. – Т.2. – Арк.17–18; *Дуда А., Старик В.* Буковинський курінь у боях за українську державність 1918–1941–1944. – Чернівці, 1995. – С.93–95.

²⁰ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.64268. – Арк.9–14, 33.

²¹ Там само. – Спр.25523. – Арк.158.

²² Там само. – Спр.64268. – Арк.10, 31.

²³ Там само. – Спр.50907. – Арк.70.

²⁴ Там само. – Спр.64353. – Арк.19 зв., 22 зв., 25–26.

²⁵ 56-й артдивізіон, сформований із військовополонених переважно української національності й озброєний трофейною радянською артилерією, самостійною частиною не був, а надавався залежно від необхідності різним підрозділам шума чи «Східних військ». Його залишки в липні 1944 р. були вліті до 30-ї дивізії військ СС (*Windrow M., Burn J.* The Waffen SS. – London, 1995. – P.26).

²⁶ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.28786. – Арк.59, 99, 104. 21 травня 1943 р. шукмани 51-го батальйону спалили с.Кражино Воложинського району Мінської області, і розстріляли 211 його мешканців. Дана акція була помстою за загиблих напередодні у партизанській засідці на околиці цього села 27 вояків 51-го шукбатальйону. Протягом червня 1943 р. окремі роти згаданої частини брали участь у спаленні ще кількох сіл Воложинського району і виселенні їх жителів із метою обезлюднення контрольованих партизанами територій.

- ²⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.65509. – Т.3. – Арк.107–110.
- ²⁸ Там само. – Арк.18 зв.; Т.4 – Арк.283 зв. «Важкими підрозділами» («schwere abteilungen») в німецьких військах називалися частини вогневої підтримки.
- ²⁹ Там само. – Арк.18–23, 73.
- ³⁰ Енциклопедія Третього рейха. – Москва, 1996. – С.20.
- ³¹ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.108. – № по оп.8. – Арк.161.
- ³² Там само. – Ф.5. – Спр.1737. – Арк.171.
- ³³ Там само. – Спр.19288. – Арк.11–50.
- ³⁴ Там само. – Спр.57649. – Т.2. – Арк.19–21, 58–60.
- ³⁵ Там само. – Ф.5. – Спр.15777. – Арк.20 зв.
- ³⁶ За кримінально-архівними справами ГДА СБУ.
- ³⁷ ГДА СБУ. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.202–205 зв.
- ³⁸ Там само. – Ф.68. – Спр.10. – Т.2. – Арк.99.
- ³⁹ Там само. – Ф.5. – Спр.65585. – Арк.34.
- ⁴⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – № по оп.14. – Спр.44. – Т.1. – Арк.157–158 зв.
- ⁴¹ Там само. – № по оп.4. – Спр.44. – Т.1 – Арк.91–94 зв.
- ⁴² Там само. – Ф.5. – Спр.65381. – Арк.21, 28 зв., 66.
- ⁴³ Там само. – Арк.227 зв.
- ⁴⁴ Там само. – Спр.65382. – Арк.120.
- ⁴⁵ Дробязко С.И., Каращук А.В. Вторая мировая война 1939–1945. Русская освободительная армия. – Москва, 2000. – С.11.
- ⁴⁶ Боляновський А. Указ. праця. – С.138–139.
- ⁴⁷ ГДА СБУ. – Ф.5. – Спр.60339. – Арк.57.

The article examines the reasons for, conditions and results of attraction of Ukrainians to formation of German police in Reichskommissariat Ukraine, their institutional forms, material basis and everyday conditions of work. The author analyses efficiency of the system of additional police, its role in occupation regime functioning.

Е.В.Бистрицька*

ЗМІЦНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО АВТОРИТЕТУ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У СТАЛІНСЬКОМУ ПЛАНІ БОРОТЬБИ З ВАТИКАНОМ (1943–1948 рр.)

На основі архівних документів аналізуються події, пов'язані з планами радянського уряду щодо перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я та його використання у зовнішній політиці на завершальному етапі Другої світової війни й у повоєнний час із метою утвердження ідеологічного впливу на підконтрольних територіях.

Концепція «Москва – Третій Рим» своїм корінням сягає глибини віків і пов'язана з ідеєю звеличення Московської держави. У період загострення міжнародних відносин, які протягом ХХ ст. призвели до вибуху двох світових воєн, плани перетворення Московського патріархату на центр вселенського православ'я здобули підтримку на урядовому рівні. Так, згідно з договорами 1915 і 1916 рр. про розподіл території Туреччини між союзниками, Росія отримувала право встановлення протекторату над Стамбулом (Константинополем). Бойові дії на Галліпольському півострові 1915 р. дозволили російським дипломатам упритул підійти до обґрунтування практичних рекомендацій із церковних питань, що викликало серйозне занепокоєння Апостольського престолу та світової спільноти. А на

* Бистрицька Елла Володимирівна – канд. іст. наук, доцент кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

E-mail: elherman@ukr.net

завершальному етапі Другої світової війни та після її закінчення сталінський режим активно реалізовував плани щодо посилення впливу Російської православної церкви (РПЦ) у християнському світі з метою протистояння Ватикану і транслювання політичної волі та організаційних імпульсів Кремля на територіях, які опинилися у сфері впливу СРСР.

Слід зауважити, що українські науковці залишили поза увагою цю важливу тему. Вітчизняна історична наука, зокрема її релігієзнавчий сегмент, здебільшого зосереджена на вивченні державно-церковних відносин та діяльності церковних інституцій в Україні. У своїх працях І.Білас¹, Б.Боцюрків², В.Пашенко³, В.Сергійчук⁴ та інші автори, зауважуючи, що утиски католиків на зайнятих радянською армією територіях були складовою плану боротьби проти Ватикану, основну увагу сконцентрували на з'ясуванні особливостей сталінської політики щодо релігії та церкви, проблемі ліквідації Української греко-католицької церкви та її наслідках. Серед російських науковців тему використання Російської православної церкви як інструменту зовнішньої політики СРСР порушували О.Васильєва⁵, М.Одинцов⁶, М.Шкаровський⁷.

Залучивши розсекречені після 1991 р. документи Державного архіву Російської Федерації, автор даної статті пропонує розглянути події, які відбувалися в Україні, у контексті глобальних планів радянського уряду. Зміцнення структур Московського патріархату було складовою боротьби за майбутній устрій післявоєнного світу, в якому СРСР повинен був зайняти позицію лідера. При цьому РПЦ використовувалась як інструмент міжнародної політики, а ліквідація католицьких інституцій була одним із засобів її зміцнення.

Корінний поворот у ставленні радянського уряду до Російської православної церкви та інших конфесій відбувся після зустрічі Й.Сталіна 5 вересня 1943 р. з ієрархами РПЦ, а згодом і з представниками Грузинської православної церкви та мусульман. Серед причин, які вплинули на рішення Й.Сталіна певною мірою відродити церкву, історики називають кілька головних, з яких не останню роль відігравали зовнішньополітичні. Зокрема, отримання матеріальної допомоги від Великобританії та США, відкриття другого фронту в Європі уряди цих країн ставили у залежність від вирішення у тому числі релігійного питання у СРСР. На початку жовтня 1941 р. США надали радянській стороні безпрецедентний кредит в 1 млрд доларів на закупівлю озброєння й сировини. Надалі за умовами ленд-лізу передбачалося отримати ще 10 млрд доларів. У «Декларацію 26 держав», які об'єдналися в антигітлерівську коаліцію, за ініціативи Ф.Рузвельта було внесено пункт про свободу релігії. Політичний компроміс, на який пішов Й.Сталін, сприяв поживленню діяльності церкви у воєнні роки, а відновлення патріаршества стало превентивним кроком у справі обговорення проблем релігійної свободи у СРСР на Московській конференції міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії (19–30 жовтня 1943 р.) і Тегеранській зустрічі керівників країн антигітлерівської коаліції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.).

Чи не головне значення у цій справі мала політична воля Й.Сталіна. Атеїзм і релігія розглядалися ним як суспільні феномени, які використовувалися або нівелювалися залежно від потреб суспільства⁸. Нетривалий період діяльності радянських органів влади на новоприєднаних територіях Західної України та Західної Білорусії у 1939–1941 рр. засвідчив необхідність продуманої ідеологічної роботи серед населення. В очах традиційно релігійної Європи, де авторитет церкви і священика був незаперечним, РПЦ своїми каналами мала забезпечити підтримку прокомуністичних партій та урядів. У першу чергу передбачалося використати православні церкви Центрально-Східної Європи.

Діяльність церкви одразу була поставлена Й.Сталіним під жорсткий контроль держави. Функції, які їй делегувалися, мали перетворити РПЦ на одну з підконтрольних режимові інституцій. Для цього ще напередодні зустрічі з ієрархами

було вирішено створити спеціальний державний орган, який би здійснював зв'язки з РПЦ. Постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р. було створено Раду у справах Російської православної церкви при уряді СРСР, яку очолив полковник (згодом генерал-майор) держбезпеки (!) Г.Карпов.

Для відновлення свого міжнародного авторитету Московська патріархія мала значний ресурс. У багатьох країнах із часів еміграції діяли російські громади. Православні російські екзархати, епархії, духовні місії провадили свою діяльність в Європі, Північній і Південній Америках, у Китаї, Японії, Палестині, Кореї тощо. Проте лише незначна їх частина зберігала канонічні зв'язки з Московським патріархатом. Таким чином, радянському керівництву видавалося можливим відновити цю ділянку роботи, поширивши свій вплив на значну частину світу. Із Московським патріархатом пов'язувалися глобальні плани перетворення його на центр вселенського православ'я, щось на кшталт «московського Ватикану». Програма зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви передбачала діяльність за трьома напрямками: РПЦ – східні патріархати; РПЦ – автокефальні православні церкви країн Центрально-Східної Європи; РПЦ – православні громади Західноєвропейської епархії та Карловацької церкви⁹.

Напрямок взаємовідносин «РПЦ – східні патріархати» було визначено Кремлем як один із пріоритетних. Рада у справах РПЦ займалася з'ясуванням становища східних патріархатів. В архівних матеріалах зберігаються відповідні довідки-інформації. Зокрема, у листі, який Г.Карпов надіслав Й.Сталіну, В.Молотову і Л.Берії напередодні собору РПЦ 1945 р., відзначалося, що патріарх Антіохії і всього Сходу Александр III, патріарх Александрійський Христофор є прихильниками російського православ'я; але Вселенський патріарх, архієпископ Константинополя «перебуває під сильним впливом турків»¹⁰.

Слід зауважити, що східні церкви чи не завжди відчували гострий брак коштів. До революції 1917 р. їх традиційно підтримував російський уряд. У 1945 р. НКЗС фіксував матеріальну залежність православних громад від англійців. Наявних грошей не вистачало навіть на утримання шкіл, не кажучи вже про інші потреби. Особливо у цьому плані потерпала Антіохійська церква¹¹. Тому щедра матеріальна підтримка як інструмент впливу мала широке застосування у сталінській політиці. Питання грошових субсидій присутнє у більшості звітних документів Ради у справах РПЦ, які надсилалися керівництву СРСР. У 1944 р. рада отримала 100 тис. руб. на придбання цінних подарунків для вищого духовництва. Таку ж суму за статтею «Інші витрати» Г.Карпов просив передбачити і на наступний рік¹². На початку 1946 р. він запропонував Й.Сталіну «з метою зміцнення встановлених зв'язків», а також «в інтересах майбутніх планів» надати значну матеріальну «допомогу» східним патріархатам, виділивши для цього кошти з державного бюджету і передавши їх російському патріархові Алексію. Останній вважав доцільним фінансово підтримати константинопольського (Максима), єрусалимського (Тимофія), антіохійського (Александра) патріархів, надавши їм відповідно 50 тис., 40 тис. і 25 тис. американських доларів¹³. Відповідне рішення про виділення з державного бюджету суми, еквівалентної 115 тис. доларів, було ухвалене радянським урядом того ж року¹⁴.

У налагодженні зв'язків зі східними патріархами була проведена значна робота. На помісний собор (31 січня – 2 лютого 1945 р.), який обрав патріархом РПЦ Алексія замість померлого Сергія, до Москви з'їхалися глави і представники 7 автокефальних православних церков: патріархи Александрійський і всієї Африки Христофор, Антіохійський – Александр III, католикос усієї Грузії Калістрат, від Константинопольського патріархату – архієпископ фіатирський Германос, від єрусалимської церкви – архієпископ севастійський Афінатор, від сербської – митрополит скоплянський Йосиф, а також єпископ Румунської православної церкви Йосиф¹⁵.

Уже у травні – червні 1945 рр. видавалося можливим закріпити встановлені зв'язки офіційним візитом патріарха Алексія до єрусалимського, антиохійського, александрійського патріархів, одночасно відновлюючи традицію паломництва до святих місць.

Ще більшого успіху РПЦ за підтримки Кремля досягла у Центрально-Східній Європі. У січні 1945 р. вдалося вплинути на Константинопольський патріархат у питанні зняття схизми з Болгарської православної церкви. Це був перший вагомий крок на шляху нормалізації взаємин між Московським патріархатом і Болгарським екзархатом. Окрім того, патріарх РПЦ Алексій не заперечував проти інтронізації митрополита Стефана в патріархи болгарської церкви¹⁶ та надання їй грошової позики¹⁷.

Разом із просуванням радянських військ в Європі РПЦ розширювала межі своєї юрисдикції. При цьому активно використовувалися національні, політичні, релігійні суперечності між українцями Закарпаття і Галичини. Першою «ластівкою» стала Мукачівсько-Пряшівська єпархія. 8 листопада 1944 р. її представники мали зустріч з Алексієм, згодом ще три зустрічі з митрополитом і членами синоду РПЦ. 11 грудня делегацію прийняв Г.Карпов. На зустрічі обговорювалися питання про вихід зазначеної єпархії з-під юрисдикції Сербської православної церкви та її підпорядкування РПЦ. Порухувалися питання перерозподілу майна між православними і греко-католиками, освітньої підготовки кандидатів у священники, матеріальної допомоги тощо¹⁸. 6 березня 1945 р., згідно з рішенням синоду Естонської православної церкви, відбулося її «возз'єднання» з РПЦ¹⁹.

У сферу впливу Московського патріархату потрапила й Чехословацька православна церква (ЧПЦ) в юрисдикції Сербської православної церкви, яка у 1942 р. втратила свого єдиного єпископа Горазда (Матей Павлік) – він був розстріляний німецькими окупантами під час акції відплати за вбивство у Празі начальника Головного управління імперської безпеки й заступника імперського протектора Богемії та Моравії обергрупенфюрера СС Райнгарда Гайдріха. Архієпископ орловський Фотій провів переговори з представниками віруючих про перехід цієї церкви із сербської в юрисдикцію Російської православної церкви і призначення їй єпископа з СРСР²⁰. Остаточо питання вирішилось у 1946 р., коли ЧПЦ на правах екзарха Московського патріархату очолив колишній єпископ ростовський Єлевферій (Воронцов).

Досить швидко вдалося знайти спільну мову із сербським патріархом Гавриїлом, який після звільнення з концтабору Дахау оселився в Римі і не виявляв бажання повернутися до Югославії. Потреба у ньому виникла внаслідок необхідності перевести під юрисдикцію РПЦ Мукачівсько-Пряшівську єпархію та ЧПЦ, а також у зв'язку з розбіжностями між Московським патріархатом і митрополитом скоплянським Йосипом, який очолював Сербську православну церкву за відсутності патріарха, у питанні засудження карловацького духовенства²¹. Рішення сербського патріарха допоміг змінити єпископ Єлевферій, який за дорученням російського патріарха Алексія переконав Гавриїла повернутися до Югославії й співпрацювати з «демократичним урядом». До самої своєї смерті у 1950 р. патріарх Гавриїл лояльно ставився до влади, а дружні відносини з РПЦ зберігав навіть після розриву Й.Сталіна і Й.Тіто²².

Успішно проходив процес «возз'єднання» російських емігрантських парафій. У листопаді 1944 р. глава Західноєвропейської єпархії в юрисдикції Константинопольського патріархату митрополит Євлогій (Георгієвський) заявив про бажання «відновити канонічний зв'язок» із РПЦ. 29 серпня митрополит Ніколай (Ярушевич), який виїхав у Францію, «прийняв в єднання» митрополитів Євлогія і Серафима (Лук'янова) із 75-ма парафіями, які ввійшли до складу РПЦ²³. У цьому процесі головним чинником виявився авторитет Євлогія. Проте вже 17 жовтня 1946 р., усього лише за півтора місяці після смерті останнього (серпень

1946 р.), єпархіальні збори кліру і мирян ухвалили рішення залишитися у складі Константинопольського патріархату на правах автономного екзархату. У віданні митрополита Серафима, якого російський патріарх Алексій призначив очільником Західноєвропейського екзархату РПЦ, залишилося всього близько 20 громад, а до 1948 р. їх кількість скоротилася вдвічі²⁴.

Недовіру РПЦ висловила Карловацька церква, архієрейський собор котрої, що пройшов у Мюнхені 10 травня 1946 р., і в якому взяли участь 26 єпископів, відкинув пропозицію про «возз'єднання», звинувативши РПЦ у «протиприродному союзі з безбожною владою»²⁵. Рішення Мюнхенського собору, супроводжувані теоретичним обґрунтуванням неканонічності Московського патріархату, завдали відчутного морального удару по міжнародному авторитету РПЦ²⁶.

Незабаром суперечності між зарубіжними російськими ієрархами, зумовлені їх ставленням до РПЦ, відбилися на взаєминах Московського патріархату з Північноамериканською автономною православною церквою. У лютому 1945 р. її делегація відвідала Москву, запропонувавши надати церкві автономію у складі РПЦ, яка фактично межувала з автокефалією. У 1947 р. виник проект повної внутрішньої самостійності церкви, включно із правом необов'язкового виконання постанов патріарха і помісних соборів РПЦ. Московський патріархат відхилив подібні пропозиції, оскільки вони не узгоджувалися з його централізаційними принципами, а патріарх Алексій оголосив про притягнення до «церковного суду собору єпископів» – митрополита Феофіла, чиказького архієпископа Леонтія та єпископів аляскінського (Іоанна) й бруклінського (Никона)²⁷.

Церковні інтереси Кремля поширювалися і на Фінляндію. Однак дії, пов'язані з питаннями «возз'єднання» Фінляндської православної церкви (ФПЦ) із РПЦ, мали половинчастий характер. У 1945 р. Московському патріархатові було підпорядковано Коновецький і Валаамський монастирі та дві парафії у Гельсінкі. Упродовж перебування у Фінляндії митрополита лєнінградського і новгородського Грігорія вдалося досягти домовленості з фінськими православними ієрархами про вихід з-під юрисдикції Константинопольського патріархату і перехід до Московського. Однак, попри всі вжиті заходи, опозиція духовенства ФПЦ намірам Кремля виявилася сильнішою. Тільки у 1957 р. синод РПЦ визнав автономію Фінляндської православної церкви та її належність до Константинопольського патріархату²⁸.

У результаті поїздки на Далекий Схід (у Харбін) московського представника єпископа Єлевферія (Воронцова) відбулося «возз'єднання» тамтешніх православних місій із Московським патріархатом. Єлевферію вдалося знайти спільну мову з митрополитом Мелетієм (Харбінська єпископська нарада) і єпископами Нестором, Ювеналієм, Дмитрієм, Віктором – усього 126 громад у Маньчжурії, Китаї і Кореї²⁹.

Підсумовуючи наслідки роботи Ради у справах РПЦ за 1943–1945 рр. у сфері зовнішньополітичної діяльності, Г.Карпов писав Й.Сталіну, що російська церква, яка на 1943 р. майже не мала зв'язків із закордонними конфесіями, станом на 1945 р. налагодила церковно-канонічні контакти з усіма автокефальними церквами, за винятком грецької. Під юрисдикцію Московського патріархату повернулася значна кількість громад, які впродовж 20 років перебували в опозиції, у тому числі 3 митрополити, 17 єпископів, 285 парафій³⁰. Незважаючи на певні складнощі канонічного спілкування, повернення РПЦ у християнський світ відбулося. Завдяки політичній і матеріальній підтримці радянського уряду Російська православна церква активізувала свою діяльність як у середині країни, так і за кордоном. Ідея «Третього Риму» набувала дедалі зримих обрисів, що й стало основою для реалізації подальших планів.

Відзначивши суттєве зміцнення престижу РПЦ, Г.Карпов вважав, що надалі «перед радою постає ряд нових і важливих проблем, пов'язаних із використанням

православної церкви в політичних інтересах Радянського Союзу»³¹. Було визнано активність головних опонентів, проти яких і спрямовувалися акції – Ватикан, який «не полишає планів поглинання православ'я», англіканська церква, як ініціатор «екуменічного руху», і Карловацький синод³².

Активізація боротьби з Ватиканом диктувалася прагматичною метою мінімізації впливу католицької церкви у державах «народної демократії», більшість населення яких традиційно сповідувала християнство західного обряду. Пріоритетність цього напрямку роботи Г.Карпов підкреслив у звіті за 1946 р., вважаючи, що «у сфері організації ефективної боротьби з Ватиканом і підриву його впливу на міжнародній політичній арені» постають серйозні проблеми³³.

Узагалі, відносини з Ватиканом набули особливої гостроти після оголошення Пієм XI «хрестового походу» проти СРСР (початок лютого 1930 р.). На той час радянсько-ватиканські переговори, які з різною динамікою проходили з 1922 до 1929 рр., були заморожені. При цьому у 1922–1923 рр. Апостольська столиця виступала для СРСР тим суб'єктом міжнародного права, який повинен був започаткувати процес входження «країни рад» у світову спільноту. У Ватикані, зі свого боку, були зацікавлені зберегти кадровий потенціал і підписати двосторонній договір, який би гарантував діяльність католицької церкви у Радянському Союзі. У наступні роки в очах радянського уряду визнання СРСР Ватиканом втратило свою актуальність (у першу чергу завдяки розширенню кола держав, які налагодили дипломатичні стосунки із СРСР), однак укладення спеціального договору ще зберігало своє значення, головню як засіб зміцнення міжнародного авторитету СРСР у католицьких країнах (Іспанія, Португалія, держави Південної Америки). Але у 1927 р. з ініціативи Святого престолу переговори були згорнуті. На таке рішення вплинули репресії проти церковних інституцій і духівництва, політика атеїзації радянського суспільства, що фактично призвела до припинення діяльності католицької церкви у СРСР. Так, на початок 1939 р. у країні функціонувало лише два католицьких храми – у Москві і Ленінграді, і то лише тому, що ними опікувалися священики – громадяни іноземних держав. До кінця 1939 р. занепали всі католицькі громади, настоятелі яких відбували покарання³⁴. Насадження комуністичної ідеології, яке супроводжувалося брутальними методами боротьби з релігією, репресіями проти духівництва та вірних призвело до глибокого конфлікту між СРСР і Святим престолом, який засуджував порушення принципів свободи совісті. Відтак радянсько-ватиканські відносини перемістилися у площину ідеологічного протистояння.

Створення в роки Другої світової війни антиватиканського блоку відбувалося на основі звинувачень Апостольської столиці у підтримці «фашистських» урядів. Адже зовнішня політика Ватикану 1939–1942 рр. характеризувалася непослідовністю і двозначністю. Так, не було засуджено фашизм і нацизм як політико-ідеологічні системи. Навпаки, інституції католицької церкви, духівництво, дипломатичні служби Ватикану продовжували підтримувати відносини з урядовими структурами нацистської Німеччини та фашистської Італії.

Протистояння по лінії «Москва – Ватикан» виразно окреслилось у 1943 р., коли союзники по антигітлерівській коаліції безпосередньо підійшли до проблеми повоєнного облаштування світу. Саме тоді зросла дипломатична роль Ватикану, який прагнув стати посередником між воюючими блоками. Збереження балансу сил в Європі, боротьба проти поширення комуністичної ідеології залишалися його пріоритетами. У цій програмі СРСР уособлював ворога, який становив пряму загрозу системі західноєвропейських демократичних цінностей.

8 серпня 1942 р. секретар Конгрегації з надзвичайних церковних питань кардинал Д.Тардіні підготував проект послання Святого престолу на випадок можливих дипломатичних відносин із СРСР: «Після тривалих років переслідувань, після майже повного знищення католицизму і постійного посилення атеїзму як

основного принципу комуністичної ідеології, перш за все було би необхідно встановити на практиці, як російський уряд дотримується й охороняє релігійну свободу. Тільки після того, як пройде певний випробувальний термін, Святий престол міг би зі знанням справи визначити свою позицію»³⁵.

Переконання, що кремлівське керівництво не відмовилося від політики атеїзації суспільства спонукало Ватикан проводити активний діалог із представниками США та Великобританії, намагаючись пом'якшити умови капітуляції країн гітлерівського блоку. Майбутнє Італії ватиканські очільники пов'язували з відновленням колишнього авторитету церкви у цій країні й наполягали на її окупації союзними військами³⁶. У Ватикані існувало переконання, що виведення Італії з війни загрожує захопленням влади лівими силами. Важливе місце у планах Пія XII відводилося Німеччині. Денацифікована, вона повинна була зберегти свої сильні позиції у світі. Обговорювалися питання створення Придунайської конфедерації, розширення території Польщі, збереження Румунії, Угорщини, які мали відіграти роль своєрідного санітарного кордону між СРСР і Західною Європою.

На переговорах із представниками президента США М.Тейлором і Г.Тітманом та посланником Великобританії при Святому престолі Ф. д'Арсі Пій XII і його держсекретар Луджі Мальйоне повідомили незаперечні факти порушення прав віруючих у СРСР. На цій основі Ватикан наполягав на створенні тимчасового уряду Литви за підтримки США та Великобританії. Але утвердження сфер впливу і нових кордонів відбулося не у Ватикані, а у Тегерані (1943 р.), Ялті й Потсдамі (1945 р.).

Очевидно, у президента США та прем'єр-міністра Великобританії, представники яких упродовж війни підтримували контакти з Ватиканом, були наміри відкрити офіційний канал для його впливу на переговорний процес. Проблеми віруючих у СРСР Ф.Рузвельт обговорював зі Й.Сталіним на Тегеранській конференції³⁷. Після зустрічі з М.Тейлором 13 червня 1944 р. кардинал Д.Тардіні записав, що його співрозмовник наполегливо радив Святому престолу при побудові післявоєнної Європи співпрацювати з СРСР³⁸. У Вашингтоні вважали, що для збереження інтересів католицької церкви на територіях, окупованих радянською армією, Ватикан повинен досягти взаєморозуміння з Кремлем.

Активізація дипломатичних зусиль Апостольської столиці не залишилася непоміченою у Москві. Наприкінці 1943 р. та у 1944 р. католицьким напрямом зайнялися НКДБ і Рада у справах Російської православної церкви при РНК СРСР. Улітку 1944 р. до справи підключилася щойно створена Рада з релігійних культур при РНК СРСР, яку очолював І.Полянський. Актуалізація ватиканського напрямку в очах кремлівського керівництва була пов'язана з планами встановлення лояльних режимів у країнах Європи після Другої світової війни та досягнення домінуючого політичного впливу Москви в інших регіонах планети. Відомі на сьогодні документи дають підстави припустити, що до початку атаки на українських греко-католиків (березень 1945 р.) Й.Сталін та його оточення мали намір вступити у діалог із Ватиканом.

У квітні – травні 1944 р. СРСР відвідав американський католицький священник польського походження Ст.Орлеманський. Мабуть, у Кремлі вважали, що його приїзд узгоджений із ватиканським або американським керівництвом. Гостя двічі прийняла Й.Сталін і В.Молотов, які під час двогодинних бесід підкреслили важливість збереження прав віруючих католиків і готовність до діалогу з Ватиканом³⁹. На підтвердження намірів Кремля 28 квітня 1944 р. орган ЦК ВКП(б) газета «Правда» вмістила фото зі Й.Сталіним, В.Молотовим і Ст.Орлеманським, а 14 травня з'явилася стаття, де чи не вперше з часів встановлення радянської влади про Ватикан ішлося як про можливого міжнародного партнера⁴⁰. На кошти уряду було видруковано невеликий наклад Біблії і молитовників. У Західній Україні відновили діяльність деякі костели.

Але у Ватикані не повірили у щирість намірів Кремля. Кардинал Д.Тардіні на основі звіту Ст.Орлеманського підготував для П'я XII офіційну ноту, в якій виклав дві умови для початку переговорів із московською делегацією: 1) Й.Сталін визнає свободу віросповідання; 2) Святий престол займеться проблемою можливого встановлення відносин із СРСР лише після того, як переконається, що радянський режим дотримується першої умови. Понтифік схвалив цей документ⁴¹.

Інформація про бажання О.Боґомолова, члена міжнародної контрольної комісії союзників в Італії, установити контакти з Ватиканом у червні 1944 р. надійшла від дипломатичного радника президента США Р.Мерфі, який співпрацював у цій комісії з радянським дипломатом⁴². Але позиція Д.Тардіні залишалася непорушною – встановлення двосторонніх дипломатичних відносин із Радянським Союзом може відбутися лише за умови збереження свободи віросповідань для всіх конфесій⁴³.

Улітку 1944 р. радянські війська зайняли Львів, і на перших порах ніщо не віщувало майбутнього знищення греко-католицької церкви. Митрополит А.Шептицький наприкінці серпня – на початку вересня навіть направив до Москви лист, в якому заявив про лояльне ставлення до радянської влади і просив прийняти делегацію для остаточного врегулювання відносин⁴⁴. Голова Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР І.Полянський детально інформував В.Молотова про зміст листа і рекомендував, беручи до уваги авторитет митрополита, який доцільно було б використати для «розкладу націоналістичних організацій», не чинити перешкод відкриттю парафіяльних церков, зберегти монастирі, богословську академію і духовну семінарію, дозволити видання релігійного часопису⁴⁵. І після смерті митрополита А.Шептицького (1 листопада 1944 р.) І.Полянський доповідав, що очолювана ним рада не заперечує проти функціонування монастирів, духовних освітніх закладів та відстрочки студентам цих навчальних закладів від призову у радянську армію⁴⁶. 22 і 27 грудня 1944 р. делегація УГКЦ була прийнята керівництвом Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР. На цій зустрічі було заявлено, що на церкву поширюється чинність радянського законодавства про релігійні організації⁴⁷. Посланці українських греко-католиків передали у фонд Червоного Хреста 100 тис. руб.⁴⁸

Однак уже в лютому 1945 р. у публічних заявах пролунала гостра критика ініціатив Ватикану. Уперше – від учасників Московського помісного собору РПЦ 1945 р., які у зверненні до православних народів закликали «стояти на сторожі православ'я», щоб у будь-який момент можна було дати «належну відсіч Ватикану, що чинить наступ на слов'янство»⁴⁹.

15 березня 1945 р. на стіл Й.Сталіну ліг документ із поміткою «надзвичайно таємно», який являв собою план фронтальної боротьби з Ватиканом. Другий і третій примірники отримали для ознайомлення В.Молотов і Л.Берія. У ньому було виділено 5 головних блоків – напрямів роботи, реалізація яких сприяла б підриву прагнень Апостольської столиці до «світового панування»:

1. «Заходи щодо відриву парафій греко-католицької (уніатської) церкви у СРСР від Ватикану і подальшого приєднання їх до Російської православної церкви». Серед п'яти пунктів був і про створення ініціативної групи, «яка має декларативно заявити про розрив із Ватиканом, закликавши уніатське духовництво до переходу у православ'я»⁵⁰.

2. «Використання старокатолицьких груп, їх опозиції Ватикану та інші заходи щодо боротьби з римо-католиками у західних республіках СРСР». Рекомендувалося організувати православні братства у Ризі, Вільнюсі, Гродно, Луцьку, Львові та Чернівцях, надавши їм право на ведення місіонерської і добродійної діяльності з метою зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму.

3. «Заходи щодо зміцнення впливу Російської православної церкви за кордоном». Цей блок містив дев'ять пунктів, п'ять з яких передбачали розширення меж

юрисдикції РПЦ. Зокрема, за рахунок «ліквідації автокефалії Польської православної церкви і приєднання її у цілому до Московського патріархату» та планів «оформити приєднання» Мукачівсько-Пряшівської єпархії за згодою синоду Сербської православної церкви.

4. «Заходи щодо організації всесвітньої конференції християнських церков». Зібрання представників християнських (некатолицьких) церков у Москві планувалося «з метою протистояння претензіям Ватикану на провідну роль у світі». До участі в конференції передбачалося залучити російську, сербську, грузинську, константинопольську, александрійську, антиохійську, єрусалимську, болгарську, румунську, грецьку, фінляндську православні церкви; неправославні церкви (старообрядців австрійського спрямування у СРСР і Румунії, старообрядців-безпопівців у СРСР та Америці); коптську церкву в Єгипті та Ефіопії, вірмено-григоріанську конфесію у СРСР, країнах Близького Сходу, на Балканах, Франції та Америці; англіканську церкву у Великобританії, Америці, Канаді; протестантську і методистську церкви у США, Англії, Фінляндії, СРСР. При встановленні зв'язків із РПЦ планувалося участь у конференції делегатів від «старокатолицької» церкви (Франція, США, СРСР), всесвітнього союзу баптистів (США, Англія) та євангелістів (Америка, СРСР). Усі заплановані Г.Карповим доповіді мали політичний характер і ґрунтувалися на звинуваченнях Апостольської столиці у «фашистській і антидемократичній лінії у довоєнні роки», «сприянні гітлеризму» в роки війни, «втручання у справу повоєнного облаштування світу». Наслідком всесвітньої конференції християнських (некатолицьких) церков повинна була стати «ізоляція Ватикану і зниження авторитету папи». На підготовку заходу відводилося п'ять – шість місяців.

Останній, 5-й, блок під назвою «Інші заходи» передбачав вирішення організаційних, кадрових і майнових питань зміцнення РПЦ. Вони ставилися у пряму залежність від прийняття урядом попередніх пунктів цієї програми⁵¹.

Записка супроводжувалася об'ємними додатками у вигляді історичних довідок, в яких роз'яснювалося становище конфесій та російсько-ватиканські відносини (матеріали про Ватикан, старокатолицизм, православну, греко-католицьку (уніатську) церкви, дипломатичні зв'язки Ватикану з Росією у минулому, зовнішні зносини РПЦ та її місіонерська діяльність, автокефалія Польської православної церкви тощо)⁵².

Отже, першою мішенню в боротьбі з Ватиканом мала стати Українська греко-католицька церква. Адже, як ішлося у документі, саме з допомогою «уніатства» «римсько-католицькій церкві вдалося відірвати від православ'я деяку частину населення західних областей України», і саме «уніатство» Ватикан розглядає «як перехідну ланку до повного покатоличення населення західних районів для відриву їх від Росії»⁵³.

Навесні 1946 р. більшість узятих на облік греко-католицьких священників підписали заяву про підтримку відомої ініціативної групи. 8–10 березня Львівський собор прийняв рішення про «возз'єднання» з Російською православною церквою, анулювавши Берестейську унію 1596 р. Акція відбувалася під контролем вищих керівників держави і республіки за безпосередньої участі органів держбезпеки. 4 квітня Г.Костельник, єпископи Антоній (Пельвецький) і Михаїл (Мельник) прибули для звіту до Москви. Тут же Г.Карпов організував інтерв'ю цих священнослужителів для поширення його за кордоном⁵⁴. Звітуючи про проведену роботу, 3 квітня 1946 р. голова Ради у справах РПЦ писав, що процес «возз'єднання» зайняв 10 місяців. 1001 священник із загальної кількості 1304 підписав заяви про перехід у православ'я⁵⁵.

Знищення УГКЦ стало відчутним ударом по Ватикану, адже в односторонньому порядку, із грубим порушенням канонічних норм було ліквідовано церковну інституцію, яка перебувала в безпосередньому підпорядкуванні Святого

престолу. Протягом усієї кампанії з підготовки й проведення Львівського собору Ватикан так і не зміг ужити бодай якихось дієвих заходів на захист УГКЦ.

Львівський собор став початком відкритої боротьби з Апостольською столицею. 14 лютого 1947 р. Г.Карпов надіслав на затвердження Й.Сталіну нову програму, яка передбачала: «а) остаточно ліквідувати уніатську церкву у СРСР; б) підготувати проведення аналогічних заходів у деяких країнах за кордоном (наприклад, у Чехословаччині, Югославії); в) створити альянс християнських церков у вигляді міжнародного руху на чолі з Російською православною церквою для боротьби з Ватиканом, запросивши до участі у ньому всі інші віросповідання»⁵⁶.

У річичці цієї політики було ліквідовано Ужгородську унію. Схема боротьби з греко-католиками була настільки відпрацьованою, що скласти план ліквідації цієї церкви у Закарпатті московське керівництво доручило вповноваженому Раді у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР в УРСР П.Вільховому. У грудні 1948 р. до Києва прибув Г.Карпов, який вніс свої корективи. Відповідну ініціативну групу очолив титулярний архідиякон, настоятель кафедрального греко-католицького собору в Ужгороді І.Кондратович, який у березні 1949 р. звернувся до віруючих із закликом «відректися від Ватикану» і «возз'єднатися з православними Московського патріархату»⁵⁷.

Після Галичини та Закарпаття ліквідацію греко-католицької церкви було здійснено у всіх країнах «народної демократії». За результатами перебування у Чехословаччині влітку 1946 р. Г.Карпов рекомендував керівництву МЗС використати внутрішні розбіжності між уніатами Пряшівщини з метою «поступового переведення у православ'я як окремих віруючих і священників, так і громади загалом», при цьому за апробованою в Україні схемою рекомендувалося розкладати церкву зсередини⁵⁸. У співпраці з місцевою православною ієрархією, очолюваною митрополитом Єлевферієм (Воронцовим), органи влади Чехословаччини провели т.зв. «акцію П» і на соборі у Пряшеві (квітень 1950 р.) греко-католицьку церкву оголосили поза законом. 160 із 267 священників Пряшівської єпархії погодилися перейти у православ'я. Єпископ василіанин Павло (Петро Гойдич) і 65 греко-католицьких душпастирів були заарештовані, 27 панотців залишили свої парафії та перейшли на нелегальне становище. У січні 1951 р. відбувся показовий судовий процес (спочатку навіть вели його пряму радіотрансляцію, але єпископ так упевнено тримався, що влада змушена була її припинити), на якому стандартно звинувачений у «колабораціонізмі» та «співпраці з бандерівськими ворогами» греко-католицький предстоятель Пряшівської єпархії Павло (Гойдич) був засуджений до довічного (!) ув'язнення (17 липня 1960 р. в день свого народження 72-річний єпископ помер у в'язниці). Греко-католицька церква у Чехословаччині припинила своє існування⁵⁹.

У 1948 р. зникла й Румунська греко-католицька церква, 700 священників якої «погодилися» перейти у православ'я⁶⁰. Лише невелика кількість греко-католицьких парафій продовжувала діяти у Болгарії, Угорщині, Югославії, Польщі. Греко-католиків Крижевацької єпархії врятувало лише рішення уряду Й.Тіто розірвати дипломатичні відносини з СРСР (1949 р.). Польська влада з огляду на складні міжконфесійні взаємини у минулому обмежилася підтримкою пропагандистської кампанії «навернення» українців-католиків у православ'я⁶¹.

Звичайно, усі ці заходи значно зміцнили становище православних конфесій. Захищені підтримкою урядів країн «народної демократії», вони впевнено конкурували з католицькою церквою.

Методи боротьби з християнством західного обряду власне у СРСР були дещо іншими. Заходи Раді з релігійних культів при РНК СРСР спрямовувалися на створення з вищого церковного керівництва групи, яка могла б «не тільки декларативно заявити про свою підтримку радянської влади і готовність співпрацювати з нею, а й розірвати відносини з Ватиканом, ставши на шлях створення автоке-

фальної католицької церкви у СРСР»⁶². Уповноважені ради зупинили свій вибір на ризькому архієпископі А.Спринговичу, який, на відміну від інших ієрархів, зайняв більш помірковану позицію, оприлюднивши звернення до католиків – учасників національного руху опору, із закликом повернутися до мирної праці. Слід зауважити, що на той час архієпископові виповнилося 78 років.

Але вже наприкінці 1945 р. у доповідній записці на ім'я В.Молотова голова Ради з релігійних культів при РНК СРСР І.Полянський зазначав про неможливість створення ані такої групи, ані релігійного католицького центру, оскільки це пов'язане з отриманням обов'язкової санкції Ватикану. Не припиняючи роботи щодо створення групи, спрямованої «на розкол католиків зсередини», рада рекомендувала зберегти існуюче становище католицької церкви у СРСР. І.Полянський пропонував спочатку створити відповідну законодавчу базу в республіках для реєстрації релігійних громад, націоналізації храмів споруд, припинення релігійного виховання дітей. Не заперечував він проти відкриття костелу в Києві, у внутрішніх районах СРСР та відновлення діяльності духовної семінарії у Латвії⁶³.

1 лютого 1947 р. ради у справах РПЦ і релігійних культів при РМ СРСР направили у ЦК ВКП(б) спільну доповідну, в якій відзначали «деякі труднощі у роботі», оскільки традиційні, «невиправдані логічно і політично», методи боротьби з католицизмом лише посилили опір населення. Радянські керівники від релігії пропонували зосередити зусилля на контролі за діяльністю католицьких громад із метою забезпечення їх лояльного ставлення до комуністичної влади⁶⁴.

Деякі документи вказують на те, що для країн «народної демократії» існував план створення «автокефальних католицьких церков». У листопаді 1946 р. Г.Карпов і І.Полянський, приймаючи міністра юстиції Польщі, обговорювали питання створення католицької церкви, зокрема йшлося «про створення польської національної народної католицької церкви з центром у Кракові»⁶⁵. Однак у Польщі проявилася серйозна опозиція атеїстичній політиці Кремля, причому не тільки серед духівництва в особі кардинала А.Сапеги, а й серед політичного керівництва цієї країни, де навіть поділяли ідею відновлення дипломатичних відносин із Ватиканом⁶⁶.

Штучне зміцнення православних громад у країнах Центрально-Східної Європи засвідчило, що план децентралізації католицької церкви зазнав повного провалу, відтак Рада у справах РПЦ знову зосередилася на ідеї використання Московського патріархату як основного засобу протистояння Римській курії. У липні 1946 р. у доповідній на ім'я Й.Сталіна Г.Карпов писав, що в «організації ефективної боротьби з Ватиканом і підриву його впливу на міжнародній політичній арені ... Російська православна церква повинна виступити як організуючий центр, який об'єднує не тільки всі православні церкви за кордоном, а й усі релігійні об'єднання, які діють у СРСР, із тим, щоб узгоджувати свої заходи проти Ватикану»⁶⁷.

Характерно, що у вересневому за 1946 р. номері «Журнала Московской патриархии» з'явилася стаття, де йшлося «про незвичайне пожвавлення в лоні православної вселенської кафедральної церкви, під фактичним керівництвом російського православ'я: «Москва – Третій Рим, а четвертому не бувати»⁶⁸. Ця публікація була тільки верхівкою айсберга широкомасштабної підготовчої роботи з проведення вселенського собору. Ідея його скликання зародилася у 1945 р., коли на обрання патріарха Алексія до Москви прибули глави автокефальних православних церков. У 1946 р. було вирішено повернутися до цього питання. Алексій у листі до Г.Карпова назвав імовірну дату проведення – з 1 по 10 жовтня 1947 р., і доповів, що делегації від усіх православних церков очолять їх першоієрархи⁶⁹.

24 грудня 1946 р. російський патріарх направив голові Ради у справах РПЦ листа, в якому звертав увагу на необхідність розпочати ремонт храмів для передачі їх Єрусалимському, Антіохійському й Александрійському патріархатам. Одно-

часно він писав про необхідність достатнього фінансування на утримання «як наших церков, так і на допомогу самим патріархам в їх церковних потребах» із метою зміцнення впливу РПЦ і «тісних взаємин» зі східними ієрархами⁷⁰.

Очевидно, під час підготовки собору давалися ознаки труднощі не тільки організаційного характеру. Звичайно, із боку держави РПЦ отримувала потужну політичну і, що не менш важливо, фінансову підтримку, яка, проте, жодним чином не могла компенсувати тих втрат, що їх пережила церква в роки гонінь. Зокрема, непоправної шкоди зазнали теологічна наука і система духовної освіти, що відбилося на кадровому забезпеченні епархій і богословському рівні єпископату. Були й інші проблеми, які спонукати митрополита крутицького Ніколая викласти Г.Карпову свої аргументи на користь відтермінування вселенського собору. Проаналізувавши внутрішній стан церкви і необхідні заходи щодо її подальшого відродження, митрополит звернув увагу на деякі несприятливі зовнішньополітичні обставини. Він вважав, що опозиційність александрійської і грецької церков, за «нинішнього їх керівництва», не дасть змоги реалізувати положення про надання московському патріарху статусу вселенського та забезпечити «єдність у засудженні профашистської лінії Ватикану». Не виключалося, що деякі делегації могли порушити питання про «загальноправославну боротьбу з атеїзмом і цим поставити російську церкву у незручне становище». У жодному разі не відмовляючись від ідеї проведення вселенського собору, митрополит Ніколай указував на необхідність скликання передсоборної наради. У контексті цього документа можна зрозуміти, що її проведення також вимагало ретельної підготовки: «Російська православна церква повинна була б з'явитися (на передсоборну нараду – *Е.Б.*) вже зі зміцнілими богословськими силами, щоби гідно зустрітися з представниками грецької, сербської, болгарської церков, які мають висококваліфікованих учених-богословів»⁷¹.

14 січня 1947 р. Г.Карпов мав розмову з патріархом РПЦ Алексієм із приводу скликання наради глав (або їх представників) усіх автокефальних православних церков. Було визначено термін її проведення – з 18 по 28 вересня 1947 р. Питання, які планувалося винести на обговорення, мали явні ознаки політичної заангажованості, серед них – про ставлення до римсько-католицької церкви, єкуменічного руху і заходи щодо протистояння активності Ватикану, про питання, які планувалося обговорити на вселенському соборі, про церковний календар, коптську і вірменську церкви (за згодою їх представників) тощо⁷².

Таким чином, хоч нарада й не афішувалася як передсоборна, але по суті мала стати такою. Водночас вона повинна була започаткувати процес підготовки до скликання вселенського собору і створити таку собі «православну лігу» на чолі з РПЦ для протистояння Ватикану і його домінуючому впливу у Всесвітній раді церков.

Усі пропозиції щодо зміцнення РПЦ (відкриття духовних академій у Москві, Ленінграді, Києві; запрошення з-за кордону чотирьох – п'яти професорів для викладання; надання фінансової допомоги) і підготовки наради (дозвіл на виїзд православних делегацій та їх фінансування) були підтримані радянським керівництвом і знайшли своє вирішення у спеціальній постанові Ради Міністрів СРСР за підписом Й.Сталіна⁷³.

Але грандіозні проекти так і залишилися на папері. Невдовзі виявилось, що східні патріархи не мають наміру підтримувати політичні амбіції РПЦ та Кремля. Доволі толерантну (до 1947 р.) позицію займав константинопольський патріарх Максим, якого вважали прибічником співпраці з РПЦ⁷⁴. Проте через хворобу він повністю відійшов від справ, а його оточення вже мало зовсім інший погляд на все зростаючі апетити російської церкви. «Возз'єднання» зарубіжних православних громад із РПЦ суттєво скоротило юрисдикційні межі Константинопольського патріархату. Але особливо його непокоїли неприховані претензії РПЦ на першість у православному світі. Відтак Вселенський патріарх зайняв у цьому питанні більш жорстку позицію.

Новий курс константинопольського архієрея повністю підтримали предстоятелі інших православних церков. Упродовж червня – липня 1947 р. з'ясувалося, що більшість із них не прибуде до Москви. Так, александрійський патріарх писав, що надає перевагу проведенню собору в Єрусалимі або на Св. Горі, «де ми були б захищені від усякого політичного втручання і тиску»⁷⁵. Патріарх Кіпрської церкви однозначно відмовився взяти участь у соборі в Москві, мотивуючи це тим, що на його скликання «має повноваження одна лише Вселенська константинопольська патріархія»⁷⁶. Аналогічними причинами у відповідному листі свою відсутність пояснив єрусалимський патріарх⁷⁷. Підтримку висловив лише предстоятель Антіохійської церкви. Унаслідок такого демаршу патріарх Алексій повідомив Г.Карпова про доцільність перенесення наради на літо наступного року, приурочивши її до 500-річчя відзначення автокефалії РПЦ⁷⁸. Московські плани викликали різку негативну реакцію за кордоном. Преса писала, що «радянсько-церковна нарада» має суто політичну мету, яка призведе до підпорядкування «радянському Алексію» всіх православних церков⁷⁹.

Ватикан не залишився осторонь цієї кампанії і використав усі можливі канали, щоби переконати східних патріархів у непередбачуваних наслідках звеличення РПЦ. У другій половині 1947 р. Апостольський престол установив дипломатичні відносини з Єгиптом. За інформацією радянського МЗС, інтернунцій А.Г'югз налагодив «особисті зв'язки» з александрійським патріархом Христофором і коптським – Амбу-Юссефом, а також великим рабином Єгипту – Хамом Наумом Ефенді. Наслідком його діяльності стало проведення трьох значних міжконфесійних церемоній, в яких узяли участь представники всіх єгипетських церков. З ім'ям А.Г'югза пов'язана ідея створення ради східних патріархів для співпраці з католицькою церквою, яка була підтримана александрійським патріархом⁸⁰.

18–22 червня 1947 р. у Канаді відбувся Міжнародний конгрес католиків, в якому взяли участь тисячі представників від 48 країн⁸¹. На зібранні лунала гостра критика атеїстичної політики СРСР і його прагнень нав'язати свій режим країнам Європи, зневаживши права католиків в Угорщині, Польщі та інших країнах «народної демократії»⁸².

Давнім опонентам – Ватикану і Московському патріархату – власну програму об'єднання християнського світу запропонувала англіканська церква. Для координації діяльності християнських рухів було створено тимчасовий, а згодом постійний комітет Всесвітньої ради церков (ВРЦ), одним із керівників якого став впливовий американський політик Джон Фостер Даллес, обраний пізніше головою міжнародної комісії ВРЦ. Використовуючи значний фінансовий ресурс⁸³, протестантські релігійні організації спрямовували свою роботу на боротьбу з «націонал-фашистською ідеологією», одночасно допомагаючи населенню у відбудові мирного життя. Тільки за 1947 р. відділ взаємодопомоги церков при комітеті ВРЦ витратив на це 14,5 млн доларів, що було на 1 млн більше, ніж у 1946 р.⁸⁴

Критикуючи невідповідні для радянської політики вимоги протестантських рухів, Г.Карпов пропонував Й.Сталіну перехопити в англіканській церкві ініціативу, позбавивши її керівної ролі в єкуменічному процесі. Під час переговорів з архієпископом кентерберійським керівництво РПЦ отримало від Г.Карпова завдання спонукати єкуменістів відмовитися від політичних виступів, зосередивши роботу лише на релігійно-церковних проблемах, та значно розширити кількість представницьких місць для православних церков на чолі з РПЦ⁸⁵. Проте, узгодити ці питання сторонам не вдалося.

У 1948 р. великого міжнародного резонансу набула підготовка до проведення у серпні того ж року засідання Всесвітньої ради церков в Амстердамі. Там очікували на приїзд 800 делегатів від 136 православних і протестантських церков, близько 100 представників церковних молодіжних організацій. Серед учасників із правом вирішального голосу велику роль відігравали православні, які мали 85 мандатів.

Делегатам із США і Канади належало 90; Англії та Ірландії – 60; Центральної Америки, Азії, Тихоокеанського басейну – 50; Південної Америки – 25; протестантських церков континенту – 11 мандатів. Міжнародна комісія ВРЦ вела активні переговори про участь в Амстердамській конференції східних патріархатів, представителів сербської і румунської церков. Одним із президентів ВРЦ був обраний представник Константинопольського патріархату митрополит Германос⁸⁶.

Протистояння у сфері релігійно-церковних відносин, яке поглиблювалося політичним антагонізмом між колишніми союзниками, суттєво ускладнило завдання щодо перетворення Московського патріархату на такий собі «Третій Рим». І все ж улітку 1948 р. Москва готувалася до наради глав православних церков із приводу відзначення 500-річчя автокефалії РПЦ. Оскільки східні патріархи проявляли самостійність і приїзду більшості їх не очікували, було вирішено створити бодай європейський блок православних церков. Перехід від «вселенських» до континентальних масштабів відбувся у січні 1948 р., коли на засіданні комісії зі скликання наради представителів автокефальних православних церков російський патріарх доповідав про нові терміни її проведення⁸⁷. Проблемним питанням залишався приїзд глав константинопольської, кіпрської, грецької та олександрійської церков. Проте у Кремлі твердо розраховували на участь представителів семи автокефальних православних церков (російської, грузинської, румунської, сербської, антиохійської, албанської, болгарської)⁸⁸.

Формування європейського блоку православних церков вимагало значних зусиль із боку організаторів Московської наради, адже ускладнення політичних відносин між СРСР та югославським урядом Й.Тіто робило проблематичним присутність сербського патріарха Гавриїла. Несподівано для Москви палким прихильником єкуменічного руху виявився митрополит болгарської церкви Стефан. Проте це питання тамтешньому урядові вдалося швидко владнати, давши принципову згоду на встановлення у країні патріархату⁸⁹.

Готуючись до Московської наради, необхідно було внаормувати відносини з Польською автокефальною православною церквою. Рішенням уряду Польщі від 6 квітня 1947 р. патріарха Діонісія було усунуто від керівництва церквою. Згідно з церковною процедурою, православні громади цієї країни перейшли у канонічне підпорядкування Московського патріархату (рішення синоду РПЦ від 22 червня 1948 р.)⁹⁰. За три роки, у 1951 р., православну церкву у Польщі очолив колишній львівський і тернопільський архієпископ РПЦ Макарій.

Напередодні наради спеціальна делегація Московського патріархату виїхала до Албанії – для висвячення єпископів Албанської православної церкви та, заразом, з'ясування можливості приїзду до Москви глави церкви архієпископа Христофора, який побоювався санкцій із боку уряду своєї держави. У результаті було висвячено єпископа Паїсія (Пашко Водиця), що створило можливості для діяльності синоду та налагодження тісних зв'язків із метою забезпечення підтримки позиції РПЦ на Московській нараді. У 1949 р. Паїсій очолив Албанську православну церкву⁹¹.

Для вирішення юрисдикційного оформлення православних громад в Угорщині уряд цієї країни запропонував Московському патріархатові призначити єпископа⁹². Тісні зв'язки РПЦ встановила і з Румунською православною церквою та її новообраним (у травні 1948 р. і не без сприяння уряду) патріархом Юстиніаном⁹³.

Неоднозначність підготовчого етапу відбилася на складі учасників Московської наради глав і представників автокефальних православних церков, яка відбулася 8–18 липня 1948 р. Та, попри все, вона виявилася доволі представницькою. До столиці СРСР прибули делегації 8 автокефальних православних церков (константинопольської, антиохійської, грузинської, сербської, румунської, болгарської, польської, албанської), представники чотирьох екзархатів РПЦ (Західно-

європейського, Середньоевропейського, Чехословацького, Американського), делегати місії у Китаї та від православних громад Голландії, Бельгії й Німеччини⁹⁴. Від александрійської церкви документи підписував митрополит емеський Александр. Єрусалимський патріарх свою відсутність пояснив військовим конфліктом у Палестині і згодом схвалив усі прийняті рішення. Опозиційною залишалася тільки Кіпрська православна церква. Делегації константинопольської та грецької церков отримали повноваження лише на участь в урочистих заходах, відтак засідання проігнорували⁹⁵.

Під час наради вдалося досягти цілковитої єдності її учасників, які одногосно затвердили дві постанови – «Ватикан і православна церква» (доповідь на цю тему робив протопресвітер Г.Костельник) та «Екуменічний рух і православна церква». У першій засуджувався «папізм» і проголошувалася необхідність просвітницької роботи серед східних православних християн⁹⁶. У другій повідомлялося, що «всі православні помісні церкви, учасники цієї наради, змушені відмовитися від участі в екуменічному русі у сучасному його розумінні»⁹⁷.

Таким чином, політична програма Московської наради була успішно виконана. Православні церкви Центрально-Східної Європи об'єдналися під керівництвом РПЦ, підтримавши запропоновану програму боротьби з Ватиканом і протистояння екуменічному рухові. Проте зібрання засвідчило втрату позицій Москви серед східних патріархів. Амбіційні плани РПЦ на першість у православному світі спонукали їх відмовитись від ідеї проведення вселенського собору і навіть передсоборної наради. Східні патріархи не виявили бажання особисто прибути на Московську нараду глав і представників автокефальних православних церков, а лише надіслали свої делегації. Але навіть досягнення скромніших результатів – забезпечення лідерства РПЦ серед православних церков Центрально-Східної Європи – дало змогу радянському керівництву вирішувати складні міжнародні завдання, скориставшись церквою як важливим інструментом зовнішньополітичної діяльності.

¹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.

² Боцюрків В. Українська греко-католицька церква і радянська держава (1930–1950). – Л., 2005. – 268 с.

³ Пащенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002. – 615 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – Полтава, 2005. – 630 с.

⁴ Сергійчук В. Вступна стаття // Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Упор. В.Сергійчук. – К., 2001. – 494 с.

⁵ Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – Москва, 2001. – 213 с.; Её же. Кремль против Ватикана // Новое время. – 1993. – №30; Её же. «Тайная вечеря» // Ленинградская панорама. – 1991. – №7.

⁶ Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – Москва, 1995. – 222 с.; Его же. Другого раза не было (О встрече И.В.Сталина с руководством Русской православной церкви) // Наука и религия. – 1989. – №2; Его же. И.В.Сталин: «Церковь может рассчитывать на всестороннюю поддержку правительства...» // Диспут. – 1992. – №3.

⁷ Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – Москва, 1999. – 399 с.

⁸ Див.: Одинцов М.И. Религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – С.7–13; Шимон И.Я. Сталин сказал «Да»: Новая политика Советского государства в период Великой Отечественной войны. – Дубна, 2002. – С.17–40; Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.200; Волкогонов Д.А. Сталин и религия // Наука и религия. – 1989. – №2. – С.11; Васильєва О.Ю. Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. –

С.111; Пащенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. – С.42.

⁹ Російська православна церква закордоном (РПЦЗ; усупереч граматиці російської й української мов написання «закордоном» є офіційним) була заснована за рішенням собору, який засідав 21 листопада – 12 грудня 1921 р. у сербському місті Сремські-Карловци. Послання собору, зокрема, про відновлення династії Романових, патріарх РПЦ Тихон засудив, що стало початком конфлікту між митрополитом Антонієм (Храповицьким) і архієпископом Євлогієм (Георгієвським). На соборі 17 жовтня 1924 р. було вирішено ліквідувати автономію Західноєвропейського округу і підпорядкувати його архієрейському синоду РПЦЗ. Однак митрополит Євлогії продовжував зберігати автономію свого округу, втративши лише німецькі парафії, які очолював вікарний єпископ Тихон (Ляшенко). Остаточний розрив синоду РПЦЗ із митрополитом Євлогієм відбувся у 1926 р. під час собору РПЦЗ. Наступний собор (січень 1927 р.) постановив заборонити митрополитові Євлогію служити. Таким чином, за кордоном сформувалися три гілки російського зарубіжного православ'я поза юрисдикцією Московського патріархату: Російська православна церква закордоном (т. зв. Карловацька церква); релігійні структури, які позиціонували себе як неросійські церкви (Американська митрополія); церкви, що визнали юрисдикцію Вселенського патріарха (Західноєвропейський екзархат). Одночасно функціонували закордонні російські православні громади у підпорядкуванні Московського патріархату (див.: Попов А.В. Российское православие зарубежье: история и источники. – Москва, 2005. – 619 с.).

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.6991. – Оп.1. – Д.29. – Л.30, 31, 34.

¹¹ Там же. – Д.14. – Л.33–43.

¹² Там же. – Д.3. – Л.242, 243.

¹³ Там же. – Д.80. – Л.137.

¹⁴ Там же. – Л.155.

¹⁵ Там же. – Д.29. – Л.41, 45, 48.

¹⁶ Проти обрання Стефана патріархом заперечував уряд Болгарії на чолі з Г.Димитровим, який вважав, що церква недостатньо підтримує курс уряду (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.169).

¹⁷ Питання вирішувались у травні 1946 р. під час поїздки патріарха РПЦ Алексія в Болгарію. Її план узгоджувався зі Й.Сталіним і Л.Берією доволі оперативно. На останній сторінці тексту доповідної Г.Карпова від 29 квітня 1946 р. додруковано: «7.05. о 21 год. Мені зателефонував т. Берія і передав такі вказівки: 1) патріархові Алексію з делегацією виїхати дозволяється; 2) немає заперечень проти того, щоб п. Алексій здійснював інтронізацію; 3) п. Алексій може передати п. Стефану, що позика 30 млн левів може бути надана, і сказати, що коли він захоче отримати більше, то може розраховувати і на більшу суму» (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.122 об.)

¹⁸ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.3. – Л.266–268.

¹⁹ Юрисдикційний статус Естонської православної церкви (ЕПЦ) є ще одним красномовним свідченням залежності церкви від політичних обставин. 10 травня 1920 р. РПЦ визнала її автономною. Після здобуття Естонією незалежності керівництво ЕПЦ 7 липня 1923 р. отримало томос від патріарха Мелетія IV про юрисдикційне підпорядкування церкви Константинопольському патріархатові. Згідно з таємними протоколами до пакту Молотова – Ріббентропа Естонія у 1940 р. разом з іншими прибалтійськими республіками була анексована СРСР. А вже 28 лютого 1941 р. ЕПЦ перейшла в юрисдикцію Московського патріархату. За кілька місяців Німеччина розпочала війну проти СРСР, і митрополит Александр (ЕПЦ) заявив про повернення своєї церкви до складу Константинопольського патріархату. Із другим приходом в Естонію радянської влади канонічний статус ЕПЦ був вирішений на користь РПЦ. На початку 1990-х рр. ЕПЦ розколотася на дві структури: Естонську православну церкву Московського патріархату (ЕПЦ МП) та Естонську апостольську православну церкву Константинопольського патріархату (ЕАПЦ КП).

²⁰ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.129. – Л.137.

²¹ Там же. – Д.29. – Л.157–160.

²² Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.290.

²³ Там же. – С.60.

²⁴ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в XX веке. – Москва, 1995. – С.231–232; *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – Джорданвилль, 1948. – С.150.

²⁵ *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – С.120.

²⁶ У 1946 р. у США побачило світ видання «Современное состояние церкви в СССР», в якому відзначалося, що третій легальний склад єпископату РПЦ, що налічує 66 осіб, створений майже за два роки (1943–1944 рр.). У більшості – це овдовілі священники зі старою семінарською освітою, яких «розшукали по всіх кутках Росії». «Увесь клір перебуває у повній залежності від свавілля більшовиків, які одних допускають до легального священнодіяння, а інших усувають, звичайно надаючи перевагу гіршим перед кращими. Люди, які не мають видатної сили морального характеру, готові йти на всілякі угоди із совістю і плазують перед більшовиками, тільки б останні дали їм спокій. Весь клір пройшов відомий фільтр й уникнути тюрми і заслання він не може без компромісу, це якщо ще влада його пропонує. Усі вивірені через репресії. Із невеликого залишку старих єпископів, не кажучи вже про нових, усі побували в ув'язненні і недаремно отримали свободу. Нинішній патріарх Алексій був на засланні у Семіпалатинську, митрополит крутицький Ніколай – у Усть-Сисольську, митрополит лєнінградський Грігорій, колишній протоієрей Чуков разом із митрополитом Веніаміном були засуджені до розстрілу, але помилувані. Усі пройшли через в'язниці і всі отримали пропозицію про співробітництво, а хто на це не пристав, той із тюрми не вийшов» (цит. за.: *Польский М.* Каноническое положение высшей церковной власти в СССР и за границей. – С.41, 99).

²⁷ *Григорий, епископ (Габбе).* К истории русских церковных разделений за границей. Опровержение ошибок и неправд в сочинении Д.Поспеловского «The Russian Church Under the Soviet Regime 1917–1982». – Джорданвилль, 1992. – С.49–56; *Рар Г. (Ветров А.).* Пленённая церковь. Очерк развития взаимоотношений между церковью и властью СССР. – Франкфурт-на-Майне, 1954. – С.84.

²⁸ *Цыпин В.* История Русской православной церкви: синодальный и новейший периоды / 3-е изд., испр. – Москва, 2007. – С.492.

²⁹ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.127–128.

³⁰ Там же. – Л.126, 128.

³¹ Там же. – Л.183–184.

³² Там же. – Л.75.

³³ Там же. – Л.184.

³⁴ Докладніше про перебіг радянсько-ватиканських переговорів у 1922–1929 рр. та переслідування католицької церкви західного і східного обрядів у СРСР див.: *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – Тернопіль, 2009. – 416 с.

³⁵ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Л., 1995. – С.136–137.

³⁶ *Мэнхэттен А.* Ватикан. Католическая церковь – оплот мировой реакции. – Москва, 1948. – С.134.

³⁷ *Венгер А.* Рим и Москва: 1900–1950. – Москва, 2000. – С.557.

³⁸ Там же. – С.129.

³⁹ *Шейнман М.* Ватикан во второй мировой войне. – Москва, 1951. – С.263–265; *Винтер Э.* Политика Ватикана в отношении СССР: 1917–1968: Трилогия. – Москва, 1977. – Ч.3. – С.182.

⁴⁰ Правда. – 1944. – 14 мая.

⁴¹ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – С.136–137.

⁴² *Венгер А.* Рим и Москва: 1900–1950. – С.558.

⁴³ *Род В.* Рим и Москва. Отношения между Святым престолом и Россией/Советским Союзом в период от октября 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – С.144.

⁴⁴ *Листа А.* Шептицького у фондах Ради у справах релігій при Раді міністрів СРСР, які зберігаються у ДАРФ, не виявлено. На лист митрополита УГКЦ посилається І.Полянський у доповідних на ім'я В.Мологова від 27 жовтня і 7 грудня 1944 р. (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.40, 50), а також на телеграму, в якій А.Шептицький просить звільнити від призову до радянської армії студентів богословської академії і духовної семінарії (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.40).

⁴⁵ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.1. – Л.41.

⁴⁶ Там же. – Л.50.

⁴⁷ Там же. – Д.8. – Л.30, 36.

⁴⁸ Там же. – Л.36.

⁴⁹ Там же. – Оп.1. – Д.77. – Л.1.

⁵⁰ Зазначені пункти були повторені у листі на ім'я М.Хрущова від 20 квітня 1945 р., в якому до його відома доводився план боротьби з УГКЦ у Західній Україні (див.: Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу / Упор. В.Сергійчук. – К., 2001. – С.42–43). Ще 5 завдань були включені з інших розділів цього документа.

⁵¹ Повний текст документа див.: *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – С.332–336.

⁵² ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.29. – Л.70–100.

⁵³ Там же. – Л.102.

⁵⁴ Там же. – Д.129. – Л.167.

⁵⁵ Там же. – Д.80. – Л.74.

⁵⁶ *Васильєва О.Ю.* Русская православная церковь в политике Советского государства в 1943–1948 гг. – С.184.

⁵⁷ *Сергійчук В.* Документи колишніх таємних архівів про ліквідацію греко-католицької церкви у 1944–1949 рр. // Розстріляна і відроджена церква (Матеріали науково-теоретичної конференції до 55-ї річниці ліквідації УГКЦ радянським режимом). – Івано-Франківськ, 2001 – С.122–124.

⁵⁸ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.130. – Л.353.

⁵⁹ *Летц Р.* Становище греко-католицької церкви у Чехословаччині у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. ХХ ст. // Ковчег: Наук. зб. із церковної історії (Львів). – 2000. – №2. – С.183–288; *Марочій П.* Пряшівська греко-католицька єпархія: русинська чи словацька церква? // Ковчег. – 2003. – №4. – С.171–172.

⁶⁰ *Рар Г. (Ветров А.)*. Пленённая церковь: очерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР. – С.65.

⁶¹ *Боцюрків Б.* Українська греко-католицька церква і радянська держава (1930–1950). – С.185, 202.

⁶² ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.3. – Д.10. – Л.129.

⁶³ Там же. – Л.130.

⁶⁴ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг.). – С.300.

⁶⁵ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.2. – Д.10. – Л.41.

⁶⁶ Там же. – Оп.1. – Д.78. – Л.13.

⁶⁷ Там же. – Д.80. – Л.184–185.

⁶⁸ Журнал Московской патриархии. – 1946. – №9. – С.56.

⁶⁹ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.65. – Л.1–3.

⁷⁰ Там же. – Л.15.

⁷¹ Там же. – Л.29–30.

⁷² Там же. – Л.5–6.

⁷³ Там же. – Д.80. – Л.154–155.

⁷⁴ Там же. – Д.129. – Л.128.

⁷⁵ Там же. – Оп.2. – Д.65. – Л.64.

⁷⁶ Там же. – Л.57.

⁷⁷ Там же. – Л.156–157.

⁷⁸ Там же. – Л.73.

⁷⁹ Там же. – Оп.1. – Д.65. – Л.53.

⁸⁰ Там же. – Д.294. – Л.225–226.

⁸¹ Там же. – Д.78. – Л.126.

⁸² Там же. – Л.106, 109.

⁸³ Г.Карпов доповідав, що тимчасовий комітет Всесвітньої ради церков має у своєму розпорядженні значні кошти – 250 тис. фунтів стерлінгів, наданих свого часу Джоном Рокфеллером, і планується зібрати ще 3–4 млн доларів, переважно у США, для потреб постійного комітету ВРЦ (ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.80. – Л.132).

⁸⁴ ГАРФ. – Ф.6991. – Оп.1. – Д.294. – Л.82.

- ⁸⁵ Там же. – Д.149. – Л.126.
⁸⁶ Там же. – Д.294. – Л.56–58.
⁸⁷ Там же. – Л.1.
⁸⁸ Там же. – Л.25.
⁸⁹ Там же. – Л.57–58.
⁹⁰ Там же. – Д.295. – Л.76.
⁹¹ Там же. – Д.294. – Л.141.
⁹² Там же. – Л.228.
⁹³ Там же. – Л.109–110.
⁹⁴ Там же. – Д.295. – Л.19.
⁹⁵ Там же. – Л.103.
⁹⁶ Там же. – Л.63–66.
⁹⁷ Там же. – Л.72–74.

The article deals with the analysis of the events connected with the mysterious plan of the Soviet government to transform the Patriarchate of Moscow into the center of ecumenical orthodoxy and to use it in the foreign policy in the final stage of World War II and the post-war period to increase the ideological influence on the territory under its control.

В.О.Крупина*

ВЛАДА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ОЦІНЦІ ГРОМАДЯН (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – ПОЧАТОК 1950-х рр.)

Стаття присвячена оцінці населенням діяльності повоєнної влади радянської України. Зазначається, що існувало як позитивне, так і негативне ставлення до владних дій. Незважаючи на складне матеріально-побутове становище, політична оцінка влади була високою.

Переможне закінчення Другої світової війни підняло авторитет радянської форми правління, представників центральної і місцевої влади. Неймовірно зросла популярність Й.Сталіна, адже перемога неодмінно пов'язувалась з його іменем. Громадяни з оптимізмом дивились у майбутнє, оскільки найскладніші випробування, як здавалося багатьом, були позаду. Перемога у війні підтверджувала тезу про «прогресивність соціалістичного ладу» і його перевагу над капіталізмом. Тобто реформи політичного устрою були недоцільні, система продовжувала функціонувати на тих самих засадах.

Частина країни перебувала в руїні й потрібна була злагоджена, копітка праця з відбудови народногосподарського комплексу. Громадяни небезпідставно сподівалися на всебічну допомогу влади, адже сформований у роки війни духовний моноліт «влада – народ» наперед визначав віру у самовіддачу всіх без винятку. В амбівалентній суспільній свідомості гору брали позитивні тенденції.

Існували латентні сподівання на якісно нове ставлення представників влади до своїх співвітчизників. Водночас ані центральна, ані республіканська влада не змінювали пріоритетів у розбудові держави – першочерговий розвиток виробництва групи «А» і залишковий принцип підтримки групи «Б». Спекулюючи на народному ентузіазмі, компартійно-радянському керівництву певний час удавалося тримати високі темпи відбудови, проте непродумана внутрішня політика вповільнила цей процес. У міру віддалення від війни трудовий героїзм видихався.

---

* Крупина Віктор Олександрович – канд. іст. наук, наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ.

Історіографія даної проблеми обмежується вузьким колом праць. Слід погодитися з думкою російської дослідниці Є.Зубкової, що «донедавна існувала стійка історіографічна традиція, яка віддавала пріоритет історико-політологічним дослідженням. У цих працях радянська історія була представлена головним чином як результат ізольованих дій “верхів”, тоді, як умонастрої та особливості сприйняття пересічних громадян залишались в основному надбанням щоденникових спостережень, дорожніх нотаток і мемуарів»¹. Сучасні дослідники переглядають усталені стереотипи про беззастережну підтримку влади громадянами. Спробуємо у загальному вигляді розглянути оцінку населенням України діяльності державної та партійної влади й окремих її представників у період пізнього сталінізму.

Одним із перших масштабних кроків державної влади у СРСР стало проведення виборів до законодавчих органів. Проведені на початку 1946 р., на початку і наприкінці 1947 р. виборчі кампанії до Верховних Рад та органів місцевого самоврядування були логічними з огляду на їх показово-пропагандистський ефект – у повоєнній Європі вони стали першими. Однак вибори були зайвими з огляду на їх справжній зміст – безальтернативні та псевдодемократичні.

Вибори дозволяли громадянину ототожнити себе із владою, відчутти свій реальний вплив на керівництво країни. Включення людей у безпосереднє життя країни, «дотик до влади», відчуття належності до цієї сакральної сфери, а також тісні контакти із чиновниками, причетність до прийняття рішень суттєво змінювали ставлення людини до влади, її поведінку і висловлювання. «У нас влада обирається безпосередньо нами, ми нашим колективом можемо висунути в кандидати до Верховної Ради випробуваного товариша, який показав себе в боях і праці, відданого нашій Батьківщині», – гордилася робітниця Чернігівського цегельного заводу Є.Шуба².

Ажіотаж, заполітизованість і залишки повоєнного емоційного піднесення населення, надії на поліпшення життя викликали невідомі почуття захоплення заходами радянської влади. Останній вдалося створити відчуття єдності керівництва держави з народом, урочистого піднесення. «Багато радісних подій було в моєму житті, але день 9 лютого я ніколи не забуду, – говорив стахановець заводу «Трансигнал» Свешніков. – Я йшов на вибори зі своїми друзями, товаришами по роботі як на велике свято»³.

Як свідчили доповідні записки про політичний настрій населення республіки, мешканці України з активністю включились у виборчий процес. Задовго до дня виборів проводилися галасливі агітаційні кампанії, у ході яких агітатори та довірені особи кандидатів роз’яснювали виборче законодавство, звеличували радянський устрій, підкреслюючи його прогресивність, знайомили виборців із біографіями кандидатів, усіяло таврували «недемократичність» виборів у «капіталістичних країнах». Як доповідав 29 листопада 1945 р. нарком державної безпеки УРСР С.Савченко першому секретареві ЦК КП(б)У М.Хрущову, «переважна більшість міст і сіл України вибори до Верховної Ради СРСР зустрічають із великим патріотичним підйомом»⁴. Політичний порив мас виливався у висловлення безмежної довіри кандидатам у депутати, серед яких були керівники радянської держави, відомі полководці, громадські діячі.

Важливе значення мало проведення перших повоєнних виборів на початку 1946 р., не відкладаючи їх на пізніший термін. «Зараз на Заході навмисно затягують вибори, наш же уряд навпаки, цілком чітко і ясно оголосив про вибори, вони відбудуться в точно визначений термін і безумовно, будуть найдемократичнішими», – заявляв інженер Харківського заводу №75 Комаровський⁵. Проведення виборів сприймалося як свідчення єдності влади і народу, відданість ідеї демократії. Природною відповіддю трудівників було взяття підвищених зобов’язань по виробітку трудоднів та перевиконання планів.

Поряд із традиційно схвальними відгуками та активністю траплялася і реалістична оцінка або критичне ставлення до голосування. Як це не дивно, громадяни старшого покоління порівнювали виборчий процес із дореволюційними аналогами і порівняння було не на користь радянської влади. Усе ж населення досить відповідально поставилося до виборів, проявивши високу активність. Показник явки 99% і майже така ж підтримка «блоку комуністів і позапартійних», навіть попри обов'язкові у таких випадках приписки, вражали.

Зростання у роки війни політичної свідомості, що певний час по війні давалося взнаки, призводило до нечуваних для влади випадків. Так, на передвиборчих зібраннях із висунення кандидатів до місцевих рад депутатів трудящих траплялися відхилення рекомендованої владою особи – тут вибір гідних був обмеженим, а кандидати краще знайомі виборцям. Зокрема, у Сватівському районі Ворошиловградської області пропонована компартією кандидатура Н.Цимбалової при обговоренні була відхилена під приводом колаборації у роки війни⁶. Два випадки відхилення «рекомендованих» кандидатур були у Новопсковському районі тієї ж області. У Київській області було забалотовано 18 пропонованих владою кандидатів. Частково у цьому винні були вони самі. Зокрема, киянин Сушенко отримав відмову за прогули без поважних причин, а Ф.Возний з'явився на зібрання у нетверезому стані (Білоцерківський район)⁷. У Запорізькій області у 10 районах відхилено 16 «рекомендованих» кандидатур із причин «політичної недовіри» до їх ділових рис. Втрата у роки війни освічених та досвідчених управлінців призвела до заповнення відповідальних посад людьми без належних здібностей та з низькою моральною планкою. Вибору не було – параліч управління або кадровий підбір на основі реалій. Окрім причин суб'єктивного характеру (пооява на зібранні у нетверезому стані, обвинування у колабораціонізмі тощо), ці факти свідчать про високу вимогливість до представників влади, віру у важливу місію народних обранців.

Подолання повоєнної руїни й відновлення народного господарства вимагали самовідданої праці громадян, які активно включилися у відбудовчий процес. Факти свідчать, що норми виробітку перевиконувалися на 100 і більше відсотків. Водночас масштаби руйнувань не дозволяли сподіватися на швидкий позитивний ефект – потрібен був час і чіткий людиноцентристський план відродження економіки, реанімації соціальної сфери. Однак керівництво країни керувалося не лише інтересами людини-трудівника, яка на своїх плечах винесла перемогу.

Після війни завдання компартійно-радянського керівництва полягали у збереженні радянської сфери впливу у Центрально-Східній Європі, позиції активно-го протистояння зовнішній політиці капіталістичних країн у міру розгортання «холодної війни» та, власне, втриманні контролю над радянським суспільством. Тобто, місцеве керівництво було об'єктивно не у змозі забезпечити відбудову господарського комплексу, якщо основна увага центральної влади не спрямовувалася на втілення ідеї людиноцентризму. Чиновники на місцях були практично безсилі на голому ентузіазмі забезпечити швидку відбудову.

Складалася патова ситуація – трудівники працюють із самовіддачею, але позитивних якісних змін майже не бачать, хоча центральна влада впевнено про них говорить. Оскільки ж марксистсько-ленінський проект побудови соціалізму априорі не міг бути підданий сумнівам (ба більше – він підтвердив свою життєздатність під час війни), «непогрішिमими» були також Й.Сталін та інші високопосадовці, то винуватцем пробуксовування відбудови ставав той чи інший місцевий керівник. Виходило, що він або приховував справжній стан справ на місцях від керівництва, або невміло керував областю, районом, містом, селом, підприємством тощо. У повоєнній Україні був поширений політичний міф про необізнаність вищого керівництва країни/республіки з реальним становищем у провінції.

Населення щиро вірило в непоінформованість вищого державного і партійного керівництва. Повідомляючи голову Ради міністрів УРСР М.Хрущова про насильство при організації колгоспів у гірських районах Дрогобиччини, селяни наївно цікавилися: «Чи все і так діється за Вашим приказом і Вашою згодою, чи може Вас представники району обманюють?»⁸. Такий собі Мельников 20 грудня 1946 р. писав у приймальню Ради Міністрів СРСР: «Доводжу до вашого відома, що у Чернігівській області Української РСР дуже важкі обставини, зважаючи на те, що кліматичні умови були дуже погані – посуха». Змальовуючи критичний стан господарства і трагедію виживання, він чітко підсумовував: «А [я] знаю, що вам цього невідомо»⁹. «Чи знає товариш Сталін про продовольчі ускладнення наших колгоспників?», – запитували агітаторів і лекторів мешканці Кіровоградщини у ході зимової виборчої кампанії 1947 р.¹⁰ Інженер-електрик Д.Скрипник, що прибув працювати на Калуський калійний комбінат Львівської області, був вражений катастрофічним станом речей і «бездіяльністю» місцевого керівництва. У листі до керівника Комітету партійного контролю при ЦК ВКП(б) М.Шкірятова він висловлював здогад: «Ураховуючи прикордонне розташування нашої області, можна лише припустити, що Москві нічого не відомо про реальну [sic!] обстановку на місцях, бо у протилежному випадку мали б прийняти рішучі кроки і “хірургічне” втручання, щоб завчасно підготовленим, продуманим, раптовим і сильним ударом розгромити остаточно це націоналістичне підпілля»¹¹. Для контролю за діями начальства колгоспник с. Колесники Ніжинського району Чернігівської області А.Давиденко пропонував Й.Сталіну запровадити посаду таємного вповноваженого: «Потрібен із вашого середовища чоловік, який би перевіряв таємно колгоспні справи і повідомляв Вас»¹². Можна продовжувати наводити приклади подібної невіри щодо обізнаності влади, проте наведених фактів достатньо, аби говорити про їх поширення. Відкриття раніше засекречених документів засвідчує, що державне і партійне керівництво СРСР та УРСР було обізнане з реальною ситуацією на місцях¹³.

Міф про «доброту царя і лихих бояр» пронизував республіку географічно і соціально. Сумніви щодо обізнаності Й.Сталіна з тим, що відбувається, висловлювали й високоосвічені люди. «Дорого б я дав, коли б довідатись: чи знає Сталін, що на Україні вищі школи давно вже переведені на руську мову, що таким чином українська середня школа мусить також зникнути як непотрібна, безперспективна, і що се взагалі нічого спільного з ленінською національною політикою не має», – писав 5 січня 1947 р. у своєму щоденнику О.Довженко, перебуваючи у Москві¹⁴. Невпевненість у належній обізнаності вождя висловлював у квітні 1948 р. завідувач Львівським відділом Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії АН УРСР академік В.Щурат, обурюючись перенесенням Львівського відділення АН УРСР зі Львова до Києва¹⁵. Місцеві можновладці ставали головними винуватцями незадовільного становища, які нібито гальмували повоєнну відбудову.

Аналіз листів і заяв трудящих, що надходили у ЦК КП(б)У, свідчить про значну кількість скарг, анонімок, доносів тощо на дії керівників, секретарів парторганізацій, директорів установ, підприємств, фабрик, заводів та ін. Представники влади власною поведінкою спричиняли критику на свою адресу, причому деякі проступки виправдати не можна. Так, у червні 1946 р. в анонімному листі його невідомий автор інформував першого секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова про бюрократію і пияцтво у Стрийському райкомі партії Львівської області. Низький моральний рівень сільських керівників викривав мешканець с.Серафінці Вороновицького району Вінницької області, інвалід війни Ремлюга, який у жовтні 1946 р. стверджував, що «працювати в колгоспі немає ніякого сенсу тому, що там доводиться працювати на злодіїв і п'яниць»¹⁶. Колишній начальник Близнюківського районного відділу міліції (Харківська обл.) Работ звинувачував секретаря райкому партії Г.Турбая в «антипартійності», утисках

критики, підлабузництві тощо. «Ми не знаємо голів [колгоспів], які б не були п'яницями та злодіями», – писали в липні 1949 р. жителі Білогірського району Кам'янець-Подільської області першому заступникові Ради міністрів СРСР Л.Берії. У скарзі на ім'я голові Президії Верховної Ради СРСР М.Шверника свавільний метод керівництва, безпідставні звільнення, спекуляція і розбазарювання майна МТС закидалися директорові Лохвицької машинно-тракторної станції Полтавської області Ольшанському. Викликані здебільшого суб'єктивними причинами, ці аморальні вчинки та проступки, однак, накладали негативний відбиток на позитивний імідж виконавчої влади та комуністичної партії. Скарги з проханням розібратися, навести порядок і покарати винних писалися на чиновників різних рангів та сфер діяльності, випромінюючи щирі сподівання на позитивні наслідки від звернення.

На основі таких скарг і звернень громадян можна частково скласти оцінку діяльності влади. Дотримуючись вимоги Й.Сталіна «Чуйність до запитів мас, ще раз чуйність і ще раз чуйність», партійні та державні органи приділяли значну увагу зверненням громадян. Як свідчить ревізія фінансово-господарської діяльності, обліку, звітності і грошових документів в Управлінні справами ЦК КП(б)У, розгляду ним листів і скарг, у 1946 р. у секретаріат ЦК КП(б)У надійшло 49 129 листів і заяв (у т.ч. 47 931 від населення і 1198 з ЦК ВКП(б) та інших організацій), що майже у 1,5 рази більше, аніж у попередньому році. Прикметно, що майже дворазове збільшення надходжень листів (до 4–5 тис. щомісяця) припадало на другу половину 1946 р., тобто напередодні голоду, коли посилювались заходи з викачування хліба з селян. Найчастіше зверталися члени сімей військовослужбовців та інваліди війни. Одноосібним «носієм справедливості» в Україні вважався М.Хрущов – йому адресувалося 73% усіх звернень.

Аналіз змісту свідчить про домінування листів із викладом проблем матеріально-побутового характеру, їх збільшення у 1946 р. майже на 50%. Так, кількість прохань надати житлову площу зросла до 8764 (на 60%), до 8538 (на 80%) збільшилася кількість прохачів матеріальної допомоги. Майже у 4 рази частіше (3675 звернень) люди просили посприяти у працевлаштуванні. На 90% зросла кількість листів «компрометуючого характеру» на тих чи інших осіб, проте у загальному вимірі – 2992 – вони становили лише 6%.

Як свідчить практика, близько половини таких звернень розглядалось у ЦК КП(б)У, решта переправлялись в обласні та районні радянські й господарські установи. Таким чином, одразу досягалось дві мети: по-перше, відповідальність за їх розгляд покладалась на місцеву владу; по-друге, так місцевим владомощам де-факто дозволялось провчити деяких скаржників і відбити в них звичку шукати справедливості. Як заявляв у грудні 1946 р. колгоспник Верхньо-Тепловського району Ворошиловградської області К.Петров: «[...] Можна було б поскаржитись у Київ чи Москву, але наша скарга не дійде до вищих органів, а потім не знайдеш собі місця, місцеве начальство зживе зі світу»¹⁷. «Ти думав, що тов. Хрущов приїде розбирати твою заяву. Куди б ти не писав, до нас пришлють і ми будемо розбирати», – запевняв перший секретар Тарутинського райкому КП(б)У Ізмаїльської області Козлов свого підлеглого, завідувача відділу пропаганди й агітації Ю.Ніщету, який написав 6 скарг на керівника¹⁸. Центральна влада залишалась арбітром у суперечках місцевих чиновників і населення.

У регіональному вимірі скарги також торкалися переважно матеріально-побутової сфери, де становище було скрутним. Так, у 1948 р. до Чернігівського обкому КП(б)У надійшло 3468 скарг і заяв. Станом на 10 січня 1949 р. було розглянуто 94%. Найбільше невіршених скарг (36) перебували на обліку у сільськогосподарському відділі обкому¹⁹. Ще більше невіршених питань було зафіксовано в підсумковому акті ревізії Ворошиловградського обкому КП(б)У. Із 1253 скарг і листів, що надійшли у 1-му кварталі 1952 р., на 1 квітня невіршеними залиша-

лось 18%. Недосконала статистика не дає повного уявлення про тематичне наповнення цих звернень, проте наявні дані вказують на домінування звернень у відділи важкої промисловості (167), адміністративний (153), сільськогосподарський (89)²⁰. Природно, що в індустріальному Донбасі найбільше звернень надходило до того відділу, профіль якого домінував у народному господарстві області. У масштабах усєї країни, як указує Є.Зубкова, у 1945 р. канцелярією приймальної Верховної Ради СРСР було зареєстровано 208,2 тис. листів, тоді, як у 1951 р. – 240,7 тис. Тематично передували трудові питання, клопотання військовослужбовців, прохання про скасування адміністративного заслання, матеріально-побутові питання²¹. Щороку близько 3–4 тис. осіб добивались особистого прийому в голови Президії Верховної Ради СРСР М.Шверника²². Порівняно небагато листів торкалися «колгоспного питання». Очевидно, селяни віддавали перевагу зверненням до Ради у справах колгоспів, куди у 1947 р. надійшло понад 40 тис. листів і 126 тис. листів за 1947–1952 рр.²³

Як указує російський дослідник І.Волков, «уявлення про те, що село перших повоєнних років було skute страхом і мовчало, сильно перебільшене. Село скаржилося, нерідко добиваючись виконання своїх вимог»²⁴. Справедливості шукали не лише селяни. Підтвердження викладених у листах та анонімках фактів у результаті перевірки зустрічаємо не часто, проте воно мало місце. Так, результативним виявилось звернення до секретаря ЦК КП(б)У М.Хрущова з приводу низького наукового рівня і привласнення авторства чужої брошури міністром охорони здоров'я УРСР І.Кононенко, якого у березні 1947 р. було звільнено з роботи²⁵. Підтвердився анонімний лист зі звинуваченням першого секретаря Знамянського райкому КП(б)У Кіровоградської області Г.Чернишова у спекуляції житлом²⁶. За результатами розгляду анонімного листа у 1949 р. було знято з роботи голову виконкому Житомирської міської ради депутатів трудящих Лавренова, обвинуваченого у спекуляціях та розкраданні коштів²⁷. Були виявлені факти інтимних стосунків зі своїми студентками директора Нікопольського вчительського інституту П.Гаркуші-Омельченка²⁸. Після перевірки скарги позбувся посади завідувач Полтавського обласного відділу культпросвітустанов Н.Никифоров, якому інкримінувалося «адміністрування», грубощі у поводженні з підлеглими, пияцтво на роботі²⁹. Подібні приклади можна наводити далі, проте встановити показник ефективності скарг і звернень неможливо.

Зрештою, навіть газета «Радянська Україна» у рубриках «Слідами неопублікованих листів» та «Листи наших читачів» повідомляла про вади у роботі тих чи інших керівників, очищення влади від недостойних осіб. Головний бухгалтер Чернігівського облсільбудтресту викривав безгосподарність і непрозору фінансову політику свого керівництва, за бездіяльність критикували начальника Республіканського управління транспортного освоєння малих річок, Дніпропетровській раді профспілок закидалися формалізм, критично оцінювалася робота директора Харківського моторемонтного заводу та начальників відділів Харківського тракторного заводу³⁰.

Безумовно, необхідно враховувати складнощі при використанні кількості скарг як індикатора оцінки влади. Ми свідомі того, що у даному випадку наявна як пряма, так і обернена пропорційність співвідношення кількості звернень та оцінки діяльності влади. Тобто, велика кількість скарг може бути свідченням віри населення у здатність влади дієво реагувати на звернення або ж указувати на значний розмах протиправної поведінки чиновництва чи його бездіяльність. І навпаки – відсутність скарг не означає задовільного стану справ у провінції, можливо, населення просто не довіряло владі. Судячи з наявної статистики, домінували скарги матеріально-побутового характеру, прохання допомогти у працевлаштуванні, що підкреслює важке становище у цій сфері. З іншого боку, наприкінці 1940-х рр. почалася нова хвиля репресій, хоч і менша за розмахом порівняно із

довоєнними. Крім того, населення пам'ятало про терор 1930-х рр., що також стримувало від бажання скаржитися на представників влади.

Проаналізувавши практику роботи з листами і зверненнями громадян у приймальні Президії Верховної Ради СРСР, російська дослідниця Є.Зубкова зазначає, що ця робота була спрямована на створення ілюзії у громадян про велику увагу органів влади до голосу «маленької людини»³¹. «Сигнали з місць» у центральні органи були важливим інструментом сакралізації центральної влади.

Закономірною була оцінка місця чиновників у виробництві та житті громадян, яку навесні 1947 р. дав інженер «Сталінвуглепроекту» Л.Бобров: «Якщо місто Сталіно представити однією сім'єю, то у ньому на одного працівника, що виробляє матеріальні цінності, припадає 10 нероб – працівників обльвиконкому, обкому партії, комсомольських організацій і профспілкових комітетів та ін., усі вони не виробляють нічого, а їдять у 5 разів більше тих людей, які добувають вугілля і хліб. І таке становище по всій країні»³². Подібні негативні оцінки не були чимось винятковим у тогочасному повсякденні. Вони були поширеними і відображали процес корозії влади, що пронизував окремі ланки керівництва на місцях.

Важкі повоєнні роки позначалися високим рівнем злочинності, хабарництва, падінням загального рівня культури та моралі. Ці тенденції не оминули і членів компартії та партійну номенклатуру, хоч як влада не намагалася підтримувати імідж самовідданості партійців. У секретній інформації, в якій узагальнювалися дані про виключення з партії по СРСР, зазначалося, що з усіх виключених 42,2% позбулися партквитка за службові порушення (підкуп, хабарництво, крадіжки, моральний розклад), причому це здебільшого керівні працівники³³.

Окреме місце у кадровій політиці та сприйнятті населенням діяльності влади посідав західноукраїнський регіон. Короткочасне знайомство з радянським режимом напередодні німецько-радянської війни обумовило низьку підтримку «нової старої влади» у другій половині 1940-х рр. Об'єктивні труднощі полягали в гострій нестачі лояльних, водночас ділових місцевих кадрів. Низьким був рівень членства у партії місцевих уродженців, а, отже, їх представництво в органах влади. Так, на серпень 1949 р. із загальної кількості 8364 посад номенклатури обкомів КП(б)У у західних областях України з місцевого населення працювало лише 1224 особи (або 14,6%). В об'єднанні «Укрнафта» (Дрогобич) серед керівного складу не було жодного місцевого працівника. За 1948 р. і три місяці 1949 р. Коршівський райком КП(б)У Станіславської та Новоград-Волинський райком Дрогобицької областей прийняли в партію лише по 2 особи³⁴. Із 294 працівників номенклатури Сталінського райкому КП(б)У міста Чернівці у 1953 р. місцевих було лише 13 осіб, в апараті райкому місцеві кадри були відсутні взагалі, а в апараті райвиконкому і райкому комсомолу – лише по 1 особі³⁵. Новоприбулі зі сходу України та СРСР працівники, загалом необізнані з місцевими умовами та не володіючи мовою, спричиняли саботаж і неприйняття їхніх дій, а, отже, і негативну оцінку влади.

Для багатьох місцевих жителів була очевидно відчуженість від місцевих проблем надісланих сюди партійних і державних чиновників. Контраст був особливо помітним для самих новоприбулих на захід республіки, хто не втратив відчуття критичності. Як писав у квітні 1948 р. секретареві ЦК ВКП(б) А.Жданову анонім, що сховався за підписом «Старий комуніст», західноукраїнське населення сприймало радянську владу як чуже через відсутність місцевих уродженців у депутатському корпусі Верховних Рад СРСР і УРСР, у місцевому радянському апараті, засилля євреїв у торговельних організаціях. Поодиноким явищем була праця уродженців Західної України і в партійних органах, переважно на посадах інструкторів. Звертав увагу анонімний дописувач на кадрову політику у вищих навчальних закладах, насаджуваному тут хабарництві, непотизмі тощо. Лист під-

сумовувався словами: «Недивно робітники кажуть, що наші керівники мало відрізняються від буржуїв»³⁶.

Не могло покращити імідж радянської влади на новоприєднаних українських землях насадження колгоспної системи, що проводилося насильницькими методами. Образ радянської влади як брутальної, антинародної підтверджували масові депортації родин членів ОУН і УПА. Влада асоціювалась із силою, що не рахується з настроями населення для вирішення державних завдань. На території Лівобережної та Наддніпрянської України політична й економічна соціалізація «аполітичного» населення здійснювалася за допомогою указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя». Окрім колгоспників, які не виробили мінімуму трудовнів, указ прямо стосувався селян – не членів колгоспів, які вели «паразитичний спосіб життя». Результатом його застосування за майже 10 місяців стало виселення з 16 областей України (на західноукраїнські землі дія указу не поширювалася – *В.К.*) 8713 осіб, у тому числі з Кам'янець-Подільської – 2203, Одеської – 939, Вінницької – 818 осіб. Із ними виїхало понад 3 тис. членів сімей³⁷. Це підвищило «трудова активність» частини селян, принісши дивіденди владі в оцінці «слухняних» колгоспників.

Суперечливі оцінки діяльності влади були у фінансово-економічній сфері. Перші повоєнні роки позначилися спробами держави навести лад у монетарній сфері. Пріоритет державних інтересів над цінністю людського життя призвів до зняття у вересні 1946 р. з пайкового постачання трохи менше 3 млн селян, у містах і робітничих селищах – 742 тис. осіб. У грудні 1947 р. було скасоване карткове постачання, а також проведено грошову реформу. Остання мала конфіскаційний характер і проводилася в основному за рахунок простих громадян. Чутки про реформу не залишали сумнівів – вона відбуватиметься в інтересах держави, а не мільйонів трударів. Це призводило до підвищеного купівельного ажіотажу, скуповування населенням найрізноманітніших товарів у магазинах, багато з яких до того не мали попиту. Окрім реформи, влада викачувала кошти з населення за допомогою щорічних позик у кількості рублів на сім'ю, які мали примусовий характер.

Єдиним заходом влади у фінансовій сфері, який викликав схвалення, було щорічне зниження цін наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. Акція, розрекламована як «чистий збиток для державного бюджету і чистий виграш для населення», принесла владі стійкі пропагандистські дивіденди, що до сьогодні яскраво згадуються очевидцями подій.

Складне становище в республіці децю підсолонджувалося пропагандою, повідомленнями у засобах масової інформації про становище у капіталістичних країнах. Якщо у СРСР відбувався процес «неухильного піднесення культурного і матеріального рівня трудящих», то «у країнах капіталу – дальше зубожіння мас, дальший занепад культури, дальший ріст мільйонних армій безробітних», «ширився страйковий рух», відбувалися урядові кризи.

Населення не могло повністю довіряти владі. Рафінована пропаганда і засоби масової інформації надто у світлих барвах подавали тогочасне життя і перспективи відбудови, що різко контрастувало з діями місцевих очільників і доволі повільним поліпшенням матеріально-побутового становища мільйонів осіб. Коли після відомої фултонської промови У.Черчилля у побуті знову залунало слово «війна», під впливом суспільних настроїв та непоінформованості іноді траплялися випадки паніки, коли громадяни масово скуповували товари першої необхідності. Населення не могло допустити повторення «раптового» нападу на свою Батьківщину, тож із максимальною підозрою сприймало навіть найменші натяки на ймовірність війни. Особливо напруженою виявилась друга половина 1947 р. Чутки про початок бойових дій між радянською армією та США, Великобритана-

нією й Туреччиною мусувалися у Полтавській, Одеській, Кіровоградській, Миколаївській, Кам'янець-Подільській та інших областях УРСР³⁸. Навіть заповнення Й.Сталіна («ворога буде розбито») не змогли повністю заспокоїти громадян, які не довіряли владі, розуміючи, що за екстремальної ситуації вона навряд чи дбатиме про їх інтереси.

Складними залишалися матеріально-побутові умови життя селян. До кінця 1940-х рр. тисячі осіб проживали у землянках, у незадовільних умовах працювали робітники. Як слушно зазначає українська дослідниця О.Янковська, «практичними діями органи влади і місцевого самоуправління не просто не сприяли нормалізації цих (матеріально-побутових – *В.К.*) умов, але щораз користалися селом, як найостаннішим ресурсом для підтримки державного організму, фактично силуючи селянство залишатися суспільним аутсайдером. Таке ставлення до найжиттєвіших проблем селян породжувало в них безнадію, песимізм і зневіру у покращення життя»³⁹.

Економічна політика держави, спрямована на зміцнення військово-промислового потенціалу СРСР, здійснювалася коштом населення і перш за все селян. Форсовані темпи «відбудови» сільського господарства спричинили голод 1946–1947 рр. Не вдаючись до аналізу всіх подробиць цієї трагедії, звернімо увагу на два моменти. По-перше, під час голоду в Київській, Кіровоградській та інших областях траплялися випадки вбивств сільських активістів, голів колгоспів, чиновників, які уособлювали державну владу, були виконавцями політики викачування хліба з українського села. По-друге, доведені до відчаю громадяни іноді висловлювалися за нову війну, яка б покінчила з цією «антинародною владою». «До яких пір ми будемо страждати, трохи зібрали хліба і то держава забирає, – обурювався у вересні 1947 р. колгоспник Новоодеського району Миколаївської області Колбасов. – При німцях і то ми хліб їли, а тепер голодуємо, хоча б скоріше війна, тоді буде краще»⁴⁰. Колгоспник Березнегуватського району Миколаївської області І.Цимбалістий у жовтні 1947 р. прямо висловлювався за зміну влади: «Я б навіть хотів війни тому, що немає порядку ніякого»⁴¹. Незбалансована економічна політика компартійно-радянського керівництва спричиняла невдоволення населення і критичну оцінку радянської системи загалом. Радикальні висловлювання про нову війну зустрічаємо не часто, але вони свідчили про великі розбіжності між очікуваннями населення і діями влади.

На цих та інших прикладах можна констатувати певне невдоволення діяльністю радянської влади, проте до відкритих проявів публічної опозиції та внутріполітичного протистояння справа не дійшла. Аналізуючи шанси потенційних опозиціонерів на успіх, російська дослідниця Є.Зубкова визначає перші повоєнні роки як «не найсприятливіший час для втілення ідей, так чи інакше спрямованих проти існуючої влади». Вона пояснює це вітчизняним, визвольним характером війни, що призвів до єдності влади і суспільства; психологічним перенапруженням і прагненням миру будь-якою ціною; відсутністю проміжної ланки між настроями і діями проти режиму⁴².

Початок «відлиги» пробудив надії на зміни суспільно-політичного життя. Критикуючи сталінські порядки та його оточення, громадяни торкалися і діяльності українського радянського керівництва, викриваючи стиль життя номенклатури. «Дозвіл» критикувати «культ особи» подекуди призводив до критики не лише Й.Сталіна, але й республіканської верхівки. Зокрема, на закритих партійних зборах Київського педагогічного інституту іноземних мов член партбюро Щербина заявив: «Культ особи розповсюдився на всіх керівних працівників, у тому числі і секретарів райкомів, міськкомів та обкомів. Вони відгороджені від народу охороною в декілька чоловік. Одержують не тільки заробітну плату, а і «платню» в конверті, кількістю в багато разів більшу, ніж зарплата, але за яку членських внесків і податків не платять. Вони одержують продукти по заготі-

вельним цінам. Користуються особливими майстернями. Безкоштовно відвідують театри не лише самі, але і їх дружини, які, як правило, не працюють і мають хатніх робітниць. Усі вони мають дачі, оточені забороненою зоною, на охорону яких витрачаються великі кошти. У товариша Кириченка (у 1953–1957 рр. О.Кириченко був першим секретарем ЦК КПУ – В.К.) охорона більша, ніж була у царя. Діти цих привілейованих людей не мають ні у чому відмовлення і цілком ясно, у них виховується барське ставлення до оточуючих»⁴³. Звернімо увагу, що спосіб життя і рівень забезпечення партійного керівництва критикував член партбюро одного з київських вищих навчальних закладів, що дає багато інформації для роздумів.

Перш за все, треба відзначити, що член партбюро Щербина навряд чи був повною мірою обізнаний зі справжнім станом матеріального забезпечення вищого партійного керівництва, проте демонстрував певні знання про побутове життя партноменклатури. Тобто інформація про привілеї, пільги та першорядне обслуговування цієї категорії осіб була поширеною у вузьких партійних колах та суспільстві, проте не кожен мав сміливість оприлюднити її на партійних зібраннях. По-друге, вияв обурення рядових членів партії, очевидно, мав під собою реальні підстави, оскільки партійне керівництво вело публічний «нескромний» спосіб життя. Після війни тривало відмежування представників влади від основної маси населення, номенклатура дедалі більше перетворювалася на окремий соціальний прошарок.

Таким чином, оцінка населенням УРСР республіканської влади мала подвійний характер. З одного боку, переможне закінчення війни та піднесення авторитету компартійно-радянського керівництва, гучні заяви про щасливе «життя-казку» та породжені ними надії. На користь позитивного іміджу партії і державної влади були «демократичні вибори», скасування карткової системи, щорічні зниження цін та приваблива риторика, якою супроводжувалися ці події.

Належний ідеологічний супровід мали і «непопулярні» заходи повоєнної влади, як-от вилучення запасів хліба і голод 1946–1947 рр., грошова реформа, примусова економічна соціалізація тисяч мешканців. Питання міжнародно-політичного характеру у ході розгортання «холодної війни» обумовили відновлення довоєнних консервативних тенденцій, що призвели до посилення цензури, втручання влади у суспільне й особисте життя громадян. Останні кроки були значно ближчими до повсякденного життя мільйонів громадян, їх негативний ефект відчувався прямо, а не опосередковано.

Авторитет Й.Сталіна та інших лідерів СРСР, що зріс, автоматично робив їх безгрішними, покладав відповідальність і негатив за скрутне становище на місцях на низові ланки влади. Міф про непоінформованість вищого керівництва щодо реального стану на місцях свідчить про сприйняття влади на двох рівнях – вищому (Й.Сталін, кремлівське і вище українське керівництво) та нижчому (влада районного, сільського, вибірково обласного масштабу). Перша була напівсвященою, тоді, як на другу покладалася відповідальність за повільну відбудову. Даний міф був вигідний Кремлю, оскільки заохочував «сигнали» з місць у «центр», перетворюючи місцевих відповідальних посадовців на першопричину негараздів.

Центральна влада більше переймалася становищем країни у повоєнному світі. Невдоволення населення неналежною увагою партії та уряду до сфери споживання і повсякденного життя громадян рано чи пізно мало виплеснутись назовні. Таким громовидом згодом і став Й.Сталін, «культ особи» якого з подачі М.Хрущова був оголошений причиною багатьох труднощів СРСР у минулому, що дозволило зберегти імідж компартійно-державного керівництва.

¹ *Зубкова Е.Ю.* Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. – Москва, 2000. – С.5.

- ² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1424. – Арк.3.
- ³ Радянська Україна. – 1947. – 12 лютого.
- ⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр.1424. – Арк.1.
- ⁵ Там само. – Арк.2.
- ⁶ Там само. – Оп.70. – Спр.1048. – Арк.23.
- ⁷ Там само. – Арк.312.
- ⁸ Там само. – Оп.41. – Спр.45. – Арк.37.
- ⁹ Советская жизнь. 1945–1953 / Сост. Е.Ю.Зубкова, Л.П.Кошелева, Г.А.Кузнецова, Л.А.Роговая. – Москва, 2003. – С.154.
- ¹⁰ Там же. – С.27.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.41. – Арк.30.
- ¹² «Вырабатываем хлеб и сидим без хлеба». Письма колхозников И.В.Сталину // Источник. – 1997. – №1. – С.151.
- ¹³ Див. зб. док. і мат.: Голод в Україні 1946–1947: Док. і мат. – К.; Нью-Йорк, 1996. – 375 с.; *Сергійчук В.І.* Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові док. і мат. – К., 1998. – 944 с.; Советская жизнь. 1945–1953. – Москва, 2003. – 720 с. та ін.
- ¹⁴ *Довженко О.* Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1955). – К., 2001. – С.409.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.5073. – Арк.24.
- ¹⁶ Голод в Україні 1946–1947: Док. і мат. – С.112.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2836. – Арк.96.
- ¹⁸ Там само. – Оп.41. – Спр.11. – Арк.22.
- ¹⁹ Там само. – Оп.96. – Спр.136. – Арк.20–21.
- ²⁰ Там само. – Оп.24. – Спр.1842. – Арк.58–61.
- ²¹ *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.154.
- ²² Там же. – С.156.
- ²³ *Волков И.М.* Деревня в 1945–1953 гг. в новейших исследованиях историков (конец 1980-х – 1990-е гг.) // Отечественная история. – 2000. – №6. – С.120.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.29. – Арк.27–32.
- ²⁶ Там само. – Спр.63. – Арк.3.
- ²⁷ Там само. – Арк.46.
- ²⁸ Там само. – Арк.86.
- ²⁹ Там само. – Спр.76. – Арк.3.
- ³⁰ Радянська Україна. – 1947. – 26 липня, 29 серпня; 1951. – 5 січня; Соціалістична Харківщина. – 1953. – 3 квітня, 19 квітня та ін.
- ³¹ *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.160.
- ³² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4978. – Арк.2.
- ³³ *Романовский М.В.* Лики сталинизма. – Москва, 1995. – С.18–19.
- ³⁴ *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Л., 2003. – С.499–502.
- ³⁵ *Бажан О.Г.* Радянська західних областей України в другій половині 1940-х – початку 1950-х рр.: наслідки у національно-культурній сфері // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. на пошану професора П.П.Гудзенка. – Вип.12. – К., 2007. – С.349.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.41. – Спр.44. – Арк.91–95.
- ³⁷ Там само. – Оп.23. – Спр.5716. – Арк.2; *Даниленко В.* Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.9. – К., 2005. – С.6; Україна: хроніка ХХ ст.: Довідкове видання: Роки 1946–1960. – Ч.1: 1946–1952. – К., 2005. – С.109.
- ³⁸ Советская жизнь. 1945–1953. – С.40; ЦДАГО України. – Ф.1 – Оп.23. – Спр.4577. – Арк.10, 52, 64, 71, 82.
- ³⁹ *Янковська О.* Матеріально-побутове становище сільського населення України в повоєнний період: земельні питання, житло, праця // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.11. – К., 2007. – С.397.
- ⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4557. – Арк.41.
- ⁴¹ Там само. – Арк.71.
- ⁴² *Зубкова Е.Ю.* Указ. соч. – С.31–32.

⁴³ *Бажан О.Г.* XX з'їзд КПРС: сприйняття та реакція населення України // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки: Матеріали круглого столу. – К., 2006. – С.114.

The article is devoted to the estimation of soviet Ukraine post-war government by population. There were positive and negative attitude to the state policy. Though economic position was difficult the political mark of soviet government was high.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Г.В.Папакін *

ВИКОРИСТАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛ В АРХЕОГРАФІЧНИХ ПУБЛІКАЦІЯХ: СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ ТА НАУКОВІ ПРОБЛЕМИ (РОЗДУМИ АРХІВОЗНАВЦЯ)

У статті розглядаються сучасні суспільні виклики у царині використання історичних джерел в археографічних публікаціях, наголошується на необхідності з метою відповіді на них розробити нові правила публікації історичних пам'яток, містяться пропозиції стосовно змісту і характеру згаданого офіційного документа, який повинен пройти затвердження президією НАНУ і бути рекомендованим усім академічним установам.

Публікація історичних джерел здавна є невід'ємною частиною історичного наукового процесу, адже саме за рахунок таких публікацій створюється його могутнє підґрунтя. Спираючись на оприлюднені джерела, історична наука розвивається, претендуючи на розкриття всебічної об'єктивної картини минулого. Тому легко пояснити потяг значного числа науковців до публікації окремих історичних та історіографічних пам'яток, тематичних збірників документів. Серед видавців і упорядників документальних збірок можна назвати, крім спеціалізованого Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, який, зі зрозумілих причин, дає основну частку археографічної продукції в Україні, такі академічні установи: Інститут історії України, Інститут політології та етносоціальних досліджень ім. І.Ф.Кураса, Інститут держави і права ім. В.М.Жорецького, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського; Інститут української мови, Інститут європейських досліджень, Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника та ін.¹ Таким чином, без перебільшення можна стверджувати, що підготовкою публікацій історичних пам'яток займаються практично всі академічні інститути гуманітарного профілю: історичного, політологічного, юридичного, літературознавчого, мовознавчого тощо. У кожного з них свій підхід до історичних джерел, свої критерії відбору їх до друку і передавання тексту. Іноді вони не збігаються: адже те, що надзвичайно важливо для дослідника мови, є дру-

* Папакін Георгій Володимирович – д-р іст. наук, начальник архівного відділу Українського інституту національної пам'яті, провід. наук. співроб. відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАНУ.

горядним для історика чи правознавця. Прикладом може слугувати публікація творчої спадщини М.П.Василенка, здійснена фахівцями-юристами: до історичної частини видання увійшли численні статті вченого до тогочасних енциклопедичних словників, що зі зрозумілих причин носять здебільшого не дослідницький, а довідковий характер. Натомість туди не потрапили ґрунтовні джерелознавчі студії М.П.Василенка, зокрема, його публікації матеріалів генеральних слідств про маєтності Гадяцького, Київського, Ніжинського, Чернігівського полків 1729–1730 рр.² Мабуть, вони не видалися упорядникам гідними для включення у публікацію сукупної творчої спадщини вченого.

Очевидним фактом сьогодні є увага не тільки професійних істориків до питань введення таких джерел до суспільного обігу. Широка громадськість також демонструє прагнення торкнутися до джерел, причому не в професійно інтерпретованому (цитованому, розтлумаченому), а первісному їх вигляді. Упродовж останніх двох десятиліть численні університетські та інші навчальні й науково-дослідні центри, громадські організації, фонди різноманітного гуманітарного спрямування повсюдно й енергійно займаються оприлюдненням писемних джерел і пам'яток у різних формах, постійно нарощуючи сукупний археографічний продукт. Можна стверджувати, що кількість виданих за цей час збірників документів та інших публікацій пам'яток співмірна із загальним числом таких публікацій, здійснених упродовж усього ХХ ст. Усе це породило таке явище, як аматорські чи напіваматорські видання джерел, які іноді здатні навіть спотворити справжній зміст пам'ятки, або ж не розкрити його всебічно. Як правило, у таких випадках питання критики історичних джерел як основної частини підготовки публікації просто не виникають, адже публікатори-аматори навіть не підозрюють про необхідність зважувати на автентичність джерела, перевіряти достовірність відтвореної ним інформації. У науковців-археографів за сучасних умов практично відсутні можливості у будь-який спосіб контролювати, чи бодай впливати на всі публікації історичних джерел, що здійснюються науковими осередками, закладами, окремими установами або ж ентузіастами-аматорами.

Прикладом такого стихійного едиційного процесу може служити публікація славнозвісної Бендерської конституції 1710 р. («Пакти й Конституції законів і вольностей Запорозького війська...», Конституція Пилипа Орлика). Як відомо, до нас вона дійшла у двох копіях: латиною та староукраїнською, що не є повністю автентичними, але й не містять суттєвих розбіжностей. Зберігаються вони відповідно у Національному архіві Швеції та Російському державному архіві давніх актів. Перша публікація з латинського варіанту була здійснена 1847 р. у «Чтениях в Обществе истории и древностей российских»³; українська версія була опублікована там само 1859 р. За часів незалежності переклад конституції сучасною українською мовою був кілька разів оприлюднений у журнальній періодиці (популярній та науковій) та на різних веб-сайтах (від офіційного сайту Верховної Ради України, Конституційного суду до інформаційних сайтів); існує й окреме його видання⁴. Але дійсно академічної публікації паралельних текстів латиною та староукраїнською, із науковими коментарями та критичним порівняльним аналізом поки немає, хоча підґрунтя для здійснення такого видавничого проекту створено після передання в Україну шведською стороною якісної електронної копії першої української конституції.

Реальним чинником сучасного політичного життя є також боротьба навколо трактування тих або інших подій історії України й сусідніх держав, що дуже загострилася останнім часом навіть на міжнародному рівні. В основі своєї вона є наслідком опублікування/неопублікування історичних джерел певної дражливої тематики, тому можна навіть говорити про певний «археографічний двобій» між Україною та її північно-східним сусідом, в якому активно використовуються збірники документів, насамперед із проблем українського визвольного руху 1930–

1940-х рр. та Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Про це свідчить активне залучення до оприлюднення архівних документів таких державних органів, засадниче далеких від публікації пам'яток, як Міністерство закордонних справ Російської Федерації, Федеральна служба безпеки Росії. Так, оприлюднені на веб-сайті МЗС Російської Федерації архівні документи Федеральної служби безпеки Росії та Державного архіву Російської Федерації про боротьбу з українським національним рухом під час Другої світової війни та в перші роки по ній, на погляд російських можновладців, мають переконувати у «колабораціонізмі» ОУН та УПА⁵. Російська сторона так само вважає своє видання документів, присвячене голоду 1930-х рр. у СРСР і виставлене на тому ж сайті МЗС РФ, переконливим аргументом у спростуванні геноцидного щодо українського народу характеру дій офіційного Кремля упродовж 1932–1933 рр.⁶

Не залишаються осторонь цього процесу наші вітчизняні інституції: Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України та ін., що розміщують на своїх сайтах електронні копії та переліки архівних документів. Варто підкреслити, що Служба безпеки України (її галузевий Державний архів, зокрема) уже посіла помітне місце серед публікаторів архівних документів завдяки значному археографічному доробку останніх років: спільній українсько-польській видавничій серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст. (невідомі документи з архівів спеціальних служб)», що триває (уже видано 7 томів), численним збірникам документів про Голодомор 1932–1933 рр.⁷, період нацистської окупації⁸, видатних діячів України⁹, репресії стосовно Української повстанчої армії та її командира у 1940–1950-х рр.¹⁰, національних меншин¹¹, української церкви¹² тощо.

Іншим суспільним викликом у цій царині є без перебільшення революційні процеси у підходах до публікації джерел, що створюються завдяки новітнім інформаційним технологіям. Вони надають можливості здійснення електронних публікацій (на дисках та інших носіях), розміщення у всесвітній мережі Інтернет не лише інформації про джерела, їх вмісту, але й цифрові копії самих джерел практично будь-якого формату: від загального вигляду оригіналу до найдокладнішого відтворення кожного рядка оригіналу, його матеріалу, носія інформації тощо. За свідченням науковців, кількість оприлюднених в Інтернеті пам'яток сягає вже кількох десятків мільйонів одиниць¹³. Навіть існує технічна можливість розміщення віртуального об'ємного зображення кожної пам'ятки. Не зайвим буде підкреслити, що все це заскочило істориків та археографів зненацька, вони виявилися ані в науковому, ані в методологічному аспектах не готовими до таких процесів.

Проте не тільки суспільні виклики відбиваються на загальному станові едичійної роботи в Україні, який важко визнати задовільним. Змушені констатувати і те, що більшість збірників документів та інші публікації історичних пам'яток, здійснені установами НАН України упродовж останніх 20 років, є публікаціями переважно науково-популярного, або змішаного (еклектичного) типу, усталеного ще за радянських часів із метою обґрунтування втручання у текст джерела. Повноцінними академічними документальними виданнями серед них можна вважати лише незначну кількість, причому всі вони є публікаціями пам'яток XV–XVIII ст., тобто доби середньовіччя та ранньомодерної епохи¹⁴. Зрозуміло, що така популяризація, з одного боку, полегшує сприйняття змісту історичних джерел широкою громадськістю й опрацювання документів самим упорядником; проте з іншого – істотним чином знижує наукову вагу і вартість видання саме як публікації первинного джерела. Адже оприлюднення історичної пам'ятки – це наукова і суспільна подія, що здійснюється, по суті, лише один раз, і тому рівною мірою має задовольнити всіх – від пересічного читача до вузького спеціаліста.

Не можна не зважувати і на загальний стан наукової думки щодо використання історичних пам'яток у публікаціях, який в Україні, безперечно, відстає від

світової, насамперед, від дуже близької до нас за археографічною традицією Росії. Обмірковуючи нові вимоги про оприлюднення ретроспективної документної інформації, нещодавно відомий російський археограф, член-кореспондент РАН В.П.Козлов запропонував здійснити низку реформ у цій царині, зокрема, осучаснити основний понятійний апарат науки. На його думку, потрібно замінити її усталені терміни: науково-довідковий апарат та археографічне оформлення – на «конвой», пошукові засоби – на «сигнальну систему», пошук документів – на «вертикальне та горизонтальне зондування», а відбір – на «фільтрацію»; вводить він і абсолютно новий археографічний термін – «збудження (возбуждение) документа». В.Козлов намагається запровадити і нову типологію археографічних видань: оперативна публікація (документів, які ще не втратили своєї службової функції) та публікація історичного джерела; за способами публікації він виділяє друкарські, факсимільні та технотронні (на електронних носіях) видання; за ступенем використання документів – автономну та системну публікації; за конфігурацією – високодокументальні (які забезпечують максимальну повноту віддзеркалення подій) та низькодокументальні (відбивають лише окремі сторони процесів, фактів)¹⁵. Хоча більшість російських істориків та археографів не поспішила погоджуватися з ним, змістовна дискусія з основоположних проблем сучасної російської археографії відбулася. Але українська наукова думка поки що взагалі не відгукнулася на новації відомого російського археографа, хоча б у формі рецензії на його останню книгу. Про висунення якихось власних пропозицій щодо оновлення археографічного багажу XIX ст., який ми в той або інший спосіб досі використовуємо, поки що взагалі не йдеться.

На жаль, іноді питання політичної чи історичної доцільності публікації переважають над вимогами науково-критичного опрацювання джерел навіть у поважних учених, як зазначалося у рецензії К.Бондаренка на збірник «Десять буремних років», що був підготовлений київським професором В.Сергійчуком: «...це збірник документів без їх належного археографічного опрацювання. В.Сергійчук подає документи, методично виймаючи їх з архівних тек, не роблячи певних необхідних пояснень. Відомо, що сам по собі документ ще нічого не означає – для непосвяченого читача (а з історією ОУН в Україні ознайомлений незначний відсоток населення) потрібні відповідні пояснення. Навіть коли документ є надзвичайно «вбивчим» і «сенсаційним» – це не звільняє упорядника від обов'язку подати його належним чином»¹⁶. Правда, сам Бондаренко чомусь вважає, що краще місце для пояснень – «у розлогій передмові», хоча археографічна практика давно вже довела доцільність їх уміщення у довідковому апараті (примітках, коментарях тощо). Із такою суворою оцінкою, однак, варто погодитися, але додамо, що не тільки коментарі чи пояснення важливі для справжньої наукової публікації. Надзвичайно важливою частиною публікації пам'ятки є також зіставлення самого джерела з об'єктивними історичними фактами. Надто це стосується таких специфічних джерел, як щоденники, спогади, особисті папери політичних, громадських та культурних діячів¹⁷. Із притаманною професійному літераторові образністю і, мабуть, надмірною категоричністю вималював характерні для такого виду джерел особливості В.Винниченко: «Щоденник – це дзеркало, перед яким автори крутяться і стають у пози, або краще, це – автофільм, що готується для публіки. Чи можуть бути щирі люди, які знають, що на них дивляться? Вони можуть бути тільки більше або менше вдалими акторами та й годі. І як добрий актор не вийде на сцену без гриму, так ніколи автор щоденника не фотографує себе у своїх записках у негарному вигляді»¹⁸.

Підіймаючи питання публікації історичних пам'яток як загальнонаукового явища, слід підкреслити повний еkleктизм та авторське (правильніше було б – упорядників, адже важко говорити про авторство документальної публікації) свавілля. Кожен з упорядників керується своїми засадами підготовки до друку й

оприлюднення історичних джерел, мало зважаючи на досвід попередників, а здебільшого не знаючи про нього. Навіть якщо ними і згадуються якісь правила і норми підготовки джерел до друку, використання їх є доволі умовним, здебільшого номінальним.

Але у такому випадку обов'язково треба говорити про необхідності якщо не нормативної регламентації (вона практично і теоретично неможлива при тій кількості видавців історичних джерел, що існує нині), а усталення наукових засад публікації історичних джерел, без чого названі процеси загрожують стати абсолютно некерованими і, зрештою, звести нанівець наукову складову публікаційної роботи. І саме Інститут історії України НАН України, який з усіх академічних інституцій найближче стоїть до оприлюднення та вивчення історичного джерела (не плутати з архівним документом; ці поняття співвідносні, але не тотожні), може взяти на себе ініціативу з розробки і створення конкретних настанов, наукових рекомендацій стосовно відбору та відтворення друком усього корпусу історичних джерел.

Перш, ніж сформулювати ті проблеми, які, на наш погляд, мають увійти до нормотворчого поля такого документа, варто бодай коротко згадати історію формування основних засад публікації історичних джерел. Сприятлива атмосфера для здійснення таких видань пов'язана з епохою Відродження і Гуманізму в Європі XV–XVI ст., коли поширення книгодрукування надало можливості оприлюднення історичних джерел широкого гуманітарного кола: творів давньогрецьких та римських класиків, пам'яток історії та культури доби античності, середньовічних рукописів. Західноєвропейські гуманісти тоді започаткували систематичне збирання, порівняння, перевіряння і видання писемних історичних джерел. Уперше основні принципи датування і критичного підходу до історичних рукописів були сформульовані XVII ст. у Франції внаслідок джерелознавчих студій мавристів (ченців-бенедиктинців, членів ученої конгрегації, названої на честь Марка, одного з учнів св. Бенедикта). Вони приділяли основну увагу мовознавчому та палеографічному дослідженню пам'яток патристики, критичному звірянню різних текстів та редакцій у хронологічній послідовності, створенню системи довідково-пошукового апарату і коментарів. Ними здійснена підготовка до друку понад 40 томів цінних пам'яток церковної та регіональної історії, які досі лишаються доскональними зразками наукової публікації історичних рукописів.

Виникнення української археографії можна датувати також XVII–XVIII ст., коли у політико-ідеологічних цілях розпочалося оприлюднення історичних документів, пов'язаних із запровадженням церковної унії 1596 р. Не дивлячись на ідеологічну складову цього проекту, у цілому більшість публікацій документів, виданих українськими друкарнями в ті часи, були підготовлені сумлінно, достовірно відтворювали тексти історичних джерел, і досі використовуються істориками¹⁹.

Питання унормування використання історичних джерел у збірниках постало на порядку денному лише у часи підготовки до друку великих колекцій пам'яток. До того часу історики-публікатори не відчували потреби в будь-яких регламентуючих правилах, здійснюючи відбір, підготовку до друку і публікацію повністю на свій власний розсуд, за довільними авторськими нормами.

У зв'язку з цим треба згадати кінець XVIII–початок XIX ст., епоху багатотомових корпусних публікацій історичних джерел. Відкрив її моденський архіваріус Л. Мураторі своєю титанічною працею – 28-томною публікацією пам'яток середньовічної італійської історії «*Rerum Italicarum scriptores*» (1723–1738 pp.), яка і досі залишається неперевершеним з усіх персональних археографічних проєктів. Далі були «*Monumenta Germaniae Historica*» (120 томів, із 1826 р. до нашого часу, ініціатор ганноверський архівіст Г. Пертц) та «*Rerum Britannicarum mediaevi scriptores*» (251 тт., 1858–1911 pp.), що виходили за редакцією головних хранителів Державного архіву Великої Британії. Згодом такі публікації з'явилися

практично у кожній європейській країні (окрім згаданих вище – Польща, Португалія, Румунія, Угорщина). Варто нагадати, що і НАН України на початку 1990-х років намагалася заснувати аналогічний видавничий проект «Пам'ятки історії України / Monumenta Ucrainae Historica» у кількох серіях (за історичними епохами). Проте було підготовлене і вийшло друком лише два таких серійних видання.

В Україні питання едиційної археографії перебувало у центрі уваги Тимчасової комісії для розбору давніх актів при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (Київської археографічної комісії, далі – КАК), створеної 1843 р. Серед завдань її роботи була підготовка на основі власної методики передачі тексту історичних пам'яток, у першу чергу документів судово-адміністративних установ України XVI–XVIII ст. Основною формою публікації стали дві багатомовні серії: «Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов» в 4-х томах (1845–1859 рр.) та «Архив Юго-Западной России» (35 тт., 1859–1914 рр.). Упорядниками видань комісії були видатні історики (В.Б.Антонович, М.Ф.Владимирський-Буданов, М.Д.Іванишев, І.М. Каманін, О.І.Левицький тощо), які готували публікації відповідно до власних поглядів та досвіду²⁰. На тих самих засадах будувала свою діяльність Археографічна комісія Наукового товариства ім. Т.Шевченка у Львові, створена на початку 1896 р. М.С.Грушевським. Вона видала 11 томів «Жерел до історії України-Руси» та 8 томів «Пам'яток українсько-руської мови та літератури», користуючись власними археографічними правилами, які не завжди збігалися з настановами КАК.

Уся пунктирно викладена вище історія підготовки до друку історичних джерел та здійснення їх публікацій засвідчує змагання двох найголовніших і діаметрально протилежних тенденцій. З одного боку, це спроби провідних істориків-археографів (практиків та теоретиків), цілих наукових інституцій сформулювати засади відбору та підготовки історичних текстів до друку, їх передавання сучасними поліграфічними засобами, особливості археографічного оформлення. З іншого боку, практична робота над документальними виданнями переконливо довела, що жодного разу не вдавалося розробити настільки загальні норми і засади едиційної археографії, якими б охоплювали абсолютно всі процеси відбору та відтворення на друці пам'яток усіх типів, з усіма носіями і всіх історичних періодів, давали вичерпні й однозначні рекомендації з усіх проблем здійснення публікації історичних джерел.

Значне розширення кола археографів, виникнення все нових установ, що займалися едиційною діяльністю, наполегливо ставило на порядок денний питання узагальнення набутого досвіду видання історичних документів, унормування їх використання у публікаціях. Такі спроби здійснювалися упродовж усього XX ст. Це були «Правила издания документов» В.Г.Дружиніна, С.Ф.Платонова, О.О.Шахматова (1919 р.), «Правила публикации «Грамот Коллегии экономии» О.С.Лаппо-Данилевського (підготовлені 1901 р.; оприлюднені 1922 р.); методичні принципи передачі тексту друком для пам'яток XVI–XVIII ст., сформульовані АК ВУАН 1926 р. у передмові до «Сказанія о войне козацкой з поляками», які виявилися першими в українській археографії узагальнюючими настановами, що передбачали конкретні норми відтворення україномовних пам'яток середньовіччя та ранньомодерної епохи. Варто згадати також «Основні настанови до методології і практики наукової публікації документів для потреб науково-історичного дослідження» архівіста П.Білика (1931 р.); «Правила издания документов XVI–XVIII вв.» (1936 р.), підготовлені Історико-архівним інститутом АН СРСР, де вперше у видавничій практиці СРСР порушувалися питання скороченої публікації документів – у вигляді регестів та таблиць. У післявоєнний період вийшли загальносоюзні «Основные правила публикации документов» (1945 р.), «Правила издания исторических документов» (1955–1956 рр.), «Правила издания докумен-

тов советского периода» (1960 р.). Усім їм у більшій або меншій мірі були притаманні суттєві вади; вони не охоплювали усіх видів та типів видань, ніяк не відбивали особливості відтворення україномовних текстів, як і взагалі текстів, писаних іншими, крім російської, мовами. Для виправлення такого становища і з огляду на необхідність мати конкретні вказівки щодо публікації пам'яток української мови Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР випустив «Правила видання пам'яток української мови XVI–XVIII ст.», авторами яких були М.М.Пещак та В.М.Русанівський²¹. Ці настанови активно використовувалися під час підготовки до друку видань академічної серії «Пам'ятки української мови». Проте майже кожна з публікацій згаданої серії вносила певні уточнення до основних настанов Інституту мовознавства. Ставало зрозумілим, що потреби мовознавців може задовольнити лише дипломатичний тип видання, що відтворював кожен літеру, знак, підкреслення і позначки тощо, а всі інші методи передавання тексту вважалися ними недосконалими.

Проте найбільше питань виникало в істориків та археографів-практиків під час підготовки видань науково-критичним або науково-популярним способом, а також при публікації іншомовних текстів. Відчувалася потреба у загальних правилах публікації (а не лише відтворення тексту), придатних для вживання не тільки в академічних виданнях; усталенні таких норм, які б відповідали на більшість питань, що виникають під час підготовки до друку історичних пам'яток.

Першим наближенням до таких всеохоплюючих правил стали «Правила издания исторических документов в СССР» (1969), які виступали нормативними документами для всіх установ, що займалися публікацією документів, у тому числі для видавництва. Уперше в них подавалися визначення типів, видів та форм видання документів; новим був розділ про скорочену передачу змісту документів. Містилися в правилах і категоричні вимоги щодо покажчиків, хронік, хронологічного розміщення документів тощо. Однак вже під час впровадження цих правил українські історики та археографи відзначали, що вони не здатні відповісти на всі питання, які виникають під час відбору і підготовки до публікації архівних документів. Але найголовнішим розходженням між нормами «Правил» 1969 р. і практикою видання архівних джерел було те, що, всупереч нормам правил, абсолютна більшість публікацій документів здійснювалися змішаним методом. Він поєднував у собі особливості дипломатичного, науково-критичного та популярного методів, залишав широкі можливості для втручання до тексту документів (редагування, скорочення тощо).

Найостанніша за часом спроба ввести загальносоюзні правила видання документів припадає на 1989–1990 рр. За участю Головархіву СРСР, ВНДІДАС, Інституту історії, Археографічної комісії АН СРСР, МДІАІ, ІМЛ при ЦК КПРС та Держкомдруку СРСР були розроблені, відрецензовані у всіх республіках і затверджені нові правила, які витримали два видання²². Ці правила, хоч і підбили підсумки археографічної практики на теренах СРСР напередодні його розпаду, усе ж не могли задовольнити українських археографів. Головне – останні союзні правила не були здатні покласти край тому видавничому еkleктизму, коли в одному виданні змішувалися усі види та типи публікацій, і більш того, давали на таке змішування формальний дозвіл. Але найбільшою хибюю цих правил, як і їх попередників, було формальне закріплення практики публікації документів XIX–XX ст. лише науково-популярним способом, із великою долею редакторських втручань у текст документів. Крім того, згадані правила, як і усі попередні, мало що давали українським науковцям у питанні публікації текстів українських та іншомовних (польських, німецьких, угорських, румунських тощо) пам'яток.

Тому за ініціативою відродженої Археографічної комісії АН УРСР та двох історичних архівів (ЦДІАК та ЦДІАЛ) розгорнулася робота щодо опрацювання методичних рекомендацій із передачі текстів документів XVI–XVIII ст., писаних

українською та іншими мовами, які вживалися того часу в Україні. Відомі практики-археографи У.Я.Єдлинська та В.В.Страшко розробили проект таких рекомендацій. Він був зацікавлено обговорений на науково-методичній нараді 1990 р., дістав загальне схвалення, а за наслідками дискусій – доопрацьований авторами²³. Практичну апробацію рекомендації архівістів отримали в ході підготовки до друку унікального корпусного видання – «Архіву Коша Нової Запорозької Січі», що здійснює вже понад 10 років Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського та Центральний державний історичний архів України, м. Київ.

Інший, мовознавчий підхід було покладено в основу розробленого членом-кореспондентом НАН України В.В.Німчуком проекту «Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською українською редакції» (1995 р.). Названий проект розглядав лише одну найнерозробленішу в радянській археографії проблему – відтворення засобами друку історичних пам'яток Х–ХХ ст., писаних українською мовою. Тому автор цих правил не ставив перед собою питання відбору архівних джерел, їх систематизації, археографічного опрацювання, наукової критики тощо і, зрозуміло, повністю оминув такі теми²⁴.

Як бачимо, увагу науковців та архівістів привернули до себе проблеми підготовки до публікації та передавання текстів історичних документів (до ХVІІІ ст. включно), але не останнього часу. Публікація пам'яток ХІХ та особливо ХХ століть не стала предметом обговорення фахівців, хоча саме цей історичний період здебільшого перебуває у центрі уваги видавців історичних джерел. Можна з цього приводу згадати лише статтю працівниці ЦДАГО України А.Соловйової, яка узагальнювала досвід свого архіву з оприлюднення документів у публікаціях популярним способом²⁵. Ця стаття пройшла практично непоміченою науковою громадськістю.

Таким чином, на сьогодні всі, хто планує роботу з використанням у публікаціях історичних джерел, наштовхуються на повну відсутність нормативно-методичного документу з цих питань, та навіть якихось рекомендацій, порад, вказівок універсального характеру. Значною мірою саме тому сучасна українська археографія, не дивлячись на всі свої попередні здобутки, виявилася такою безпорадною перед суспільними та науковими викликами, які були сформульовані вище.

Із наведеної аргументації однозначно випливає потреба у розробці нових, зведених правил (настанов, рекомендацій), які б на підставі узагальнення набутого упродовж ХХ ст. досвіду давали нормативно-методичну основу для роботи з використання історичних джерел у публікаціях, і в такий спосіб певною мірою надали можливості гідно відповідати на сучасні виклики в царині оприлюднення історичних джерел. Ідеться, звичайно, не про державний стандарт, нормативно-директивні правила, які є обов'язковими і безальтернативними, порушення яких загрожує певним покаранням або осудом, а про документ методично-рекомендаційного характеру, що пройшов би широку апробацію, а згодом – процедуру офіційного затвердження президією НАН України і був би рекомендований для використання в усіх академічних установах.

На наш погляд, у ньому потрібно зробити наголос більше на різних аспектах підготовки до видання історичних пам'яток, і менше – на особливостях відтворення тієї чи іншої літери в тексті. Очевидно, що це є суто науковою проблемою археографії. До того ж із вдосконаленням технічних можливостей недрукованих форм видання, поширенням практики здійснення факсимільних, репринтних, електронних цифрових видань, які майже повністю передають усі особливості оригіналу, включно з виглядом і кольором паперу, характером написання літер, різноманітними позначками, згадане питання практично втрачає колишню гостроту.

Новий офіційний документ повинен охопити в першу чергу весь комплекс робіт з організації підготовки видання, починаючи від їх планування, складання

редакційної колегії та групи упорядників, вибору теми – усього того, що попередні правила трактували дуже побіжно, у додатках.

У нових правилах особливу увагу потрібно звернути на використання у публікаціях усіх видів документів НАФ – не лише з паперовою основою, але й кіно-, фото-, фоно-, відеодокументів, електронних документів; а також на нові, непеперові форми публікації – мікрофільмові, електронні (цифрові), мультимедійні, баз даних, програм та фільмів, а також різних видів джерел тощо. Навпаки, питання підготовки до друку окремих пам'яток (переважно рукописних книг) у тій мірі, в якій вони різняться від архівних джерел, і тим самим становлять предмет науки кодикології, такі правила, очевидно, не повинні зачіпати, хоча такі кодекси теж є історичними джерелами.

Оскільки нові правила повинні охопити особливості опрацювання історичних джерел достатньо великого історичного відтинку (IX–XX ст.) та усіх їх різновидів, різних типів видань, вони мають бути відносно нескладними і зручними у користуванні.

Доцільно, на наш погляд, із метою запобігання змішуванню різних типів публікації джерел, ввести три таких основних типи: академічна, науково-критична, популярна публікації; а також такі види: видання друковані (у книжковому форматі), електронні (на дисках та інших електронних носіях) та Інтернет-публікації. Академічні видання мають на меті дати необхідний матеріал для всебічного наукового дослідження, причому не лише джерелознавчого, палеографічного, історичного чи юридичного, а й текстологічного, філолого-лінгвістичного, папірологічного тощо. Їх мета – подати повний текст пам'ятки в якомога більший відповідності до оригіналу, висвітлити їх історію, зовнішні особливості, а також установити місце матеріалів, що друкуються, серед інших історичних джерел. Обов'язковими елементами академічного видання є автентична публікація повного списку джерела в його абсолютній відповідності до оригіналу (прорис, факсимільне або шрифтове відтворення), повноцінний науково-довідковий апарат, де містяться не лише коментарі та пояснення до тексту, а й наводяться різні редакції й різночитання документа у повному обсязі. Академічне видання містить повне дослідження текстів джерел, що публікуються, але головнішим у ньому є подача тексту документів.

Науково-критичний тип видання відрізняється від першого лише тим, що не має на меті літера у літеру, рядок у рядок відтворювати оригінал джерела, а більше уваги приділяє його змістові, історії створення та побутування. Таке видання є результатом комплексного дослідження (джерелознавчого, археографічного, палеографічного, текстологічного, кодикологічного, папірологічного тощо) пам'яток, що друкуються. Обов'язковим його елементом є повноцінний науково-довідковий апарат, який відбиває всі сторони такого дослідження. Публікація згаданого типу може включати тексти або всіх джерел або значної частини їх, з відображенням решти комплексу виявлених документів у скороченому вигляді, у додатках, примітках і науково-довідковому апараті.

Видання популярного типу призначені для поширення історичних знань і популяризації історичних джерел серед широкого кола читачів. Метою таких видань є полегшення сприйняття текстів історичних пам'яток. Тому вони включають, як правило, окремі, найбільш цікаві та яскраві документи, здатні висвітлити основні найважливіші питання теми. До цього ж типу публікацій належать навчальні збірники, посібники, хрестоматії, призначені для більш глибокого вивчення і засвоєння певної навчальної теми з курсу історії, політології, етнології та інших гуманітарних дисциплін. Залежно від завдань вони можуть мати загальний, краєзнавчий або спеціальний характер.

У згаданому офіційному документі слід порушити і цілий ряд інших проблемних питань. Насамперед це використання історичних джерел в окремій групі

археографічних публікацій – камеральних виданнях, які в більшості носять інформаційно-довідковий характер: путівники, тематичні довідники і каталоги, ановані реєстри фондів, колекцій, описів, неанотовані переліки фондів, тематичні реєстри документів. Особливість таких видань полягає, зокрема, у тому, що інформація про історичне джерело, на відміну від повнотекстової публікації, має подаватися у формалізованому, згорнутому вигляді. Отже, потрібно чітко визначитися з тим, що у такій інформації є обов'язковим, а що другорядним, виходячи з теорії згортання інформації.

Щільно до цієї проблеми примикають питання адекватної репрезентації історичних джерел у різних базах даних, електронних реєстрах документів – як в окремих електронних виданнях, так і тих, що нині активно розміщуються в мережі Інтернет. Як відомо, фахівці виділяють три основні форми такої презентації історичних джерел: бази даних із пошуковим апаратом; електронні довідники; цифрові зображення документів, причому саме така форма визнається за магістральний напрямок²⁶. Згаданий офіційний документ має обов'язково відбити особливості використання історичних джерел у такий спосіб.

У ньому також мають бути чіткі рекомендації стосовно виявлення та відбору джерел до публікації, відбору тексту (за наявності кількох примірників, редакцій, списків) та особливостей відтворення пам'ятки у різних типах та видах видань; археографічного оформлення історичного джерела (складання заголовку, позначення різновиду джерела, авторства та адресування, датування, зазначення місця написання, складання легенди тощо). Окремим розділом, на нашу думку, повинні стати рекомендації про складання довідкового апарату до текстів (підрядкові, текстуальні, прикінцеві примітки, коментарі, система покажчиків, переліки, додатки тощо). Доцільно було б сформулювати і вимоги щодо поліграфічного оформлення публікації історичних джерел у разі їх традиційного книжкового видання, та обов'язкових вимог стосовно програмного забезпечення при електронній публікації пам'яток.

Такими уявляються завдання, структура, основні засади і характер майбутніх правил (настанов, рекомендацій) використання історичних джерел у публікаціях, які мають надати допомогу історикам у відповіді на сучасні суспільні виклики. Після завершення роботи над цим проектом передбачається широка апробація правил в академічних та архівних установах, в університетському середовищі. Безумовно, проект буде надіслано до провідних видавництв гуманітарного профілю. Потрібно буде провести й офіційне затвердження такого документа президією НАН України як рекомендації для використання в едіційній роботі академічних наукових установ.

¹ Окремо слід згадати визначні публікації історичних джерел останніх років, що вийшли під грифом академічних інституцій: Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: Док. і матеріали / Упор.: В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2003. – 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і мат.: У 2 т., 3 ч. / Упор.: В.Верстюк (кер.) та ін. – К., 2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2 – 744 с. (обидва видання здійснені Інститутом історії України); Українська політична еміграція 1919–1945: Док. і мат. / Упор. В.С.Лозицький (кер.) та ін. – К., 2008 – 928 с. (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса); Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – Т.1: Історичні праці / Упор. І.Б.Усенко (кер.), Т.І.Бондарук, Є.В.Ромінський. – К., 2006. – 608 с.; Т.2: Юридичні праці. – К., 2006. – 560 с.; Т.3: Спогади. Щоденники. Листування. – К., 2008. – 720 с. (Інститут держави і права ім. В.М.Корецького); Листування В.Липинського. – Т.1. – К., 2003. – 960 с. (Інститут європейських досліджень); Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – К., 2001. – 700 с. (НБУВ, Інститут української мови); Сергеева І.А. Архівна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського – К., 2006. – 544 с. (НБУВ); Листи Михайла Грушевського

до Михайла Мочульського (1901–1933). – Л., 2004. – 153 с: (ЛННБ ім. В.Стефаніка) тощо.

² Генеральное следствие о маенностях Гадяцкого полка 1729–1730 гг. – Полтава: Изд. губ. стат. комитета, 1893 г. – 45 с.; Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729–1730 гг. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1893. – Т.7. – Отд. 3. – С.29–68; Генеральное следствие о маенностях Нежинского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1901 г. – 417 с. / Материалы для экономического, юридического и общественно-быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко. – Т.1: Генеральное следствие о маенностях Черниговского полка 1729–1730 гг. – Чернигов, 1908 г. – 709 с. / Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии, издаваемые Н.П.Василенко. – Т.3.

³ Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis... // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецкого султана, генерального писаря Ф.Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1847. – №3. – С.1–18 (лат. текст).

⁴ Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік. – К., 1994. – 77 с.

⁵ Див.: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/8069d21d3aa78d45c325745800262453?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/f87bea67a169ef49c325747200382757?OpenDocument>; <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/5919e8082ae6094dc3257589002fbc1c?OpenDocument>

⁶ Див. офіційну публікацію документів на сайті МЗС РФ: <http://www.mid.ru/ns-arch.nsf/932b471b7dc29104c32572ba00560533/22fa7cb39af8e09ec32574bb003a7f8c?OpenDocument>; цей збірник документів має також електронний і книжковий формат, причому як російською, так і англійською мовами.

⁷ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2007. – 604 с.; Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2008 – 604 с.

⁸ Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб: До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. – К.; Л., 2003. – 528 с.

⁹ Митрополит Андрей Шептицький у документах радянських органів державної безпеки (1939–1944 рр.). – К., 2005. – 480 с.

¹⁰ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). – К., 2007. – Т.1. – 640 с.

¹¹ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. док. та мат. – Ч.1. – К., 2004. – 395 с.; Ч.2. – К., 2004. – 362 с.

¹² Ліквідація УГКЦ (1939–1946): Документи радянських органів державної безпеки: У 2 т. – К., 2006. – Т.І. – 920 с.; Т.ІІ. – 804 с.

¹³ Див.: *Боряк Г.В.* Електронні архівні публікації в Інтернеті: проблеми репрезентації інформаційних ресурсів // Архіви України. – 2002. – №4/6. – С.141–169. На жаль, автор статті свідомо відмовився від розгляду проблеми оцифрування архівної спадщини і публікацію таких копій в Інтернеті.

¹⁴ Серед таких видань можна виокремити академічні видавничі проекти «Архів Коша Нової Запорозької Січі» (корпусне пофондове видання); «Матеріали до українського дипломатарію» (універсали українських гетьманів), «Пам'ятки української мови» тощо.

¹⁵ Теоретические основы археографии с позиций современности: Материалы дискуссии. – Москва, 2003. – 104 с.; *Козлов В.П.* Основы теоретической и прикладной археографии. – Москва, 2008. – 224 с.

¹⁶ Див.: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Retsenziji/3-BONDARENKO%20Kost.htm>

¹⁷ Цікаво відзначити, що навіть видання мемуарів гетьмана Павла Скоропадського, здійснена двома українськими академічними інституціями та одним американським інститутом, не містить критичного аналізу відповідності тексту спогадів історичним фактам. Див.: *Скоропадський П.* Спомини. – К.; Філадельфія, 1995. – 496 с.

¹⁸ *Винниченко В.К.* Щоденники // Київська старовина. – 2000. – №4. – С.74.

¹⁹ Ісаєвич Я.Д. Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип.1. – С.187–194.

²⁰ Див.: Журба О. І. Київська археографічна комісія: 1843–1921: Нарис історії та діяльності. – К., 1993. – 200 с.

²¹ Пещак М.М., Русанівський В.М. Правила видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст. – К., 1961.

²² Правила издания исторических документов в СССР. – 2-е, перераб. и доп. изд. – Москва, 1990. – 190 с.

²³ Передача текстів документів і пам'яток: Матеріали науково-методичної наради. – К., 1990. – 108 с.

²⁴ Німчук В.В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції: Проект. – К., 1995. – 56 с.

²⁵ Соловійова А. А. Передача тексту архівних джерел з новітньої історії України при підготовці науково-популярних видань // Архіви України. – 1995. – №4/6. – С.79–81.

²⁶ Боряк Г.В. Указ. праця. – С.142–143.

The modern public challenges in the field of the historical sources usage in archaeography publications is considered in the article. The attention turned to the necessity of the new historical records publication rules elaboration. There also represented proposals on content and character of the official record mentioned, that should be approved by the Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine and be recommended to all academic institutions.

Я.Л.Примаченко*

ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО ПІДПІЛЛЯ В УМОВАХ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УРСР

Стаття присвячена північноамериканській історіографії діяльності ОУН періоду Другої світової війни. Автор виділяє три групи питань, що становили особливу цікавість для північноамериканських істориків, а саме: Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р., діяльність похідних груп ОУН, III надзвичайний великий збір ОУН (1943 р.). Порівняльний аналіз робіт емігрантських та американських дослідників дозволяє встановити ступінь об'єктивності й науковості студіювань проблеми ОУН і УПА в північноамериканському історичному дискурсі Другої світової війни.

Сучасний американський дослідник історії Східної Європи Т.Снайдер справедливо зазначив, що «історія, пам'ять та політика є окремими царинами, і відносини між ними далекі від ідеальних»¹. У трикутнику історії, пам'яті та політики лежать дві важливі проблеми: 1) значення національного суверенітету для колективної пам'яті; 2) можливість впливу політичної влади на процес формування колективної пам'яті. Адже історія і пам'ять не є тотожними, жоден учасник історичних подій не може бути об'єктивним щодо їх оцінки².

На лінії стику цих двох проблем відбувається суспільний конфлікт довкола оцінки діяльності національно-визвольного руху 1930–1950-х рр. Між бажанням політиків і роботою істориків лежить прірва колективної пам'яті. Політики, усвідомлюючи значення колективної пам'яті для національного суверенітету, прагнуть інкорпорувати націоналістичний рух в українську національну свідомість як позитивне історичне явище. Історики, своєю чергою, намагаються подолати

* Примаченко Яна Леонідівна – канд. іст. наук, мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: yana.prima@gmail.com

наслідки тривалого штучного розподілу наукового простору на радянську й діаспорну історичну науку. Але українське суспільство, як видається, ще неготове сприйняти нове бачення ролі та місця національно-визвольного руху у вітчизняній історії.

Структура колективної пам'яті має дві складові: масову персональну пам'ять, що формується зі спогадів окремих індивідуумів про події, в яких вони брали участь, і «національну пам'ять», яка становить організаційний принцип, за допомогою якого національно свідомі громадяни формують національну історію³. Відтак суспільна незгода довкола проблеми ОУН та УПА є конфліктом колективної пам'яті, де одна частина громадян як на рівні «масової персональної пам'яті», так і на рівні модифікованої комуністичним режимом «національної пам'яті» категорично не сприймає націоналістичний рух, тоді як інша його підтримує.

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле української національної ідентичності. Відтак український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній із цих структур. Роль держави (як замовника) та істориків (як головних виконавців) дуже важлива, особливо зараз, коли останні вже не є заручниками ідеологічних доктрин.

Розуміння загального контексту проблеми колективної пам'яті дуже важливе для об'єктивного аналізу та оцінки північноамериканської історіографії націоналістичного руху. Праця історика так чи інакше ставить його в авангард процесів формування національної пам'яті. Північноамериканська історіографія націоналістичного руху своїм корінням сягала праць публіцистично-мемуарного характеру, написаних українськими повоєнними емігрантами, колишніми активними учасниками подій. Ці дослідники опинились «у полоні» власної пам'яті, і, за окремими винятками, були не у змозі дати об'єктивну оцінку описуваних ними подій. Не останню роль відіграв і зовнішній чинник – здебільшого негативне сприйняття націоналістичних концепцій на Заході. Тільки з появою нового «діаспорного» покоління українців можна говорити про початок процесу поступової інтеграції націоналістичного руху в національну історичну пам'ять.

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля представлена двома головними групами: українською емігрантською партійною та власне американською. Студії представників цих двох груп (окрім праці Дж. Армстронга) відділяє значний часовий проміжок. Структура емігрантської партійної історіографії вирізняється неспівмірністю праць представників мельниківського та бандерівського таборів. Така ситуація є результатом різного ступеня активності цих фракцій у зазначений період, а, отже, і необхідності донести саме свій погляд на тогочасні події. Щодо групи двійкарів, яка виокремилася з бандерівського середовища у повоєнний період, то з деяких питань вона була солідарною з представниками ОУН(б). Полеміка, яка відбувалася в рамках внутріпартійного діалогу, зводилася до монопольного права на спільну для обох фракцій історію руху. Фактично, повоєнна партійна еміграція сформувала певну традицію дослідження проблеми ОУН і УПА, яку ми пропонуємо називати націоналістичним історичним нарративом. Однією з його особливостей була вибірковість у висвітленні історії діяльності руху. Особливу увагу приділяли двом подієвим блокам – державотворчим процесам, в авангарді яких стояла ОУН, та подіям, що справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних і програмних засад українського націоналістичного руху. Останнє, як відзначають сучасні американські дослідники, було зумовлене переорієнтацією руху на демократичні країни Заходу. На тлі популярного серед представників еміграції методу хронологічного викладу матеріалу можна виділити три комплекси проблем, при висвітленні яких автори вдавалися до спроб концептуального осмислення питання в тогочасному загальносвітовому контексті, а саме: 1. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р.; 2. діяльність похідних груп ОУН; 3. III надзвичайний великий збір ОУН (1943 р.).

Представники діаспори у своїй більшості залишалися в рамках «мученицького» історичного наративу, а, отже, займали апологетичну позицію щодо досліджень емігрантських партійних істориків. Для американської історіографії український самостійницький рух довгий час не становив значного інтересу. Сучасні американські дослідники спрямували свою увагу на найбільш «незручні» для українських націоналістів факти, як-от тоталітарний характер руху, участь у ліквідації євреїв, події на Волині тощо. Порушення «некомфортних» питань стало причиною ревізії націоналістичного історичного наративу, створеного повоєнною українською еміграцією. Цей процес, на думку І.-П.Химки, є необхідною передумовою для інтеграції українського наративу Другої світової війни у відповідний загальноамериканський історичний наратив⁴.

Варто зупинитися на аналізі цих двох груп історичних досліджень у контексті зазначених вище комплексів проблем.

Оскільки Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. був проголошений фракцією С.Бандери, то й більшість праць на цю тему належить її представникам. Головною тезою бандерівської партійної історіографії є таке твердження: даний акт був продиктований необхідністю поставити німців перед доконаним фактом і тим змусити відкрити свої плани щодо України⁵. Натомість їх опоненти з фракції А.Мельника стверджують, що акція 30 червня була настільки спонтанною і несподіваною, що навіть не всі члени ОУН(р) (революційної або бандерівської) були про неї поінформовані. Крім того, представники ОУН(м) хотіли проголосити відновлення української державності у Києві, що надало б цій акції загальноукраїнського значення⁶. Історик В.Верига, аналізуючи текст документа, відзначав: «Це був акт однієї групи, а не цілого Українського національного комітету, який мав би був виступати в імені цілого українського народу»⁷. Він звинувачує бандерівців у зведенні такої важливої події, як проголошення відновлення української державності, до рівня регіонального явища, та й узагалі не визнає за ОУН(б) права говорити від імені українського народу, оскільки крило С.Бандери не було загальноукраїнською політичною силою.

Досить стримано ініціативу ОУН(б) оцінює й авторитетний в українських націоналістичних колах американський історик Дж.Армстронг, який відзначав, що ОУН(б) вдало скористалася ізоляцією західноукраїнських земель під час радянської окупації, унаслідок чого місцеве населення не знало про розкол в Організації українських націоналістів, а приязні стосунки націоналістів з офіцерами вермахту створювали враження, що бандерівці користуються німецькою підтримкою⁸. Саме блискавичність акції, на думку Дж.Армстронга, увела в оману західноукраїнську інтелігенцію й забезпечила ОУН(б) народну підтримку, яка зникла в міру усвідомлення суспільством справжнього стану речей. Зокрема, американський дослідник відзначав, що звернення митрополита А.Шептицького до пастви із закликом підтримати відновлення української державності було отримане представниками ОУН(б) нечесним шляхом. По-перше, митрополита не поінформували про розкол в ОУН; по-друге, він вважав, що проголошення акту узгоджене з німцями. Слабким, на думку Дж.Армстронга, виглядає виправдання бандерівських істориків, що А.Шептицький мав знати про внутрішній конфлікт в ОУН. Відтак, аби закріпити свій успіх, бандерівці почали залучати до своєї діяльності авторитетних галицьких громадських і політичних діячів. Так, Раду сеньйорів, що мала виконувати функції парламенту, очолив К.Левицький⁹.

Сучасний американський дослідник А.Рудлінг також зазначає, що бандерівці прагнули поширити свої впливи на помірковану галицьку інтелігенцію, яка сприймала останніх як «націонал-більшовиків» головню через спільний для обох політичних течій революційний нігілізм. До цього варто додати соціалістичні захоплення Д.Донцова у молоді роки та співробітництво КПЗУ і націоналістів у

міжвоєнний період на Волині¹⁰. Усе це в комплексі створювало досить неоднозначний образ націоналістів у середовищі старшого покоління галицької інтелігенції.

І.Лисяк-Рудницький, чиї студіювання виходять за рамки усталеного діаспорного наративу, досить критично оцінював як мотивацію, що спонукала ОУН(б) до проголошення акту, так і сам акт. Він писав: «Тенденція до монопартійної диктатури проявилася яскраво у т. зв. Акті проголошення української держави з 30 червня 1941 р. Апологети бандерівщини кажуть, що метою «проголошення» було поставити німців перед доконаний факт. Правильніше буде ствердити, що метою було поставити перед доконаний факт українське громадянство, ще пригломшене та дезорієнтоване після советського терору, та узурпувати владу, перебігти дорогу мельниківським суперникам. Не можна не підкреслити жахливого примітивізму політичної думки, віддзеркаленого у цьому документі»¹¹.

Одним із головних аргументів на користь тези І.Лисяка-Рудницького є питання захисту української державності. Адже, як стверджує у своїх споминах сам голова уряду відновленої держави Я.Стецько, у розпорядженні ОУН(б) були значні сили, а саме дружини українських націоналістів (ДУН) під командуванням сотника Р.Шухевича і майора Є.Побігущого та повстанці ОУН в околицях Львова і Золочева під керівництвом І.Климіва-Легенди¹². Однак, усі бандерівські дослідники наголошують на політичній недоцільності негайного переходу до конфронтації, оскільки існувала надія на більш сприятливий для України розвиток подій.

Я.Стецько вказував на наявність двох поглядів у райхсміністерствах і командуванні вермахту щодо колоніальної політики на Сході, і саме цим пояснює відтермінування лідерами ОУН(б) початку збройної боротьби проти німців. Крім того, автор вказував на серйозність наслідків українсько-німецького протистояння¹³. Хоча, на нашу думку, тут Я.Стецько дещо лукавив, підганяючи історичні події під бажані мотиви, аби зберегти реноме фракції. Більшість праць бандерівських дослідників, присвячених Акту 30 червня 1941 р., були написані, як мінімум, із 25-річної перспективи. Отже, на висвітлення подій не могло не впливати північноамериканське культурне середовище та його демократичні цінності. Німецькі репресії проти ОУН(б) дезорієтували рух, який фактично залишився без своїх провідників. Знадобився час для перегрупування сил та висунення нових гасел.

Думку про передчасність збройного спротиву поділяв і знаний бандерівський дослідник П.Мірчук. Однак він називає інші причини: по-перше, це брак в українському суспільстві образу Німеччини як ворога через історико-географічні обставини (відсутність спільного кордону і українсько-німецького військового протистояння у минулому); по-друге, необхідність перехопити стратегічну ініціативу у своїх одвічних конкурентів – ОУН(м) та закріпити свої позиції на західноукраїнських землях як провідної політичної сили¹⁴. П.Мірчук пояснював мотивацію бандерівців тим, що опоненти із табору А.Мельника могли б представити дії ОУН(б) «як нерозважну провокацію «політично невироблених одиниць», яка, мовляв, знівечила безсумнівну прихильність гітлерівської Німеччини до державницьких змагань України і, що найнебезпечніше, український загал міг би був у це повірити»¹⁵. Ця теза П.Мірчука вказує на слухність думки І.Лисяка-Рудницького про Акт 30 червня 1941 р. як акцентує й непередготовлену акцію. До того ж, наведена цитата вказує на той значний вплив, що його мала ОУН(м) серед населення Галичини. Бандерівська історіографія всіляко намагалася його применшити.

Взаємні обвинувачення представників обох фракцій ОУН є головною рисою націоналістичного історичного наративу. Мельниківці вважали, що необдумані кроки їх опонентів спровокували німецькі репресії проти обох крил ОУН¹⁶. Тоді, як бандерівські дослідники наголошують, що жертовність була чеснотою лише представників їхньої фракції, а мельниківці, співпрацюючи з німцями, стали знаряддям цих репресій¹⁷. Хибність першої думки відзначав Дж.Армстронг: «Група Бандери була неспроможна збагнути справжню природу претензійності німецької

політики. З огляду на те, що пізніше відбувалося в Україні, можливо, що суворі репресії проти будь-яких форм самоврядування все одно були б запроваджені Гітлером, незважаючи на те, був би акт проголошений чи ні»¹⁸. Американський дослідник також указував на факт, що дав підстави бандерівцям звинувачувати своїх опонентів у співпраці з німцями, а саме – прибуття у Львів разом з айнзатц-групою СС (якій було доручено розібратися з новоствореним українським урядом) відомого діяча фракції ОУН(м) О.Чучкевича, що офіційно був одним із перекладачів. Однак Дж.Армстронг це ніяк не коментує¹⁹.

Серед усього загалу досить тенденційних праць бандерівської еміграції окремо треба згадати студії воєнних істориків. Л.Шанковський пропонував відійти від усталеної в діаспорі практики, коли оцінка певних подій, зокрема й Акту 30 червня 1941 р., визначалася ставленням автора до тієї політичної сили, що його проголосила, тобто до ОУН(б). Л.Шанковський застосував компаративний підхід і вийшов за рамки традиційного для емігрантської історіографії проблеми ОУН та УПА трикутника: мельниківці – бандерівці – двійкарі. Так, автор у контексті проголошення Акту 30 червня 1941 р. акцентує на особливому невдоволенні серед унерівських кіл через відсутність посилення на державотворчі традиції українського народу часів Української Народної Республіки²⁰. На прикладі Литви український дослідник показує, як національні інтереси мають превалювати над дрібнопартійними. Зокрема, коли 23 червня 1941 р. литовська підпільна організація ЛАФ (Фронт литовських активістів) проголосила відновлення Литовської Республіки, цей акт було позитивно сприйнято в екзильному уряді у Лондоні. Л.Шанковський зазначав, що уряд Литовської Республіки в еміграції «не дезавував ... акту 23 червня, але, навпаки, уже у серпні 1941 р. покликався на нього перед західними альянтами як на вияв волі литовського народу жити своїм незалежним життям у самостійній литовській державі»²¹.

Відсутність чіткого посилання на державотворчі традиції УНР автор пояснював, по-перше, орієнтацією екзильного уряду на західних союзників, а, отже, подібні посилання були б нелогічними з огляду на проницькі симпатії ОУН(б); по-друге, обмеженістю кордонів УНР, адже внаслідок Варшавського договору 1920 р. провід Української Народної Республіки був змушений відмовитися від західноукраїнських земель на користь Польщі. ОУН(б), яка мріяла про незалежну Україну «від Кубані до Карпат», не бажала зв'язувати себе подібними дипломатичними договорами²².

Навряд чи, проголошуючи Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р., бандерівці керувалися таким глибоким аналізом міжнародної політики. Як правильно зауважував І.Лисяк-Рудницький, і це підтверджували деякі бандерівські історики (зокрема, П.Мірчук), ОУН(б) за будь-яку ціну прагнула перехопити стратегічну ініціативу в інших політичних сил, підтвердженням чого весь час була практична політика угруповання С.Бандери.

Ю.Тис-Крохмалюк уважав, що «більшість праць, дискусій і критик послуговуються всякими аргументами, тільки не військовими, хоч найважливіші події історії двадцятого століття проходили у часах великих воєн і революцій»²³. За логікою автора, спочатку має бути відновлено державу, а потім з'являється її військо²⁴. Тому він особливо наголошував на своєчасності проголошення Акту 30 червня 1941 р., відзначаючи виняткову зручність перехідного моменту, обраного для відновлення української державності²⁵. На думку Ю.Тис-Крохмалюка, за відсутності організаційної діяльності державотворчої еліти нації «народні почування, ворожі до противника, не сягнуть вище бунту»²⁶. Доказ своєї правоти автор убачав в українському минулому доби Центральної Ради, коли остання з ініціативи В.Винниченка відмовилась від ідеї створення української армії²⁷.

Велика увага бандерівської історіографії до Акту 30 червня 1941 р. викликана також тим, що дії німецької репресивної машини проти представників ОУН(б) стали

поштовхом для переходу бандерівців на антинімецьку платформу. Зокрема, український емігрантський дослідник із позанаціоналістичного табору С.Горак на підтвердження цієї думки подає такий приклад: «ОУН(м), не переживши потрясіння разом із демократичним табором, залишилась, як і перед тим, у позиції вичікування, готовності до компромісу і праці (з німцями – *Я.П.*) в існуючих обставинах»²⁸.

Ця думка не зовсім відповідає дійсності. Були дані як про перехід на антинімецькі позиції самої ОУН(м), так і про репресії німців щодо її членів. Однак відсутність практичної боротьби проти німців усе ж таки дозволяє вести мову щодо пронімецької позиції ОУН(м) та інших політичних сил Західної України.

Полеміка в емігрантській партійній історіографії довкола Акту 30 червня 1941 р. та його значення в українській державотворчій традиції не давала однозначної оцінки цій історичній події. Апологетичний тон більшості праць зумовлений, як правило, або партійними інтересами, або тією особливою важливістю, яку має державотворча діяльність за умови відсутності самої державності. І.Лисяк-Рудницький та Дж.Армстронг не надавали цій події епохального значення, оскільки вважали, що вона справила більший вплив на організацію, що її ініціювала, аніж на реальний розвиток історичних подій.

Наступною, як за хронологією, так і за значенням, подією є відрядження на територію Східної України (під якою в націоналістичній історіографії малися на увазі українські землі, що входили до складу СРСР) похідних груп ОУН. Представники обох фракцій організації як головну мету «походу на Схід» декларували необхідність розбудови осередків української цивільної адміністрації. Дж.Армстронг уважав, що фракція С.Бандери насправді керувалася більш амбіційними планами, а саме – поширити свій вплив на всі українські землі. Серед завдань, які були поставлені перед групами ОУН(б), американський історик відзначав три головні: 1. довести до відома місцевих жителів проголошення Акту відновлення української держави; 2. організувати «державний апарат»; 3. сформувати українську армію з колишніх вояків радянських та польських збройних сил. Дж.Армстронг, як і інші дослідники, наголошував на неспівмірності людських кадрів із поставленими перед ними завданнями²⁹.

Дослідники з обох таборів вказували на кількісну перевагу бандерівських похідних груп. Мельниківський партійний історик і учасник подій Я.Шумелда відзначав декілька суттєвих особливостей похідних груп ОУН(м) – старший вік більшості їх членів, на відміну від практично молодіжного складу груп фракції С.Бандери; присутність у таборі мельниківців великої кількості уродженців Наддніпрянської України і учасників Української революції 1917–1921 рр., що давало перевагу не тільки у знанні території, але й на рівні розуміння культурної специфіки центрально-східних українських земель³⁰. Бандерівські дослідники подавали різну інформацію про кількість членів похідних груп: А.Бедрій говорить про 7 тис. осіб³¹, тоді як Я.Стецько, праця якого вийшла пізніше, зменшував цю цифру до 5 тис.³² За інформацією учасника «походу на Схід» Є.Стахіва, на весну 1942 р. частина членів похідних груп, що не змогла провадити боротьбу, повернулася назад до Галичини. Від загальної кількості залишилось десь близько 5%, тобто 60–70 підпільників³³. Нескладний арифметичний підрахунок дає підстави стверджувати, що усього учасників похідних груп ОУН(б) було щонайбільше 1,5 тис. осіб. Цікаво, що кількісний склад похідних груп бандерівців зменшується в міру збільшення часового проміжку між самою подією та часом написання праці. Якщо перша праця була підготовлена майже відразу після подій, то остання – уже на початку 1990-х рр. Ця тенденція перегляду оцінок та фактів разом зі збільшенням часового проміжку, що відділяв автора від події, була характерною рисою всієї бандерівської партійної історіографії.

Історики ОУН(м) взагалі не подавали кількісних даних, зате досить детально зупинялися на аналізі якісного складу похідних груп обох фракцій. Біографії осо-

бового складу мельниківців, які наводив В.Верига, давали підстави говорити про більш високий освітній рівень останніх у порівнянні з представниками бандерівської фракції³⁴. На користь доволі низького якісного складу похідних груп бандерівців, які, головним чином, склалися з молодих людей, колишніх студентів, свідчать і самі учасники подій. Як згадував Є.Стахів, склад груп не завжди був вдалим, оскільки туди «потрапило багато випадкових людей та молодих запальних ідейних хлопців, але політично недосвідчених». Окремою проблемою для бандерівців був «брак розуміння підрадянської дійсності»³⁵. До того ж, із детального аналізу, представленого Дж.Армстронгом, випливає, що саме похідні групи мельниківців, попри те, що вони становили меншість, були більш успішними у розбудові національного життя на теренах окупованої радянської України. Очевидно, молодечий запал націоналістичної галицької молоді розхитався прагматичними питаннями, що їх порушували «східняки», адже, як зазначають усі дослідники, саме «східний» фактор змусив ОУН переглянути свої ідеологічні позиції. Представники бандерівської фракції при всій повазі до праці Дж.Армстронга вважають, що вона не досить об'єктивна, оскільки автор черпав свої відомості здебільшого у середовищі представників ОУН(м)³⁶. Сам Дж.Армстронг, аналізуючи діяльність похідних груп ОУН, у своїй праці неодноразово підкреслював, що більшість населення підрадянських територій не бачила різниці між ОУН(б) та ОУН(м)³⁷.

Міжфракційні чвари також знайшли своє відображення в емігрантській історіографії «походу на Схід». Оскільки похідні групи обох фракцій ОУН були організовані за однаковою принципом і поділялися на північну, центральну та південну групи, лінії маршрутів яких були практично ідентичними, це створювало додаткові умови для поглиблення конфлікту та взаємних звинувачень у співпраці з німцями.

Піком ескалації конфлікту стало вбивство членів проводу ОУН(м) О.Сеника та М.Сціборського, яке сталося у Житомирі 30 серпня 1941 р. Більшість представників мельниківського табору вважала це справою рук бандерівців. На думку В.Вериги, на користь цього свідчили два факти: по-перше, відсутність заяви з боку ОУН(б), яка б засудила вбивство; по-друге, реакція частини членів ОУН(б), т.зв. «лівих» оунівців на чолі з І.Мітрингою, які, перебуваючи у складі похідної групи, на знак протесту вирушили з-під Києва додому³⁸.

Дж.Армстронг уважав, що довести «бандерівський слід» у житомирському вбивстві складно, адже ОУН(б) завжди заперечувала свою причетність, наголошуючи, що за цими подіями стоять або німецькі, або комуністичні агенти – перші таким чином «убивали двох зайців» одночасно, послаблюючи мельниківців та сприяючи формуванню негативного іміджу ОУН(б) серед українського населення; другі ж мали на меті спровокувати ескалацію конфлікту всередині націоналістичного середовища³⁹. Сам автор уважав найбільш вірогідним «радянський слід». Хоча, зважаючи на політичну практику ОУН(б), на думку Дж.Армстронга, така тактика відповідала духу бандерівської фракції.

Представники мельниківців також схилилися до радянської версії вбивства, з єдиною відмінністю, як зазначав американський дослідник, – «московську руку» вони вбачали у середовищі самих бандерівців, яка свого часу спричинила і розкол в організації. До того ж націоналісти були обізнані з почерком роботи радянських спецслужб на прикладах вдалих замахів на С.Петлюру та Є.Коновальця⁴⁰.

Американській дослідник називав три причини, що давали підстави вказувати саме на бандерівців: 1. удар був спрямований проти двох лідерів ОУН(м); 2. за даними секретного німецького звіту, невдовзі після житомирського вбивства бандерівці розповсюдили в Києві листівки, що виправдовували цю акцію; 3. існувала секретна директива проводу ОУН(б), відповідно до якої лідери мельниківської фракції не повинні були дістатися Києва⁴¹.

Однак для Дж.Армстронґа питання про те, хто стояв за цими подіями, усе ж таки було другорядним. Він звертав увагу на наслідки вбивства для подальшого розвитку подій. По-перше, це суттєво підвищило ступінь напруження у міжфракційних відносинах ОУН (зокрема, ОУН(м) навіть удалася до масованої атаки проти бандерівців у своїй пресі). По-друге, це вбивство розв'язало німцям руки для масштабних репресій, унаслідок яких більшість учасників похідних груп ОУН(б) було знищено. Найбільших втрат зазнали північна та південна групи. Першій так і не вдалося дістатися Києва, унаслідок чого домінуючі позиції у відбудові культурного і громадського життя столиці дісталися мельниківцям. Невдачі зазнала група, відправлена на Південь України. Так, у Миколаєві, як зазначав автор, мельниківці здали німцям членів ОУН(б), діяльність останніх у Кривому Розі і Кіровограді була серйозно підірвана. Фактично, на думку Дж.Армстронґа, унаслідок арештів представників ОУН(б) у вересні 1941 р. головним центром діяльності бандерівської фракції на підрадянських теренах залишився тільки Дніпропетровськ⁴².

Партійні історики ОУН(м) спростовували закиди щодо допомоги німцям у винищенні кадрів ОУН(б). Так, В.Верига вважав, що «вишукувати націоналістів, зокрема з-під стягу С.Бандери, не було трудно, бо діяли вони в той час зовсім відкрито»⁴³. Натомість звинувачував бандерівців у ліквідації особового складу похідної групи ОУН(м), що направлялася на Волинь під проводом І.Шуйського та Є.Шульги⁴⁴.

На відміну від партійних істориків ОУН(б), представники мельниківського табору не заперечували внеску похідних груп бандерівців у розбудову національного життя у Центральній та Східній Україні. Узагалі розкол, на думку Я.Шумелди, дуже зашкодив реалізації планів націоналістів: «ОУН під проводом полковника А.Мельника у своїй праці надзвичайно сильно відчувала брак середніх провідних кадрів, які після розколу опинилися у великій мірі по другій стороні «барикади», і прогалину цю заповнити швидко не вдалося. Відчутною на кожному кроці була недостача запровадженого низового оперативного-технічного персоналу (охорона, перевірка тощо), що теж було пов'язане з розколом»⁴⁵. Дж.Армстронґ відзначав суттєве підкріплення, що його отримала ОУН(м) унаслідок приєднання до її похідних груп понад півтисячі молодих буковинців, які залишилися вірними старому проводові. Це значно посилило позиції мельниківців⁴⁶.

Спільною для партійних істориків з обох таборів була оцінка стану розвитку національної самосвідомості центрально-східних земель. Дослідник із середовища двійкарів Т.Гунчак уважав, що на території Східної України існували соціальні прошарки, які були проникнуті національною ідеєю, але, на його думку, саме західні українці виступали як консолідуюча, організаційна та провідна сила⁴⁷. Представник ОУН(м) Я.Шумелда також заперечує думку, що дух самостійництва був цілком привнесений у Наддніпрянщину з Галичини. У своїх спогадах він писав: «У складі тих авангардних груп, зокрема у час їхньої акції на Наддніпрянщині, було багато наддніпрянців, і то не емігрантів, а тих, які весь час були під більшовицьким пануванням. Коли для прикладу взяти основну авангардну групу ОУН, яка прийшла до Києва, то в її складі були такі місцеві діячі, як професор інженер Дубина, інженер Антін Барановський та інші. По-друге, Наддніпрянщина, батьківщина основоположників українського модерного націоналізму, колись великих українських політично-революційних сил ... не терпіла ніколи на брак українського самостійництва чи енергії»⁴⁸.

Найбільшу розробку ці спостереження оунівців дістали у працях І.Лисяка-Рудницького, який влучно охарактеризував різницю між національним рухом західної й центрально-східної частин України, відзначивши більшу «політичну скристалізованість» національного руху опору на західних теренах, тоді як на сході націоналізм, на його думку, так і не зміг оформитися організаційно.

Причини такого стану речей полягали в наявності рис громадянського суспільства, що встигли сформуватися у Західній Україні за часів австрійського й польського панування. Цей дослідник одним із перших підкреслив, що всі «репрезентативні особистості та провідні ідеї новітньої України переважно походили зі Східної України». Зокрема, духовний наставник українських націоналістів Д.Донцов мав східне походження. І.Лисяк-Рудницький уважав, що вся історія українського державотворчого процесу ХХ ст. – це «постійна взаємодія по осі схід – захід. Усі, хто не враховують цю закономірність, не ознайомлені з динамікою внутрішнього українського історичного процесу»⁴⁹.

Цікавими із цього приводу є думки Дж.Армстронґа, якому належить найбільш детальна характеристика соціальної бази ОУН і УПА на Східній Україні. Як головне джерело автор використовував періодичні видання українських націоналістів, які виходили під час Другої світової війни⁵⁰. Будучи за фахом політологом, Дж.Армстронґ розглядав український національно-визвольний рух як суто політичне явище. Підхід, використаний ним при дослідженні, сам учений визначив як метод соціальної політології⁵¹.

Аби зорієнтувати західного читача в українській дійсності, американський дослідник простежив еволюцію соціальної бази українського націоналізму від середини ХІХ ст. Він звернув увагу на той факт, що в передреволюційній Росії національна належність майже збігалася з класовою. В Україні ситуація склалася таким чином, що землевласники й службовці представляли російську та польську національності. Незначна кількість українців, які теж належали до цих верств, були цілковито зросійщеними. Клас торгової буржуазії репрезентували насамперед євреї. А українці, за винятком невеликого прошарку інтелігенції, належали до селянства⁵².

Таким чином, американський дослідник робив висновок, що будь-який національний рух у Російській імперії автоматично ставав класовим. Ураховуючи, що період українського відродження збігся з поширенням впливу у Росії ідей соціалізму, автор зазначав, що комунізм, як суто міський рух, не міг розраховувати на успіх у країні, де 4/5 населення були селянами. Проте більшовицьке керівництво швидко зорієнтувалось і почало боротьбу за селянство з українським націоналізмом⁵³.

Дж.Армстронґ повернувся до дослідження соціальної структури Східної України після понад двадцятирічного панування радянського тоталітарного режиму, аби зрозуміти, як останній вплинув на національну свідомість мас, та як маси сприймуть модифіковану версію українського націоналізму, що у своїй основі теж була тоталітарною. Він структурував українське суспільство за традиційною для радянської соціології схемою 2+1 (робітничий клас і селянство + інтелігенція) та за схемою, яку умовно можна назвати «батьки і діти» (вікова структура), де розглядав відмінності у ставленні до визвольного руху між старшим поколінням і молоддю. Автор визначав специфіку та умови діяльності кожного прошарку, труднощі, що виникли, а також основні допущені помилки⁵⁴. Особливості використаних джерел наклали певний відбиток на дане дослідження, отже, воно не могло бути вичерпним.

Щодо оцінки ролі та впливу східноукраїнського чинника на розвиток української національної ідеї середини ХХ ст., то тут Дж.Армстронґ звертався до структури українського національного міфу, в основу сюжету якого покладено події, які розвивалися на теренах Наддніпрянської України⁵⁵. Він указував на східноукраїнське походження ще одного видатного теоретика українського націоналізму – М.Сціборського⁵⁶, підкреслюючи історично обумовлену роль Центрально-Східної України як ядра (центру) національного життя.

Ситуація, що склалася на теренах Центрально-Східної України на момент її окупації нацистською Німеччиною, характеризувалася пригніченістю національної свідомості⁵⁷ та ускладнювалася наслідками уніфікаторської політики радян-

ського уряду. Свідоме сприяння перемішуванню населення за рахунок російського елемента призвело до того, що міста перетворилися на осередки чужорідної для українців культури⁵⁸. Найбільшого впливу російщення зазнали великі промислові центри, тоді як невеликі міста Центральної України у своїй основі залишилися українськими⁵⁹.

На думку Дж.Армстронґа, саме це спонукало представників похідних груп, що прибули до Центрально-Східної України, скерувати свої ресурси на організацію національного життя у містах, які були форпостами російського впливу⁶⁰. Однак кадрова обмеженість та погане розуміння специфіки центрально-східноукраїнських теренів призвели до суттєвого послаблення навіть тих невеликих можливостей національного будівництва, що існували в той період.

Повертаючись до проблеми соціальної бази, доцільно згадати думку Дж.Армстронґа про те, що носієм національної ідеї завжди є середній клас. За умов радянської дійсності такий клас сформуватися не зміг, але його функції перебирала на себе інтелігенція⁶¹. Цей соціальний прошарок американський дослідник поділяв на дві групи: академічна й літературна (викладачі, письменники, учителі) та технічна (інженери), кожна з яких мала специфічні особливості⁶². На важливе значення першої групи вказувало те, що із шістдесяти видатних діячів націоналістичного руху у Центрально-Східній Україні (чиї посади й освіта були відомі) 3/5 становили викладачі вищої школи, учителі, журналісти й письменники. Наприклад, усі три мери окупованого Києва були викладачами. Більшість харківської групи, включаючи всіх головних організаторів «Просвіти», – професори університету. Редактором націоналістичної газети у Кривому Розі також був представник творчої інтелігенції – поет Пронченко⁶³.

Така значна кількість викладачів і письменників у націоналістичному керівництві пояснювалася, на думку Дж.Армстронґа, діяльністю націонал-комуністів О.Шумського й М.Скрипника. Саме вони втілили у життя більшовицьке гасло – культура «національна за формою, соціалістична за змістом», і фактично виростили покоління, що говорило й думало українською мовою (нехай і меншовартісною порівняно із російською). Не останню роль відіграли й утиски (позбавлення можливості професійної діяльності), яких зазнала інтелігенція за часів радянської влади. Щодо технічної інтелігенції, то вона більше займалася відбудовою, аніж політикою⁶⁴. Домінування представників розумової праці у керівництві націоналістичного руху призвело також до деяких негативних тенденцій. Зокрема, нестача досвіду адміністративної роботи та концентрація зусиль насамперед у культурній та просвітницькій діяльності⁶⁵. Цю думку поділяв і Я.Шумелда, відзначаючи, що німці першочергово взяли за господарський сектор, який «мав прохарчувати їхні армії, піднести харчові пайки в Райху та одночасно стати інструментом для політики депопуляції в Україні». Натомість ОУН не мала кадрових ресурсів, які «були б здібні на цьому відтинку дати вирішальний бій»⁶⁶. Однак, навряд чи наявність господарських кадрів ОУН щось суттєво змінила б. Хіба що це змусило б німців раніше розпочати репресії проти оунівців. Адже окупаційна адміністрація не звертала уваги на культурно-просвітницьку діяльність ОУН протягом другої половини 1941 р. тільки тому, що в неї були більш важливі справи.

Найбільша за кількістю соціальна верства селянства, що традиційно була носієм української національної ідентичності, у період Другої світової війни залишилася пасивною на відміну від західноукраїнського селянства, що стало оплотом ОУН і УПА. Дж.Армстронґ слушно вказував, що широке використання селянами української мови ще не свідчило про їх національну свідомість⁶⁷. Страх бути вбитими радянськими партизанами та ненадійність сільської поліції призводили до того, що навіть свідомі національні елементи відмовлялися від пропозиції обійняти офіційні посади. Навчені гірким досвідом радянських репресій, селяни зайняли вичікувальну позицію⁶⁸. Т.Гунчак відзначав, що боячись покарань із боку

німецької влади за нестачу харчів та прагнучи уникнути вивозу до Німеччини, селяни змушені були тікати в ліс, створюючи тим самим партизанські осередки⁶⁹. Отже, окупаційна влада стала чинником, що змусив селян до опору. Загалом же селянство керувалось у своїх діях інстинктом виживання, полишивши будь-які політичні аспірації. Дж.Армстронг зазначав, що серед свідомих учасників руху була сільська інтелігенція (бухгалтери, колгоспне начальство, фельдшери) та учасники подій 1917–1921 рр. Деякі прояви симпатії до націоналістичного підпілля траплялися й серед колгоспників⁷⁰.

Теза Дж.Армстронга про те, що головною помилкою ОУН було спрямування своїх і так обмежених ресурсів тільки на міста, тоді, як села також потребували допомоги для розбудови національного життя⁷¹, є вірною лише частково. Міста, як осередки політичного та економічного життя, природно, були важливими об'єктами для відродження національної свідомості, особливо з огляду на те, що вони у більшості своїй були зросійщеними. Крім того, як твердив сам дослідник, селяни зайняли вичікувальну позицію, а, отже, за сприятливих умов розвитку подій, логічно припустити, вони б у більшості підтримали ОУН. А тому розрахунок був цілком прагматичним.

Класифікація соціальної бази ОУН у Центрально-Східній Україні за віковою структурою виявила досить специфічну ситуацію. За твердженням учасника похідної групи ОУН(б) Є.Стахіва, у Донбасі існувала сильна націоналістична молодіжна організація, яка послугувала прообразом для відомої «Молодої гвардії» з однойменного роману О.Фадєєва, а прізвище самого Є.Стахіва навіть було запозичене для одного з героїв цього твору – Є.Стаховича⁷². Узагалі для Центрально-Східної України не характерний «конфлікт поколінь», що мав місце у Галичині. Ба більше, саме вплив «батьків» призводив до вступу в лави націоналістів. Іншим досить впливовим чинником підтримки ОУН були особисті мотиви. До таких Дж.Армстронг відносив дітей засуджених радянським режимом селян («куркулів»), священників, інтелігентів, які мали за що «дякувати» «советам»⁷³. Траплялися випадки виникнення окремих груп націоналістичного спрямування, які, проте, не підтримували жодну фракцію ОУН. Наприклад, така група існувала в Павлограді Дніпропетровської області⁷⁴. Загалом східноукраїнська молодь не стала авангардом руху через низьку національну свідомість. До того ж саме східні області радянської України були головним постачальником людських ресурсів для вивозу на примусову працю до Німеччини.

На думку Дж.Армстронга, взаємодія ОУН з центрально-східноукраїнським масивом, що за площею у кілька разів переважав західні терени, а також демократичні традиції державного будівництва, зафіксовані в українському національному міфі, не могли пройти безслідно⁷⁵. Я.Шумелда взагалі вважав, що цей період визвольної боротьби незаслужено забутий в українській повоєнній історіографії. Автор називав дві причини: по-перше, нестача джерел; по-друге, – затьмарення «пізнішою повстансько-партизанською боротьбою, яка мала більшу притягальність»⁷⁶. Однак саме «похід на Схід» привів до лав ОУН «тисячі українських патріотів осередніх та східних земель України ... чи не перший раз в історії ОУН число членства Наддніпрянщини перейшло суму членів зі всіх інших земель разом узятих ... серед лав членства осередніх і східних земель були висококваліфіковані фахівці, які мали за собою основну фахову підготовку та практику, ми розуміємо глибину тих великих змін та процесів, які відкрилися тоді перед ОУН»⁷⁷.

І.Лисяк-Рудницький відзначав вирішальну роль трьох груп подій для розвитку українського націоналізму: 1. розкол в ОУН; 2. окупація України німцями; 3. конфронтація з українським Сходом і радянською системою, початок якої був покладений у 1939 р. Усі ці події безпосередньо чи опосередковано призвели до створення Української головної визвольної ради (УГВР), що знаменувало перехід

до нової, демократичної, платформи⁷⁸. Якщо з першими двома подіями більш-менш усе зрозуміло, то на третій варто зупинитися детально.

Приєднання Західної України до УРСР «відкрило доступ до східноукраїнсько-го масиву»⁷⁹. Серед основних проблем, з якими зіштовхнулися підпільники ОУН у Центрально-Східній Україні, було несприйняття ідеї про владу однієї партії, оскільки українці УРСР мали вже досвід правління більшовиків і нацистів. Також перегляду вимагали соціально-політичні й економічні аспекти програми ОУН та питання прав людини і національних меншин. Останні на той момент становили 20% населення УРСР. Бандерівський дослідник М.Прокоп зазначав, що члени похідних груп поступово зрозуміли, що залучення центрально-східноукраїнських земель до національної боротьби вимагає ревізії програмних положень ОУН⁸⁰. На думку Дж.Армстронга, не останню роль у перегляді ідеологічних засад руху відіграла поява вихідців із центрально-східних земель у військових формуваннях УПА. Саме в УПА ці процеси знайшли підтримку, тоді як фанатичні представники ОУН у Галичині здебільшого залишалися прихильниками старих ідей⁸¹. Ця теза Дж.Армстронга була підтримана І.Лисяком-Рудницьким, який уважав, що процес ревізійності захопив різні напрямки націоналістичного руху не однаково, наголошуючи на тому, що найбільшого впливу зазнали саме бандерівці. Крім того, він зазначав, що ревізійні тенденції у середовищі ОУН(б) мали свого попередника – Івана Мітрингу, який ще у довоєнні роки порушував «радянську проблематику та ліві соціальні гасла»⁸².

Зміна політичної платформи була зумовлена східноукраїнськими впливами, і у цьому питанні всі дослідники одностайні. У націоналістичному наративі є багато праць, присвячених III надзвичайному великому збору ОУН та його прогресивному значенню. Партійний історик М.Прокоп, відтворюючи загальну картину міжнародного становища, яке склалося на початок 1943 р., відзначає, що після поразки під Сталінградом та втрати Північної Африки «вперше захиталась імперіальна будівля т.зв. нової Європи». Для українців же окупація стала масштабною катастрофою, що розвіяла будь-які ілюзії про можливість створення незалежної держави під егідою нацистської Німеччини⁸³.

У цьому ключі важливими є дослідження П.Потічного, сфера наукових інтересів якого – політична думка українського підпілля. Автор зазначає, що кінець 1942 – початок 1943 рр. став періодом інтенсивних політичних дискусій. Ціла плеяда публіцистів закликала до ревізії чинних програмних положень ОУН (О.Бродовий, Я.Бусел, Ю.Херсонєць, М.Прокоп)⁸⁴. Майже всі дослідники були одностайні в тому, що головну роль у цьому процесі відіграли східні українці, які влилися до лав УПА. Відтак і не дивно, що сама реформа йшла «знизу», а її початок був покладений приходом до влади саме керівників УПА. Те, що національно свідомі українці з центрально-східних земель приставали саме до УПА, а не до ОУН, зумовлювалося ідеологією останньої. А.Рудлінг відзначає, на кінець 1943 р. 40% вояків УПА не були членами ОУН⁸⁵. Безпосередні учасники подій М.Прокоп та Є.Стахів зазначають, що концепція монопартійності та відсутність чіткої соціально-економічної програми не витримали «зустрічі зі Сходом». Навчені важким досвідом радянського керівництва, представники Центрально-Східної України прагнули демократичного устрою й соціальних гарантій⁸⁶.

А.Камінський, досліджуючи соціологічне тло конфліктів в українському національно-визвольному русі, зазначав його ментальну однорідність, адже у своїй основі він був селянським. На його думку, усі конфліктні ситуації зумовлювалися двома факторами: розбіжностями між «краєм й еміграцією» та «характером політичного профілю націоналістичних формацій у поодиноких фазах їх розвитку». Дослідник узагалі вважав, що націоналізм більш властивий «інтелігент-пролетарській» ментальності, для якої характерна крайня ідеологізація. Українському підпіллю, за А.Камінським, був притаманний прагматичний підхід, акцент на дію («чин»).

Обрання націоналістичної ідеології було зумовлене неефективністю демократичного шляху боротьби за незалежність, звідси виходить, що повернення на демократичну платформу є природним, навіть неминучим кроком⁸⁷.

Однак оптимізм щодо еволюції тоталітарного руху в напрямку демократизації поділяють не всі дослідники. Зокрема, І.Лисяк-Рудницький не вважав подолання монопартійності ОУН переконливим. По-перше, він відзначав, що саме декларування демократичних принципів ще не означало їх дотримання, адже якщо підходити з цієї позиції, то СРСР, відповідно до його конституції, був чи не найбільш демократичною державою світу. По-друге, якби ці зміни дійсно мали глибинний характер, то демократична тенденція перемогла б в еміграції після 1945 р. Утім, історик допускав можливість реальної демократизації руху, якби історія дала йому шанс розвиватися на рідних землях. По-третє, І.Лисяк-Рудницький відзначав, що навіть створення УГВР не змінило організаційної структури організації – в руках однієї людини (Романа Шухевича) була сконцентрована вся влада, оскільки він одночасно був і лідером ОУН, і командиром УПА, і головою УГВР⁸⁸.

Непомірно роздутою тему переходу на демократичну платформу вважає і А.Рудлінг, який розглядає цей процес як суто декларативний, добре прорахований стратегічний крок, що мав на меті переорієнтуватися на західні країни. Американський дослідник відзначав, що рішення приймалося після поразки німців у Сталінградській битві та безпосередньо перед початком компанії УПА проти поляків. А.Рудлінг писав: «Новий курс робив наголос на громадянському націоналізмі, плюралізмі та демократії. Навряд чи формальна зміна політичної орієнтації могла бути більш різкою. Ті ж самі люди, що відстоювали етнічну чистоту нації, територіальну експансію і геноцид кількома роками раніше, тепер стали шукати прихильності Рузвельта замість Гітлера та підтверджувати свою відданість західним цінностям»⁸⁹. При цьому перехід на демократичну платформу не завадив українським націоналістам улаштувати етнічну чистку на Волині.

До речі, часові межі переходу на демократичну платформу, які були вказані А.Рудлінгом, можуть викликати плутанину. Відомо, що III надзвичайний великий збір ОУН відбувся 21–25 серпня 1943 р., тоді як Сталінградська битва, котра тривала півроку, закінчилася у лютому 1943 р., а пік Волинської трагедії припадає на червень – липень 1943 р. Однак А.Рудлінг не помиляється, хоча він і не вдається в деталі. У цьому випадку ми стикаємося з усталеною практикою ОУН, коли збори замість того, щоб приймати рішення, просто легітимізували вже існуючий стан речей, як це, наприклад, було під час II великого збору ОУН. Партійні історіографи ОУН(б) виправдовують таку практику воєнним часом, що вимагав швидких рішень. Узагалі у націоналістичному наративі доволі мало праць, які б розкривали механізм приходу до влади Р.Шухевича. Хоча поява саме цієї постаті на керівних посадах в ОУН і УПА знаменувала перемогу ревізіоністських тенденцій, якими б декларативними вони не були. Незначна увага до внутрішніх процесів зумовлювалася, по-перше, небажанням партійних істориків показувати політичну кухню ОУН(б), де навіть після розколу тривала боротьба за владу; по-друге, «націоналістична іконографія» законсервувала образи лідерів організації як безкомпромісних борців за незалежність України, яким були притаманні лише шляхетні лицарські риси. Звичайно ж, у цю канву не могли вписуватись особисті амбіції. «Культ вождя», що був характерний для ідеології українського націоналізму, у відповідному наративі набув крайнього ступеня екзальтації. Тому всі життєписи лідерів ОУН хибують на необ'єктивність. Особливо це стосується постаті Р.Шухевича, яка, за винятком образу Є.Коновальця, була найбільш шанованою в бандерівському середовищі.

Практично всі партійні дослідники відзначають, що влітку 1943 р. бюро проводу ОУН очолив Р.Шухевич, проте уникають пояснень, чому це сталося. Найбільш повно процеси 1943 р. відображено у працях П.Мірчука, М.Прокопа та,

певним чином, спогадах М.Лебеда. Двоє останніх були активними учасниками тих подій. Зокрема, М.Прокоп був одним із соратників Р.Шухевича, брав участь у засіданні проводу ОУН 13 травня 1943 р., коли й відбулася фактична зміна керівництва. На відміну від М.Прокопа, М.Лебедь, який після арешту Я.Стецька очолив крайовий провід ОУН(б), був тим, кого змінив на цій посаді Р.Шухевич. Цілком зрозуміло, що навіть при високій внутрішній самоцензурі, обидва дослідники в тій чи іншій мірі опинились заручниками своїх політичних уподобань. П.Мірчук, який також був членом ОУН, протягом вересня 1941 р. – травня 1945 р. перебував у німецьких концтаборах, фактично усунений від націоналістичної боротьби. Після звільнення з табору він емігрував до США, де займався суто науковою та громадською діяльністю. Відтак його праці становлять значний інтерес для розгляду даного питання. Окремо стоять студії Г.Васьковича, П.Потічного, А.Камінського, Є.Стахіва та Дж.Армстронга, що допомагають уточнити та розкрити певні аспекти внутрішньопартійної боротьби у середовищі ОУН.

У націоналістичному наративі 1943 рік вважається переломним для українського національно-визвольного руху, оскільки він цілком змінив організаційно-політичне обличчя руху, зробивши його більш толерантним в очах західних демократій. Протягом цього року відбулася низка подій, головні серед яких: III конференція ОУН (17–21 лютого), III надзвичайний великий збір ОУН (21–25 серпня), I конференція поневолених народів Східної Європи й Азії (21–22 листопада)⁹⁰.

Найбільш змістовний фактичний матеріал міститься у праці П.Мірчука «Генерал Тарас Чупринка: командир армії безсмертних». Автор указує, що у червні 1941 р. виник конфлікт між виконуючим обов'язки провідника ОУН М.Лебедем і крайовим керівником ОУН І.Климівим. Суть конфлікту полягала у ставленні до німців. Рядові оунівці, виразником думки яких був І.Климів, виступали за початок негайного збройного опору окупантам і розбудову необхідних для цього військових сил. М.Лебедь же вважав такий шлях неприйнятним і залишався на поміркованих позиціях⁹¹.

За П.Мірчуком, саме з ініціативи Р.Шухевича 17–21 лютого 1943 р. була скликана III конференція ОУН(б), основними рішеннями якої якраз і були курс на збройну боротьбу з німцями та поширення діяльності підрозділів УПА, яка вже на той час фактично була сформована, тобто йшлося про надання юридичного статусу УПА як збройного крила ОУН. Також було вирішено скликати позачерговий збір ОУН, аби вирішити питання керівництва⁹².

Однак нагальність моменту призвела до того, що 13 травня 1943 р. на засіданні проводу, в якому брали участь Д.Маївський, З.Матла, М.Матла, М.Степняк і М.Прокоп (решта членів не змогли прибути через воєнні дії), тодішній голова М.Лебедь склав із себе повноваження. За пропозицією Р.Шухевича, до скликання III надзвичайного великого збору ОУН було створено колегіальний орган – бюро проводу (БП) ОУН у складі 3-х осіб: Р.Шухевича (голова), З.Матли та Д.Маївського⁹³ (після арешту останнього було дообрано Р.Волошина)⁹⁴. За свідченням учасника подій М.Прокопа, тоді ж Р.Шухевич стає командуючим УПА, хоча юридично рішення було оформлене лише 27 січня 1944 р.⁹⁵ Отже, 13 травня 1943 р. фактична влада перейшла до рук ревізіоністів. Із цього моменту основні зусилля нового керівництва проводу спрямовуються у русло реалізації нової програми організації.

Цікава подальша доля М.Лебеда. Г.Васькович зазначає, що усунутий від прийняття важливих рішень, він перейшов в опозицію й згодом «зумовив фактичний відхід із рядів ОУН частини членів»⁹⁶. Дане твердження не зовсім вірне, оскільки М.Лебедь продовжував брати активну участь у діяльності організації, зокрема й у створенні УГВР. Його важливу роль відзначають навіть колишні опоненти⁹⁷. Скоріш за все, під впливом подій М.Лебедь змінив свою думку щодо окремих позицій, підтвердженням чого може слугувати його книга, присвячена діяльності УПА⁹⁸.

Треба зазначити, що більшість авторів уникала оціночних суджень. Наприклад, П.Мірчук подавав в основному факти. Наявні в його роботі узагальнення та оцінки стосуються, головним чином, подій, а не постатей.

Розуміння суті конфлікту М.Лебедь – Р.Шухевич (у ширшому контексті – провід ОУН, оскільки незадоволення політикою М.Лебеда мало масовий характер) є дуже важливим із двох причин: по-перше, необхідністю чіткого окреслення ступеня відповідальності за тогочасні події цих двох діячів націоналістичного руху; і, по-друге, визначенням об'єктивності спогадів М.Лебеда та їх впливу на розвиток досліджень проблеми ОУН і УПА.

З огляду на це, важливим є інтерв'ю М.Лебеда з приводу роковин загибелі Р.Шухевича, де він дуже стриманий у своїх оцінках цієї постаті. М.Лебедь лише побіжно згадував події 13 травня 1943 р., коли, за його словами, було вирішено створити бюро проводу ОУН, обране і затверджене рішенням III надзвичайного великого збору ОУН. Щодо ролі Р.Шухевича у цих процесах М.Лебедь зазначав: «Про ролі Шухевича у скликанні надзвичайного збору мені детальніше невідомо»⁹⁹. В інтерв'ю М.Лебедь відзначав неабияку роль Р.Шухевича в організації УГВР і відсилав дослідників до чотирьох документів (малися на увазі «Заява Головного командування УПА» від вересня 1947 р.; «До генези УГВР» від 1948 р.; репортаж на основі інтерв'ю «У голови Генерального секретаріату УГВР Р.Лозового» (один із псевдонімів Р.Шухевича – *Я.Л.*) від 1948 р. і «Звернення воюючої України до всієї української еміграції» від жовтня 1949 р.), де, на його думку, Р.Шухевич найбільш повно висловив свої погляди¹⁰⁰.

Опосередковано даної теми торкається Дж.Армстронг у статті «Героїчне та людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років», де розкриває велику роль «націоналістичної іконографії» для соціалізації нового покоління. У своїй праці Дж.Армстронг подає типологію героїзму на прикладі п'яти діячів українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни. Американський дослідник не обмежував цю категорію тільки націоналістичним рухом, а додавав образи Т.Бульби-Боровця – прибічника УНР, та В.Кубійовича, що репрезентував помірковані інтелігентські кола. На жаль, Дж.Армстронг не мав достатньої інформації, аби дати характеристику постаті Р.Шухевича, проте він був особисто знайомий із М.Лебедем¹⁰¹. Визначаючи останнього як «революційного національного конспіратора», автор зазначає, що він справляв сильне враження, проте «люди типу Лебеда, як і більшість конспіраторів ... не бувають приємними колегами». Дж.Армстронг зауважував, що «за Лебедем полювали не лише радянські й нацистські агенти, але й вороги з числа своїх, які звинувачували його в організації актів насильства проти політичних опонентів»¹⁰².

Серед явних позитивних сторін цієї особистості американський дослідник називав «здатність визнавати помилки своїх прибічників і досягнення своїх супротивників»¹⁰³. Дж.Армстронг також відзначав важливий внесок М.Лебеда у розбудову УГВР та остаточний розрив із проводом Я.Стецька – С.Бандери. У розмові з американським дослідником М.Лебедь наголошував: «Після 1941 р. не бував на Волині і передав усю партизанську діяльність там Р.Шухевичу до березня 1943 р.»¹⁰⁴. Останнє твердження є сумнівним і прямо торкається окресленого нами вище питання ступеня особистої відповідальності обох провідників руху. По-перше, подібна заява означає, що М.Лебедь контролював тільки Галичину. А, отже, він не мав впливу як на формування підрозділів УПА, так і на їх діяльність. По-друге, навряд чи він мав реальні важелі впливу на партизанську діяльність на Волині й до березня 1943 р., оскільки вже в лютому відбулася III конференція ОУН, з якої фактично й розпочався демонтаж старих програмних засад, а разом – і зміна старого керівництва.

Повертаючись до теми особистої відповідальності, хотілося б наголосити, що дане питання напштовхується на проблему юридичних повноважень та наявності

фактичної влади у керівника організації. Судячи з того, з якою легкістю М.Лебеда було усунуто з посади керівника провладу ОУН, можна констатувати, що він уже давно втратив контроль над ситуацією.

За свідченнями П.Мірчука, Р.Шухевич робив спроби об'єднати рух. Зокрема, велися переговори з ОУН(м) та групою І.Мітринги, т.зв. «лівими» оунівцями. На жаль, вони не дали жодного результату. У своїй праці П.Мірчук наголошував, що III надзвичайний великий збір ОУН був покликаний вирішити організаційні питання, а саме – затвердити новий провід та «декларативно зняти з тих, хто перебував у німецьких концтаборах і тюрмах, усяку відповідь за ... дію ОУН». На практиці статус С.Бандери обійшли мовчанкою, оскільки на той момент він уже був символом безкомпромісної боротьби. Уважалося, що він повернеться до керівництва, щойно вийде на волю¹⁰⁵.

Також на III надзвичайному великому зборі ОУН робилися спроби затвердити реальну соціальну програму організації. Однак, як зазначав учасник тих подій Є.Стахів, це питання не було розроблене достатньою мірою, оскільки воно все-таки залишалося другорядним¹⁰⁶.

21–22 листопада 1943 р. на Волині відбулася I конференція поневолених народів Східної Європи й Азії, в якій узяли участь 39 делегатів, що репрезентували різні національності СРСР (українці, азербайджанці, білоруси, грузини, татари, узбеки, чуваші, осетини, казахи та ін.). Усі учасники заходу були вояками національних частин УПА¹⁰⁷. В умовах наступу радянських військ конференція мала радше пропагандистсько-декларативний характер і повинна була ще раз продемонструвати імперіалістичний характер СРСР перед Заходом. На той момент у середовищі українського руху була поширена думка про конфронтацію СРСР і Заходу після остаточного розгрому нацистської Німеччини. Загалом ця подія, попри її широку подачу у націоналістичній пресі, була досить формальною і мало-значущою.

Конференція поневолених народів стала останньою анонсованою подією 1943 р. Фактично, саме протягом цього року український національно-визвольний рух зазнав кардинальних змін, що зумовили як його подальший розвиток, так і тактику боротьби. У націоналістичному історичному наративі III надзвичайний великий збір ОУН вважається визначною подією, тоді, як кількість досліджень, присвячених внутрішнім конфліктам, – мізерна. Для більшості істориків тема незгод у середовищі ОУН вичерпується розколом організації у 1940 р. Як справедливо зазначають деякі вчені, ОУН постала не просто як складова визвольної боротьби, а як модний у той період орденський рух, за прикладом релігійних орденів минулого, де накази керівників (магістрів) мали безумовну силу й не обговорювалися. Не останню роль зіграло й бажання зберегти героїчний образ його учасників для нащадків.

Перспектива подальшої розробки конфліктів у середовищі ОУН напряму залежить від обмеженості джерельної бази. Однак дана проблема становить значний інтерес для узагальнюючих праць, що виходять за рамки історії українського підпілля. Зокрема, хотілося б звернути увагу на два аспекти: по-перше, оцінюючи місце українського національно-визвольного руху у загальноєвропейській системі рухів Опору, варто дослідити зміни, що відбулися з побудованою на суто західних (за своєю цивілізаційною належністю) засадах ОУН після перенесення її діяльності на український ґрунт; по-друге, із політологічного погляду, дана проблема може бути цікавою, якщо її розглянути в контексті історії українських владних еліт.

Створення у липні 1944 р. Української головної визвольної ради (УГВР) стало ще однією знаковою подією в історії націоналістичного руху¹⁰⁸. І хоча де-юре на момент виникнення УГВР в Україні не існувало жодної політичної партії, окрім ОУН, проте колишні члени українських партій де-факто залишилися на тих самих політичних позиціях, що колись репрезентували їхні партійні організації.

Виходячи з цього твердження, представники націоналістичного нарративу вважали УГВР легітимним представником усього українського народу¹⁰⁹.

Із перспективи сьогодення створення УГВР було радше віхою в історії української політичної думки, аніж фактором реального впливу на події. Однак є певна символічність у тому, що сама реалізація програми ОУН (створення української самостійної соборної держави) вимагала переходу до демократичної платформи. Це зайвий раз підтверджує правильність висновків, зроблених Дж.Армстронгом на основі аналізу українського національного міфу, про українців, як про націю з демократичними традиціями, альфою й омегою історичного процесу якої є Наддніпрянська Україна.

По суті ідеалістична філософія українського інтегрального націоналізму, для якого держава була самоціллю, зіштовхнулася з матеріалістичною (марксистською) ідеологією «східняків», яких далеко не в останню чергу цікавили соціальні питання¹¹⁰.

Таким чином, північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля ОУН у період німецької окупації УРСР, як, власне, і комплексу проблеми ОУН і УПА, є прикладом складної взаємодії трьох чинників – політики, пам'яті та історії. Домінування одного чи певні комбінації цих чинників впливали не тільки на актуальність проблеми націоналістичного руху на певному етапі розвитку, але й віддзеркалювали стан суспільної свідомості української громади США та Канади.

¹ *Snyder T.* Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory: Twentieth-Century Poland, Ukraine, and Lithuania. – Cambridge, 2002. – P.40.

² *Ibid.* – P.39.

³ *Ibid.*

⁴ *Himka J.-P.* War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // Space of identity. – 2005. – Vol.5, №1. – P.17.

⁵ *Мірчук П.* Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.: його генеза та політичне і історичне значення. – Нью-Йорк, 1952. – С.17.

⁶ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні. – Торонто, 1991. – С.60.

⁷ Там само. – С.61.

⁸ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–1945. – New York, 1955. – P.77.

⁹ *Ibid.* – P.80–81.

¹⁰ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the Wartime Activities of OUN-UPA // East European Jewish Affairs. – 2006. – Vol.36, №2. – P.168.

¹¹ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М.Прокопові) // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.491–492.

¹² *Стецько Я.* Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І.Вараниці, Р.Малащука. – Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. – С.19.

¹³ Там само. – С.29.

¹⁴ *Мірчук П.* В річницю проголошення акту відновлення української державності // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – С.424.

¹⁵ Там само. – С.425.

¹⁶ *Верига В.* Втрати ОУН в II світовій війні. – С.119–120.

¹⁷ *Мірчук П.* Гітлерівський наступ на українських самостійників // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – С.429.

¹⁸ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.82.

¹⁹ *Ibid.* – P.83.

²⁰ *Шанковський Л.* За об'єктивну оцінку акту 30 червня (з перспективи 25 років) // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – С.344.

²¹ Там само. – С.352–353.

²² Там само. – С.360–362.

²³ *Тис-Крохмалюк Ю.* 30-те червня в світлі науки про війну // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – С.435.

²⁴ Там само. – С.441.

- ²⁵ Там само. – С.443.
- ²⁶ Там само. – С.440–441.
- ²⁷ Там само. – С.440.
- ²⁸ Горак С. Українці і друга світова війна: Досвід співпраці з Німеччиною, 1941–1942 // Український історик. – 1979. – №1/4. – С.31.
- ²⁹ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.84–85.
- ³⁰ Шумелда Я. Похід на Схід // Організація українських націоналістів 1929–1954. – Б.м. [На чужині], 1955. – С.255.
- ³¹ Бедрий А. Українська держава, відновлена Актом 30 червня 1941 р. (У 40-річчя Акту 30 червня 1941 р.) // <http://www.ukrnationalism.org.ua/library/?s=2&f=4>
- ³² Стецько Я. Політична армія хоробрих // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України. – С.74.
- ³³ Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців) // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр.: Мат. Всеукр. наук. конф. (25–26 серпня 1992 р.). – К., 1992. – С.80.
- ³⁴ Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні. – С.63–71.
- ³⁵ Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: Думки про ОУН (бандерівців). – С.77.
- ³⁶ Стецько Я. Політична армія хоробрих. – С.112.
- ³⁷ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.91.
- ³⁸ Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні. – С.67.
- ³⁹ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.95.
- ⁴⁰ Ibid. – P.96.
- ⁴¹ Ibid. – P.95.
- ⁴² Ibid. – P.96–97.
- ⁴³ Верига В. Втрати ОУН в II світовій війні. – С.63.
- ⁴⁴ Там само. – С.65.
- ⁴⁵ Шумелда Я. Похід на Схід. – С.278.
- ⁴⁶ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.90.
- ⁴⁷ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.237–238.
- ⁴⁸ Шумелда Я. Похід на Схід. – С.255.
- ⁴⁹ Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час Другої світової війни // Його ж. Історичні есе. – Т.2. – С.269.
- ⁵⁰ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.237–253.
- ⁵¹ Ibid. – P.5.
- ⁵² Ibid. – P.4–10.
- ⁵³ Ibid. – P.11.
- ⁵⁴ Ibid. – P.237–253.
- ⁵⁵ Armstrong J.A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in their Historical Encounter. – Edmonton, 1992. – P.130–131.
- ⁵⁶ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.35.
- ⁵⁷ Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. – Т.2: 1941–1942 / [упор. В.Косик]. – Л., 1998. – С.292–293.
- ⁵⁸ Там само. – С.237.
- ⁵⁹ Там само. – С.236.
- ⁶⁰ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.237–238.
- ⁶¹ Ibid. – P.238–239.
- ⁶² Ibid. – P.240–241.
- ⁶³ Ibid. – P.240.
- ⁶⁴ Ibid. – P.241.
- ⁶⁵ Ibid. – P.242.
- ⁶⁶ Шумелда Я. Похід на Схід. – С.265–266.
- ⁶⁷ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.250.
- ⁶⁸ Ibid. – P.253.
- ⁶⁹ Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – С.238.
- ⁷⁰ Armstrong J.A. Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.252–253.

- ⁷¹ Ibid. – P.249.
- ⁷² *Стахів Є.* «Я не Олег Кошовий і не Євген Стахович» // Україна. – 1994. – №6. – С.4–6.
- ⁷³ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.246.
- ⁷⁴ Ibid. – P.247.
- ⁷⁵ *Armstrong J.A.* Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness. – P.129–131.
- ⁷⁶ *Шумелда Я.* Похід на Схід. – С.274.
- ⁷⁷ Там само. – С.278.
- ⁷⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // *Його ж.* Історичні есе. – Т.2. – С.254–255.
- ⁷⁹ Там само. – С.255.
- ⁸⁰ *Прокоп М.* Програмові процеси в ОУН під час Другої світової війни і питання політичної платформи УПА // Сучасність. – 1983. – №1/2. – С.159.
- ⁸¹ *Armstrong J.A.* Ukrainian nationalism 1939–1945. – P.158–159.
- ⁸² *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм // *Його ж.* Історичні есе. – Т.2. – С.256.
- ⁸³ *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–1944 роках // Сучасність. – 1976. – №1. – С.64.
- ⁸⁴ *Потічний П.* Політична думка українського підпілля 1943–1951 // Сучасність. – 1997. – №1. – С.80.
- ⁸⁵ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the Wartime Activities of OUN-UPA. – P.170.
- ⁸⁶ *Прокоп М.* УПА і демократизація програми ОУН // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – С.8–9; *Стахів Є.* Роль Східної України у формуванні нових ідейно-політичних засад ОУН-б // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність (Львів). – 2004. – Вип.11: Українська повстанська армія: в боротьбі проти тоталітарних режимів. – С.52–54.
- ⁸⁷ *Камінський А.* Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі // Сучасність. – 1992. – №7. – С.38–39.
- ⁸⁸ *Лисяк-Рудницький І.* Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М.Прокопові) // *Його ж.* Історичні есе. – Т.2. – С.489–491.
- ⁸⁹ *Rudling A.* Theory and Practice: Historical Representation of the Wartime Activities of OUN-UPA. – P.169.
- ⁹⁰ *Васькович Г.* Роман Шухевич – провідник повстанських війн // Збірник на пошану генерала Романа Шухевича (Дві доповіді). – Б.м. [Вид. ЗЧ ОУН], 1966. – С.63.
- ⁹¹ *Мірчук П.* Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – Нью-Йорк; Торонто; Лондон, 1970. – С.171.
- ⁹² Там само. – С.172–173; *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–1944 роках. – С.73–74.
- ⁹³ *Мірчук П.* Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – С.173.
- ⁹⁴ *Камінський А.* Соціологічне тло конфліктних ситуацій в організованому націоналістичному русі. – С.40.
- ⁹⁵ *Прокоп М.* Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–1944 роках. – С.66–72.
- ⁹⁶ *Васькович Г.* Роман Шухевич – провідник повстанських війн. – С.77.
- ⁹⁷ *Прокоп М.* Lebed Mykola // Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D.Struk. – Vol.3: L–Pf. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – P.65.
- ⁹⁸ *Лебедь М.* УПА: Українська повстанська армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за українську самостійну соборну державу. – Ч.1: Німецька окупація України. – Дрогобич, 1993. – 204 с.
- ⁹⁹ У роковини загибелі Романа Шухевича. [Інтерв'ю з Миколою Лебедем] (провів П.Содоль) // Сучасність. – 1986. – №3. – С.101.
- ¹⁰⁰ Там само. – С.102.
- ¹⁰¹ *Армстронг Дж.* Героїчне та людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років // Україна модерна. – 1996. – №1. – С.101–104.
- ¹⁰² Там само. – С.101–107.
- ¹⁰³ Там само. – С.107–108.
- ¹⁰⁴ Там само. – С.107.

¹⁰⁵ Мірчук П. Роман Шухевич (генерал Тарас Чупринка). Командир армії безсмертних. – С.174.

¹⁰⁶ Стахів Є. Еволюція українського націоналізму – від тоталітаризму до демократії: думки про ОУН (бандерівців). – С.76–77.

¹⁰⁷ Прокоп М. Роман Шухевич-Чупринка й ОУН і УПА в 1943–1944 роках. – С.72.

¹⁰⁸ Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР // Сучасність. – 1978. – №7/8. – С.146–147.

¹⁰⁹ Проник С. Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.) // УПА і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940–1950 рр. – С.35; Прокоп М. Генеза, устрій і платформа УГВР. – С.143.

¹¹⁰ Проник С. Розвиток програми визвольної боротьби ОУН (1943–1950 рр.). – С.36.

The article is dedicated to North-American historiography of the OUN activity during World War II. The author distinguished three groups of problems that were interesting for North-American investigators. They were the followings: the Act of renewal of Ukrainian state on 30 June 1941, the activity of OUN march groups, the III congress of OUN in 1943. The comparative analysis of emigrant and American investigators let the author determined the degree of scientific objectivity of works dedicated to OUN and UPA problem in North-American discourse of World War II.

Н.П.Старченко*

**ДЕЩО ПРО СПОКУСУ ДЖЕРЕЛ ТА ПАСТКИ ІНТЕРПРЕТАЦІЙ
(НА ПРИКЛАДІ СПРАВ ПРО ШЛЯХЕТСЬКІ НАЇЗДИ
НА ВОЛИНІ НАПРИКІНЦІ ХVІ ст.)**

У статті на прикладі шляхетських наїздів аналізуються проблеми, що постають перед дослідником, основним джерелом для якого є продукція судових установ. Наїзди, що до сьогодні слугують підставою для тверджень про високий рівень насильства серед шляхетської спільноти Речі Посполитої та її неправовий характер у ранньомодерний період, розглядаються через призму лицарського етосу шляхти. Саме такий підхід дозволяє аналізувати цей елемент шляхетського повсякдення не як звичний спосіб збагачення чи перерозподілу земельної власності, а як варіант підтримання або відновлення честі серед шляхти, відтак – порушити питання про переосмислення проблеми насильства та правової культури у шляхетській Речі Посполитій.

Даний текст є певною спробою поділитися роздумами над дослідницькою «кухнею» історика, які доволі давно займають мою увагу. Ітиметься переважно про те, яким чином, ґрунтуючись на судових записах як *основному* джерельному масиві для дослідження найрізноманітніших сторін буття ранньомодерного соціуму, історик створює свій наратив, які можливості надає йому такий тип джерел та які обмеження накладає. При цьому не оминати і питання дослідницького інструментарію, а також його впливу на репрезентацію минулого, тобто, іншими словами, чому, працюючи з одним і тим же колом джерел, «задаючи» їм одні і ті ж питання, різні історики отримують різні відповіді. Розумінням необхідності такої розмови я завдячую передовсім студіям своїх колег, що працюють над близькими до моїх темами, і чий твердження, принаймні на перший погляд, конфронтують із моїми, провокуючи тим самим до роздумів про особливості роботи історика¹.

* Старченко Наталія Петрівна – канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, наук. співроб. центру соціальної історії Інституту історії України НАНУ.

Отже, нагадаю річ, на сьогодні вже аксіоматичну – певне свідчення, що дійшло до нас із минулого, стає джерелом, ладним розповісти нам історію, лише в руках дослідника. Історію видобуває, вибудовує і розповідає історик, адже саме він вирішує, чи варта подія, про яку йдеться у свідченні, статусу історії; йому визначатися щодо її характеру; урешті, він поєднуватиме і припасовуватиме різні деталі до «своїх» версій. Історикові доводиться конструювати і рамки великої історії, в яку він помістить свою малу оповідь (або ж, що частіше, вибирати поміж уже існуючими, зазвичай конкуруючими метанаративами). Свідчення ж, яким оперує історик, є лише малим фрагментом назавжди зниклої великої реальності поза ним, часто нетотожним тій реальності, фікцією, свідомою чи несвідомою, особливо коли джерелом виступає продукція судових установ.

Тож які історії може розповісти історик, ґрунтуючись на уривчастих свідченнях минулого, упакованих «в обгортку» судових скарг, клішованих нотаріальних актів, адвокатської риторики? Яким чином забезпечуватиме для цих фрагментів тло, що могло б їх поєднати у відносно цілісну картину минулого? А оскільки фрагменти трапляються вкрай суперечливі, то як історик поводитиметься з тими свідченнями, що конфронтуватимуть зі створюваною ним картиною? В який спосіб і з допомогою якого інструментарію перевірятиме правильність своїх міркувань, і чи не нагадуватиме ця процедура спроб барона Мюнхгаузена власноруч витягнути себе з болота за волосся? Урешті, якщо кожен з істориків пише «свою» історію, то як читач, навіть цілком кваліфікований, визначається щодо її наукової вартості, як ранжує конкуруючі поміж собою історії? І чи не йдеться в такому разі не стільки про достовірність/недостовірність, більшу/меншу достовірність, скільки про паралельне існування цілком конкурентних історій, що доповнюють неоднозначну картину будь-якої реальності, яка за означенням багатоліка, суперечлива, конфліктуюча тощо? Я свідомо відштовхуюсь від принципу презумпції невинуватості історика, тобто, апріорно маю на увазі такого колегу по ремеслу, який щирий у своєму прагненні віднайти відповіді на професійні питання.

Отже, почнімо *ab ovo* – від питань, з яких традиційно бере початок розказування історій і без яких не обходиться навіть найпростіший, побудований за хронологічним принципом, тип історієписання, тобто – «що, де, коли?». Але якщо питання «де?» і «коли?», зазвичай, не викликають труднощів, то з питанням чи не найістотнішим – «що відбулося?» – маємо клопіт. Адже сторони у суді пропонували кожна свою версію події, міру правдивості якої встановити, зазвичай, не вдається. Такими є безліч історій, пов'язаних із зустрічними скаргами сторін, найчастіше про наїзди на маєтки чи випадки побиття, про насильство як фізичне, так і психологічне (образи, погрози, акти помсти на заміщувальних об'єктах тощо), що й складають основну масу судових записів. Марно сподіватися виявити за ними істинний хід подій або справжні інтенції героїв. До того ж вибудовування цілісної історії, навіть якщо йдеться лише про хід судового процесу, а не про реальний перебіг конфлікту, зазвичай, приречене на поразку, оскільки більшість історій не мають фіналу, закінчуючись апеляцією до королівського суду чи трибуналу, або ж полюбовним залагодженням, яке не обов'язково фіксувалося у судових книгах. Тож спроба розказування традиційних історій, де оцінки виставлені, провина однієї зі сторін визначена, а правосуддя діє суворо у відповідності із законом, зазвичай, передбачає заангажованість оповідача, ідеологічну чи продиктовану стереотипами попередньої історіографії, а часто й емоційного характеру, проковану любов'ю до свого об'єкта дослідження.

За цих умов історикові, якого передовсім цікавить людина в історії, залишаються для дослідження повсякденні практики, колективні норми співжиття, тобто аналіз того, як люди спілкуються між собою у процесі різних життєвих ситуацій, як вони солідаризуються, конфліктують і залагоджують конфлікти, яким життєвим стратегіям віддають перевагу (що не так уже й мало). Власне, таке дже-

рело, як судові книги, чи не в першу чергу надається для формулювання питань і відповідей, пов'язаних із комунікативними практиками.

Однак описати варіанти цих практик ще не означає зрозуміти сенс тих чи інших дій контрагентів, їх внутрішню сутність, яка, між тим, визначає специфіку досліджуваного суспільства. Кому з дослідників не траплялися джерельні свідчення, герої яких діяли не у цілком зрозумілій (ба навіть цілком незрозумілій) спосіб, заводячи історика у глухий кут. Такі випадки неймовірно цінні за своєю «методологічною» сутністю – вони просто «волають», застерігаючи від їх зайвої модернізації, від накидання на минуле сучасних уявлень, демонструючи навіть украй довірливому історикові, що навіть добре описане джерело нездатне саме розказати про себе. Від таких фрагментів минулого, що провокують «культурне непорозуміння» між дослідником і джерельним свідченням, можна врятувати відмахнутися, а можна збирати їх роками, накопичувати, сподіваючись на щасливий момент – обмовку джерела або інтуїтивний здогад як наслідок здобутого професіоналізму. Вони ж бо, зрештою, – золотий фонд розуміння минулого як Іншого, адже лише в такий спосіб віддалена у часі спільнота здатна заявити про свою з нами несхожість. Однак найчастіше джерельні свідчення виглядають як цілком зрозумілі, адже система ціннісних координат досліджуваних спільнот у певних точках (інколи досить випадково) може виявитися відповідною сучасним уявленням про «добро» і «зло» – тож дослідник береться аналізувати іншу реальність так, як вона на позір говорить сама про себе, беззастережно вірячи їй, а також і собі як мірилові «іншого».

Проілюструю ці твердження на прикладі – а саме на інтерпретативних практиках, що застосовуються до одного з найпоширеніших видів шляхетських правопорушень – наїздів на маєток супротивника. Цей елемент шляхетського повсякдення ідеально надається як для розмови про соціум, побачений через малий об'єкт (а саме соціум, у підсумку, і має бути дослідницьким надзавданням), так і про специфіку роботи історика.

Наїзд як спосіб з'ясування конфліктів став підставою для твердження, що усталилося в історіографії з кінця ХІХ ст.², про повсюдне іллегітимне насильство як звичний спосіб вирішення суперечностей у межах шляхетського загалу ранньомодерної Речі Посполитої. У контексті цієї історіографічної традиції написані й відомі мені статті сучасних дослідників, зокрема Олега Мальченка й Андрія Блануци.

Раніша студія О.Мальченка присвячена військовим аспектам шляхетських наїздів, тобто питанням їх часу, кількості та озброєння учасників, величини здобичі³. Матеріалом для аналізу слугують скарги на наїзди, які сприймаються автором як такі, що цілком заслуговують на довіру: не зважається на досить символічний характер цифри – кількості учасників нападу, яких навряд чи можна було порахувати точно, особливо у тих випадках, коли йшлося про нічний наїзд (те ж саме можна сказати і про озброєння). До того ж, тексти скарг містять певні риторичні формули, наративні кліше, характерні для описування подібних актів. А що автором використовувалися здебільшого опубліковані джерела, відповідно, попередньо відібрані упорядником, або ж окремі неопубліковані акти, відбір яких був жорстко заданий темою, то зайве говорити, що в основу дослідження були покладені найяскравіші епізоди конфліктного повсякдення. Героями цих актів виступають зазвичай магнати, тобто особи, наділені значними матеріальними і символічними ресурсами. Тож перед читачем постає просто-таки демонізоване повсякдення, де «воєнні акції набирали форм то спонтанного грабінницького набігу ватаги збуджених шляхтичів, то чітко спланованого та організованого походу з метою вирішення у такий спосіб міжфеодалних питань поземельного володіння: знищення чийогось маєтку, приєднання сусідніх земель, переселення їх мешканців до свого маєтку тощо»⁴.

Пізніша за часом стаття А.Блануци, а також його короткі передмови до кількох публікацій джерел, акцентують увагу на наїзді як соціальному інституті, через який «відбувався конкурентний перерозподіл економічних інтересів та впливів, у тому числі і у сфері поземельних відносин», «позаправовий спосіб задоволення економічних інтересів шляхти»⁵. Тобто, авторів ідеться передовсім про наїзд як звичний силовий спосіб перерозподілу земельної власності у шляхетському середовищі, відтак основною спонукуючою нападки оголошується захоплення чужого маєтку.

Пояснення авторами наїзду як способу збільшення земельного фонду виглядає цілком слушним, якщо виходити з засади про неправовий характер шляхетського повсякдення Речі Посполитої, недієву судову систему, слабкість виконавчої влади, що лежала на тому ж таки судовому апараті, а в разі незгоди сторони, яка програла процес, із судовим вироком – на повітовій/воєводській шляхетській корпорації (посполитому рушенні). Тобто, усе виглядає цілком логічно, якщо мати на увазі спільноту, де домінує право сили, де наділений певними ресурсами шляхтич діє не стільки «*prawem*», скільки «*lewem*».

А, між тим, уважного дослідника мали б насторожити окремі деталі цих історій, зокрема і традиційний елемент наїзду, який сучасній людині складно пояснити в категоріях здорового глузду. Ідеться про демонстративний характер таких акцій, своєрідний спектакль конфлікту, при якому, вирушаючи на операцію по захопленню майна (як твердять згадані дослідники), нападки «озброювалися» також сурмами, бубнами, корогвами, прапорами тощо, зчиняючи гвалт на підступах до маєтку⁶.

Історики, покладаючись на власні міркування, пояснюють такий театральний характер наїзду психологічним тиском на господарів та їхніх людей, хоча, здається, логічніше було б припустити більшу доцільність саме несподіваного нападу. Утім, логічні обґрунтування дослідника навряд чи можуть слугувати достатньою підставою для доведення, а, між тим, благословенні обмовки джерел – обурення наших героїв із приводу невластивої для шляхтича поведінки супротивника – указують на зовсім іншу мотивацію саме такої форми нападу. Так, Йосип Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики: «Вкрадшися потаємне, што доброму а цнотливому не пристало»⁷ (тут і далі підкреслення мої – Н.С.). Іншого разу Іван Букоємський інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Якъ оден заграничний окърутъный неприятел, зъехавъши ночью, безъ вести, неотповедне»⁸.

Як бачимо, саме шляхетський кодекс честі передбачав публічність як обов'язкову умову наїзду. Тож маємо справу вочевидь із певним незбігом уявлень дослідника і ціннісних норм суб'єкта його дослідження. Відштовхуючись від цієї «іншості», спробуємо бодай конспективно подивитися на наїзд крізь призму особливостей шляхетської культури.

Передовсім зазначу, що між наїздом і пограбуванням існувала різниця навіть на рівні права, яку зауважує, зокрема, знавець Литовських статутів І.Малиновський, якого складно звинуватити в надлишковій інтерпретації⁹. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів, полягала у злочинній меті – спробі кривдника позбавити життя господаря дому, за що передбачалися серйозні покарання – смертна кара у разі вбивства або поранення когось із захисників маєтку; за відсутності жертв кривдник мав сплатити 12 рублів за «кгвалт» (у даному випадку – наїзд) і відшкодувати заподіяні збитки (II Литовський статут (далі – II ЛС), розд.11, арт.1). Таким чином, завдана шкода сприймалася законодавцем не як мета наїзду, а як супутня йому обставина.

Подібним чином матеріальні втрати трактувалися і у ході судових процесів. Звернімо увагу на справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, за наказом якого, за словами

обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа мала взагалі розглядатися не гродським (переважно кримінальним) судом, а земським¹⁰, зокрема, за аналогією з королівським декретом в іншій справі: «...яко ся то и на декрете короля его млсти показало, иж его королевская млсть о шкоды до суду належного отослати рачил». На цій підставі суд припинив провадження у даній конкретній справі (1577 р.)¹¹. Зауважу, що земський суд був самоврядним шляхетським судом, що формувався шляхом обрання шляхетським повітовим загальом зі свого складу «добре осілих», «умілих» у праві осіб.

Аналогічною є справа, розпочата Михайлом Витонизьким, який звинувачував слуг і підданих кн. Юр'євої Збаразької в наїзді на його ґрунт і пограбуванні запасів вівса. Адвокат княгині наполягав на перенесенні справи до земського суду, оскільки грабіж вівса стосувався спірного ґрунту. Вимога адвоката була задоволена судом¹².

Ще більш промовистішою, зважаючи на мотивацію суду, є справа за скаргою княжни Катерини з Чорторійських Василевої Загоровської на владика Феодосія про наслання слуг і підданих на її іллінський ґрунт, що провадилася у володимирському гродському суді. Адвокат владики твердив, що інцидент мав розглядатися земським судом, оскільки за своїм характером він не був тотожним захопленню ґрунту («вибиттю», як це правопорушення трактував арт. 12, розд. 9 II ЛС). Суд усе ж таки присудив Феодосієві штраф за факт наїзду, щоправда, обґрунтувавши свій крок несвоечасністю – вже після декрету – оскарження владикою судового рішення. Однак частину скарги, що стосувалася завданих княжні шкод, було перенесено на розгляд саме земського суду: «О шкоды, в позве помененьхъ, яко в речи суду моему кгродскому неналежачом, сторону поводовую до суду земського, в том належьного, отослал есми»¹³.

Знищення чи захоплення під час наїзду майна супротивника суттєво відрізнялося від привласнення чужого через крадіжку («злодейство») чи «розбойний обичай», що сприймалося загальною як акт, несумісний зі шляхетською честю. Так, справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у захопленні його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд передав на розсуд короля, оскільки йшлося «о великую реч, а звлаца о почтывост»¹⁴.

Іншого разу Станіслав Граєвський, виправдовуючи свого слугу Лукаша Лапу, звинуваченого луцьким міщанином у «вині розбойній», указував на несумісність подібного правопорушення зі шляхетським статусом оскарженого – той, «яко почтыви шляхтич, в томъ не есть винен»¹⁵.

Тобто, і для законодавців, і для суддів-практиків втрата потерпілим майна під час наїзду розглядалася як «шкода» – супутній наїздові елемент, що не був за своєю сутністю тотожний привласненню чужого, яке за інших обставин сприймалося як ганебна дія для шляхтича дія.

Зауважу, що наїзди, які, за твердженням законодавців, були спрямовані на позбавлення життя господаря маєтку, надзвичайно рідко своїм завершенням мали саме такий фінал, та й до захоплення маєтку доходило нечасто. «Чудесним» урятуванням жертви зазвичай закінчувалися й інші форми насильства.

Так, Богущ Липленський, скаржачись на численні спроби Івана Холоневського позбавити його життя (руками синів, приятелів, слуг), оповідав про наїзд на двір, який, за Божою допомогою, обійшовся без жертв і шкод: «...на конехъ, не відати откул, зъ засадки ко мні с пулгаками прискочыли. Я их обачивши близко ку себе бигучих, ускочилем у двор свои, а они, попираючи предсявзятя своего, наскочивши и наехавши мощно кгвалтомъ на дом мои, на мене с полгаков стрелили и мало мене самого, и жоны моее, и сестры, и тых слугъ, и возницы моего [...],

не постріляли и не позабавали, а потом вскоч на конех от дому моего побигли. [...] теды ми за ласкою Божою ничего не чинили»¹⁶.

Іншого разу той же Липленський оповідав про напад на нього під час ярмарку в Горохові, коли у значної кількості напасників одночасно відмовили рушниці: «оны сынове его, будучи на мене поготову кожды с пулгаком и слуги вси с пулгаками, приложивши курки, до мене прискочили, и до мене, яко до якого звиряти стреляти, зміривши ручницы, попустили, и праве сам такъ Богъ хотілъ, жі им ручница ни одна стріляти не хотела»¹⁷.

Якщо додати до цього демонстративність, публічність, як обов'язкову умову наїзду, утягування до ворожнечі великого числа родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, а також добра обізнаність із ним учасників акції.

Спробую довести свою думку на прикладі вкрай важливого елемента наїзду (одним із варіантів якого і була театральність нападу на маєток), що маркував лицарський тип поведінки при наїзді чи інших формах насильства – «одповідь»/«похвалку», тобто публічно або письмово висловлені погрози¹⁸ (зокрема, і позбавити життя) на адресу супротивника. Попри те, що право передбачало досить жорсткі санкції стосовно осіб, які погрожували, а законодавці розглядали погрози/«одповіді» як самостійний злочин¹⁹, джерела практично не містять матеріалів, які б підтверджували дотримання шляхтичами цих правових приписів. Ба більше, у житті шляхетської спільноти публічно висловлені погрози на адресу супротивника виконували важливі соціальні функції.

Цей елемент демонстрації ворожості був обов'язковим для шляхтича перед початком будь-яких насильницьких дій. Так, Станіслав Цивинський, скаржачись на Адама Прусиновського із приводу поранення, серед звинувачень висуває й таке: «ниязкое отповеди, якобы ся человеку рыцерскому годило, не давши, збил, шкодливе в руку лівую, в локот, окрутне зранил и словы неучтивыми зсоромотил»²⁰.

На погрози як звичай покликаються й інші шляхтичі: «...[побив], не даючи нам отповеди водле звычаю права посполитого, яко се межи людми звыкла заховыват»²¹. А Микола Гулевич в «одповідному» листі акцентує увагу на «одповіді» як акті, характерному для поведінки лицаря-шляхтича: «...ся меню рыцарьскимъ човекомъ, тебе то отповедаю»²². Напав «...ани, деи, давши вперед мне о то, если бы ему коли в чом завинил, отповеди, яко ся, деи, то у цнотливыхъ рыцерскихъ людей заховываит»²³.

Звернімо увагу на гостру критику погроз/«одповідей» як складової шляхетського повсякдення Анджеем Фричем-Моджевським автором політичного трактату середини XVI ст. про «направу» Речі Посполитої, де він привідкриває їх сутність: «Навіть правом у нас передбачено, а в кожному разі прийнято за звичай – вважати законним убивство людини, яку перед тим, погрожуючи, попереджено було, що має стерегтися!»²⁴.

Тобто, публічне оголошення ворожості, чим зазвичай започатковувався конфлікт, означало, що всі подальші дії, навіть тяжкі кримінальні злочини (вбивство, грабунок, підпал тощо), втрачають свій характер і стають лише елементами помсти²⁵.

Більше того, як твердить Фрич-Моджевський, ті, хто звик добиватися свого не через право, а шаблею, розглядають акти насильства, що призводять до людських жертв, як тренування у мистецтві війни, необхідне для кожного шляхтича-лицаря. «Результат того такий, що люди воюють між собою не тільки в поєдинку, але часто одна і друга сторони збирають цілі загони, які здобувають двори, [унаслідок чого] гинуть без різниці винні і невинні; а скільки ще виникає звідтіля злого!».

Наїзд, таким чином, був зав'язаний на лицарському етосі шляхтича-воїна, осердям якого було почуття честі, що її за найменшої урази треба було відновлювати. До причин, що сприймалися як образливі, окрім моральних втрат належали

і матеріальні; засобами ж, за допомогою яких відшкодовувалися збитки для честі, виступали поединки, «одповіді/похвалки»²⁶, наїзди, інші форми помсти. Таке бачення «справедливості» цілком відповідало засадничому принципіві тогочасного судочинства – ставленню до злочину як до приватної справи потерпілого, якому і належала головна ініціатива в отриманні сатисфакції за шкоди.

Отже, поштовхом, що змушує дослідника шукати інших шляхів до розв'язання проблеми, аніж ті, які йому послужливо пропонує поверхневий джерельний шар і логіка сучасної людини, виступають *унікальні згадки*, де минуле через окремі мотивації акторами своїх учинків «проговорюється» про себе. Між тим, пошук цих згадок прирікає на вкрай копітку роботу, пов'язану із суцільним прочитанням масиву актових книг, оскільки, як відомо, найцікавіше трапляється далеко не завжди у тому виді справ, які в першу чергу мають цікавити дослідника з огляду на його тему. До того ж, проблеми людського соціуму навряд чи вдасться розкласти по окремих несполучних тематичних шухлядках, маємо справу з цілісним організмом, особливо тісно зрощеним всіма своїми сторонами в ранньомодерний час.

Щоби зрозуміти, що стоїть за окремими мотиваціями, необхідно уявляти ті найважливіші закони-регулятори співжиття, що складають поведінковий каркас, у рамках якого особа вибудовує свої життєві стратегії. Задача не з легких... З одного боку, пошукуваний етос певної епохи – загальноприйнята система цінностей – у повсякденному житті зазвичай не декларується ані на рівні окремої особи, ані на рівні соціумів. Закони співжиття не артикулюються як тому, що належать до ужиткових повсякденних реакцій, певним чином автоматичних, які не потребують дискусій і примірювання до високих зразків (теж не завжди усвідомлених і осмислених), так і тому, що є загальновідомими. З іншого боку, поведінковий каркас не є даністю, його творять самі люди чи не щоденно у ході конфліктів, домовленостей і виборів. Однак що в таких випадках від самостійного вибору індивіда, а що – від тої ж сукупності поведінкових стереотипів – ще одна велика проблема, яка передбачає прискіпливу увагу до розмаїття виборів якомога більшої кількості учасників.

Окрім того, історик, на відміну від антрополога, не має респондента у своєму розпорядженні, не може пожити у середовищі своїх героїв (хай навіть усвідомлюючи і приймаючи присутню культурну дистанцію), урешті, навіть пояснення має виводити певним чином зі свого життєвого досвіду, чужого досліджуваній реальності. А якщо зустрічається з мотиваціями, то не конче повинен брати їх на віру, адже особа може інтерпретувати свої вчинки у різний спосіб, приховуючи, витісняючи (свідомо, а часто несвідомо) істинні мотиви, припасовуючи свої дії до загальноприйнятих рамок, легітимізуючи таким чином навіть ті ситуації, які виходять за межі загальноприйнятого або лежать на його пограниччі (згадаймо, як під поняття «старовини» маскувалися новації²⁷).

Тож наважусь на оксюморон: у писанні історії найважливішою є унікальна згадка, і, водночас, у писанні історії найважливішими є масові свідчення. Дослідникові залишаються постійні хитання між рідко подибуваними мотиваціями та стереотипними скаргами соціальних акторів, між мотиваціями, що з виразністю лакмусового папірця здатні проявити реальність, та фоновою інформацією, яка зазвичай зберігає мовчанку щодо інтенцій героїв, однак оприявнює унікальну згадку, дозволяє їй «заговорити».

Саме у такий спосіб, урешті, і варто аналізувати наїзд – своєрідний феномен шляхетського повсякдення. Тож спробуємо, бодай коротко, увести його у ширший контекст, охарактеризувавши спільноту, яка культивувала саме такий тип поведінки.

Шляхетське середовище Волинського воєводства представляло собою досить закриту спільноту добре знайомих між собою людей, більше того, пов'язаних різними за характером відносинами (родинними, квазіродинними, приятельськими,

сусідськими тощо)²⁸. Патронально-клієнтарні зв'язки, що становили суттєву рису її функціонування і були одним із найміцніших типів залежностей особи (на відміну від украї амбівалентних родинних і сусідських пов'язань), між тим теж не забезпечували жорсткого поділу в межах шляхетської корпорації і внаслідок існування одразу кількох таких осередків, і через властиву для системи загалом дифузю клієнтів різного рівня в пошуках вигідніших умов²⁹. Урешті, часто саме конкретна ситуація визначала актуальність для особи того чи іншого зв'язку. Звернімо увагу на лист луцького старости Олександра Семашка до свого патрона, канцлера Яна Замойського, що демонструє перевагу в конкретній ситуації родинних стосунків над зобов'язаннями слуги щодо свого пана. О.Семашко скаржиться на вихованця і слугу Я.Замойського Флоріана Олешка, який намагався відібрати дворище староства і передати його своєму братові Станіславові Кандибі, слугі канцлерового недоброзичливця – київського воєводи кн. Костянтина Острозького³⁰.

Тож за цих умов розчленування шляхетської спільноти на окремі ворогуючі табори було неможливим без серйозних втрат для соціуму у цілому, що й змусувало саму спільноту до контролю за поведінкою своїх.

Між тим, навіть роблячи поправку на особливість такого джерела, як судові книги, усвідомлюючи викривленість повсякдення, яке постає через призму справ здебільшого кримінального характеру, не знаючи напевно співвідношення «реальності» джерел з тією «реальністю», що залишилася за їх межами, не маючи, урешті, джерельної альтернативи, усе ж можна стверджувати про високий рівень конфліктності шляхетської спільноти. Серед свідчень на користь цього твердження – висловлювання самих шляхтичів про конфлікт як невід'ємний елемент близького сусідства; обов'язковість у шляхетській культурі відкритого виявлення незадоволення, з'ясування ворожих відносин на будь-яких зібраннях – під час родинних свят, застіль, у гостях, суді, на сеймиках, у церкві. При цьому конфліктували озброєні люди, що звикли до небезпек пограниччя і війни; шляхтичівлицарі з гостро усвідомлюваним почуттям честі, які сприймали будь-яке недоброзичливе слово або дію як шкоду для своєї «почтливості», що передбачало негайну сатисфакцію. Інша справа, що конфліктність ця мала зазвичай характер демонстрації, публічного оголошення війни, інвектив – замість фізичного насильства, побиття – замість обіцяного позбавлення життя, переведення агресії з основного об'єкта ворожості на заміщувальні щодо нього об'єкти, тобто великого числа жестів, які слугували «захисними клапанами» соціуму. Саме у такий спосіб знімалася напруга у спільноті, виводилася агресія, яка за інших обставин могла б привести до серйозних втрат у цілому.

Очевидно маємо справу з «культурним прирученням агресії», тож досвід антропологів і соціологів, які досягли значних успіхів в аналізі конфліктності у різних за характером спільнотах, може виявитися для історика неоціненним.

Власне, ранньомодерна шляхетська спільнота демонструє класичний приклад гнучкої соціальної системи³¹. Її члени перебували у тісних міжособистісних зв'язках, які традиційно призводять до накопичення негативних емоцій і створюють приводи для найрізноманітніших конфліктів (уже аксіоматичне – чим тісніша взаємодія у групі, тим більше підстав для незадоволення й агресії). За цих умов вироблялися засоби для виведення негативних емоцій, а також використовувалися заміщувальні об'єкти (слуги, піддані) щодо «свого» – повноправного члена шляхетської корпорації, уберігаючи його у такий спосіб від прямої агресії. Мотивації агресивних дій, що звучали від особи нападника, ясно вказують на головну мету насильства: «Што ся товаришу твоему от нас теперь недавно сегодня стало, а пан теж твои в рыхлом часе нехай ся от нас того ж сподеваеть мети. Што и слуга его от нас мает, того жь и на пана твоего горле быти мусит»³².

Звернімо також увагу на репліку адвоката княгині Барбари Збараської під час судового процесу із приводу побиття її слуг і підданих, який за допомогою

блискучої метафори висловився щодо функцій слуги при панові: «...што слугам учинено, то ся розуміет, якобы ей самои; кгда ж ковал клеци для тог(о) мает, абы его не угорало. Так же теж кождый пан слугу для того ховает, абы то чинил, што ему роскаже, и кгда се який деспекть слuze стане, тогды се то болшей пна дотыче, а слуги ничого»³³.

Тож висока конфліктність шляхетського соціуму була цілком обумовлена її характером, як і форми перебігу конфлікту, що забезпечували мінімальні (як матеріальні, так і моральні) втрати соціуму. Таким чином, підтвердженням висновків про *значне поширення* набуття землі через наїзд має слугувати не сам акт захоплення землі, а можливість її тривалого утримання нападником; відсутність у нього скільки-небудь законних підстав для такого захоплення, відтак – аналіз інформації про попередню долю маєтку, можливих претендентів на нього, родинні зв'язки учасників конфлікту, а також можливості залагодження суперечностей в інший, несиловий, спосіб; урешті, такий мікроісторичний аналіз варто спробувати поєднати з підрахунками, бодай приблизними, перерозподілу землі саме через наїзд.

Спробую це продемонструвати на прикладі, який послужив для А.Блануци верифікаційним засобом висновку про те, що «шляхетський наїзд набув реального значення надправового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності»³⁴. У полі уваги дослідника опинився позов до суду Матвія Ярмолинського та Андрія Чолганського за скаргою Федора Сенюти про захоплення ними частини його земель і заснування на них села Бережинці у червні 1579 р., а також кілька інших обвинувачень Сенютою тих же осіб. А.Блануца слушно припускає, що з боку Федора Сенюти могли бути здійснені силові акти у відповідь, про існування яких він не знає. А між тим матеріали Кременецького земського суду, описами яких користувався дослідник, містять таку інформацію, як і свідчення про ряд судових рішень у цій непростій історії³⁵.

Спроби Сенют і Ярмолинських, а пізніше – Чолганських і князів Вишневецьких розділити спадок по Калениковичах мали більш ніж столітню тривалість. Маєтність розташовувалася у тій частині Кременеччини, яка досить пізно заселялася і де межі між спадковими частинами провести було досить важко. Проблемою цей конфлікт став і для судових інстанцій: Луцький трибунал 1578 р. вирішив справу про межі не на користь Федора Сенюти; королівський суд за апеляцією Ф.Сенюти відклав справу до остаточного розмежування; кременецький земський суд теж не впорався із завданням, передавши її до підкоморського суду. Урешті, 20 серпня 1608 р. нащадки фігурантів конфлікту через приятельську угоду вирішили долю села Бережинці – Абрам і Криштоф Сенюти відмовилися від своїх претензій за поступки матеріального характеру від Адама Чолганського та Андрія, Костянтина і Миколая Ярмолинських. Тож, як бачимо, приклад, обраний А.Блануцою, є вкрай невдалим для підтвердження його висновків. А між тим спостереження дослідника про збільшення кількості справ про наїзди серед тих, що розглядалися кременецьким земським судом упродовж 1568–1598 рр., є досить влучним. За поясненням А.Блануци, справи про наїзди як справи кримінального характеру потрапляли до книг земського суду «за неможливості їх внесення до ґродських через різні причини». Невідомо, які причини мав на увазі дослідник, якщо врахувати, що ґродська канцелярія працювала постійно, навіть у неділю, а засідання земського суду, які мали провадитися тричі на рік, відбувалися вкрай нерегулярно не лише впродовж року, а й протягом указанного періоду (з 30 років робота суду фіксується лише в 15-ти). Тож знову маємо приклад тяжіння готової дослідницької схеми над джерелом, підгонки історичних реалій під уявлення історика.

Між тим адвокатська риторика у ході судових процесів у ґродському суді засвідчує, що не лише супутні наїздові шкоди шляхта намагалася перенести на

розгляд земського суду, а й самі наїзди на ґрунт, представляючи їх як суперечки про спірну маєтність. Так, адвокат Пилитовський пояснював, що захоплення ґрунту поблизу межі між маєтками не може бути потрактоване як «вибите» / «отняте», оскільки «тот кґрунт при границы»: «Тот мовит «мое», а другиі зас мовить «мое», tedy тамъ спокойное держанье быти не може. А где спокойного держанья не маешъ, выбите быти не може, а поготову суд кґродский того, што выбитьем не ест, судити не може, але тая мниманая кривда, за позовомъ до суду земского [...], которомъ власне о границах розсужати належить, мела бы быти отослана»³⁶.

Тобто, трактуючи справи про наїзд на ґрунт як справи про спірну маєтність, відмежовуючи їх від наїзду на дім (як наїзду у вузькому значенні цього поняття), шляхта зважала передовсім на суть справи, а не на форму, якої набував конфлікт. Звичайно, адвокатська риторика могла змінюватися на прямо протилежну у залежності від того, яку сторону представляв адвокат – скаржника чи відповідача, відтак, чи намагався він припинити провадження справи у суді, довівши її неналежність юрисдикції ґродського суду, а чи мав переконати суддів у зворотному. Репліки адвокатів не можна сприймати як пряме відображення шляхетських уявлень, але, з іншого боку, вони апелювали до загальноприйнятих норм, певної логіки соціальних акторів, тобто за означенням містили певні претензії на легітимність, водночас творячи її у ході конфліктів і судових суперечок³⁷.

Утім, спроби обмеження юрисдикції ґродського суду через розширення компетенції земського мали й інші причини. Попри традицію вдаватися до суду з найрізноманітніших причин, фіксуючи будь-яку шкоду майну чи поштивості у ґродській канцелярії, шляхтич сприймав як збиток для своєї доброї слави звинувачення у вчиненні дій кримінального характеру³⁸, позов до суду, окремі елементи судового процесу, а також сам судовий декрет, частиною якого часто було ув'язнення як публічна кара³⁹.

Продемонструю це на прикладі справи Михайла Павловича, звинуваченого кн. Янушем Збаразьким у затриманні і побитті його слуги. Павлович, чуючись ображеним, ще до офіційного повідомлення про оскарження, щойно до нього дійшли відповідні чутки, звернувся до луцького старости кн. Богуша Корецького з метою залагодити суперечності з князем поза судом: «Пан Михайло Павловичъ, не ожидаючи обослания тым листом и не ведаючи о жадномъ року, толко взявши ведомость от приятел своихъ о такомъ образливомъ обжаловани, чуючи се быти николи не виннымъ, перед его милостью ставши в замьку на вряде, просилъ его милости за то, абы его милость князя Януша Збаразского обослал, хотечи се очевисте такогого обжалованя справити и усправедливити».

Однак кн. Збаразький відмовився перенести справу на позасудове врегулювання. Суд же виніс рішення, яке реанімувало уражену шляхетську честь Павловича: «Пана Михайла Павловича яко човека рыццерского а шляхтича почтиво-го от такогого обжалованя князя Януша Збаразского волнымъ вчинил, иж то ему доброи славе и учтivosti его шляхетской николи вечными часы ни от кого ни въ чомъ шкодити не маеть»⁴⁰.

Чи могли за таких умов судові інститути, про недосконалість і необхідність «поправи» яких ішлося чи не в кожному тогочасному трактаті про поліпшення устрою Речі Посполитої, посприяти дисциплінуванню шляхетського соціуму?

Склад судів залежав від розстановки реальної сили і символічного капіталу у верхньому ешелоні влади, який складала переважно представники князівських родин, тобто ґродський суд формувався зі слуг старости, а земський (виборний) із числа осілої шляхти – часто з клієнтів можновладців за їхньої протекції. Уразою для честі «поштивного», «добре осілого» шляхтича міг бути позов його до ґродського суду ще й тому, що судьями тут були слуги, хай навіть королівського намісника-старости. Згадаймо вимогу сеймикової ухвали часів безкоролів'я (від 13 січня

1587 р.), яка забороняла обирати до складу каптурового суду «рукодайних» слуг і «юргелтників» (тобто слуг, що служили на певних домовленостях чи за конкретну платню)⁴¹. Цілком імовірно, що шляхетські вимоги осілості і присягості для всього складу Гродського суду були підпорядковані емансипації суду (наскільки це взагалі було можливо) щодо пана-старости.

Тож цілком зрозуміло, що судді у своїй роботі керувалися почуттям лояльності до патрона, корпоративними інтересами «своїх», родинними емоціями, тобто могли діяти досить упереджено⁴². З іншого боку, для сторін існувала практично необмежена можливість апеляції до вищої судової інстанції, що затягувало справу і суттєво здорожувало її. Скажімо, перегляд земських актових книг вражає практично повною відсутністю декретів за традиційної апеляції в кінці процесу. До того ж суд міг не діяти впродовж тривалого часу, інколи навіть кількох років. Гродський суд, що мав функціонувати практично цілий рік, теж не вирізнявся регулярністю провадження своїх каденцій. У складних випадках судді воліли зірвати судову сесію («роки/рочки»), не прибувши на неї, пославшись, скажімо, на хворобу. Слабкість виконавчої влади, основою якої було посполите рушення – зібрання шляхти повіту/воєводства, робила виконання декретів украй проблематичним, адже серед тих, чиїми руками мало вершитися правосуддя – були родичі, приятелі, клієнти правопорушника (про що вже йшлося)⁴³. Тож пошуки справедливості на шляху офіційного судочинства наражались на значні труднощі як об'єктивного, так і суб'єктивного (морального) характеру.

В який же спосіб спільноті, для якої висока конфліктність була звичною, а шлях судового дисциплінування правопорушників досить проблематичним, усе ж удавалося підтримувати «спокій посполитий», залагоджувати інтереси осіб і груп, замирювати сторони, що так затято конфліктували, погрожували, наїздили?

Одним із найважливіших механізмів стримувань і противаг, який дозволяв примирити сторони конфлікту з найменшими втратами, був приятельський суд, що діяв паралельно з офіційним. Метою приятельського контролю було замирення сторін без шкоди для їх «поштивості», а не покарання винного, що було обов'язковим для судового процесу, і часто не лише не призупиняло ворожості, а й провокувало сторони на її продовження. Адже судовий декрет – легітимне насильство – сприймався як черговий ворожий акт, що вимагав помсти. Так, скажімо, Богуш Липленський, скаржачись на довготривалі насильницькі акти – наїзди, погрози, різного роду шкоди щодо себе і наближеного до нього кола осіб – з боку Івана Гавриловича Холоневського та його синів, убачав причину ворожнечі у тому, що він з ними судився у Гродському суді: «...маючи на мене великую васнь за презыски мои, штом на нем правне презыскаль и еще презыскую, наваживши на горло и на здоровье мое, хотечи мя здоровья позбавати»⁴⁴.

Порівняймо часто вживану у судовій практиці лексему «*срокгост права*» (або «*срокгост статutowая*») з декларацією суті суду полюбовного: «обычаем угоды приятельское погожали, якобы на обе стороне без шкоды и затруднения болшого было»⁴⁵.

До того ж, конфлікти поміж шляхетними обивателями переважно провадилися руками управителів їхніх маєтків, інших слуг і підданих. Залагодження таких конфліктних справ у повсякденних практиках відбувалося поза сферою офіційного судочинства (цілком у відповідності з правовими приписами) і набувало вигляду приятельського, полюбовного суду поміж шляхтичами, який відбувався за згодою сторін при посередництві третіх осіб. Лише у випадку відмови від залагодження конфлікту у такий спосіб, або якщо сторони не доходили згоди у процесі приятельського судочинства, справа переносилася до Гродського суду⁴⁶.

Сподівання на виправлення вад судової системи як панацеї від суспільних хвороб, таким чином, були радше ідеалізованим поглядом суспільства на себе, який суттєво відбігав від його сутності. Це засвідчує практика шляхетських судів під час безкоролів'я – каптурового судочинства, що стало своєрідним експеримен-

том, поставленим самим життям. Такий реорганізований суд був доволі ефективним, позбавленим звичних способів затягування процесу, однак виявився неприйнятним для значної частини шляхетських обивателів, які свої конфлікти продовжували вирішувати у звичний спосіб – шляхом приятельського єднання. Так, під час третього безкоролів'я третина всіх поданих до реєстру справ ще перед початком процесу була перенесена контрагентами на приятельський розгляд, а частина – під час процесу і після нього (що становить приблизно половину всіх внесених до суду справ)⁴⁷. Подальша мала кількість записів про виконання декретів каптурового суду, що обов'язково фіксувалися в актових книгах, теж непрямо вказує на позасудові механізми досягнення домовленостей між конфліктуючими сторонами в інших справах, у той час як рішення сторін удалися до приятельського суду і його декрети вписувалися до судових книг далеко не завжди.

Тож офіційне судочинство виконувало в особливих складних справах радше функції дисциплінуючі, тоді, як полюбовні суди дієво регулювали взаємовідносини. Демонстрація ворожості через наїзд чи погрози була своєрідним сигналом неблагополуччя для спільноти, яке їм мали залагодити приятелі – чи відразу, на місці, не допустивши виходу агресії за межі прийнятного, або через серію замирювальних дій. Відтак, широка сфера позасудового примирення конфліктів доповнювала/підміняла/виправляла офіційне судочинство, водночас будучи тісно пов'язаною з ним.

Урешті, мабуть час уже поставити дуже прості, і тим незручні питання, які потребуватимуть окремої розмови – чому у такій на позір неправовій спільноті сторони обов'язково ставали до суду, витрачали час і немалі кошти на записи до судових книг і виписи з них певних актів конфлікту і судового процесу, на оплату послуг офіційних свідків – возних і «людей добрих» при них, адвокатів, присутніх у суді приятелів, «дякуючи» суддям за декрет? І це, здається, далеко не повний перелік можливих витрат особи, що провадила судовий процес. Для чого ж шляхтичеві конче потрібно було принаймні спробувати легітимізувати свої, на погляд дослідника (і часто – права) нелегітимні дії? Чому не обмежувалися лише силою⁴⁸? Скажімо, чому спроби князя Григорія Сангушка силовими методами відібрати у своїх слуг маєтки, надані його батьком, закінчилися судовими вирокami не на користь князя?⁴⁹ Як співіснували неправові акти, що становили основу лицарського типу поведінки, із високою правовою культурою соціуму?

Ці питання впритул підводять нас до можливих внутрішніх регуляторів «інакше» влаштованого соціуму, якими могли бути – його самоврядний характер, почуття честі членів спільноти, необхідність для них певного багажу морального авторитету, який потрібно було постійно підтримувати.

Така історія, початковим вузликem якої був наїзд, демонструє, як незначні на перший погляд деталі можуть виявитися ознаками вкрай важливих соціальних феноменів, аналіз яких змінює базові характеристики досліджуваних спільнот. Утім, моя інтерпретація актів насильства і, ширше, способу життя шляхетського соціуму – не може претендувати на єдино можливий варіант прочитання джерела, який в усіх випадках «працює» як ключ до розуміння «чужого» повсякдення. Існування альтернативних «історій» не означає, що серед них необхідно обрати одну беззастережно правильну і цим самим визнати помилковість інших. Адже стосунки не регламентуються жорстко закріпленими схемами, а герої рідко діють відповідно до відведених їм місця і ролі. Цілком очевидна присутність у тих, хто наїздив, певних бажань матеріального характеру, тим більше тоді, коли йшлося про спірні ґрунти чи маєтки. На війну ж бо, навіть «справедливу», теж вирушають далеко не завжди з високих міркувань. Інша справа, чи хотіли шляхтичі визнавати за своїми діями спонуки матеріального характеру, а чи воліли покликатися на лицарський етос за будь-якої нагоди⁵⁰. Приятельський суд, що був, скоріш за все, вагомим складовою частиною культури Речі Посполитої⁵¹, теж не діяв автоматич-

но, а щоразу представляв складну комбінацію інтенцій як головних контрагентів, так і самих полюбовних суддів, не конче пов'язаних із намірами остаточного замирення. Полюбовне єднання було бажаним, однак далеко не завжди вкладалося в один акт.

До того ж, нам відомі лише прикінцеві акти «п'єси» (навіть не конче фінал), або ж вирвані з контексту епізоди, до яких ми намагаємося припасувати свій сценарій, часто вносячи штучну логіку в повсякдення. А між тим воно завжди – непевне, неоднозначне, змінне у залежності від обставин, сповнене ситуативних рішень, продиктованих потребою певної хвилини, де діє своя, за П'єром Бурдье, «нелогічна логіка»⁵².

Тож, власне, зважаючи на мінливе повсякдення, маємо визнати, що чим більше у дослідника відповідей, тим краще, чим більше варіантів повсякденної поведінки він запропонує, тим більша ймовірність наблизитися до розуміння минулого. На дослідницьке щастя, життєві стратегії наших героїв з їх власною суб'єктивністю складаються не лише під тиском щораз різних обставин (набір яких, слід визнати, теж обмежений), а й мають відносно сталу складову – сукупність поведінкових стереотипів, властивих певному соціуму. Тож за такого підходу історик свідомо обирає шлях пошуку домінуючих тенденцій, а не готових чітких визначень «так» або «ні», що за означенням відтинають існування іншого – недомінантного – минулого. Адже інтерпретація, за дослідницької налаштованості на однозначну оцінку, хибує не лише на однобічність, а часто у підсумку пропонує некоректний результат. Небажання допустити альтернативи у тому «чужому» повсякденні задає бачення не гнучкої системи, а тоталітарного механізму.

Існування різних інтерпретацій, що постають на основі одного типу джерел і де історики, зазвичай, не «відступають від правди», зайвий раз підважує ставлення до історичних свідчень як до історії, що говорить сама за себе. У цьому разі неодмінно постає проблема дослідника як джерела пояснювальних схем, цього обов'язкового «надлишку» будь-якої історичної інтерпретації. Залишимо розмову про обумовленість історичного нарративу фігурами мови на інший час, коротко наголосимо у контексті нашої метатеми, а саме – шляхетського повсякдення, зупинімося на обумовленості його описування ідеологічними імплікаціями, або домінуючими стилями історієписання. Попри нейтральність принаймні другої частини словосполучення, а саме – «повсякдення», історичний нарратив може подати його як суцільне свавілля, нехтування правом, трагічне за своїми наслідками для держави і представників упосліджених станів, якими постають селяни, козаки, міщани тощо. Воно може розгортатися як поле ідеологічної (національної, релігійної, класової) боротьби, яка зводить неподоланні мури поміж сусідами, родичами, приятелями, що живуть не стільки одне з одним, вступаючи у стосунки з приводу повсякденних (врешті – універсальних) потреб, скільки з ідеями, символами віри, гаслами та ідеологічними маніфестами. За тими ж самими, на позір, ідеологічними конфліктами антропологічно налаштований історик може знайти спонуки матеріального характеру, що при потребі набували вигляду світоглядних настанов. Урешті, спробує пояснити дії своїх героїв через одвічні категорії любові, ненависті, вигоди, конфронтації, солідарності, однак дошукуючись того змісту, який вкладали в них у певний час. Або ж виходитиме з принципу свободи індивіда обирати, відтак – описуватиме ситуації збігу/незбігу індивідуальних стратегій і загальних настанов.

Утім, визначитися антропологічно налаштованому історикові з «моральною» сферою минулого буває вкрай непросто. Скажімо, судові акти пропонують різні варіанти взаємовідносин чоловіка і дружини, як теплих, сповнених піклування, взаємодопомоги і «милості», так і вкрай брутальних, аж до садистського поводження чоловіка з дружиною. До того ж, інформація отримується переважно з

різного типу джерел: про умовно партнерський тип відносин свідчать зазвичай нотаріальні акти, які були обов'язковими для внесення до судових книг, а про випадки насильства – скарги, яких на загальний обсяг судових актів зустрічається небагато. Який тип стосунків був нормою; якою була частка скарг щодо актів насильства, що залишилися поза межами письмової фіксації? Чи є мала кількість скарг показником гендерно асиметричного суспільства, де можливість скаржитись у жінки була обмеженою й, водночас, чи не свідчить факт існування скарг про сприйняття насильства в родині як, певним чином, девіації, адже у випадку насильства як норми їх поява була б проблематичною?⁵³

Тож ідеологічні настанови можуть бути в таких питаннях дуже «помічними» для історика, послужливо пропонуючи потрібний ракурс. За відсутності певного рівня професіоналізму це інколи призводить до постанови досить кумедних інтерпретацій на кшталт «українська жінка в козацькі часи – найвільніша жінка у світі». Утім, боротьба з історіографічними «вітряками» може «незгірш» прислужитися й доброму професіоналові, коли у запалі суперечки дослідник акцентує увагу на свідченнях, що доводять саме його тезу, нехтуючи іншими.

Але якщо ідеологічна підкладка історичного наративу достатньо легко вичленюється, а належність історика до певного історіографічного напрямку зазвичай не становить таємниці, то важлива підстава інтерпретацій, пов'язаних із повсякденням (відтак – свідомою і несвідомою діяльністю людей) – особистий життєвий досвід історика – традиційно не враховується як корелят поміж історичним свідченням та історіографічним продуктом. А, між тим, годі переоцінити цю підставу нашого розуміння джерела, адже людська суб'єктивність минулого, урешті, може бути оцінена лише через таку ж суб'єктивність історика. Історію ж бо пишемо від себе, витлумачуємо з себе, приймаємо себе за критерій істинності інтерпретацій, своїх і чужих, і при цьому не даємо собі звіту в тому, як катастрофічно нам може бракувати уважності, проникливості, уміння чути, тобто – розуміння «інших», або, зрештою, що ми можемо виявитися не конче «надрозумними» істотами. Чи доречно в такому разі говорити про способи доведення авторських тверджень і що може слугувати за такі?

Власне, традиційним способом верифікації є цитування, однак ідеться, правду кажучи, не стільки про доведення тверджень, скільки про дотримання певних професійних конвенцій, якими за таких обставин стають посилання. Історик, що працює з судовими книгами, як ніхто знає багатоманіття джерельних пропозицій, до того ж, як відомо, Бог допомагає тому, хто вперто шукає. Тож коли дослідник на доведення своєї інтерпретації наводить кілька цитат, а далі зауважує, що таких прикладів багато, то виникає питання, скільки цитат треба навести, щоб твердження вважалось достатньо обґрунтованим, і як обрахувати поняття «багато»? І чи взагалі надаються до застосування математичних методів якісні показники, сфера індивідуального, з якими намагається працювати антропологічно орієнтований історик? Адже навіть у рамках цього тексту доводилося акцентувати увагу на важливості *рідко подибуваних* мотивацій для інтерпретації, а, у такому випадку, що може засвідчити їх *репрезентативність*?

Утім, мій скептицизм щодо обрахунків стосується переважно тих питань, де історик діє за логікою Платона, який твердив, що справедливий правитель щасливіший від несправедливого у 729 разів⁵⁴. Між тим, якщо дослідникові вдається придумати (саме так – придумати, адже метод у роботі історика-практика – дуже часто *know how*) коректний спосіб застосування підрахунку щодо джерел, які вкрай складно для цього надаються, то можна лише радіти. Головне при цьому – не забувати, що йдеться про умовну цифру, яка демонструє радше тенденції, а не жорсткі залежності.

За критерій достовірності інтерпретації не може слугувати і повнота проаналізованої джерельної бази, адже масив актових книг величезний, неосяжний для однієї людини, тож у глибині сумлінної дослідницької душі, попри досвід, який і

дає стійке відчуття розуміння тієї епохи, завше ховається страх віднайти у черговій книзі інформацію, що змусить серйозно скоригувати висновки.

Тож, на моє глибоке переконання, не лише підставою наших інтерпретацій, а й способом верифікації є унікальні «обмовки» джерел, дрібниці, другорядні ознаки, симптоми, за Карло Гінзбургом – «непрямі свідчення». Відтак, головним способом пізнання минулого стає метод роботи детектива чи діагноста⁵⁵, за означенням суб'єктивний, де чи не найбільше важить дослідницький досвід, інтуїція, які не обчислюються за допомогою жодних мір і вагів. Іншого способу в «моральній», тобто антропологічно орієнтованій історії, здається, катма.

Райнгарт Козеллек в одній зі своїх статей писав: «Жодне джерело ніколи не скаже нам того, що ми маємо сказати. Зате воно цілком може перешкодити нам висловити судження, яких ми не маємо права висловлювати. Отже, у джерел є право вето, вони забороняють нам наважуватися на тлумачення чи допускати інтерпретації, які на підставі аналізу джерел можуть кваліфікуватися просто як хибні або недопустимі»⁵⁶.

Здається, Козеллек лукавив. Або ж розраховував на принцип: *sapienti sat* (мудрому – досить). Джерело не може саме розповісти історію, але такою ж мірою воно нездатне перешкодити дослідникам запропонувати кілька альтернативних історій, хіба що вони виявляться кричущо йому невідповідними.

Хто ж судитиме про відповідність/невідповідність інтерпретацій і на якій підставі? Передовсім колеги по ремеслу. Історики з малих ігрових майданчиків, об'єднані темою, місцем і часом своїх досліджень, які зазвичай добре знають один одного (попри кордони), покладаються на репутацію «свого» гравця, на дотримання ним певних професійних конвенцій, і своє чуття, яке значною мірою виробляється внаслідок роботи з джерелом і вловлюваних у чужому тексті настанов власного способу писання історії. Менш обізнаному читачеві доводиться керуватися здоровим глуздом, і, певним чином, естетичними вподобаннями.

Отже, за всіх обставин, про які йшлося у цьому тексті, для мене очевидно є необхідність писання історії як поєднання різних перспектив – унікального, локалізованого у часі, і фіктивної реальності, яка існує в головах людей і є певним регулятором повсякдення, а також напруги і незбігу цих перспектив; дослідницької недовіри до висловлювань своїх героїв і водночас уваги до них; писання історії одразу як багатоваріантної, де можливі різні стратегії героїв, де існує вибір індивіда поміж ними; де питання не конче мають відповіді, а й можуть бути важливішими за відповіді; де відповіді вкрай рідко формулюються в категоричних «так»/ «ні»; де суб'єктивність дослідника сприймається не конче як зло, ознака непрофесіоналізму, а і як підстава його інтерпретацій, певним чином уорренівське «Сотвори добро зі зла, бо його більше ні з чого створити»; де, врешті, скептицизм щодо історичної правди, своєї і чужої, може вберегти від безвідповідальних тверджень.

¹ На сьогодні існує величезний масив літератури, присвяченої проблемам писання історії, який став мені у пригоді при вирішенні конкретних дослідницьких проблем. Однак навряд чи розлогі посилання в даному разі можуть бути вмотивовані чимось іншим, аніж конвенційним жестом у бік усталеного академічного стилю. Адже йдеться мені передовсім про цілком конкретні проблеми практикуючого історика, а не про особливості перебігу дискусій в історіографії. Як приклад вдалого поєднання одного й другого на українському ґрунті можу назвати працю Наталії Яковенко «Вступ до історії» (К., 2007, 376 с.).

² Див., скажімо: *Łoziński W. Prawem i lewem. Obuczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku.* – Т.1–2. – Kraków, 1957.

³ *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С.94–114.

⁴ Там само. – С.94.

⁵ *Блануца А.В.* Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. – 2003. – №4. – С.103–111. Аналогічні засади див.:

Блануца А. Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Т.18. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С.76–77. Попри те, що йдеться про публікацію джерел, автор у короткій передмові до них стисло викладає свої погляди на наїзд, ширше озвучені у попередній статті.

⁶ Див., скажімо, скаргу Станіслава Вориського на слуг і локацьких підданих князя Романа Сангушка, «околкосот чоловіков», які наїхали на його маєток Ворище «з розънымъ оружемъ, воине належачим, з стрелбою, гаковницями, ручницями, сагайдаки, оцепы, в панцырахъ, в зброях, яко оденъ посторонъныи неприятелъ» (Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.160 зв.) чи, скажімо, обставини наїзду за участі сурмачів (Там само. – Спр.12. – Арк.260 зв.).

⁷ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.9.

⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.41 зв. Див. також скаргу Дем'яна Романовича Гулевича на Федора Ласка (1574 р.): «П(а)нъ Федор Ласко, наполнившись злого умыслу своего противку мене, зобравшись з слугами, бояры и праве со всеми подданными своими курозъвонъскими, не давъши мні о таковомъ умысле своемъ зънати, такъ якобы доброму пристояло, порвавъшись на мене, мене самого ударил и слугъ моихъ, почтъивыхъ шляхътичов [...], позъбиваль» (Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.459. – Арк.75 зв. – 76).

⁹ Малиновский И. Учение о преступлении по Литовскому статуту. – К., 1894. – С.131–134.

¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.304–305 зв.

¹¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.71–75.

¹² Там само. – Ф.28. – Спр.14. – Арк.304–304 зв.

¹³ Там само. – Спр.19. – Арк.488–491.

¹⁴ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.27 зв. – 28.

¹⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.259 зв. – 261 зв.

¹⁶ Там само. – Спр.31. – Арк.275–275 зв.

¹⁷ Там само. – Арк.272–273.

¹⁸ Обов'язково оголошувалася в публічному місці (найчастіше – на ринковій площі), у присутності великої кількості людей (нерідко під час різного роду зібрань, святкування тощо); якщо подавалася письмово – то до процесу вручення, т.зв. «цедул одповедних», залучалися приятелі; текст інколи вписувався однією зі сторін, часто і самим «одповедником», до судових книг, що передбачалося як обов'язкова умова і сеймовою конституцією 1588 р. Детальніше див.: Старченко Н. «Одповеді» і «похвалки»: між правовими приписами і повсякденними практиками (на прикладі Волині кінця XVI – першої половини XVII ст.) // *Confraternitas: Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. – Л., 2006–2007. – С.298–306.

¹⁹ Малиновский И. Учение о преступлении... – С.105.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.617.

²¹ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.445–445 зв.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.П. – Спр.22320. – Арк.10–10 зв.

²³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.233 зв.

²⁴ Frycz Modrzewski A. Dzieła wszystkie. – Т.П: Mowy. – S.52. Варто зауважити, що ритуали «одповеді» та формули листів «одповедних» були спільними для всього шляхетського загалу Речі Посполитої (див.: *Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi w prawie polskim*. – Lwów, 1899).

²⁵ *Dąbkowski P. Jeszcze o odpowiedzi...*

²⁶ Пригадаймо про основну мету наїзду – позбавити життя господаря дому, на яку вказують історики права.

²⁷ Кромл М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // *Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей*. – К., 1994. – С.68–85.

²⁸ Див.: Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.3. – К., 2003. – С.65–98. Мені не вдалося точно визначити учасників сторін конфлікту, однак щільна переплетеність соціальних полів контрагентів очевидна.

²⁹ Про патронально-кліентарну систему див. піонерні розвідки Антонія Мончака: *Mączak A. Rządzący i rządzeni. Władza i społeczeństwo w Europie wczesnonowoczesnej.* – Warszawa, 1986; *Idem. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w.* – Warszawa, 1994; *Idem. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej.* – Wrocław, 2003.

³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych. – AZ. – №697. – S.7: «...dworyszcze i boiary p. Oleszko chche na brata swego, nieiakiiego Kandybę, sluge woiewody kiiowskiego, wyprawic, ktory nie iests slachcziczem osiadłym sam w powiecie Luczkiem, chcząc go taką osiadłością ozdobić».

³¹ Див.: *Козер Л. Функции социального конфликта.* – Москва, 2000. – С.62–68.

³² ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7 а. – Арк.143 зв.

³³ Там само. – Спр.16. – Арк.321.

³⁴ *Блануца А. Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів...* – С.105.

³⁵ Ряд опублікованих актів і реєстрів кременецького земського суду, що стосуються цієї історії, див.: *Історія Теофіпольщини: Історичний нарис та збірник документів Центрального державного історичного архіву України м. Київ.* – Т.1: Давні акти. – Хмельницький, 2003. – С.138–159.

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.525 зв.

³⁷ Див.: *Черутти С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории.* – Москва, 2006. – С.354–375.

³⁸ Дослідження Н.Яковенко демонструють, що «будь-який контакт із кримінальним судочинством у ролі відповідача чи обвинувача витлумачувався як пляма на імені» (див.: *Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.* – К., 2002. – С.115 («Про два стереотипи української шляхти: «чоловік добрий» і «чоловік злий»)).

³⁹ Ув'язнення у замку за судовим декретом сприймалося передовсім як публічна кара, яка плямила честь шляхтича, тоді, як добровільно взяті на себе зобов'язання сидіння у замку сприймалися цілком відповідними шляхетському етосу (напр.: «...засел въ замку господарьском луцком и почал полънити *седене рыцерское*» (ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.232 зв.)).

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.487. Маємо й інші приклади. Так, адвокат кн. Костянтина Острозького трактував звинувачення свого клієнта у насланні підданих на землі луцької єпископії вночі із завідомо корисливою метою (вирубка дерев і захоплення бджіл) як образу, і вимагав припинення справи, а також відповідальності позивача за образу честі князя. Суд узяв до уваги ці аргументи (1588 р.): «...кождыи учтивый кривды своее домовълятисе маеть без ущипку доброе славы» (ЦДІАК України. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.195 зв.). Іншого разу князь Дмитро Козека у суді спробував припинити справу на тій же підставі – уживанні у позові образливих слів. Такими він уважав словосполучення «своолний умисл», оскільки поняття «свовольность» пов'язувалося зазвичай із кримінальними злочинами: «своолность причитати [...], што есть певне ущипливое слово, право не позволяет». У відповідь обвинувач заявив: «...то не ест слово *криминальное*, але цивилле, и нет штобы ся доброй славе позваного дотыкати мело; если же арендара билъ, тогды его бил своволне» (ЦДІАК України. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.330 зв.).

⁴¹ Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.18.

⁴² Утім, питання об'єктивності/упередженості суддів вимагає додаткових студіювань, оскільки попередні спостереження свідчать про достатньо високий ступінь об'єктивності їхніх рішень. Ба більше, для всього складу гродського суду поступово була встановлена присяга, що мало певним чином емансипувати їх щодо влади старости (див., напр.: *Старченко Н. Стосунки пана і слуги...* – С.118–124).

⁴³ Див., напр., як зустрічав посполите рушення Василь Борзобогатий Красенський: «...убравшыся у панцыр, з многими приятelmi своими конно, зброино, якобы до войны против якого неприятеля головного, приготовавшыся околко сот людей, уряду кгородскому луцкому от села дорогу заступивши, [...] поведил: «Будемо, деи, вас бити и до горла боронити» (ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.86–87).

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.275.

⁴⁵ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.149–149 зв.

⁴⁶ Ширше про варіанти судового і позасудового залагодження конфліктів, що провадилися руками слуг, див.: *Старченко Н. Стосунки пана і слуги в контексті уявлень про вір-*

ність і зраду (Волинь та Наддніпрянина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.85–130.

⁴⁷ Старченко Н. Суд каптуровий у Волинському воєводстві за часів третього безкоролів'я // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СCLI: Праці історично-філософської секції. – Л., 2006. – С.439–498.

⁴⁸ Звернімо увагу на висновки Яна Середики про те, що найгучніші конфлікти за участі магнатерії Великого князівства Литовського, попри, на перший погляд, украй агресивний, нелегітимний характер, закінчувалися полюбовним залагодженням через взаємні компроміси сторін. До того ж, такі домовленості були найтривалішими. Автор також зазначає, що його попередні висновки про нехтування правом осіб, наділених матеріальними і владними ресурсами, які впливали з аналізу часто гіпертрофованих скарг, були ним серйозно переглянуті. Як результат – дослідник підкреслює повагу до права, що виявлялася в намаганні конфліктуючих сторін легітимізувати свої дії. Страх магнатів перед декретами різного роду судів він пояснює важливістю для шляхтича доброї слави, честі, тобто, усього того, що входить у поняття символічного капіталу (див.: *Seredyka J. Kultura prawna magnatów litewskich w XVI i XVII wieku // Kultura polityczna w Polsce. Przeszłość i terażniejszość.* – Poznań, 1996. – S.35–41).

⁴⁹ Старченко Н. Стосунки пана і слуги... – С.119–122.

⁵⁰ Що ж стосується наїзду як способу збільшення маєткових комплексів, то тут можна говорити про роботу дослідника з джерелом методами «чорної археології», тобто відбирання для аналізу лише того типу джерел, які видаються найбільш репрезентативними для вирішення окресленої проблеми. За межами скарг, таким чином, залишається інформація, що стосується попередньої долі маєтку, можливих претендентів на нього, родинних зв'язків учасників конфлікту, а також остаточного залагодження суперечностей.

⁵¹ *Rosner A. Tradycja staropolskiego sądownictwa polubownego // Sprawiedliwość naprawcza. Idea. Teoria. Praktyka.* – Warszawa, 2005. – S.37–58.

⁵² *Бурдые П. Практический смысл.* – Санкт-Петербург; Москва, 2001. – С.72.

⁵³ *Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум: Альманах соціальної історії.* – Вип.6. – К., 2006. – С.161–202.

⁵⁴ *Хайек Ф.А. Контрреволюция науки. Этюды о злоупотреблении разумом.* – Москва, 2003. – С.73.

⁵⁵ *Гинзбург К. Приметы: уликовая парадигма и её корни // Новое литературное обозрение.* – 1994. – №8. – С.32–61.

⁵⁶ *Koselleck R. Semantyka historyczna.* – Poznań, 2001. – S.224–225.

The article, in imitation of the noble raids, analyses the problems of the judicial institutions. Raids which serve up to date the grounds to confirmation of high level of violence among the noble community of Rzeczpospolita and its illegal character in early modern period the author examines in the light of knightly ethos of nobility. Just such point of view let us analyzed this element of noble everyday routine not as the usual way of enrichment or re-distribution of the property in land but as the version of supporting or reestablishment of honor among the nobility. Afterwards – to put the question about reinterpretation of the problem of violence and legal culture in noble Rzeczpospolita.

П.М.Сас*

ПЕЧАТКИ З ГЕРБОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1590-ті – 1630-ті рр.)

На основі джерел розглянуто запорозькі військові печатки із зображенням герба Війська Запорозького від середини 1590-х до кінця 1630-х рр. Доведено, що основи запорозької сфрагістичної та геральдичної традиції було закладено наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. Протягом цього часу Військо Запорозьке як політичний інститут отримало першу відому зі сфрагістичних джерел військову печатку із зображенням козака, озброєного мушкетом та шаблею. Приділено увагу вивченню символіки геральдичної фігури козака в гербі Війська Запорозького.

Вітчизняні вчені почали проявляти більш-менш стійкий інтерес до вивчення запорозьких печаток у XIX ст., коли сфрагістика виділилася з дипломатики в окрему історичну дисципліну¹. Спеціальні праці з цієї проблематики з'являлися і в подальшому, у тому числі останніми роками². Привертає увагу спроба В.Гавриленка класифікувати відомі з джерел пам'ятки козацької сфрагістики, які він поділяє на печатки Запорозької Січі: кошових отаманів, гетьманів, запорозького суду тощо; печатки Гетьманщини: правобережних і лівобережних гетьманів середини XVII – кінця XVIII ст., Генеральної військової канцелярії, інших центральних установ, у тому числі Генерального військового суду, а також полків і сотень, магістратів і ратуш, міст та містечок на козацькому праві; печатки Малоросійських колегій, Канцелярії міністерського правління, Комісії економії після ліквідації Катериною II Запорозької Січі (зокрема Чорноморського козацького війська); приватні печатки гетьманів, козацької старшини. Як доводить В.Гавриленко, у хронологічних межах кінця XVI ст. – 1780-х рр. державний статус мали тільки сфрагістичні знаки Коша Війська Запорозького, гетьманів та Генеральної військової канцелярії³ (детальніше про правомірність цієї «державницької» класифікації стосовно Війська Запорозького до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. йтиметься нижче).

Попри певне поживлення вивчення проблем української сфрагістики та дослідницький прогрес, який демонструють у цій сфері сучасні вітчизняні вчені, ряд питань усе ще залишаються недостатньо розробленими. Ідеться, зокрема, про вивчення давніх запорозьких печаток, що відомі з джерел 1590–1620-х рр. Є підстави стверджувати, що в українській історіографії стан дослідження зазначених сфрагістичних пам'яток бажає кращого. Приміром, досі навіть не з'ясовано, скільки разів упродовж цього часу змінювалася запорозька військова печатка (утім, це не заперечує певних успіхів у вивченні зазначеної проблематики, свідченням чого є введення в науковий обіг деяких нових сфрагістичних матеріалів названого часу).

Зазначимо, що традиція використання запорозького герба склалася наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. У цей час Військо Запорозьке як політичний інститут відігравало роль своєрідної «держави у державі» у структурі Речі Посполитої. Основу його інституційного устрою складали козацька рада, тобто законодавчо-розпорядче зібрання повноправних членів запорозької рицарської корпорації, яка діяла на засадах прямої демократії, а також гетьман, котрий політично представляв Військо Запорозьке та був наділений повноваженнями виконавчої влади й головнокомандувача збройними силами. Військо Запорозьке

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

виробило політико-організаційний та управлінський інструментарій, з опорою на який українські козаки здійснювали самостійну політику у зовнішньополітичній сфері, чинили правосуддя та стягували певні податки з населення, яке перебувало у сфері владних впливів війська. Запорозькі збройні сили фактично будувалися за принципами добровільної мобілізації та самоорганізації, що давало можливість за потреби формувати доволі масову як для свого часу армію, яка була структурована за родами військ, мала постійне командування, управління, озброєння і тактику, а також спиралася на широкі соціальні ресурси. У Війську Запорозькому існували різні владні регалії й значущі корпоративні символи, у тому числі знамена, литаври та військова печатка з гербом.

Запорозька державна печатка?

Коли вперше козаки Війська Запорозького почали користуватися військовою печаткою? Через недостатньо повний стан джерельної бази точно відповісти на це питання поки що не можна. За припущенням І.Крип'якевича, козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору короля Стефана Баторія (1578 р.). Відтак відома дослідникам печатка, якою 1593 р. користувався Криштоф Косинський, насправді не була першою для запорожців⁴. Підтвердити чи спростувати це припущення складно. Можна тільки достатньо впевнено стверджувати, що ані 1578 р., ані в найближчі до цієї дати роки реєстрові козаки не мали військової печатки.

Про це сигналізує той факт, що поручник низових запорозьких козаків Ян Оришовський до козацького реєстру 1581 р. приклав не військовою, а власну шляхетську печатку з гербом «Prawdzie»⁵. Зберігся оригінал листа з відбитком цієї печатки, що його Я.Оришовський написав до Стефана Баторія 3 липня 1581 р. На ньому видно відбиток названої печатки на папері діаметром близько 15–16 мм, а під ним – сліди від зеленого воску⁶. Судячи з усього, запорозькою військовою печаткою не користувався і «старший» Війська Запорозького – Микола Язловецький. Принаймні на таку думку наптовхує його лист із Фастова до запорожців, датований 10 березня 1592 р.⁷

Сфрагістичний матеріал, що дійшов до нашого часу, дає можливість вивчати запорозькі військові печатки від середини 1590-х рр. Ідеться, власне, про паперово-воскові печатки, відомі з середини XVI ст. (від них не відмовилися і у XVIII ст.) – їх виконували в техніці паперово-воскового відтиску. Віск використовували натурального кольору або ж забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений та чорний кольори (з останньої третини XVII ст. почали практикувати більш зручний для діловодства, порівняно з паперово-восковим, відбиток на сургучі – червоного, іноді чорного та коричневого кольорів). Відбиток печатки робили металеву матрицею (штемпелем) на попередньо розм'якшеній восковій підкладці (найчастіше червоно-брунатного кольору), яку розміщували між двома аркушами, або ж віск накривали зволоженою паперовою кустодією – ромбоподібним кусочком паперу, що його могли вирізати з аркуша документа. Завдяки паперовій кустодії восковий шар із відбитком печатки був краще захищений від руйнування та стирання. Аби одержати якісний відбиток, його належало виконувати вельми ретельно та зі значною силою натиску⁸.

Найдавнішою печаткою Війська Запорозького, відбиток якої на папері дійшов до наших днів, є печатка на універсалі запорозького гетьмана Григорія Лободи від 31 серпня 1595 р., що зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаніка (як можна судити, цією ж матрицею зроблено відбиток печатки на листі Криштофа Косинського до Сигізмунда III від 15 листопада 1592 р.)^{*}. В.Грабовецький та В.Гавриленко 1971 р. вперше опублікували її

^{*} Див.: К.Косинський до Сигізмунда III, 15.XI.1592 р. // AGAD. – Extranea IX. Polen. – 59/89.

фото та подали опис. Зокрема, дослідники зазначили, що це кругла (паперова) печатка діаметром 27 мм. Вона має напис по колу «КОЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА] ПОРОЗЬКОГО», а у середині печатки на фігурному знизу загостреному ренесансовому щиті вирізано козака у довгому, нижче колін, жупані. Із-під жупана виглядають шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, отже, можна припустити, що постать зображена не прямо, а з поворотом у три четверті. На лівому плечі козака – мушкет із широкою ложею і коротким стволом, у правій руці навскіс тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постать висока, струнка, із туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або бойовому посту⁹.

У публікації В.Грабовецького та В.Гавриленка вміщено реконструкцію запорозької військової печатки 1595 р. роботи художника М.Ткаченка. Він вважав за потрібне поліпшити форму літер порівняно з тими, які збереглися в оригіналі, сміливо змінив конфігурацію внутрішнього та зовнішнього кілець печатки, сконструював козакові двоярусну шапку, а також домалював під полами жупана шаровари.

В.Грабовецький та В.Гавриленко виходили з того, що зображення на печатці озброєного козака пояснюється традицією, адже, мовляв, «саме таким був герб Запорозької Січі, наданий їй у 1576 р.». Вони схильні відносити цю печатку до «державних печаток України». Водночас автори публікації називали її «гетьманською», або ж «печаткою гетьмана Григорія Лободи», тобто їх не бентежило, що напис на печатці не давав підстав для подібних висновків. На думку дослідників, слово «копія» у написі на печатці («КОЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА] ПОРОЗЬКОГО») є «синонімом слова печать». Причому наявність у зазначеному написі терміна «копія» вказує на невідомий досі вид гетьманських печаток, що ними, як твердять історики, «користувалися за межами Запорозької Січі»¹⁰.

У статті В.Гавриленка, яка присвячена дослідженню печаток Війська Запорозького (1993 р.), повторено подібну думку. Щоправда, автор оминув припущення, згідно з яким слова «копія» (яке зустрічається у написах на запорозьких печатках) та «печатка» – синоніми. Натомість він наголосив, що слово «копія» на запорозьких печатках «вказує на окремий різновид козацьких печаток, а саме – на Малу печатку Запорозької Січі. Напевно Велика печатка зберігалась на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії». Причому автор тішить себе надією, що «Велика державна печатка Запорожжя з кінця XVI – початку XVII ст.» таки буде знайдена. В.Гавриленко наполягає на тому, що так звані печатки запорозьких гетьманів, у тому числі ті, якими користувалися Г.Лобода, Г.Василевич, С.Кішка, П.Сагайдачний, М.Дорошенко, як за своїми функціями, так і за зовнішніми ознаками цілком відповідали «вимогам державної печатки». Дослідник наводить такі аргументи: «По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладались. Гетьманськими печатками скріплялись послання Війська Запорозького до польських королів, московських царів, кримських ханів, російських воєвод, канцлера і коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали. По-друге, на всіх без винятку печатках гетьманів наявний герб Війська Запорозького – козак із мушкетом на плечі і шаблюю. По-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен із них намагався мати власний сфрагістичний клейнод, але відомі використання печаток попередників»¹¹. Подібні ідеї цей автор обстоює також у деяких інших своїх працях¹².

Як видно, В.Гавриленко зараховує до державних печаток і ті з них, які є на листах запорозьких гетьманів кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Причому ці печатки він відносить до державних на тій підставі, що їх прикладали до певних документів, адресованих різним тогочасним володарям та сановникам; на даних печатках був герб Війська Запорозького із зображенням озброєного козака;

виготовлення печаток ініціювали запорозькі гетьмани по отриманні булави, або ж вони користувалися печатками, що перейшли до них від попередників.

Щодо останнього, то бажання новообраного гетьмана мати нову печатку або ж користуватися старою, безперечно, було суб'єктивним фактором, який, за визначенням, жодним чином не міг вплинути на політичний та юридичний статус цієї печатки. Зображення козака з мушкетом та шаблею на гербі Війська Запорозького, утім, як і будь-яка геральдична фігура, саме по собі не могло служити засобом легітиматії та показником політико-правового рівня тієї чи іншої владної інституції. Водночас, незалежно від геральдичних особливостей герба як інституційної емблеми Війська Запорозького, його наявність на запорозькій печатці додатково окреслювала її найвищий статус.

Існує достатньо фактів, що підтверджують практичне використання названої печатки в актах вищої влади Війська Запорозького, які стосувалися насамперед представників козацького стану, а також на документах, адресованих державним інституціям і сановникам Речі Посполитої та інших країн. Тобто, сфера використання запорозької печатки феноменологічно подібна до рівня політико-правової документації, скріпленої державними печатками тогочасних країн.

Однак чи було Військо Запорозьке однією з європейських держав? Наявні джерела дають підстави зробити висновок, що до середини XVII ст. сформованої та політично легітимної козацької держави в Україні не існувало. У час, що розглядається, Військо Запорозьке являло собою самовстановлену форму станової козацької автономії, причому з неповним контролем вищої запорозької влади над волосним козацтвом (тим, яке мешкало на волості – українських землях, де існували місцеві органи державної влади Речі Посполитої). Якщо землі Запорозжя виявилися закріпленими за козаками згідно з правом меча та звичаєм старовини (що, до речі, фактично визнавав і політичний режим Речі Посполитої), то на волості, насамперед смузі земель, прилеглих до водної артерії Дніпра, посідання козаками даної території трималося тільки на факті реального проживання, головним чином, самозахопленні земель (так звана займанщина), а також спроможності запорозької спільноти відстоювати на практиці своє «місце під сонцем».

Прикметно, що польська влада не вбачала жодної трагедії в тому, що на запорозьких листах були козацькі печатки. Адже, наприклад, король, який отримував подібні листи від гетьманів Війська Запорозького (яким він, траплялося, надавав булаву та інші клейноди), не сприймав їх як послання від суверенних або ж васальних володарів. Насправді запорозька печатка у подібних випадках поставала як властивий для правової культури Речі Посполитої елемент діловодства та канцелярської практики, являючись юридичною формою засвідчення автентичності та правосильності документа, а також політико-правовим атрибутом і символічним «знаком» станової інституції, що його видала. Щодо цього запорозька печатка не відрізнялася, приміром, від магістратських печаток.

До середини XVII ст. ані Військо Запорозьке, ані, тим паче, Запорозька Січ, в якої, за твердженням В.Гавриленка, було аж дві державні печатки – мала та велика, політично не стояли в одному ряду з державами тогочасного світу. Водночас сформована запорожцями в межах Речі Посполитої становою владна піраміда з її найвищими республіканськими політичними інститутами (загальна козацька рада та гетьманська влада) вельми активно використовувала владний інструментарій держави, як-от стягнення тих чи інших податків із «підданих», підтримання доцільного з погляду влади правового режиму тощо. Загалом де-факто козацький соціальний, політичний та військовий устрій, витворені запорозькою спільнотою економічний уклад і система станово-корпоративної влади з її реальною практикою врядування та управління в різних сферах суспільного життя так чи інакше мали державотворчий вимір.

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що розглядати військові печатки Війська Запорозького наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. як державні є невинуватеною модернізацією. Прикметно, що в офіційних паперах, котрі вийшли із запорозької канцелярії, можна зустріти козацьку самоназву печаток, прикладених до запорозьких документів: «військова печатка» («Pieczęć Woyskowa», «Pieczęć woyskowa»)¹³. Загалом з огляду на тогочасні історичні реалії та стадію політичного буття Війська Запорозького його печатку в певному сенсі можна визначити як протодержавну.

Стосовно ж гіпотези про існування малої та великої печаток Запорозької Січі, а також сподівання знайти її різновиди, то вони, судячи з усього, безпідставні. Якщо у Війську Запорозькому справді була так звана «велика печатка», то в листах запорозьких гетьманів, в яких перед представниками польської влади порушувалися ті чи інші важливі для козаків питання, поза будь-яким сумнівом фігурувала б саме ця печатка. За наявності великої проставляти на запорозьких документах малу печатку вочевидь означало б демонструвати цим якщо не зневагу, то, принаймні, не надто велике пошанування щодо своїх адресатів. Тим часом в усіх подібних листах запорожців фігурує печатка, у коловому написі якої присутнє слово «копія». Можна стверджувати, що воно не містить вказівок на якийсь дублікат або зменшену копію «великої» печатки Війська Запорозького. Латинське слово «сбріа» має різні значення. Напевно, при складанні напису (легенди) запорозької військової печатки було використано одне з них, а саме «військо» (соріае редітум екітумкве (equestres pedestresque) – піші і кінні війська; соріае urbіум – міські гарнізони; navālis сбріа – флот, кораблі)¹⁴.

Звідси робимо висновок, що слово «копія» («КОПЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО») в написі на печатці може означати «військо». Отож зазначений напис при передачі його сучасною українською мовою міг би набути такого варіанту: «Військо Війська Запорозького». Узявши ж до уваги те, що козаки розглядали свою печатку як «військову», а запорозькі зверхники у своїх універсалах оголошували владні розпорядження під «військовою ласкою» і «військовою карою»¹⁵, то слово «копія» у написі «КОПЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО» очевидно означало вищу владу Війська Запорозького. Відтак напрошується такий варіант тлумачного перекладу цього напису: «Військова влада Війська Запорозького». Проте при відтворенні подібних написів потрібно, як видається, виходити не з припущень, а подавати термін, про який ідеться, так, як у джерелі – «копія». Тим більше, що у другій половині XVII – у XVIII ст. він міг сприйматися як синонім слова «печатка», принаймні слово «копія» зустрічається в написах на деяких міських печатках цього часу¹⁶.

Військова печатка 1595 р.

Вивчення оригіналу печатки на універсалі Г.Лободи від 31 серпня 1595 р.¹⁷ дало можливість більш детально визначити її особливості. Отже, діаметр зовнішнього кільця становить близько 27 мм, а внутрішнього – 18 мм. Зображення козака на паперовому відбитку нечітке. Через це зробити точне вимірювання його постаті досить складно. По вертикалі можна вирізнити такі найважливіші параметри зображення запорожця: його висота від підшов до верху шапки – 13 мм; від підшов до низу жупана – 2 мм; від цього місця до пояса – 5 мм (товщина пояса – 0,05 мм); від підшов до правого ліктя – близько 8 мм; голова із шапкою – 2 мм; шия – близько 0,6 мм. По горизонталі зображена на печатці постать має такі пропорції: ширина розвернутої праворуч правої стопи – близько 1,5 мм; жупана у нижній його частині – 5,5 мм; талії – 2,5 мм; відстань між ліктями зігнутих рук – 7 мм; ширина голови з шапкою – 2 мм. Відтиск шаблі від краю руків'я до кінця

клинка (його вістря не видно) простежується приблизно до 7 мм, мушкета (як можна визначити вид озброєння козака) від приклада до кінця ствола – орієнтовно на 6 мм.

Симетрію напису та всього зображального ряду печатки, що розглядається, визначає умовна вертикаль, утворена поділовим хрестиком із рівними сторонами (2x2 мм) та розміщеною під ним фігурою козака. Причому цю вертикальну композицію облямовують кількома симетричними акцентованими смугами або полями вигадливі згини ліній, що йдуть від центру до периферії печатки. Перше таке своєрідне облямування творить енергійний жест розставлених у ліктях рук козака. Правою рукою він тримає перед собою шаблю: руків'я знаходиться дещо нижче талії, а оголений клинок проходить орієнтовно через ліве стегно, вище коліна. Положення, що його займає ліктьова частина лівої руки, точно з'ясувати складно. Судячи з усього, кисть лівої руки підтримує приклад покладеної на ліве плече ручної вогнепальної зброї.

Друге, суто декоративне, облямовуюче поле навколо постаті козака постало у вигляді гербового щита (картуша). Його утворює вигадливий рослинний орнамент, який ніби виростає з одного стебла з-під ніг козака на два боки – парними напівскрученими листками, що сягають приблизно рівня грудей. Ще один подібний орнаментальний пучок «росте» своїми листками-завитками від голови до долу, сполучаючись із нижніми елементами орнаментальної композиції, що створює враження руху.

Нарешті, ці декоративні прикраси гербового щита облямовує внутрішнє кільце печатки. Причому його кінці у верхній частині напису розриваються, сполучившись зліва від глядача з останньою літерою [о] у слові «запорозького», а справа – з літерою [о] у слові «копия». Відтак виникає абрис своєрідної круглї колби або горщика, конфігурацію вінчика яких (вигнутого назовні) визначає форма двох літер [о] (розміри останніх 2 мм по ширині та 2,5 мм по висоті). У горловині цього «горщика» розташовано поділовий хрестик, а також літеру [к] (у нижній частині вона сягає 2 мм, угорі – 2,1 мм, по висоті – 2,1 мм), що входить до слова «копия». Завдяки такому художньому рішенню вся композиція набуває врівноваженості, симетричності та цілісності.

Печатка, що розглядається, дає й певне уявлення про костюм козака. Як можна судити, він і справді одягнений у довгий жупан (нижче пояса якого простежуються тканинні складки), поли якого помітно нижче колін. З-під одягу видно взуття – вочевидь чоботи. Сказати щось певне про головний убір складно. Як можна судити із зображення, він доволі масивний, кулеподібний, можливо, з деяким загостренням угорі.

Напис на печатці «**КОЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО**», який уміщено між її внутрішнім та зовнішнім кільцями, зроблено літерами своєрідної геометризованої форми. Приміром [о] подекуди нагадує паралелограм, буква [г] є майже копією відповідної сучасної друкованої літери (верхня її частина становить 2,0 мм, по вертикалі – 2,1 мм), щоправда зі скошеним під гострим кутом закінченням верхнього елемента графеми. Утім, деякі літери в написі наповзають на інші (у слові «запорозького» це восьма, дев'ята та десята), окремі букви «лежать» стосовно перпендикуляра, утвореного уявним радіусом, проведеним від центра кола.

Невідомо, як відбулася легітимація цієї печатки – чи були задіяні якісь процедури її узаконення з боку центральної влади Речі Посполитої, а чи запорозька канцелярія надала їй чинності явочним шляхом, тобто публічним використанням в офіційних документах Війська Запорозького, які підписував гетьман. Як би там не було, факт, що напис на печатці зроблено українською мовою (з нього, окрім іншого, стає зрозумілим: слово «Запорозькое», що фігурує у багатьох документах кінця XVI – першої половини XVII ст., насправді вимовляли з пом'якшенням [з]

у третьому складі), свідчить про виготовлення початкової матриці українським майстром. Про це сигналізує також напис на печатці, про що докладніше йтиметься нижче.

Звісно, що майстер не випадково зобразив козака озброєним. Оголена шабля у його правій руці вочевидь символізувала лицарську честь запорожців. Козак на печатці, який прибрав позу воїна й вийшов на лінію бою з вийнятою з піхов шаблею, напевне демонстрував також рішучість та готовність дати відсіч ворогам, а його мушкет уособлював бойову міць Війська Запорозького.

Судячи з усього, ця запорозька печатка була загублена, або стала воєнним трофеєм каральних військ Речі Посполитої при розгромі козацьких повстанців у червні 1596 р. на р. Солониці. Відомо, що напередодні поразки Г.Лободу було вбито, а гетьманом замість нього став Криштоф Кремпський. За одними відомостями, новий запорозький ватажок із частиною козаків вирвався з обложеного табору, за іншими – його відпустили поляки після складення присяги. Згідно з повідомленням Р.Гейденштейна, трофеями польського війська стали гетьманська булава, кілька корогв, у тому числі наданих запорожцям імператором «Священної Римської імперії» Рудольфом II, срібні «котли», тобто литаври (також імператорський подарунок), 21 справна гармата тощо¹⁸.

Військова печатка 1596–1603 рр.

Хоча Р.Гейденштейн не назвав серед цих трофеїв військову печатку Війська Запорозького, однак козакам таки довелося з нею попрощатися. Про це свідчить той факт, що новий запорозький гетьман Гнат Василевич невдовзі почав користуватися новою печаткою. Прикметно, що цей гетьман уже у серпні 1596 р. спорядив своїх посланців до короля¹⁹. Навряд чи вони обговорювали у Варшаві питання про нову запорозьку печатку. Адже ще до того, як посольство прибуло у столицю, Г.Василевич уже проставляв нову військову печатку на своєму листі. Тобто, видається достатньо очевидним, що запорожці самостійно запровадили цю нову інсигнію замість старої. Причому нею користувалися також наступники Г.Василевича на гетьманському уряді. Про це свідчить подібність, власне, тотожність, відбитків печаток на листах запорозьких гетьманів: Гната Василевича – до всієї шляхти загалом (від 10 серпня 1596 р.); Самійла Кішки – до Яна Замойського (від 1 серпня 1600 р. та 31 березня 1601 р.); Гаврила Крутневича – до Я.Замойського (від 9 листопада 1600 р., 30 травня 1603 р. та з невстановленою датою («в понеділок»)). Відбиток цієї печатки є також на універсалі Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря (від 22 травня (1 червня) 1603 р.)²⁰.

Ідеться про паперово-воскові відбитки, виконані металевою матрицею військової печатки (в листі Г.Василевича – під підписом, віск зелений; у решті листів – на останньому аркуші біля адреси, віск червоного кольору). Із часом віск викришувався, однак на паперовій кустодії зазвичай зберігався, принаймні частково, відбиток матриці. Отож порівняння відбитків на паперових кустодіях (певною мірою і на восковій підкладці) показало, що у перелічених вище листах їх виконано однією матрицею. Про це свідчить, зокрема, той факт, що розміри внутрішнього та зовнішнього кілець печаток однакові, а також збігаються ті деталі напису та зображення, що збереглися і які можна порівняти.

Так, на залишках воскового відбитка печатки у листі Г.Василевича від 10 серпня 1596 р. збереглося кілька літер та їх фрагментів навколо потовщення, що, як можна припустити, було поділовим хрестиком. Якщо на цей попсований напис, висота вцілілих літер в якому становить близько 2 мм, накласти скалькований відбиток відносно добре збереженої печатки у листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р., то можна перекоонатися, що літери на печатці 1596 р. точно накладаються на фрагмент напису по колу на печатці 1600 р.:

«ЗКОГО КОПИЯ» (тобто «ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ»); це ж саме стосується поділового хрестика. Названий збіг тим більше прикметний, оскільки, як зазначалося, напис зроблено по колу, і, відповідно, відстань між літерами в нижній частині графем менша, аніж у верхній. Тим часом в обох зазначених відбитках печаток ці параметри ідентичні. Приміром, у слові «КОПИЯ» відстань між лівими елементами [к] та [п] внизу становить близько 4,5 мм, а вгорі – 5 мм; між лівим елементом першої літери [о] у фрагменті «ЗКОГО» та правим елементом [о] у слові «КОПИЯ»: внизу – близько 14 мм, вгорі – 16 мм.

Отже, є підстави стверджувати, що принаймні від початку серпня 1596 р. і до початку XVII ст. у Війська Запорозького у вжитку була одна й та ж військова печатка. У спеціальній літературі можна зустріти її описи. Ідеться насамперед про опис відбитку печатки на універсалі Г.Крутневича ченцем київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22 травня (1 червня) 1603 р., зроблений І.Ситим, який представив також її графічну реконструкцію. За спостереженням дослідника, дана печатка «кругла, діаметр 28 мм, паперово-воскова, уміщена на звороті першого аркуша, відбиток зроблено через вирізаний із другого аркуша клаптик паперу у вигляді прямокутника. Зображення: козак у довгому жупані, на правому боці у широких піхвах шабля, на правому плечі тримає рушницю, над цим же плечем виступає якийсь предмет, на голові кругла шапка. Між двома колами йде напис «+ КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Є втрати у лівій частині зображення²¹.

Оскільки даний опис печатки та її графічна реконструкція зроблені на основі не надто якісного відбитку, то, звісно, автор не зміг уникнути певних гіпотетичних припущень. Тим часом, порівняно з цією сфрагістичною пам'яткою, більш задовільним є відбиток печатки, що зберігся на листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р. Спираючись на нього, а також на інші відбитки цієї печатки 1596–1603 рр., які дійшли до наших днів, подамо її опис. Попередньо зазначимо, що між даною печаткою та печаткою на універсалі Г.Лободи 1595 р. простежується безсумнівний зв'язок як у написі, так і у зображенні козака. Водночас між ними існують також істотні відмінності.

Отже, зовнішнє кільце зазначеної «нової» круглої (паперово-воскової) запорозької військової печатки становить до 28 мм, а внутрішнє – до 20 мм. Контури кільця мають форму скрученого шнура завтовшки до 1 мм. Уміщений між ними по колу напис гласить: «КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Неважко переконатися, що граматично цей напис дещо відрізняється від напису на попередній запорозькій печатці: ЗАПОРОЗКОГО – ЗАПОРОЗЬКОГО. Елементи графем загальною доволі симетричні, із вивіреними кутами. Відстань між літерами у словах більш-менш збалансована, що створює враження цілісно скомпонованого напису. Те, що порядок слів у наведеній фразі має бути саме такий, пояснюється наявністю поділового хрестика після слова «ЗАПОРОЗКОГО» і перед «ВОЙСКА». Із напису на даній печатці неважко переконатися у хибності тверджень тих дослідників, які доводили, що, мовляв, «копиа» – це «зовсім не придатне для запорозької печатки канцелярське слово», відтак його потрібно читати як «коша», а також, що напис на печатці XVII ст. «прямим цивільним шрифтом, установленим тільки на початку XVIII ст.» насправді є результатом недобросовісного копіювання художниками пізнішого часу²².

Ключовою композиційною деталлю, що визначала симетрію як напису, так і зображення на військовій печатці середини 1590-х – початку 1600-х рр., є щільно втиснутий у простір між зовнішнім та внутрішнім кільцями печатки поділовий хрестик, форма якого нагадує мальтійський, або ж традиційний козацький хрест²³ (подібної форми хрест зустрічається, зокрема, на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., що збереглися до наших днів). Під ним, у межах внутрішнього кільця відбитка,

зображено озброєного запорозького козака, який стоїть. Його силуету надано геометризованих форм: підняті горизонтально в передпліччі й опущені майже під прямим кутом у ліктьовій частині руки у поєднанні з вертикаллю голови та прямого тулуба, який продовжують дві паралельно поставлені ноги. Зображення стоп на печатках не збереглося. Вони слабо простежуються і на відбитку печатки, наявному у військовому листі (універсалі) 1603 р. Г.Крутневича, що зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарнавського²⁴. Загалом геометризовані форми постаті козака творять Т-подібну, або хрестоподібну фігуру. Причому її перетинають дві паралельно зорієнтовані одна відносно одної діагоналі, утворені шаблею та ручною вогнепальною зброєю (тип цієї зброї спробуємо визначити нижче, тим часом умовно називатимемо її «рушницею»).

Щоб скласти певне уявлення про пропорції даного зображення, наведемо деякі найважливіші його співвідношення по вертикалі (знизу догори): від поли жупаноподібного одягу до кисті правої руки, що підтримує край приклада рушниці – близько 5 мм; від цієї точки до лінії плеча – 4,5 мм; звідси до кінця округлої шапки – 5 мм; від шиї до нижнього краю шапки – 2 мм; шапка – 1,5 мм (при ширині 2 мм); від низу лівої поли до краю середини хрестовини шаблі – 6 мм; від цієї точки до кінця рушниці – до 6,7 мм. Основні співвідношення по горизонталі: ширина жупана внизу – близько 5,5 мм; ширина талії – 1,5 мм; ширина обличчя – 1,2 мм (на ньому можна помітити лінії та опуклості, що нагадують прямий ніс та клиноподібну бороду, однак певно про це стверджувати не можна). Загальна довжина шаблі, що вкладає в піхви – від кінця останніх до кінця її верхів'я – становить близько 13 мм; довжина хрестовини – до 3,5 мм; довжина руків'я – 3 мм; довжина рушниці від краю приклада до кінця ствола – 11,5 мм.

Отже, зображеного на печатці козака анфас скомпоновано так, що над його шапкою проглядається поділовий хрестик. Напевно це було зроблено не стільки з естетичною метою (хрестик ніби подовжує постать козака та надає їй монументальності), як із символічним підтекстом – той, хто стоїть під хрестом, є воїном, над яким Боже благословення, це християнський воїн, готовий захищати свою віру та церкву від ворогів. Упадає в очі, що порівняно з військовою печаткою Війська Запорозького попереднього часу, на печатці 1596 р. – початку XVII ст. так званий грецький хрест змінено на мальтійський, або ж козацький (схожі за формою хрести зустрічаються на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.). Можливо, це пояснювалося прагненням наголосити ще й на рицарському статусі запорожців. На полі печатки зник вигадливий рослинний орнамент гербового щита. Вона набула більш строгих та лаконічних форм також завдяки замкненню внутрішнього кільця, що усунуло ефект круглого посуду з опуклим назовні вінчиком.

Судячи з усього, через поразку козацького повстання 1596 р. запорозькі політики, котрі не хотіли, щоб польська влада сприймала їх у публічній сфері як таких, котрі і надалі готові кидати виклик та конфронтувати, воліли мати менш войовниче зображення козака на своїй новій військовій печатці. Відтак цей козак на ній хоча і зберіг поставу з розставленими ліктями, однак «уклав» шаблю у піхви, спрямувавши їх за себе, а також, як буде показано нижче, «заховав» за спину й вогнепальну зброю.

Отже, на другій із відомих нам із джерел військових печаток Війська Запорозького козак звів руки у передпліччі та зігнув їх у ліктях, що нагадує птаха, який сушить крила. У цьому жесті, що включений у символіку володіння зброєю – холодною та вогнепальною, вочевидь відобразилася ідея готовності до бою з ворогами. Права кисть руки козака тримає край приклада рушниці, що навскісно закинута через плече за спину – її ствол виглядає між головою та лівим плечем під кутом близько 45°. Неважко здогадатися, що в такому положенні цю зброю неможливо утримати однією долонею за край приклада – незалежно від того, була

б вона за спиною, чи на грудях. Відомо також, що доволі важкий мушкет у похідному положенні козаки носили не за спиною, а поклавши його на плече – якщо існувала потреба продемонструвати свою бойову готовність (таким було положення зброї і перед виконанням прийомів стрільби)²⁵. Зокрема, це підтверджує зображення козака на запорозькій печатці більш пізнього часу.

Тим часом при уважному вивченні відповідного зображення середини 1590 – початку 1600-х рр. на ньому можна помітити доволі чітку, випуклу, невеликої ширини смугу, що навскісно проходить через груди: від краю лівого плеча вниз до правого боку, дещо вище талії. Як можна судити, це не що інше, як плечова портупея, на якій у ті часи носили, зокрема, аркебузи та карабіни – зброю приєднували до неї за допомогою спеціального кріплення, що складалося з металевого кільця, так званого карабіна, та скоби²⁶. Відтак напрошується думка, що на запорозькій печатці, яка розглядається, зображено не мушкет, а, напевно, аркебузу або ж, що вірогідніше, карабін²⁷.

Лівою кистю руки козак стискає руків'я шаблі, що припасована до пояса зліва. Її розвернуто під прямим кутом стосовно глядача. Добре видно хрестоподібну гарду, частину піхов шаблі, які заходять за спину і виринають із-за правої поли жупана чималим вигнутим догори кінцем. Таке положення шаблі вказує на те, що вона таки припнута до пояса – у протилежному випадку козак вочевидь тримав би оголену шаблю правою, а не лівою, рукою і не ховав би зброю за спину.

Військова печатка 1620–1630-х рр.

Чи залишилася дана військова печатка у Війську Запорозькому після 1603 р. невідомо, оскільки впродовж кільканадцяти років по зазначеній даті у джерелах не виявлено якихось матеріалів із козацької сфрагістики. Тільки від початку 1620-х рр. і до часів козацького повстання 1637–1638 рр. збереглися ряд відбитків військових печаток на листах та деяких інших документах, які дають уявлення про особливості тогочасної запорозької сфрагістики. Ідеться, зокрема, про листи Якова Бородавки до Криштофа Радзивілла від 28 квітня 1621 р., Петра Сагайдачного до К.Радзивілла від 13 січня 1622 р., Богдана Конші до К.Радзивілла від 28 січня 1623 р., Михайла Дорошенка до Томаша Замойського від 20 травня 1623 р. та 17 лютого 1626 р., Івана Сулими до К.Радзивілла від 29 грудня 1628 р., Івана Петражицького до Т.Замойського від 22 лютого та 31 травня 1632 р., Андрія Гавриловича до Т.Замойського від 22 лютого, 4 вересня 1632 р. та 6 січня 1633 р., інструкцію запорозьким послам Богушу Гудковичу, Яцьку Савичу та Григорію Нужному до короля Сигізмунда III від 30 листопада 1636 р.²⁸ Аналогічну печатку використовував також Ілляш Караїмович, про що свідчить його лист до Миколая Потоцького від 23 лютого 1638 р.²⁹

Відбитки печаток на перелічених документах різні за якістю виконання та станом збереження. Проте зіставлення їх розмірів, вивчення вцілілих деталей напису, облямування, а також представленого на них зображення козака дало можливість зробити висновок, що всі ці відбитки зроблено однією матрицею. Тож якою була печатка Війська Запорозького у 1620–1630-х рр.? Насамперед зазначимо, що вона являла собою доволі правильне коло із зовнішнім кільцем у формі скрученого шнура діаметром близько 30–31 мм, подібної форми внутрішнім кільцем діаметром до 22 мм та написом між ними: «**ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ**». Товщина «шнура» обох кілець становить близько 1 мм, таким самим є «крок» окремих витків спіралі цього колового обрамлення.

Форми літер вельми подібні до тих, що на запорозькій печатці 1596 р. – початку 1600-х рр. Проте інтервали між окремими літерами в обох написах різняться. Так, якщо взяти за одиницю вимірювання ширину літери [п] у фрагменті слова

-**ПОРОЗКОГО (ЗАПОРОЗКОГО)** з напису на печатці 1596 р. – початку 1600-х рр., то відстань між літерами у місці найбільшого зближення між сусідніми елементами графем буде приблизно такою: між першою та другою літерами – 0,4 від величини зазначеного модуля; другою і третьою – 0,4; третьою і четвертою – 0,36; четвертою і п'ятою – 0,36; п'ятою і шостою – 0,36; шостою і сьомою – 0,04; сьомою і восьмою – 0,04 (потрібно зазначити, що мінімальна відстань між літерами в останньому вимірюванні, тобто [г] та [о], вочевидь пояснювалася технічною та естетичною доцільністю, адже і при сучасному наборі верхній елемент літери [г] нерідко майже зливається у слові з наступною буквою). Аналогічні параметри напису на печатці 1620–1630-х рр. такі: 0,4; 0,4; 0,02; 0,4; 0,2; 0,01; 0,02; 0,02. Як можна переконатися, подібне розташування літер у слові є менш симетричним та зорово врівноваженим порівняно з написом на попередній печатці.

В обводі внутрішнього кільця печатки 1620–1630-х рр. зображено запорозького козака, який стосовно глядача марширує зліва направо в бойовій викладці. Якщо на запорозьких військових печатках попереднього часу між їх написом уміщено поділовий значок у формі хреста, що нависає над головою козака, то на печатці, яка розглядається, така деталь відсутня. На ній поділовий значок нагадує хрестик, або чотирикутну зірочку із загостреними на кінці гранями. Причому він розташований між словами «**КОПИА**» і «**ВОЙКА**» так, що перебуває приблизно на рівні (дещо нижче) руків'я шаблі, якою оперезаний воїн, тобто він крокує до цього хреста чи зірки. Із такого розташування поділового значка стає зрозуміло, що поділений ним напис має наступний порядок слів: «**ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИА**».

Прикметно, що постать козака зорієнтована щодо напису так само, як на печатці середини 1590-х – початку 1600-х рр., тобто його голова знаходиться у проміжку між словами «**ЗАПОРОЗКОГО КОПИА**». Дана обставина, а також те, що текст напису на обох печатках майже ідентичний і його літери схожі між собою за конфігурацією, доволі показові – вони свідчать, що при виготовленні нової запорозької печатки майстер вочевидь орієнтувався на форму старої.

Отже, козак своїм головним убором упирається у внутрішнє кільце печатки там, де над ним сходяться написані по колу слова «**ЗАПОРОЗКОГО КОПИА**». Якщо від цієї точки умовно провести радіальну лінію через праву ногу запорозця (вона під час кроку ззаду), то ця лінія сягне протилежного боку крученого обрамлення внутрішнього кільця печатки і складатиме 19 мм. Такою ж завдовжки є й радіальна лінія, проведена від вершка шапки через підняту у кроці ліву ногу, стопа якої ледь не сягає внутрішнього кільця печатки. Талія проходить на відстані близько 10 мм від вершка шапки. Праву ногу видно з-під одягу, що нагадує жупан, десь на 4 мм, а ліву – 5 мм. Ширина поли жупана – близько 9 мм. Загальна довжина шаблі, що вкладає в піхви, від кінця останніх до кінця її верхів'я, становить до 13 мм; довжина мушкета від кінця приклада до кінця ствола – 9,6 мм.

Головний убір ідентифікувати складно, він ширший за голову, напевно, частково зрізаний лінією внутрішнього кільця печатки. На жупані (детальніше про його конструктивні особливості йтиметься нижче) чітко простежуються дві масивні вертикальні складки по боках на полах, а також посередині. Причому центральна складка піднімається вгору, позначаючи, очевидно, розріз одягу з гудзиками. Довжина цього одягу сягає приблизно лінії колін. Судячи з того, що литки козака зображено без помітних потовщень, а у стопах простежуються пластичні форми, то на ньому чоботи без підборів та з високими халявами, які заходять під поли жупана.

Постава козака пряма та сповнена сили. Він має «осину» талію, що підкреслює широкі плечі. Враження фізичної моці воїна створює орієнтовна пропорція голови (якщо уявити її без головного убору) до тіла, що становить 1х8,5 (зазвичай голова складає приблизно 1/7 чи 1/8 частину висоти людини). Цьому ж служить

динаміка зігнутої правої руки з дещо відведеним назад ліктем (створюється враження, що козак оперся нею собі в бік) у такт енергійному, візуально досить широкому кроку, про який також можна судити з того, що відстань від задника правого чобота до носка лівого чобота становить близько 10 мм, тоді як основна горизонталь у верхній частині постаті: від краю правого плеча козака до кінця мушкетного прикладу – тільки дещо більше 7 мм. На лівому плечі у запорожця мушкет із широким прикладом, який він підтримує лівою рукою. Із протилежного від глядача лівого боку козак оперезаний шаблею. Її руків'я з фрагментом хрестовини виглядає з-за постаті на рівні пояса, а внизу, за задніми полами жупана, видно довгі піхви з досить помітною кривизною.

Немає сумніву, що анонімний автор гравюри із зображенням козака, яку вміщено у творі К.Саковича «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного ...», у геральдичній композиції «На гербъ силного Войска е[го] к[оролевской] м[илости] Запорозкого», запозичив цей образ із запорозької печатки початку 1620-х рр. Художник приділив увагу дрібним деталям зображення, зокрема проробленню рис обличчя – його козак має, серед іншого, тонкі, дещо закручені вгору та доволі довгі вуса. Гравер вочевидь «одягнув» свого персонажа за тогочасною модою, за якою стежили також і в козацькому середовищі. Водночас він напевне виходив із власного розуміння соціальної престижності вбрання, оскільки створював гравюру як ілюстрацію до панегіричного твору. Художник зробив запорожця вельми присадкуватим. Аби надати своєму персонажеві представницького вигляду, він зобразив його в костюмі, одні предмети якого одягнуті поверх інших. Через це козак отримав пишні, ніби жіночі форми у нижній частині тулуба. Хоча його ноги розставлені при ходьбі, однак порівняно з постаттю на печатці він, радше, поволі човгає по горизонтальній поверхні, не відриваючи від неї підшов, аніж браво марширує.

Звісно, що незалежно від точності та майстерності гравера при відтворенні ним постаті козака за зразком зображення на запорозькій печатці, його твір, який має виразну авторську індивідуальність, є важливим історичним джерелом, у тому числі для вивчення тогочасного костюма. У геральдичній композиції, до якої входить названа гравюра, щодо неї є пояснювальна епіграма: «На гербъ сильного Войска его кор. мил. / Запорозкого. / Кгды мензтва запорозцовъ кролеве дознали, / Теды за гербъ такого имъ рыцера дали. / Который ото готовъ Ойчизнѣ служити, / За волность ея и свой животъ положить. / И якъ треба землею албо тыжъ водою: / Вшеляко онъ способный и прудкій до бою»³⁰.

Як видно, К.Сакович насамперед наголосив на законному праві запорозьких козаків мати власний корпоративний герб, адже, доводив автор, його надала королівська влада, належно оцінивши їхні військові заслуги. Символіка цього герба для автора твору полягала в поєднанні рицарського та громадянського. Зображення козака-рицаря означало, отже, моральну чесноту рицарського громадянського служіння Вітчизні та готовність пожертвувати власним життям заради її свободи, а також високий вишкіл та рицарські чесноти воїна, спроможного сміливо, уміло та у швидкому темпі діяти як на суші, так і на воді. У кінцевому разі таке тлумачення розкривало зміст тези про «сильне Військо його королівської милости Запорозьке», яке має шляхетний герб.

Прикметно, що схоже тлумачення запорозького герба постає з історичного твору початку XVIII ст., автором якого був Григорій Грабянка. У ньому під заголовком «Вірші на герб малоросійський» уміщено такі рядки: «Війська Запорозького воїн знаменитий / Щохвилини ладен край свій боронити, / І хоч супостата не зрить пред собою, / Однак зброя завжди готова до бою. / У повсталих сила полягає в тому, / Що боронять волю батьківського дому. / В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого, / Щоб не зрить в неволі нікого живого, / Бо відомо здавна – справа пастуха / Від отари гнати хижого вовка»³¹.

Отже, можна перекоонатися: Г.Грабянка вбачав символіку геральдичного зображення козака на гербі Війська Запорозького в тому, що воно для нього поставало уособленням спроможності та готовності боронити Вітчизну від будь-яких ворогів, а також відстоювати свободу, у тому числі особи, як найвищу цінність.

Якщо символіку геральдичних віршів К.Саковича достатньо популярно розкрито для читачів-сучасників, то запорозька печатка являла собою насамперед зорову емблему або метафору і не мала тлумачної віршованої епіграми. У реальному житті рядовий козак, який, приміром, віз листа з прикладеною до нього запорозькою печаткою, напевно не надто переймався розгадуванням її символіки. Водночас він вочевидь не сприймав зображення на ній як побутову картинку, оскільки печатка була знаком реальної влади Війська Запорозького.

Напис на печатці тогочасною українською мовою «**ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ**» («**ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОПИЯ**») є достатньо промовистим свідченням того, що козаки самі виготовили (замовили майстрові) печатку, а не отримали її у подарунок від польського короля. Існує достатньо доказів того, що діловою мовою в межах запорозької спільноти була українська (руська), тоді, як у зносинах із представниками влади та сановниками Речі Посполитої козаки використовували польську мову. Звідси випливає, що вибором української (руської) мови для напису на такій важливій інсигнії Війська Запорозького, як військова печатка, українські козаки окреслили горизонт своїх етнокультурних цінностей та орієнтацій. Причому за тогочасних умов їх історичного буття зазначений вибір так чи інакше мав певний політичний підтекст. Підтвердженням цього є і те, що, як зазначалося вище, у написі «**ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ**» (більш ранні варіанти: «**КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**»; «**КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО**») немає прив'язки до політичної системи Речі Посполитої. Водночас цей момент є обов'язковим у листуванні запорожців з офіційною Варшавою при означенні інституційної титулатури Війська Запорозького. Ідеться про граматичні конструкції на кшталт «Військо його королівської милості Запорозьке», а в період безкоролів'я – «Військо Речі Посполитої Запорозьке»³². Отже, є підстави стверджувати, що у представленій на печатках 1590–1630-х рр. базовій титулатурі Війська Запорозького опосередковано відбилася ідея політичної суб'єктності запорозької спільноти.

Після поразки козацького повстання 1637–1638 рр. запорожці втратили свої клейноди, у тому числі військову печатку («знак козацького гетьмана ... і булаву, і корогви ... і комишини та печатки»), які зрештою опинилися в руках урядового комісара над реєстровцями³³. Попри це характерне для козацької сфрагістики цього часу зображення козака, озброєного мушкетом та шаблею, згодом у модифікованій формі перейшло на військові печатки, які використовували Богдан Хмельницький³⁴ та інші українські гетьмани. Зауважимо, що у владних колах Речі Посполитої другої половини XVII ст. символіку давньої запорозької печатки розглядали як важливий ідеологічний важіль у своїй політиці щодо українського козацтва. Про це свідчить листування короля Яна III Собеського з правобережним козацьким гетьманом Стефаном Куницьким (1683 р.). Так, король у своїх листах до нього писав: «А для найчесніших [для] булави твоєї вірності ритуалів доручили готувати печатку зі старовинним українним гербом»; «з його рук (королівського посланця ротмістра Манкольського – П.С.) візьмеш ... печатку, належну Війську Запорозькому та ритуалам булави твоєї вірності»³⁵.

Як видно, Ян Собеський розглядав печатку як традиційну владну інсигнію Війська Запорозького, що фігурує у владних ритуалах запорозького гетьмана. Те, що, за словами короля, нову печатку буде виготовлено «зі старовинним українним гербом» вочевидь означало звернення до історичного першоджерела – «старовинного» герба Війська Запорозького, зображуваного на перших козацьких військових печатках.

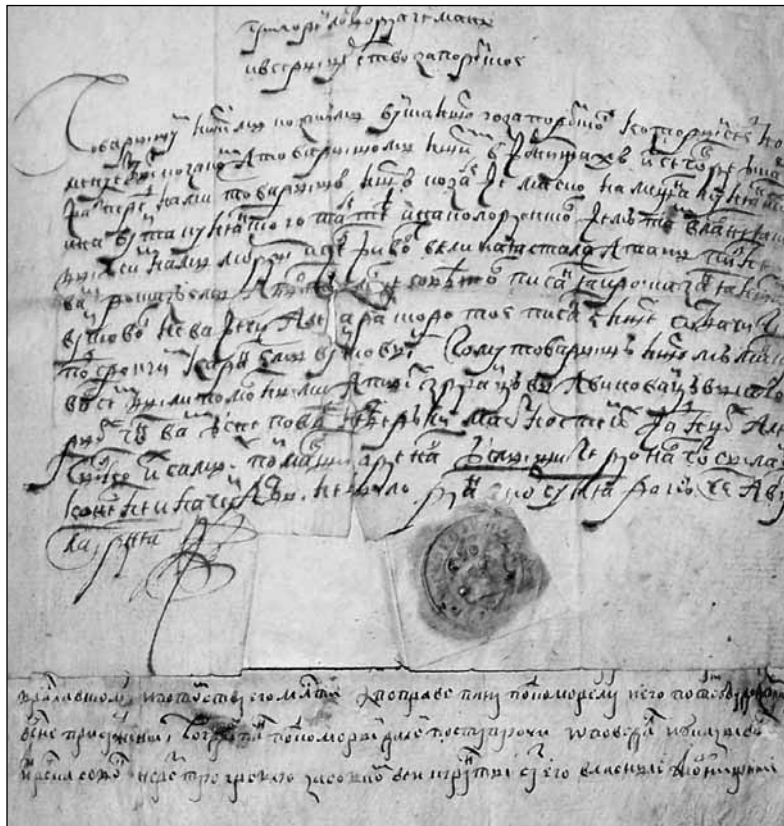
Загалом можна стверджувати, що козацькі військові печатки середини 1590–1630-х рр., на яких розміщено герб Війська Запорозького, мають не тільки неабияку історичну цінність, а й політичну значущість, що проектується на сьогоднішній день. На нашу думку, саме ці сфрагістичні пам'ятки повинні стати основним першоджерелом для розробників ескізу великого державного герба України. Адже якраз наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. було закладено підвалини козацької сфрагістичної та геральдичної традицій, а зображеного на запорозьких печатках озброєного козака переосмислено у вітчизняній книжності як герб Війська Запорозького. Причому напис навколо цього герба на військовій печатці («КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО»; «КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО»; «ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ») політично окреслив суб'єктність та самовладність запорозької спільноти. Набутий у цей час Військом Запорозьким корпоративний герб був відтворений на печатках, що їх використовував гетьман Української козацької держави Б.Хмельницький, а також на сфрагістичних знаках інститутів української державності (головно гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії) впродовж другої половини XVII – у XVIII ст. Тобто йдеться про історичну наступність геральдики Війська Запорозького, що сформувалася та утвердилася до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., була освячена практикою національного державотворення та зберігала свою традиційну основу впродовж усього історичного буття Української козацької держави.

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г.Лободи до всіх запорозьців та козаків із Жорнищ, 31.VIII.1595 р. (Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.207)

Військова печатка Війська Запорозького, 1595 р. Реконструкція М.Ткаченка (Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.207)

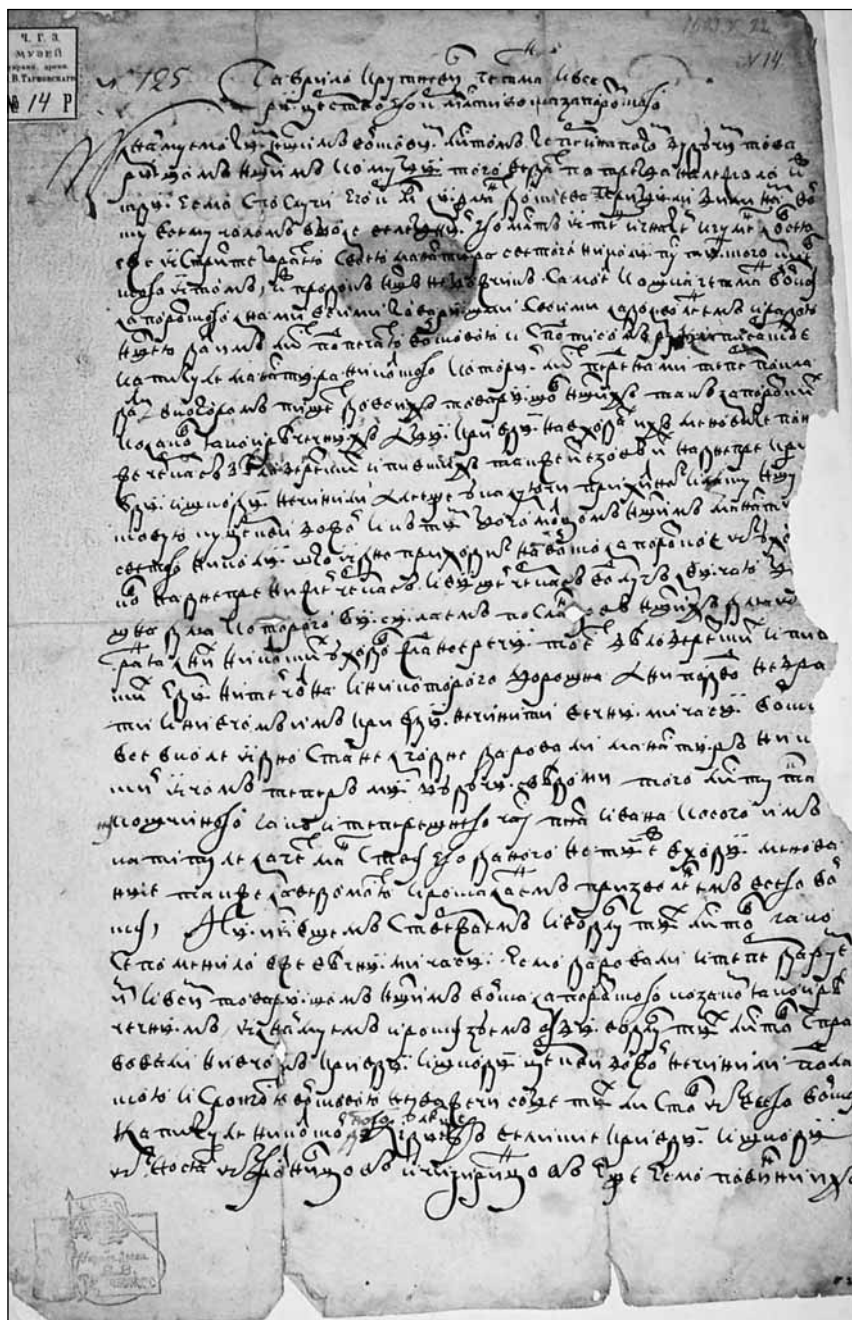
Фрагмент універсалу гетьмана Г.Лободи до всіх запорожців та козаків із Жорниць (31.VIII.1595 р.) із відбитком військової печатки (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.ІІ.4048. – Арк.113)

Військова печатка Війська Запорозького, 1603 р. Реконструкція І.Ситого з відбитка печатки на листі (універсалі) гетьмана Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22.V. (1.VI) 1603 р., що зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського (Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – Число 9 (лютий 1995 р.). – С.3)

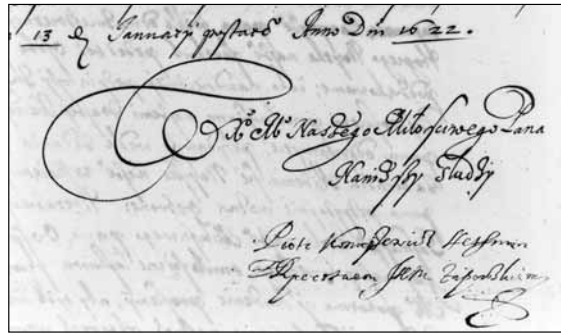
Відбиток військової печатки на військово-му листі (універсалі) гетьмана Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V. (1.VI) 1603 р. (Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С.94)

Військовий лист (універсал) гетьмана Г.Кругневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V. (1.VI) 1603 р. (Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв. №АЛ-638)

Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана Г.Крутневича до великого коронного гетьмана Я.Замойського, 9.XI.1600 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamojskich. – Rkps. №153. – S.6)

Автограф гетьмана П.Сагайдачного, 1622 р. (П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13(23).I.1622 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.2)

Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана П.Сагайдачного до литовського польного гетьмана К.Радзивілла, 13(23).I.1622 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.3)

Відбиток військової печатки на листі гетьмана А.Гавриловича до коронного підканцлера Т.Замойського, 4.IX.1632 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamojskich. – Rkps. №306. – S.13)

Герб Війська Запорозького. Гравюра з твору К.Савковича «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного ...», 1622 р. (Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – Приложения)

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Б.Хмельницького, 2.II.1656 р. (Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С.517)

¹ Див.: *Гавриленко В.О.* Історіографія української сфрагістики другої половини ХІХ ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С.128–152.

² Див.: *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одеса, 1912; *Крип'якевич І.П.* З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1917. – Т.123/124; *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.204–208; *Дракохруст Е.И.* К історії військових печатей Лівобережної України ХVІІ–ХVІІІ вв. (По матеріалам Отдела письменных источников и Отдела нумизматики Государственного исторического музея) // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч.4. – Вып.4. – С.3–23, табл.; *Фоменко В.Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С.152–160; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. – К., 1977; *Ситий І.М.* Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід: Наукові записки до історії культури. – 1997. – Ч.1 (15). – С.97–110; *Його ж.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.214–260; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – №1/2. – С.149–154; *Його ж.* Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С.222–236; *Однороженко О.* Державні печатки Війська Запорозького другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. // Там само. – С.242–274.

³ *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Число 23 (травень). – С.2.

⁴ *Крип'якевич І.П.* Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т.8. – С.3, 4.

⁵ *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т.20. – S.164.

⁶ Я.Оришовський до Стефана Баторія, 3.VII.1581 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Zamojskich (далі – AZ). – Rkps. №3036. – S.12.

⁷ М.Язловецький до запорозьких козаків, 10.III.1592 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №2860. – S.77–80.

⁸ *Дракохруст Е.И.* Указ. соч. – С.6; *Ситий І.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів. – С.217; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – С.152.

⁹ *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Указ. праця. – С.204–208.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Гавриленко В.* Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип.3. – С.135–137.

¹² *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності. – С.2–3.

¹³ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Czartoryskich. – Rkps. №206. – S.554, 558, 569, 561.

¹⁴ *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. – Москва, 2005. – С.200.

¹⁵ *Okołski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w roku 1637, miesiąca grudnia. – Kraków, 1858. – S.26.

¹⁶ *Ситий І.* Миські печатки Лівобережної України ХVІІ–ХVІІІ ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського: Каталог. – Л.; Чернігів, 1995. – С.15.

¹⁷ Універсал запорозького гетьмана Г.Лободи, 31.VIII.1595 р. // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. II.4048. – Арк.113.

¹⁸ *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – S.377; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.214–218.

¹⁹ Там само. – С.217, 218.

²⁰ Г.Василевич до Я.Замойського, 10.VIII.1596 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №3036. – S.26; С.Кішка до Я.Замойського, 1.VIII.1600 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №153. – S.5; 31.III.1601 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №802. – S.6; Г.Крутневич до Я.Замойського, 9.XI.1600 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №153. – S.6; Ibid. – AZ. – Rkps. №153. – S.18; Без дати // Ibid. – AZ. – Rkps. №153. – S.14; Військовий лист (універсал) Г.Крутневича ченцем київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі та

Пивські уходи, 22.V. (1.VI) 1603 р. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв. №АЛ-638.

²¹ Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – 1995. – Число 9 (лютий). – С.3.

²² Фоменко В.Г. Військові печатки запорожців. – С.153.

²³ На сьогодні дослідникам відомо чимало видозмін хреста як християнського символу, зокрема хрести св. Андрія (косий хрест), св. Антонія (нагадує грецьку літеру тау, утворений накладанням вертикальної балки на горизонтальну; лат. «сгux commissa» – з'єднаний хрест), Св.Духу (подвійний хрест із дванадцятьма роздвоєними кінцями, які символізують дванадцять плодів Св.Духу), грецький (лат. «сгux quadrata» – хрест рівнораменний), ерусалимський (чотири хрестики розміщені поміж раменами великого хреста), костельний (чотирираменний хрест, кінцівки якого закінчуються трилисником), латинський (лат. «сгux immissa» – хрест пересічений, тобто чотирираменний хрест, нижнє рамено якого значно більше за інші), мальтійський (чотирираменний хрест із розширеними кінцівками), папський (потрійний – на вертикальну балку накладено три горизонтальні), патріарший (або логаринський – подвійний, кожне рамено, окрім нижнього, закінчується трилисником), православний (потрійний зі скісною нижньою балкою) тощо (Перкун В. ... І печаткою стверджую. З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – XX ст.). – К., 2002. – С.45–46).

²⁴ Зображення цієї печатки вміщене (чомусь догори ногами) у виданні: Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С.94, а також у публікації І.Ситого (див.: Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – С.148). У графічній реконструкції печатки, що її зробив І.Ситий, стопа козака розвернуто у сторони, що вочевидь відповідає природній позі людини, яка стоїть. Водночас порівняння цієї реконструкції з фотокопією печатки, що є на листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р., виявляє неточності, яких автор припустився при відтворенні пози козака, а також вигляду і положення його зброї.

²⁵ Як можна судити, козаки могли носити ручну вогнепальну зброю також у спеціальних шкіряних футлярах, трубчата частина яких вміщувала ствол, а лійчасто розширена частина – замок та приклад. До таких футлярів кріпили широкі реміні, щоб їх можна було носити за спиною (див.: Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1993. – С.244).

²⁶ Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – Москва, 2006. – С.45 (іл.: «Конные аркебузиры XVII в.»; «Крепление карабина к плечевой португее посредством колец, «карабинов» и скобы. XVII в.»).

²⁷ У ті часи короткоствольні карабіни були зброєю кінноти. Під час розкопок на місці Берестецької битви 1651 р. виявлено, зокрема, карабін із залишками ложа без приклада. Довжина його ствола дорівнювала 79 см, калібр 12 мм. Цей карабін мав простий приціл із мушкою та ударно-кремінний замок. Ще один знайдений зразок зі стволом завдовжки 82,5 см і калібром 10 мм також був оснащений прицілом із мушкою (див.: Свешніков І.К. Указ. праця. – С.243).

²⁸ Я.Бородавка до К.Радзивілла, 28.IV.1621 р. // AGAD. – Archiwum Radziwiłłów (ділі AR). – Dz.II. – Rkps. №746. – S.2; П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13 (26).I.1622 р. // Ibid. – AR. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.3; Б.Конша до К.Радзивілла, 28.I.1623 р. // Ibid. – AR. – Dz.II. – Rkps. №844. – S.2; М.Дорошенко до Т.Замойського, 20.V.1623 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.4; 17.II.1626 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №446. – S.32; І.Сулима до К.Радзивілла, 29.XII.1628 р. // Ibid. – AR. – Dz.V. – Rkps. №381 – S.2; І.Петражицький до Т.Замойського, 22.II.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.10; 31.V.1632 р. // Ibid. – AR. – Dz.V. – Rkps. №15344. – S.9; А.Гаврилович до Т.Замойського, 22.II.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.11, 12; 4.IX.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.13; 6.I.1633 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №725. – S.2; Інструкція запорозьким послам Б.Гудковичу, Я.Савичу, Г.Нужному до Сигізмунда III, 30.XI.1636 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №3036. – S.120.

²⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – С.5.

³⁰ Сакович К. Вѣрштѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его к. милости Запорозкого. Зложоныи през инока Касіана Саковича, ректора школ кievских, в брацтвѣ. Мовленые от его спудеов на погребѣ того цного рыцера в Кіевѣ, в недѣлю проводную року божого, тысяча шестьсот двадцать второго // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1888. – Вып.1. – Приложения. – С.17–18.

³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.14.

³² Див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI–XVII ст.). – К., 1998. – С.115–119.

³³ *Okolski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w roku 1637, miesiąca grudnia. – S.65, 66; *Idem.* Kontynuacja dyaryusza wojennego. – S.193.

³⁴ Див.: Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – С.4–14.

³⁵ Ян III Собеський до С.Куницького, без дати // Biblioteka Ossolińskich. – Rkp. №248.I. – S.172; Без дати // *Ibid.* – S.179.

Based on sources considered Zaporozhe military stamp depicting the coat of arms Zaporozhe troops from the middle 1590's to late 1630's. Proved that the fundamentals Zaporozhe Sigillographies and heraldic traditions were laid end XVI – in the first decades of XVII century. During this time troops Zaporozhe as a political institution was first known to sources Sigillography the military depicting a Cossack, military musket and sword. Focus on the study of heraldry symbolism figures in the arms of Cossack troops Zaporozhe.

О.О.Ковалевська*

ПЛАН ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ НІКОЛЯ ДЕ ФЕРА 1714 р.

Стаття представляє авторську версію історії створення плану Полтавської битви авторства відомого французького картографа Ніколя де Фера. Подано два варіанти віднайденого джерела, яке з середини 1950-х рр. і до недавнього часу вважалося втраченим.

Полтавська битва 1709 р., безсумнівно, стала кульмінаційною подією не лише українського походу Карла XII, але й усієї Великої Північної війни 1700–1721 рр. Фінал бою під Полтавою визначив як результат кампанії, так і кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Відтак закономірно, що ця подія стала предметом дослідження й увічнення у творах літератури, мистецтва, а також картографічних матеріалах.

Одну з перших спроб наукової фіксації, опису та систематизації наявних креслень, планів, схем та ґравюр, які відображали події Полтавської битви, здійснили члени створеного 1898 р. у Санкт-Петербурзі «Общества ревнителів военных знаний» – офіцери В.Борисов і О.Носков. Результати своєї праці під назвою «Опис планів, карт і ґравюр Полтавської битви» вони опублікували на шпальтах ювілейного збірника, вихід якого у світ був приурочений до 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою¹. Ініціатива членів зазначеного військово-наукового товариства щодо виявлення, опису та аналізу всіх наявних картографічних матеріалів, присвячених Полтавській битві, а також їх досвід у цій справі були підтримані та застосовані професійними вченими лише через 50 років. Наслідком чого стали статті Л.Гольденберґа – «Картографічні джерела» (в ювілейному збірнику до 250-річчя битви під Полтавою²) і «Неопублікований “План знаменитої Полтавської битви”»³. Описуючи наявні картографічні джерела, виявлені у фондах №192 Центрального державного архіву давніх актів і №456 Центрального державного військово-історичного архіву, Л.Гольденберґ згадав про, як вважалося на середину 1950-х рр., уже втрачені креслення та плани битви, серед яких, зокрема, були плани Н. де Фера й Л.Алларта⁴. Окрім того, виявилось, що Людвіг Ніколай фон

* Ковалевська Ольга Олегівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: o_kovalevska@mail.ru

Алларт⁵ був автором двох рукописних креслень, одне з яких стало основою для плану, складеного Петром I (ілюстр.1), а друге – для планів П.Гюссона (ілюстр.2), Ф.Леопольда (ілюстр.3)⁶ та Н. де Фера (ілюстр.4). Саме цей рукописний план був описаний В.Борисовим та представлений у додатку 5 згаданого вище збірника 1909 р. (ілюстр.5).

Аналіз усіх чотирьох планів (Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда, Н. де Фера) підтверджує їх схожість. Серед основних деталей, які були спільними для них, але не збігалися з планом Петра I (ілюстр.1) та рештою похідних від нього – кількість і розташування редутів⁷, форма та розміри ретраншементу⁸, укріплення російської армії на лівому березі Ворскли, наявність врізки із зображенням подій під Переволочною⁹ та деякі інші.

Як стверджував у своїй статті Л.Гольденберг, наслідуванням планів Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда, а також Н. де Фера, що вже на середину 1950-х рр. вважався втраченим¹⁰, був виявлений пізніше «План славетної битви в околицях Полтави в Україні меж арміями його царської величності Петра I, царя Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня / 8 липня 1709 р.» (1730-ті рр.) (ілюстр.6). Автором його був інженер-архітектор географічного департаменту Академії наук Христоф (Христофор) Якоб Шварц, відомий своєю діяльністю з копіювання та складання карт (1728–1738 рр.). Усі написи виконано німецькою мовою. Масштаб – близько 200 сажнів на дюйм. Виготовлений в яскравих кольорах план має святковий вигляд. Картуш заголовку прикрашає композиція з прапорів, гармат та лицарських обладунків.

Дуже близьким до попереднього є також ілюмінований кольоровими фарбами «План знаменитої Полтавської битви, яка відбулася між арміями їх величностей царя Петра I та короля Швеції Карла XII 27 червня 1709 р., в якій шведи були повністю розбиті або взяті у полон, і сам король ледве врятувався у володіннях Високої Порти, у Бендерах»¹¹ (ілюстр.7). На думку Л.Гольденберга, він був створений у часовому проміжку від 1714 р. до середини XVIII ст. Розміри плану – 42,2 x 62,7 см, лінійний масштаб у сажнях. Його зміст розкривав особливості місцевості та події, що передували Полтавській битві. Він також відбивав основні моменти її першого етапу – бій на редутах. Завершальний етап на даному плані показано дуже лаконічно, але виразно – окремою позначкою вказане місце, де було взято у полон генерала Реншильда, а також маневр шведів у напрямку на Переволочну (самі ж події на переправі не відображені, хоча на кресленнях Л.Алларта, П.Гюссона, Ф.Леопольда та Н. де Фера, які наслідував автор «Плану знаменитої Полтавської битви ...», вони є).

Отже, виявилось, що існує щонайменше дві групи креслень чи планів Полтавської битви, які відрізняються між собою. У першій як джерело використано план Л.Алларта під назвою «Бойові порядки»¹² та похідний від нього план Петра I 1709 р. Друга, до якої належали плани П.Гюссона, Ф.Леопольда, Н. де Фера, Х.Я.Шварца та «План знаменитої Полтавської битви...», базувалася на нередагованій царем схемі авторства того ж таки Л.Алларта. Кожна з цих груп має свої переваги та вади щодо відображення подій 27 червня (8 липня) 1709 р. Недарма зарубіжні військові історики XVIII ст. намагалися їх об'єднати. Зокрема, ще 1720 р. К.Вейланд видав план битви, в якому вдало поєднав дані двох першоджерел, тобто креслень Л.Алларта – нередагованого Петром I (ілюстр.5) і з власноручними правками царя (ілюстр.1). Із плану Петра було запозичене зображення укріпленого табору біля села Яківці, а також система редутів передової позиції, а з плану Л.Алларта – ліво- та правобережні укріплення супротивників при облозі Полтави. На вміщеному в «Історії Карла XII» Г.Адлерфельта плані 1740 р., що був копією креслення Петра I, ще додавалося зображення комунікаційних ліній та інженерні споруди на берегах Ворскли, зведені під час облоги шведами міста¹³.

Нещодавно, у процесі роботи над даною темою, на інтернет-порталі Національної бібліотеки Португалії¹⁴ нами було виявлено план 1714 р.¹⁵ під назвою «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» авторства Ніколя де Фера¹⁶ (ілюстр.8). Цей документ, який вважався втраченим, є надзвичайно важливим і цікавим джерелом як до відтворення подій під Полтавою 1709 р., так і до історії їх відображення у картографічних творах початку XVIII ст.¹⁷

Автором плану, як зазначено в легенді, був відомий французький картограф і видавець Ніколя де Фер (Nicolas de Fer; 1646–1720 рр.) (ілюстр.9). За своє життя він створив понад 600 географічних карт, описів і планів міст Франції, її провінцій, інших країн, а також морських комунікацій.

Довгий час вважалося, що єдиним витвором майстра, пов'язаним із територією Російської імперії, був «План нового міста Петербурга, складений Н. де Фером, географом його католицької величності, у 1717 р.» (ілюстр.10). Джерелом, на підставі якого був створений цей план, очевидно, стали відомості, отримані Н. де Фером під час перебування російського монарха у Франції (1717 р.). Таке припущення можна зробити на підставі опису візиту царя до Парижу, в якому, зокрема, повідомлялося, що 13 травня того року Петро I мав приватну зустріч із королем Франції Людовіком XV. Під час аудієнції він на складеній географом Делілем карті Московії показував, в якому саме місці планує з'єднати Волгу з Доном, сполучивши, таким чином, басейни Каспійського та Чорного морів, а також шлях, яким вів свою армію під Полтаву¹⁸. 6 червня 1717 р. російський цар запросив до себе Деліля, мав із ним довгу розмову, і для кращого розуміння останнім масштабів своїх володінь розпорядився принести дві створені за його наказом рукописні карти¹⁹, з якими й ознайомив співрозмовника. Цілком можливо, що саме через Деліля Ніколя де Фер отримав інформацію та певні зображувальні/картографічні чи описові джерела, на підставі яких він згодом виконає план нової столиці Росії²⁰. Водночас можна припустити, що королівський картограф був особисто присутній на згаданих зустрічах (хоча з їх опису це і не випливає).

Таким чином, виявлений план Полтавської битви викликає ще більший інтерес, адже саме він, як видається, був першою за часом створення картографічною роботою майстра, пов'язаною з теренами, де він особисто ніколи не бував. На жаль, у даному випадку нерозв'язаним залишається питання про інформатора Н. де Фера, або джерела, якими він користувався. Можна припустити, що автор креслення був знайомий із планом битви, доданим до «Докладної реляції про головну баталію між військами його царської величності російського і королівської величності шведського, що відбулася неподалік від Полтави», тобто планом Л.Алларта – Петра I (ілюстр.1). На користь цього припущення говорить те, що Петро I намагався якнайшвидше повідомити європейські країни про свою перемогу. Однією з перших він вирішив поінформувати Республіку Об'єднаних провінцій (Голландія). Російський посланець А.Матвеев передав цю інформацію разом із латиномовним текстом підписаної шведами капітуляції до Генеральних Штатів (парламенту) республіки²¹. Складену самим царем у день битви «Реляцію» у Голландії переклали французькою мовою і видали як окрему брошуру. Трохи згодом був надрукований план битви, який викликав непідробний інтерес у країнах Європи. Тут досить вичерпно передавалися топографічні особливості місцевості з докладним описом пунктів дислокації підрозділів обох армій. А.Матвеев подбав про те, аби всі найбільш цікаві подробиці битви, спеціально доставлені йому з головної квартири кур'єром, голландські гравери перенесли на мідь. Про свою роль та ініціативу у цій справі листом від 11 (22) жовтня 1709 р А.Матвеев поінформував віце-адмірала російської служби Корнеліуса Крюйса²².

Замовлення російського посланця було досить швидко виконане, про що свідчить факт зберігання у приватній бібліотеці Петра I видрукуваного плану 1709 р. з реляцією та поясненнями голландською і російською мовами, пізніше переданого до архіву міністерства закордонних справ. Незабаром після появи голландського варіанту плану він був виданий німецькою, хоча ім'я гравера подавалося мовою оригіналу: «Jakob Keyser, fecit». Цей німецькомовний варіант також був надісланий Петру I і зберігався разом із голландським. Усього таких аркушів із планом та «ордером дебаталії» було замовлено десять. На одному з них Петро I власноруч підписав: «План Полтавської битви 1709 р.». Пізніше цей аркуш був доданий до опублікованої в Санкт-Петербурзі у 1713 р. «Книги Марсової»²³, і вважався одним із найдокладніших та точних планів битви. Натомість у Голландії, у Гаазі, було видано ще одне креслення Полтавської битви великих розмірів – «План знаменитої битви, що відбулася в околицях Полтави в Україні між арміями його царської величності Петра I, імператора великої Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 р.». Автор – П'єр Гюссон – усі пояснення виконав французькою мовою (ілюстр.2). Як уже згадувалося, джерелом цього плану була передана Петром I схема Л.Алларта (ілюстр.5). Це креслення доставили Петру щойно воно було надруковане, про що також повідомляв у своєму листі до віце-адмірала К.Крюйса А.Матвеев. Отже, саме голландці виконали замовлення російського царя на створення перших планів битви. Ураховуючи той факт, що при Петрі I під час бою під Полтавою перебував голландський гравер Петер Пікарт, який згодом відтворить події того дня у художньому мідьориті, можна вважати, що голландці взагалі були першими, хто поширив світом схематичне зображення Полтавської битви.

Однак, ці факти не дають однозначної відповіді про джерела праці Ніколя де Фера. Навпаки, стає очевидним, що при наявності франкомовних описів битви, опублікованих ще 1709 р., та кількох планів, гравірованих у Голландії і Пруссії до 1714 р., картограф скористався ще якимось, поки що не виявленим, джерелом неросійського походження.

Якщо зіставити плани битви 1709 р. (ілюстр.1) та Н. де Фера 1714 р. (ілюстр.8), то можна помітити суттєві розходження. Серед найбільш значних – дислокація і форма укріпленого табору росіян. На кресленні Н. де Фера чітко видно, що він розташовувався на високому, обривчастому березі Ворскли, чого не можна побачити на плані 1709 р. Натомість, у Н. де Фера досить складно розрізнити ділянку відкритого поля завширшки 1–1,5 км, із фронту та лівого флангу обмежену лісом і вибалками. Саме у цьому місці, де був єдиний зручний прохід до Полтави, Петро I наказав збудувати 6 редутів. На плані 1709 р. ці польові укріплення чітко проглядаються. Натомість у Н. де Фера вони губляться на узбіччі лісу, до того ж їх тут не 6, а 5. Слід погодитися з думкою Л.Гольденберга, висловленою щодо зображення на аналогічних картосхемах Л.Алларта – Х.Я.Шварца (ілюстр.5, 6), що саме за такого розташування редутів узагалі втрачається їх призначення – прикриття відкритої рівнини між Будищанським та Яківчанським лісами. Відомо, що Петро I наказав збудувати дві лінії редутів – фронтальну із шести і перпендикулярну до неї з чотирьох фортифікаційних споруд. На плані 1709 р. (ілюстр.1) це чітко видно і навіть спеціально відзначено ті два недобудованих редуту, якими заволоділи шведи. У Н. де Фера ця лінія редутів узагалі відсутня. Пояснень може бути декілька – від необізнаності картографа у питанні польової фортифікації, неправильно визначеного масштабу креслення, що не дозволило «втиснути» ще чотири укріплення, сліпого наслідування першоджерела до викривлення відомої йому інформації чи з будь-якої іншої причини.

Натомість численні дрібні помилки та неточності у відображенні подій під Полтавою, що їх припустився Ніколя де Фер, компенсуються розлогим франкомовним описом битви, уміщеним у нижній частині плану²⁴. Тут, зокрема, пові-

домляється, що «у місяці червні 1709 року його шведська величність особисто привів свою армію на кордони між Польщею та Московією (в описі битви Н. де Фер послідовно вживає «Московія», «московіти», а не «Росія», «росіяни» – *О.К.*) й узяв в облогу Полтаву, місто на Волині [sic!], у країні козаків, що розташоване на річці Ворскла, яка впадає у Борисфен біля Переволочни». Далі повідомлялося про кількість військ, що були у розпорядженні обох сторін, про початок бою і дислокацію окремих шведських підрозділів. Наводячи відомості про втрати армії Карла XII під Полтавою, Н. де Фер, вірогідно, спирався на згадувану «Реляцію», перекладену французькою мовою, адже відомості, подані у ній та в описі битви на кресленні Н. де Фера дуже схожі. Так, згідно з офіційними даними «Реляції», втрати шведів під Полтавою становили 8619 осіб убитими. У Н. де Фера подано – 8000 загиблих. Про те, що картограф використовував саме це джерело інформації, свідчить речення: «Судячи з описів цього дня московітами, вони вважають втрати шведів такими, що сягають 8000 осіб убитими й 2972 – полоненими». Далі Н. де Фер наводить прізвиська найбільш відомих шведських воєначальників, котрі опинилися в полоні: князь Віртемберзький, граф Піпер, генерали Реншильд, Шліппембах (Шліппенбах), Штакелберг, Гамільтон та інші (у тому числі 4 полковники, 6 підполковників, 4 майори та 22 капітани). Переможцям, згідно з описом Н. де Фера, дісталися 4 гармати, 4 пари литавр, 137 прапорів і штандартів.

В описі битви та її результатів, поданому Ніколя де Фером, не менш цікавий фрагмент про переслідування шведів та переправу короля Карла XII біля Переволочної: «Залишки цієї армії переслідував князь Меншиков та кілька інших московітських генералів, які настигли її на берегах Борисфена 10 липня у Переволочні; вони (тобто шведи – *О.К.*) не мали ані продовольства, ані бойових припасів для оборони, ані мостів та човнів для переправи через Борисфен. У такій скрутній шведський король зібрав генералів та офіцерів перед своєю армією та звернувся до них із промовою, після якої вся армія в один голос стала просити його рятувати себе; це прощання було сумним. Нарешті король переправився через Борисфен уплав на коні, незважаючи на поранену ногу, супроводжуваний 400 вершниками, серед яких більшість становили офіцери». Далі автор плану повідомив про капітуляцію генерала Левенгаупта та обмін заручниками: «Генерал Левенгаупт, за наказом короля, свого повелителя, відправив сурмача з офіцером на зустріч до московітського генерала з пропозиціями капітуляції всієї армії на прийнятних і почесних умовах згідно із законами війни. Із цієї та іншої сторони було видано заручників та укладено умови капітуляції, за якими залишки шведської армії здалися у полон». Наприкінці Н. де Фер зазначав: «Що стосується його величності шведського короля, то він направився до населеного буджацькими татарами [міста] Бендери на річці Ністер (Дністер – *О.К.*) у Бессарабії, яким володіли турки».

Привертає увагу розміщена у лівому верхньому куті невеличка врізка – зображення фортеці Переволочна, яке є повністю неправдоподібним. У даному випадку Н. де Фер перевершив усіх – як Л.Алларта, чий план він, імовірно, частково наслідував, так і інших картографів, наприклад П.Гюссона. Переволочна перед очима глядача постає потужною фортецею з 12-ма баштами (на кресленні Л.Алларта їх 5, а у П.Гюссона – 8), до якої рухаються залишки шведської армії. Очевидно, що французький картограф не мав уявлення про оборонні споруди Переволочної, тому зобразив їх так, як вони йому уявлялися – як місце, де, за розрахунками шведів, можна було відбитися від переслідувачів і переправитися через Дніпро.

Аналізуючи зображення окремих об'єктів на плані Ніколя де Фера, а також наведений ним супровідний текст, складається враження, що картограф свідомо вирішив не обмежувати себе використанням уже відомих в Європі з 1709 р. описів та схематичних зображень перебігу Полтавської битви, завбачливо поширених зусиллями переможців. Він шукав щось оригінальне. У даному випадку це могло

бути джерело не російського, а шведського походження. Недарма в описі подій під Полтавою відсутня інформація про дії Петра I та його армії, а в описах поневірянь залишків шведського війська відчувається співчуття з боку автора. До того ж, слід зауважити, що картографічні матеріали російського походження містили легенди російською або німецькою мовами. Іноді траплялися плани з двома паралельними текстами – російською та німецькою, російською і французькою, німецькою й латинською мовами. Тоді, як шведські креслення та плани мали написи шведською, німецькою і французькою мовами²⁵. Між іншим, на момент створення плану Н. де Фера при європейських дворах почали з'являтися й українські емігранти, які гіпотетично теж могли вплинути на вибір джерел, або, принаймні, на обізнаність картографа щодо існування альтернативи російським джерелам. Звичайно, дане припущення не підтверджується документально, але це не виключає такої можливості.

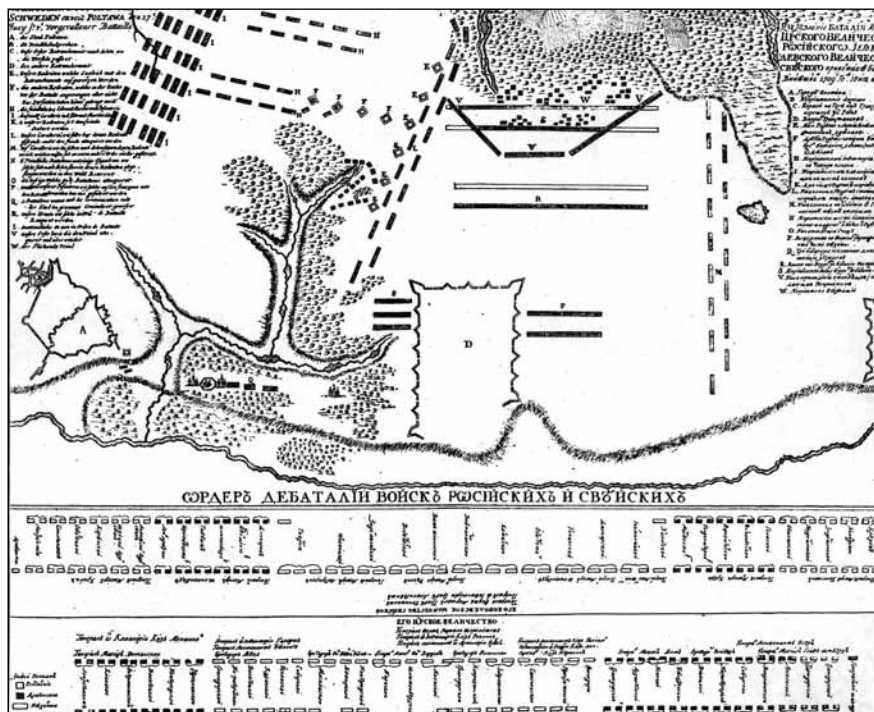
Порівнюючи плани Полтавської битви авторства Л.Алларта (ілюстр.5), П.Гюссона (ілюстр.2), Ф.Леопольда (ілюстр.3), а також більш пізні за часом виготовлення й такі, що, імовірно, могли наслідувати саме креслення Н. де Фера – план Х.Я.Шварца (ілюстр.6) і «План знаменитої Полтавської битви...» (ілюстр.7), – слід відзначити певні переваги креслення 1714 р. Твір Ніколя де Фера виглядає вишукано та водночас стримано: симетричні й однаково декоровані врізки, акуратно виписана легенда, мінімум написів та умовних позначень, відсутність зайвих деталей і відображення всіх основних елементів (місця розташування військ перед початком битви, маневри у ході бою, фінальна стадія, що передувала капітуляції). При очевидності походження цієї групи планів від одного першоджерела, тобто від плану Л.Алларта (ілюстр.5), та наявності певних елементів, які наслідувалися у двох або більшій кількості варіантів зображень, план Н. де Фера відзначається своєю неповторністю як за змістом, так і за технікою виконання.

Таким чином, план Полтавської битви Ніколя де Фера 1714 р. був першим та єдиним твором французького картографа, пов'язаним із територією України. Також саме він (а не «План нового міста Петербурга...» 1717 р., як це вважалося раніше) був першим і щодо теренів цілої Російської імперії. Першоджерелом для Н. де Фера, очевидно, послужив план Л.Алларта (ілюстр.5), але водночас картограф скористався й іншими, ще не виявленими істориками, джерелами неросійського походження. Креслення відображає всі етапи битви – від її початку до капітуляції шведської армії під Переволочною, хоча й містить деякі неточності. Загалом створений Ніколя де Фером у 1714 р. план є унікальним, самодостатнім і цікавим джерелом з історії Полтавської битви та її відображення в картографічних матеріалах XVIII ст. Тим більше, що виявлений на інтернет-порталі Національної бібліотеки Португалії варіант Н. де Фера скоріше за все є одним із різновидів плану, відмінним від того, який був відомий військовим історикам XVIII – початку XIX ст. Про те, що даний варіант не є тим, який перебував у фондах військово-ученого архіву російського генерального штабу та згодом був втрачений, говорить одна додаткова характеристика. В.Борисов і О.Носков свого часу зазначали, що на архівному примірнику, який вони описували, у правому верхньому куті була позначка «53» (ілюстр.4). Тож дослідники припустили, що план спеціально виготовлявся для якогось невідомого видання²⁶. На примірнику з Національної бібліотеки Португалії у лівому верхньому куті можна помітити нечіткий напис «103», тоді, як у правому куті сліди будь-яких написів відсутні (ілюстр.11). Це говорить про те, що екземпляри планів дійсно різні. Більше того, нещодавно на сайті московського букіністичного магазину антикварної книги «Русский библиофил»²⁷ з'явилася пропозиція щодо продажу плану Полтавської битви Ніколя де Фера «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р.» (1714 р.): «Гравюра в паспарту. Розміри відбитка: 22,6 x 32,8 см. Розміри в паспарту: 38,6 x 49 см. Відмінна збереженість. План має історико-культурне значен-

ня, становить інтерес для музеїв. Є експертний висновок Російської державної бібліотеки. Представлений план Полтавської битви виконано одним із найбільш відомих французьких майстрів гравером-картографом Ніколя де Фером у 1714 р. для одного з його видань, присвяченого сучасній історії і війнам в Європі. Колонцифра у картуші вказує номер аркуша в альбомі (53). План оформлено у традиціях європейської військової книжкової ілюстрації кінця XVII – початку XVIII ст., він має вишукане, аскетичне орнаментальне оздоблення» (ілюстр.4).

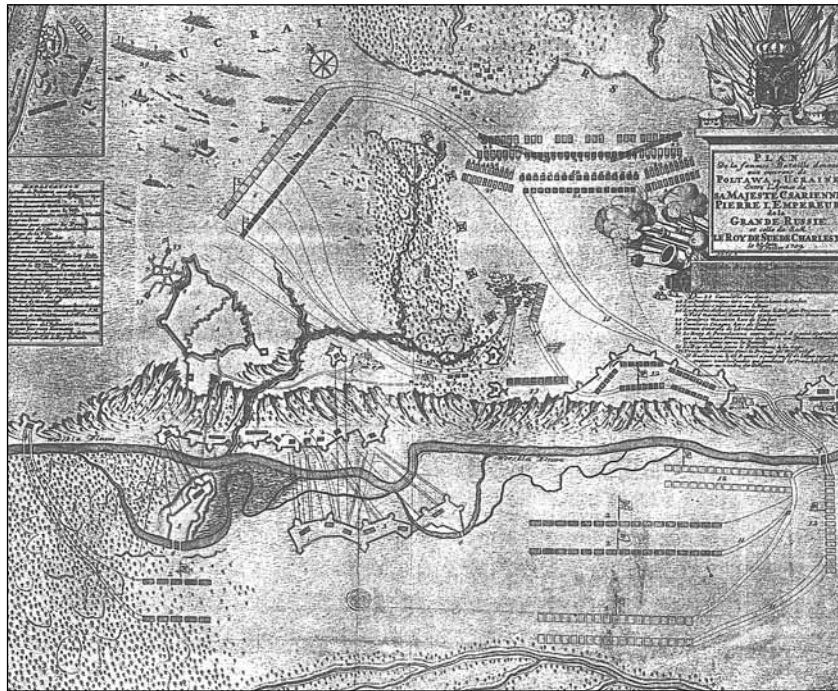
Отже, виявляється, що план Н. де Фера, який вважали втраченим, насправді таким не є. Порівнюючи зображення «португальського» та «російського» екземплярів, можна констатувати, що вони ідентичні, але тільки у графічній частині. Найвність позначки «53» на «російському» примірнику може вказувати на те, що це той самий архівний екземпляр, який свого часу не виявив Л.Гольденберг, зарахувавши його до втрачених. Однак примірник, нещодавно виставлений на продаж у Москві, не містить опису битви, який, згідно з інформацією, поданою В.Борисовим та О.Носковим, доповнював план і складався з 84 рядків тексту²⁸.

Це означає, що, очевидно, французький картограф створив кілька варіантів плану – із доданим до графічного зображення описом битви на одному аркуші та без опису, який міг долучатися окремо. Саме це підтверджують обидва креслення 1714 р. Аби зробити остаточний висновок щодо цих планів необхідно їх ретельно дослідити. Але один із них (а саме «російський») остаточно змінив місце зберігання і перебуває у приватних руках – він вилучений із наукового обігу. З огляду на це можливість вивчення «португальського» примірника плану Ніколя де Фера, супроводжуваного, до того ж, описом битви, підвищує його історичне та наукове значення. Сам факт виявлення двох різновидів плану, відображених на ілюстраціях 4 та 8, має спонукати сучасних дослідників до більш глибокого вивчення картографічних джерел з історії Полтавської битви та пошуку відповідей на порушені питання.

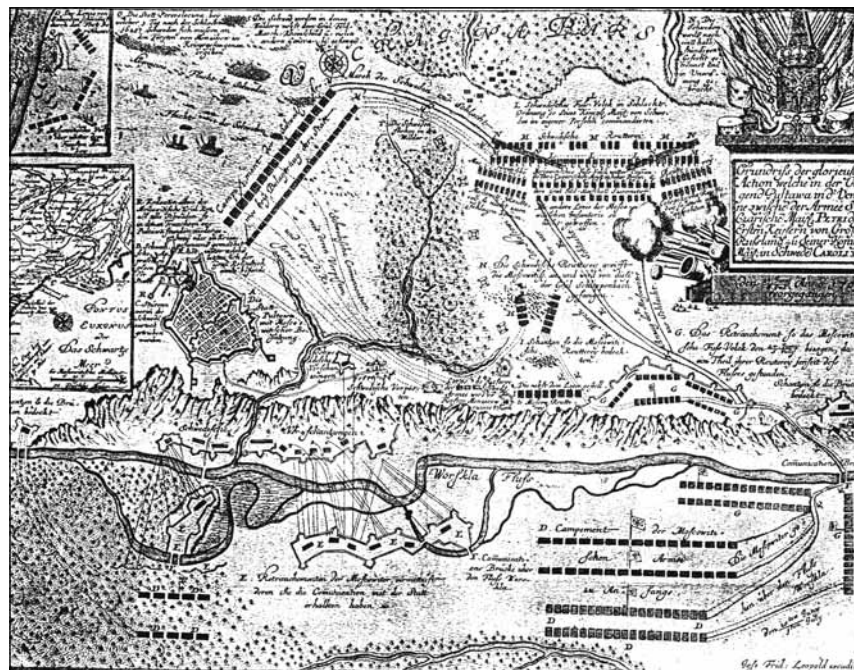

Ілюстр.1. План Полтавської битви Петра I (1709 р.)

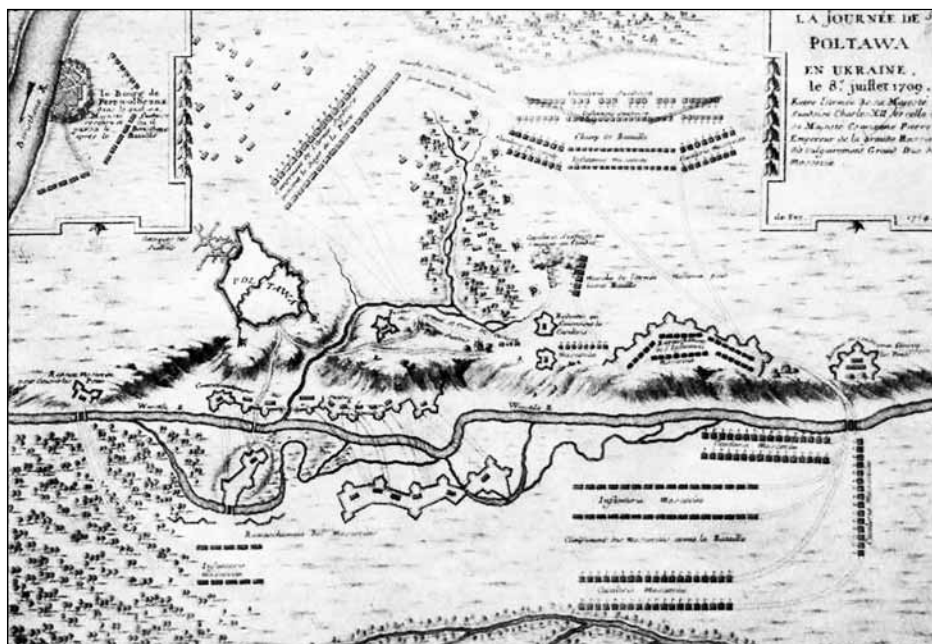

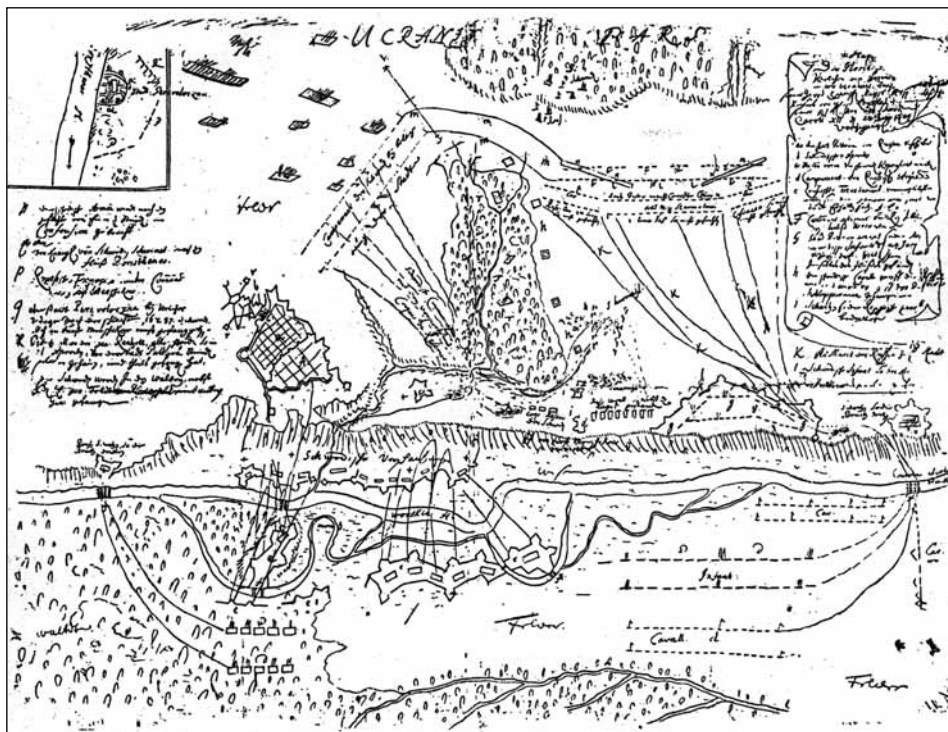
Ілюстр. 2. «План знаменитої битви, що відбулася в околицях Полтави в Україні між арміями його царської величності Петра I, імператора великої Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня (8 липня) 1709 р.» (П.Гюссон, поч. XVIII ст.)

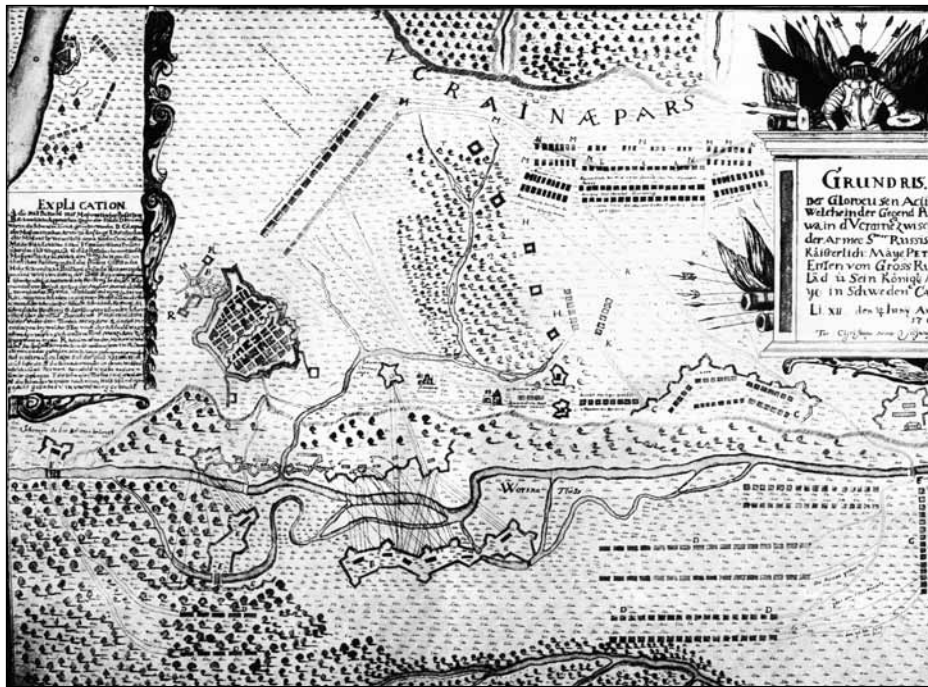
Ілюстр. 3. План Полтавської битви Ф.Леопольда (поч. XVIII ст.)

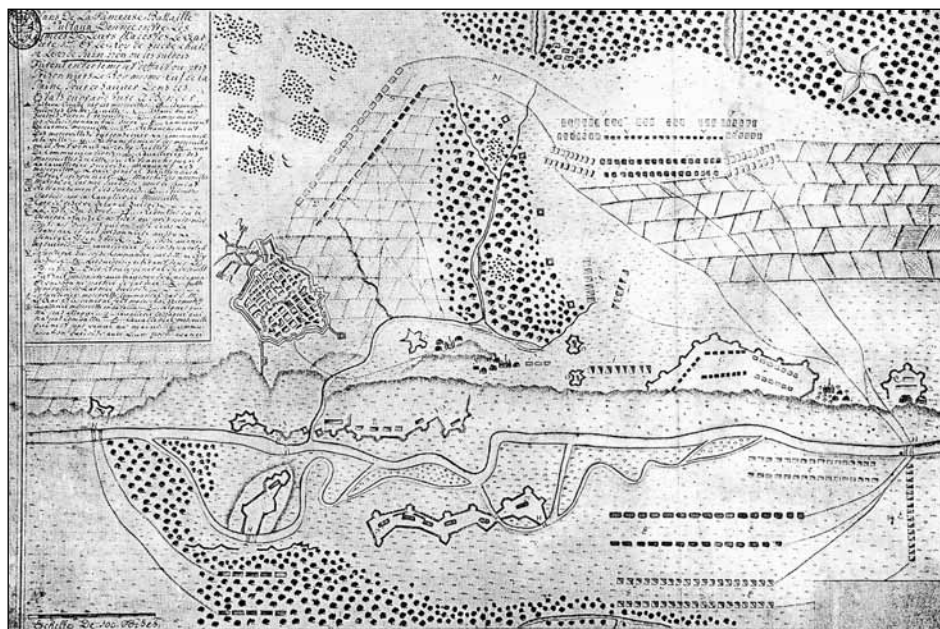
Ілюстр. 4. «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» (Н. де Фер, 1714 р.) (із сайту букіністичного магазину антикварної книги «Русский библиофил»)

Ілюстр. 5. План Полтавської битви Л.Алларта (1709 р.)

Ілюстр.6. «План славетної битви в околицях Полтави в Україні меж арміями його царської величності Петра I, царя Росії, і його королівської величності короля Швеції Карла XII 27 червня / 8 липня 1709 р.» (Х.Я.Шварц, 1730-ті рр.)

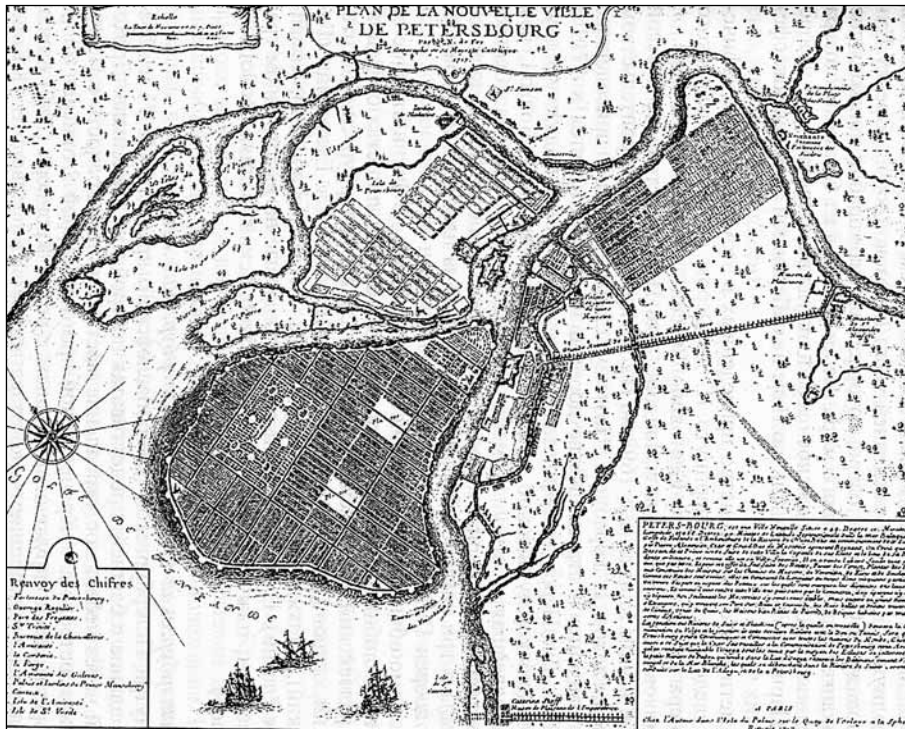
Ілюстр. 7. «План знаменитої Полтавської битви, яка відбулася між арміями їх величностей царя Петра I та короля Швеції Карла XII 27 червня 1709 р., в якій шведи були повністю розбиті або взяті у полон, і сам король ледве врятувався у володіннях Високої Порти, у Бендерах» (перша половина XVIII ст.)

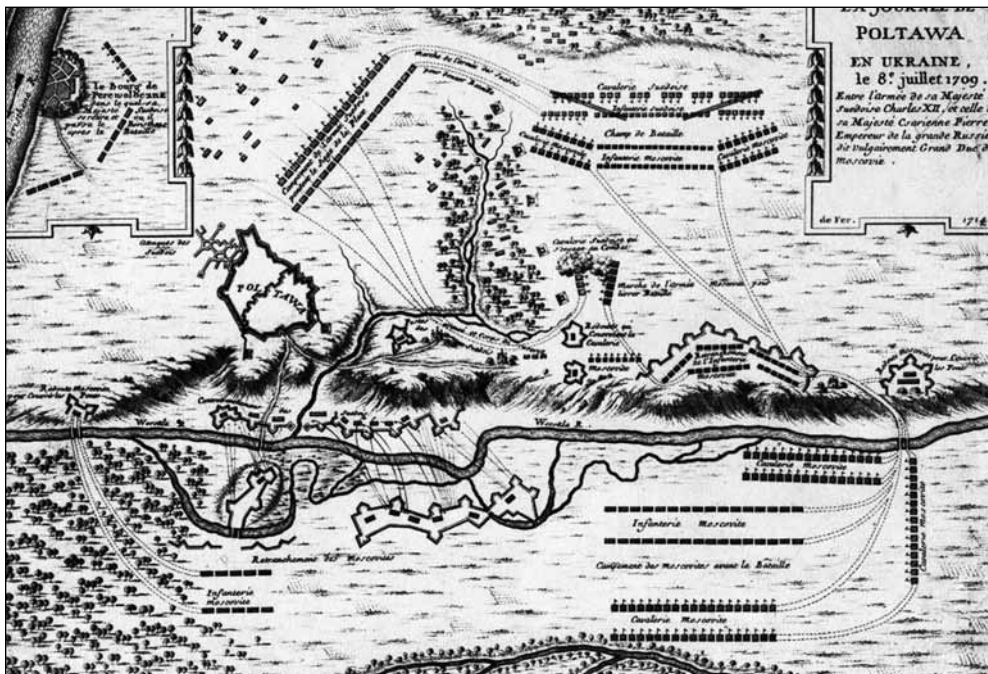
Ілюстр. 8. «День Полтавської битви в Україні 8 липня 1709 р. між арміями його величності короля шведського Карла XII і його царської величності Петра I, імператора великої Росії, що по-народному називається великим князем Московії» (Н. де Фер, 1714 р.) (із сайту Національної бібліотеки Португалії)

Ілюстр. 9. Портрет Ніколя де Фера (кін. XVII – поч. XVIII ст.)

Ілюстр. 10. «План нового міста Петербурґа, складений Н. де Фером, географом його католицької величності, у 1717 р.»

Ілюстр. 11. Фраґмент плану Полтавської битви Ніколя де Фера (1714 р.)

¹ Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. / Борисов В.Е. и др. – Санкт-Петербург, 1909. – 283 с.

² Гольденберг Л.А. Картографические источники // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. – Москва, 1959. – С.363–388.

³ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы» // Укр. іст. журн. – 1959. – №3. – С.118–122.

⁴ Гольденберг Л.А. Картографические источники. – С.385.

⁵ Людвіг Ніколай фон Алларт (?–1728 р.) – генерал-аншеф російської служби. Народився у Саксонії, довгий час служив в Угорщині. У 1700 р. був рекомендований Петру I польським королем Августом II. Брав участь в облозі Нарви (1700 р.), де потрапив у шведський полон. У 1705 р. обміняний на коменданта Нарви генерала Арведа Горна. Із 1706 р. – надзвичайний посол короля Августа II при Петрі I. Того ж року знову вступив на російську службу, керував роботами зі зміцнення важливих стратегічних пунктів Полоцька і Копісі. Із 1708 р. – командир 3-ї піхотної дивізії. За участь у Полтавській битві нагороджений «риндер-бантом» св. апостола Андрія. Брав участь у Прутському поході 1711 р. Унаслідок інтриги О.Меншикова подав у відставку. Повернувшись на службу у 1721 р., Л.Алларт прийняв під своє командування війська, розквартировані на території України, але у квітні 1723 р. передав їх генералові Голіцину, а сам переїхав до Санкт-Петербурга. 30 серпня 1725 р. імператриця Катерина I пожалувала йому орден св. Олександра Невського. Після цього Л.Алларт остаточно залишив військову службу, жив у своєму маєтку, де й помер. Серед сучасників вигідно вирізнявся освітою й глибоким знанням інженерної справи. Залишив багату колекцію (до 800 одиниць) планів різноманітних фортець Європи // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/2657

⁶ Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.383.

⁷ На петровському плані їх шість по фронту та чотири, розташованих перпендикулярно.

⁸ На петровському плані він прямокутний, а на кресленнях Л.Алларта, П.Гюссона та Ф.Леопольда – трикутний.

⁹ На петровському плані фінальна стадія битви, тобто події під Переволочною, узагалі не відображена, водночас на інших згаданих планах наводиться окрема врізка. До того ж, у П.Гюссона вміщено багато додаткової інформації, зокрема: «№28 – Місце розташування козацької кавалерії, що не брала участі в битві»; «№30 – Переволочна, поблизу якої перебували 16 тис. 287 шведів, які здалися у полон»; «№31 – Шведський король, що перепливає Борисфен» тощо. Також варто відзначити розбіжності між зображенням Переволочни в Л.Алларта (ілюстр.5) та П.Гюссона (ілюстр.2), адже перший подав зображення фортеці з п'ятьма баштами, а другий – із вісьмома, що говорить про відсутність в авторів чіткого уявлення про зображуваний об'єкт.

¹⁰ На думку Л.Гольденберга, причиною втрати багатьох оригіналів (або заміни їх копіями) була саме діяльність ювілейної комісії 1909 р. (див.: Гольденберг Л.А. Картографические источники. – С.383).

¹¹ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы». – С.118.

¹² План «Бойові порядки» також вважається втраченим у військово-ученому архіві російського генерального штабу, де він зберігався до опрацювання ювілейною комісією 1909 р.

¹³ Гольденберг Л.А. Неопублікований «План знаменитой Полтавской битвы». – С.121.

¹⁴ <http://purl.pt/index/geral/PT/index.html>

¹⁵ <http://purl.pt/1856/1/>

¹⁶ Як свідчать описи В.Борисова та О.Носкова, план Н. де Фера 1714 р. свого часу зберігався у військово-ученому архіві російського генерального штабу під номером 1523. Він був гравірований, усі написи виконано французькою мовою. Масштаб – 500 сажнів на дюйм. У верхньому правому куті містилася позначка «53», що дало підставу укладачам опису припустити, що цей план міг плануватися як додаток до якогось твору з історії Полтавської битви (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274).

¹⁷ Принагідно дякую своєму колезі Д.Вирському за надану інформацію про місцезнаходження цього документа, а також А.Марусову за допомогу у перекладі описової частини згаданого плану.

¹⁸ Полуденский М. Пётр Великий в Париже // Русский архив. – 1865. – №9. – С.684.

¹⁹ Там же. – С.691.

²⁰ Цілком імовірно, що Н. де Фер дійсно користувався матеріалами Деліля, адже, як стверджував Л.Гольденберг, останній мав у своєму розпорядженні чимало картографічних

матеріалів, у тому числі оригінальний план Полтавської битви 1709 р. (див.: *Гольденберг Л.А.* Картографические источники. – С.380).

²¹ Краузэ ван-дер-Кон А. Как отнеслась Голландия к победе русских под Полтавой // Журнал министерства народного просвещения. – 1910. – Ч.XXVII (май). – С.124.

²² Там же. – С.125.

²³ Книга Марсова или воинских дел от войск царского величества российских во взятии преславных фортификаций, и на разных местах храбрых баталий учинённых над войски его королевского величества швейского. – Санкт-Петербург, 1713. – 193 с.

²⁴ Опис («Description de la bataille de Poltawa, par de Fer») мав 34 рядки гравірованого тексту (а не 84, як стверджували В.Борисов та О.Носков (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274)).

²⁵ *Гольденберг Л.А.* Картографические источники. – С.364.

²⁶ У тексті опису плану В.Борисов і О.Носков зазначали: «План складено де Фером у 1714 р. У правому верхньому куті №53, тобто він міг бути доданий до якогось твору» (див.: Полтавская битва 1709 – 27 июня – 1909 г. – С.274).

²⁷ http://www.rusbibliophile.ru/Book/La_Journee_de_Poltawa_en_

²⁸ Опис Полтавської битви є органічною складовою частиною «португальського» при-мірника, але на відміну від вказаних В.Борисовим та О.Носковим 84 рядків, містить 34 рядки гравірованого тексту.

The article represents the author's version of the Poltava battle plan development and application made by a well-known French cartographer Nicolas de Fer in 1714. Two variants of the map are given. The map was considered lost from the middle of the 1950th until recently.

РЕЦЕНЗІЇ

Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.

На рубежі тисячоліть у світовій історичній науці відбувся відчутний поворот від універсальних схем та «великих наративів» убік локальних «історій-розповідей» (Ж.-Ф. Ліотар). На зміну звичайному детермінізму приходить усвідомлення важливості локальних подій, місцевих культурних традицій, ролі окремих історичних постатей у суспільному розвитку. На цьому тлі відбувається переформатування дисциплінарної структури історичної науки, переосмислення ієрархії окремих відгалужень соціогуманітарного знання. Міждисциплінарність у поєднанні з емоційним відчуттям коренів відкриває нові можливості для перетворення справедливо критикованого за методологічну нерозбірливість краєзнавства на підсистему історичної локалістики, максимально наближеної до людини в її соціальному оточенні.

Надто широке коло людей, причетних до творення краєзнавчої продукції, наявність серед них багатьох любителів-непрофесіоналів таїть у собі загрозу втрати критеріїв об'єктивності і науковості. Виникає небезпека штучної «героїзації» своєї історії, ідеалізації місцевих діячів – всього того, що найчастіше вкладається в поняття «історичний романтизм». Непоодинокими є випадки відвертого дилетантизму, політичної заангажованості, схильності до міфотворення.

Можна констатувати, що краєзнавство довше, ніж це потрібно, зациклилося на етапі збирання інформації і як соціальний інститут виявилось неготовим відповісти на інформаційні виклики ХХІ ст. Ідеться насамперед про нездатність краєзнавства вписатися, з одного боку, в «герменевтичне коло» наукових напрямів, зайнятих осмисленням природи сучасної інформації, а з другого – створити інформаційну систему (банки даних), здатних полегшити справу пошуку потрібних відомостей у безмежному просторі сучасних комунікацій. Саме тому величезний обсяг фактографічного матеріалу, у різні часи уведеного краєзнавством у науковий обіг, у своїй переважній більшості лишається «неза-требуваним», його просто неможливо освоїти. Дається взнаки і застарілість терміносисте-

ми, яка у краєзнавстві сьогодні перебуває на тому ж рівні, що й у 50 – 60-х рр. минулого століття.

Про необхідність зміни парадигми краєзнавства сьогодні багато говорять і пишуть. Ідеться не просто про відмову від емоційних оціночних домінант «краєлюбства», але про зміну епістемологічних основ локальних досліджень: перенесення фокуса уваги з дослідження «маловідомих фактів» і «напівзабутих імен» до вибудови просторових образів на основі нових парадигм і підходів.

Із цього погляду чималий інтерес становить третя книга із започаткованої 2002 р. серії «Історія регіонів України» – «Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження» (керівник авторського колективу В.М.Щербатюк). Уже тоді, коли побачила світ перша книга серії, присвячена Лисянщині, стало ясно, що маємо справу з певним переосмисленням співвідношення краєзнавства й регіональної історії і появою нового напрямку історичних досліджень – мікрорегіональної історії. Адже попри загальну назву серії ішлося не про мезорівень історичного дослідження, який уже тоді впевнено претендував на статус та «ім'я» історичної регіоналістики, а про мікрорівень у регіональних дослідженнях, тобто не стільки про історію регіонів як певних цілісностей, скільки про вивчення мікрорегіонального простору – історії поселень, розселення, суспільного життя на порівняно невеликих територіях, сформованих навколо економічних, оборонних, культурних центрів. Продемонстрований у такий спосіб відхід від фрагментарності краєзнавчих пошуків дав виразний ефект максимального наближення до території і життя простих людей з одночасним розширенням можливостей проникнення у складний світ ментальності, ідентичностей, формування національної ідеї. І якщо на матеріалі невеликої Лисянщини ці можливості вимальовувалися ще недосить виразно, то книга «Шевченків край» їх продемонструвала наочно і переконливо.

Автори визначили жанр книги як історико-етнографічне дослідження Черкащини, точніше тих її п'яти районів, які можна вважати батьківщиною Т.Г.Шевченка. І хоч межі умовного регіону – Шевченкового краю – важко точно окреслити, саме тут, у Середньому Подніпров'ї, перебуває духовний центр України, осередок формування національної ідентичності та історичної пам'яті. Цілком доречним тому (хоч і не дуже органічно вмонтованим у структуру видання) є звернення авторів до біографії Великого Кобзаря, аналіз впливу його творчості на пробудження національної свідомості українського народу. Рідний край постійно перебуває у фокусі уваги Шевченка, а створені ним художні образи дають найточніше уявлення про життя населення краю, суспільні настрої, соціонормативну культуру.

Починаючи з другого розділу, історія Шевченкового краю подається у хронологічному викладі. Автори демонструють ґрунтовну обізнаність із зміною археологічних культур на території краю, простежують місце і роль регіону у формуванні території Давньоруської держави, особливості його колонізації у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Чимало уваги приділено формуванню козацтва як нової суспільної верстви й ефективної військової сили, політичному устрою і воєнним здобуткам створеної Богданом Хмельницьким козацької держави, змінам міжнародно-правового статусу України в останній чверті XVII – на початку XVIII ст. З інтересом читаються статті, присвячені боротьбі проти польської колонізації на Правобережній Україні та гайдамацькому руху, переформуванню території краю під владою Російської імперії. Чимало нового архівного матеріалу введено в обіг при висвітленні подій національно-визвольного і селянсько-повстанського руху на Черкащині у 1917–1920 рр., червоного терору та масових репресій міжвоєнного часу. Досить докладно висвітлюються також злочини німецького окупаційного режиму, підпільно-партизанський рух на території краю, суспільно-економічні процеси 1944–1991 р. Окрема стаття присвячена розвитку краю в умовах державної незалежності України з акцентом на відродженні й збереженні історико-культурної спадщини. Хотілося б, щоправда, щоб автори більш реалістично подали баланс звершень і прорахунків – про останні сказано надто лаконічно, у кількох абзацах.

Останній, третій розділ книги – це вихід у сферу етнографії, культури і побуту. Тут зібрано цікаві матеріали про народні звичаї, свята, обряди, традиції храмового й народного будівництва, джерела музично-пісенної творчості. Понад чверть обсягу видання займають додатки – з посиланнями на архівні й опубліковані джерела, а також покажчики імен і населених пунктів.

Отже, маємо добротне документоване видання з історії Шевченкового краю. Особливо цінне воно тим, що є по суті першим й інформаційно насиченим. Щоправда, про те, наскільки

ки авторам вдалося піти далі у порівнянні зі своїми попередниками, читачеві судити буде важко, бо пронумеровані посилання до вступу виявилися загубленими (на стор. 464 огляд літератури і джерел починається з розділу I).

Оскільки серія «Історія регіонів України», очевидно, матиме продовження, хотілося б побажати авторам більшої теоретико-методологічної чіткості у визначенні жанру та напрямку своїх видань. Вважаю, що концепти «мікрорегіон», «мікрорегіональна історія», які були запропоновані у книзі про Лисянщину і виявилися «незатребуваними» у рецензованому виданні, можуть бути дуже вдалою структурною домінантою такого типу досліджень. Отже, варто подбати про те, щоб вписати новий науковий напрям – дослідження мікрорегіональної історії – у загальну структуру історичної регіоналістики, представивши водночас вихід у сферу міждисциплінарності як ознаку його відмінності від «класичного» історичного краєзнавства.

Я.В.Верменич (Київ)

Карев Д.В. Белорусская и украинская историография конца XVIII – начала 20-х гг. XX в. в процессе генезиса и развития национального исторического сознания белорусов и украинцев. – Вильнюс: ЕГУ, 2007. – 312 с.

Карев Д.В. Білоруська й українська історіографія кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. у процесі генезису й розвитку національної історичної свідомості білорусів та українців. – Вильнюс: ЄГУ, 2007. – 312 с.

Монографія відомого білоруського дослідника Дмитра Володимировича Карева, яка побачила світ у видавництві Європейського гуманітарного університету (Вільнюс), без перебільшення має піонерний характер, оскільки репрезентує одразу кілька цілком нових напрямів історіографічних досліджень. Відтак потрібно не тільки запропонувати її огляд українському читачеві, а й бодай коротко окреслити ті перспективи, які пропонує автор. Монографія виконана у доволі трудомісткому, а тому й не дуже поширеному жанрі аналітичної компаративної історіографії. До її новаційних аспектів також можна зарахувати широке глумачення історіографічного процесу, який, на думку дослідника, включає в себе не тільки генезу власне наукового знання, але і його постійну суспільну рефлексію на рівні елітної та масової історичної свідомості. Перспективною є спроба здійснення типології історіографічних джерел, що працює на становлення нового напрямку – «джерелознавство історіографії».

Рецензована монографія має неабияку наукову та суспільну актуальність, оскільки пропонує авторський погляд на проблеми, які становлять значний інтерес як у загальнометодологічному плані, так і щодо розгляду конкретних дослідних тем і сюжетів. Автор утілює досить амбітний науковий проект, який полягає у дослідженні проблеми становлення білоруської національної історіографії («текст» в авторському розумінні) у зіставленні з аналогічним процесом у межах української історичної науки («контекст») і самоусвідомлення білорусів та українців періоду модерного націєтворення кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. У монографічному форматі таке дослідження здійснено вперше. Запропонований порівняльний підхід видається повністю виправданим, оскільки обидва народи перебували в доволі подібній підімперській ситуації і вирішували аналогічні завдання як у сфері ідентифікації, так і щодо формування нової якості власного історичного знання. При цьому автор демонструє справді фахове розуміння цих складних процесів. Вони розглянуті відповідно до реальної альтернативної історіографічної ситуації, коли за «право на життя» змагалися не тільки вказані національні парадигми, але й домінуючі у силу політичних чи культурних обставин «річпосполитські», «західноруські», «спільноруські», «литовські» та інші інтелектуальні й ідеологічні конструкти.

Монографія має традиційну структуру і побудована на класичних науково-методичних принципах. У першій главі автор подає детальний аналіз історіографії проблеми та джерельної бази, необхідної для її студіювання. Упадає в око, що остання є доволі представницькою й окрім власне історіографічних джерел включає велику кількість неопублікованих документальних матеріалів із багатьох архівів Східної Європи, які вперше вводяться до наукового обігу. Урізноманітнює джерельну базу періодика, публі-

цистика, мемуари, епістолярій, матеріали особового походження. Варто відзначити особливу увагу, навіть рафіновану прискіпливість, автора до джерелознавчого аналізу, у межах якого він вважає важливим не тільки інформаційні можливості самого «джерельного поля», а й ефективність дослідницьких методів і прийомів, які з відповідною коректністю застосовуються у роботі з джерелами. Помітним методологічним здобутком дослідника є виявлення важливої тенденції появи нових видів джерел і введення їх у науковий обіг, відповідно до процесу зміни різних модифікацій форм історичної пам'яті. Останнє явище він вважає закономірним наслідком «кристалізації» нових типів культур у Східній Європі. Таке «включення» історіографічних та інших джерел у загальний процес культурогенезу, гадаємо, є цілком відповідним найсучаснішим принципам дослідження. Більше того, автор має цілковиту рацію, коли зауважує про особливе значення для аналізу джерел професійної технології, яка вироблена у сфері дослідження соціальної історичної психології (с.35–36). Такий підхід, справді, може бути серйозним запобіжником від «модернізму» при розгляді історичної свідомості минувшини. Характерною особливістю джерелознавчого аналізу є те, що він виконаний певним чином «на виріст», тобто охоплює значно більше інформації, ніж це потрібно для розкриття заявленої проблематики. Тому ця частина монографії становить додатковий прикладний інтерес для широкого кола дослідників історії української, білоруської та російської історичної науки, розвитку архівної справи, археографії, наукової періодики, біографій окремих істориків чи представників родової еліти тощо.

Джерелознавчий огляд автор завершує пропозицією щодо кількох перспективних дослідних проектів історіографічного (точніше джерелознавчо-археографічного) характеру. Серед них – серія публікацій «Білорусистика. Пам'ятки історичної думки»; створення зведеного каталогу документальної спадщини істориків України, Білорусії; розробка типології історіографічних джерел із метою виявлення їх репрезентативності. Можна приєднатися до думки автора, що успішна реалізація останнього проекту дозволила б упровадити у навчальний процес і практику історіографів Білорусії та України згаданий на початку новий науковий напрям – «Джерелознавство історіографії». Гадаємо, що така інтелектуальна новація цілком на часі.

Щодо дослідження конкретної проблематики, заявленої у рецензованій монографії, то автор зауважує різні евристичні можливості наявного комплексу історіографічних джерел. Він є цілком репрезентативний для реконструкції історичної думки професійних істориків та історичної свідомості інтелектуальної й політичної еліт Білорусії та України означеного часу, але слабо відображає масову історичну свідомість. Отже, констатація того, що проблема типології та репрезентації джерел, які б дозволяли достеменно реконструювати історичну свідомість «нижчих верств» білоруського та українського суспільств, ще не розроблена ані в українській, ані в білоруській історіографії має розглядатися як спонукальний чинник.

У наступних главах дослідник шляхом неупередженого аналізу різномірних чинників послідовно розглядає еволюцію білоруської та української історичних наук у національній парадигмі. Усе це дозволило йому повністю реалізувати мету дослідження.

У другій главі, яка охоплює період XVII – початку 30-х рр. XIX ст., автор на тлі доброго розуміння світоглядного та філософського контексту доби аналізує початки формування історичних знань і становлення історичної свідомості. У параграфі 2.1, який охоплює найбільший хронологічний відрізок, у тезовій формі висвітлено основні тенденції розвитку історичної науки ранньомодерного часу. Тут же автор пропонує власне розуміння «основних періодів «легітимації» історії у рамках системи історичного бачення при формуванні освіченої еліти Великого князівства Литовського. Таких періодів виокремлено три: 20–90-ті рр. XVI ст., XVII ст. – 40-ві рр. XVIII ст., 50–90-ті рр. XVIII ст. Сутність описаних процесів визначається через виявлення дії цивілізаційних впливів, політичних, конфесійних та ідеологічних чинників, які визначали інтелектуальне обличчя Білорусії й України вказаного часу. Незважаючи на певний схематизм, запропонований автором аналіз історіографічного процесу виглядає цілком аргументованим. Також можна погодитися з тим, що народження історичної науки нового часу у ВКЛ і Правобережній Україні було результатом «взаємодії трьох основних чинників: корінних зрушень у соціальній психології освіченої шляхти Речі Посполитої, нових документів, як явищ культури та історичної пам'яті, та впливу на ментальність освіченої меншості ідей та етики європейського Просвітництва» (с.61). Новації в історичній сфері не могли не позначитися й на змінах в архівній справі

ВКЛ, ставленні до збереження документів тощо. Зрештою, на основі проведеного аналізу автор виділяє три етапи становлення історичної свідомості білорусів та українців усього періоду існування ВКЛ і Речі Посполитої: «літописний період» (охоплює XIII–XV ст.), «епоху переходу» (XVI ст.) та «час становлення історії як науки» (XVII–XVIII ст.) (с.70). Вельми цікавими видаються авторські спостереження над функціонуванням спільного історичного простору Речі Посполитої і початком нового етапу в існуванні української і білоруської культур, включно з історичною наукою, який настав унаслідок розділення цього простору. Звернуто також належну увагу на особливості розвитку української історичної думки. Зрештою, автор доходить важливого висновку, що у «кінці XVIII ст. українська історіографія, на відміну від білоруської, на «старті» процесів націєгенезу мала низку суттєвих переваг», які дозволили краще реалізувати історичний національний «проект» у XIX ст. (с.75).

Зміст параграфа 2.2 виявився значно ширшим, ніж його назва – «Початок білоруського й українського джерелознавства». Насамперед дослідник аналізує процес входження Білорусії та Правобережної України до складу Російської імперії і його наслідки. Ця оцінка здебільшого стосується соціально-економічної сфери і побудована за принципом «врівноваження» позитивів та негативів. Проте тут автор усе ж виявляє зміни соціальних характеристик пануючого шляхетського стану і трансформацію його політичної ролі та ідентифікації. Далі відображена політика офіційного Санкт-Петербурга стосовно приєднаних територій, яка у різні періоди (за різних імператорів) була то максимально ліберальною, то жорстко репресивною. У цих умовах відбувається цілком очікувана актуалізація історичних знань про минуле Білорусії та Правобережної України. Офіційна позиція у цьому питанні була також цілком прогнозованою – указані території розглядалися як невід'ємні складові «російської («русской») держави», свого часу відокремлені від неї, а тепер повернуті до її складу. У контексті формування концептуальних засад і джерельного комплексу офіційної історіографії проаналізовано наукову діяльність М.Бантша-Каменського.

Д.Карев зауважує, що остання чверть XVIII – початок XIX ст. були для російського наукового світу періодом «першого знайомства» з Білорусією та Правобережною Україною. З іншого боку, розділи Речі Посполитої породили небачений інтерес до історичних пошуків у середовищі місцевої колонізованої інтелігенції. Під цим кутом зору розглянуто наукову спадщину низки вчених та діячів, маловідомих українському читачеві – С.Богущ-Сестренцевича, Й.Лелевеля, І.Даниловича, І.Ярошевича, І.Онацевича, І.Лобойка, М.Бобровського. Переважна більшість із них були пов'язані з Віленським університетом, провідним на той час центром формування історичного знання про білоруські та литовські землі. Іншим «центром тяжіння» у першій третині XIX ст. було коло співробітників графа М.Румянцева. Серед них автор виділяє постать І.Григоровича – зачинателя білоруської археології.

У цілому можна погодитися з висновком Д.Карєва щодо висхідного розвитку білоруської історіографії у першій третині XIX ст. і кількох її фундаментальних досягнень: уведення у науковий обіг великого корпусу джерел, на основі якого у наступний період (1840–1860-ті рр.) було створено перші узагальнюючі концепції ВКЛ; виділення історії ВКЛ у самостійний об'єкт дослідження; з'ясування провідної ролі східнослов'янських народів у формуванні політичних і культурних традицій ВКЛ XIV–XVI ст.

Наприкінці параграфа (с.105–108) подано досить стислий огляд розвитку української історіографії кінця XVIII ст. – першої чверті XIX ст. Основним змістом цього процесу Д.Карєв вважає надання ідеї автономізму дедалі глибшого наукового характеру і національного обрамлення.

Упадає в око, що український і білоруський матеріал у другій главі подано майже ізольовано один від одного, хоча автор постійно наголошує на потребі «парності» у розгляді історіографічного процесу і націєтворення в Білорусії та Правобережній Україні.

Третя глава монографії присвячена історичній науці Білорусії й України та генезі історичної свідомості білорусів і українців у 1830-х – на початку 1860-х рр. У параграфі 3.1 розглянуто історичну політику російської імперської влади й, відповідно, формування образу минулого Білорусії й України в російській історіографії дореформеного періоду. На початку автор подає загальний огляд публікації джерел та досліджень за попередній період. Водночас постійно наголошується на політичній зумовленості цих наукових здобутків. Зрештою, після придушення польського повстання 1830–1831 рр. урядові та наукові кола імперії усвідомили доконечну потребу вирішення двох проблем: зібрати найповнішу інформацію про Білорусію та Україну й розпочати контрпропагандистську діяльність щодо

переорієнтації суспільної свідомості місцевих еліт у бік Росії. Цій меті й було підпорядковано офіційну історичну політику означеного періоду, що реалізовувалась, як показав автор, через найрізноманітніші інституції та персоналії. Зокрема, помітну роль відіграли губернські статистичні комітети, археографічні комісії тощо. Великодержавні монархічні версії історії Білорусії та України, на думку автора, були закладені працями М. Устрялова та М. Погодіна. Чимало прислужилися й спеціальні заходи міністерства внутрішніх справ, генерального штабу російської армії та інших відомств. Очевидно, випадково у цей параграф потрапив аналіз праці О. Турчиновича «Обозрение истории Белоруссии с древнейших времён» (с.127–129), оскільки у ній історія Білорусії розглядалася не як частина минувшини інших держав, у тому числі й Росії, а як цілком самобутній «осібний» історичний процес. Тим більше, книга цього автора згадується у наступному параграфі (с.149–150) як свідчення початку формування нової національної історіографії, хоча й у дворянській оболонці. Окрема проблема, яка досить детально тут розглянута, – це впорядкування величезного архівного фонду Білорусії, Правобережної України та Литви (віленський і вітебський центральні архіви давніх актових книг тощо). Загальний висновок виглядає цілком адекватним – до початку 1860-х рр. сформувалися основні концептуальні засади офіційно-охоронної історіографії, яка ще не мала великого суспільного ефекту, оскільки призначалася для «службового використання» (с.147).

Невеликий за обсягом параграф 3.2 формально присвячений з'ясуванню ролі Вільно, Харкова і Києва як центрів історичних та архівно-археографічних досліджень Білорусії й України. Насправді, як і раніше, тут автор розглядає більш глобальну проблему визначення національних орієнтирів історичних студій і, відповідно, спрямування масової історичної свідомості. Він декларує принципово важливу тезу про те, що гостра політична та ідейна боротьба з білоруського та українського питань між представниками обох «крайностей» – польської націоналістичної та російської великодержавно-монархічної історіографічних традицій – мала несподівані для них наслідки, а саме «виділення історії Білорусії та України як самостійних об'єктів дослідження, зі своєю предметно окресленою сферою і колом питань для вирішення» (с.149). Принагідно кілька разів наголошується, що кінцевої мети переорієнтації історичної свідомості місцевої еліти Білорусії на свій бік царизму так і не вдалося досягти (с.148, 158). Автор детально аналізує інтелектуальну роль Вільно, яка попри закриття Віленського університету та інших навчальних закладів, зберігалася завдяки виданню наукових і науково-популярних журналів. Українського читача також має зацікавити авторський аналіз наукової спадщини істориків із кола «литвинів-патріотів»: Т.Нарбута, І.Ярошевича, А.Кіркора. Перший із них, хоча і репрезентував «антикварний» напрям в історіографії, усе ж мав помітний вплив на історичну свідомість тодішньої білоруської та литовської інтелігенції, підтримуючі її «литвинську» ідентифікацію. У цьому параграфі більш органічно проаналізовано розвиток історичних досліджень в Україні, пов'язаний із функціонуванням університетських центрів у Харкові та Києві, діяльністю окремих видатних інтелектуалів.

Усе це підвело автора до обережного висновку про зародження на початку 1860-х рр. «інтегративного напрямку в дослідженні білорусів і Білорусії, українців і України – білорусознавства й українознавства» (с.150). При цьому він спеціально наголошує, що українська історіографія у цю добу мала помітні переваги порівняно з білоруською у сенсі розширення й поглиблення національної свідомості, пояснюючи таку ситуацію різною лояльністю й ідентифікаційною орієнтацією білоруських та українських інтелектуалів. Якщо перші продовжували орієнтуватися на польську культурну доміную, то другі, дотримуючись ідеї культурного автономізму, залишалися все ж лояльними до політичних реалій Російської імперії. Звідси й різні умови для проведення історичних досліджень та обґрунтування місцевої самобутності. Зрештою, дослідник вказує й на спільне у розвитку як білоруської, так і української історіографій дореформеного періоду – надто слабкий вплив на масову свідомість більшої частини населення.

В останній, четвертій, главі дослідник характеризує білоруську й українську історіографію періоду пореформеної модернізації та формування національної історичної свідомості білоруської й української національної еліти в 1860–1920-х рр. По суті, це найголовніша й найбільш опрацьована частина монографії.

Назва параграфу 4.1 – «Західнорусизм і його представники в білоруській та українській історіографії пореформеного періоду» – дещо не відповідає змісту в його українській частині, оскільки і сам автор визнає, що ідеологія «західнорусизму» відсутня в українській

традиції. На початку параграфа чимало місця приділено аналізу чинників, які впливали на розвиток білоруської історіографії у нових умовах. Серед них виокремлюється соціально-політичний резонанс, викликаний польським повстанням 1863–1864 рр. та його придушенням. Безумовно важливе наукове значення має проведений Д.Карєвим докладний розгляд генеалогії та суті течії західнорусизму. Важливо, що автор аналізує різні її рівні – суто ідеологічний, організаційний, персональний і, власне, історіографічний. Подано докладну інформацію про М.Кояловича, К.Говорського, П.Жуковича та їх наукову й видавничу діяльність. Заслужовує на увагу авторська інтерпретація видових ознак західнорусизму, який він відносить до пізнього слов'янофільства та монархічної православної традиції. Концептуальними засадами історичної схеми вважає протиставлення «двох головних сил – російської та польської», ігнорування соціального чинника тощо.

У параграф включено також детальний і фаховий розгляд стану білоруських архівів у 60-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. та діяльності Віленської археографічної комісії (с.182–193). Подано інформацію і про історико-краєзнавчу діяльність губернських статистичних комітетів, Північно-Західного відділу Російського географічного товариства тощо.

Висновок із викладеного цілком закономірний: офіційні чинники значною мірою реалізували свою основну мету – досягли русифікації масової історичної свідомості білорусів до 1914 р. Однак цього не вдалося здійснити у підросійській Україні. Перепоною для русифікаторського курсу тут була професійно підготовлена українська наукова еліта (с.205–296).

Завершальний параграф 4.2. присвячено формуванню ліберального і демократичного напрямів у білоруській та українській історіографії 70-х рр. XIX – початку XX ст. Подано детальну характеристику життєвого шляху, інтелектуальної біографії (з елементами аналізу теоретико-методологічних підстав наукових праць) Є.Карського, І.Лаппо, О.Турцевича, М.Любавського, П.Бессонова, М.Довнар-Запольського, В.Ластовського та ін. Особливий наголос зроблено на їх зацікавленні білоруською проблематикою та впливові їхньої спадщини на загальний процес націєусвідомлення. Д.Карєв висловлює принципово важливу думку, що на етапі початкового формування білоруської національної історіографії українсько-білоруські зв'язки набувають суттєвого значення (с.242). Можна привітати увагу автора до безпосереднього або опосередкованого впливу на білоруську історіографію М.Костомарова, В.Антоновича, М.Драгоманова, М.Грушевського та інших українських істориків. Наприкінці параграфа проаналізовано нові явища національного розвитку та історіографічного процесу в роки Першої світової війни та революційних подій. Зокрема, певний інтерес становить поява т.зв. «краєвої» ідеології (М.Ромер), яка мала відповідники в українському інтелектуальному середовищі (проте автор цього не зауважує). Указано на відмінності між Україною та Білорусією щодо національно-державного будівництва і статусу національної історіографії.

Д.Карєв слушно наголошує на випереджаючому розвитку української історичної науки та її стимулюючому впливі на становлення білоруської історіографії. Серед причин цього явища автор виділяє якість української національно-орієнтованої інтелектуальної еліти, вищий рівень економічного розвитку, оптимальнішу етносоціальну структуру населення, мережу університетів, наявність другого національного центру – «галицького П'ємонту», кращу динаміку національного руху, у тому числі й на Наддніпрянщині, наявність історичної державно-політичної традиції.

Зрештою, дослідник запропонував низку новацій в осмисленні історіографічного процесу. До них можна зарахувати виділення політичного чинника впливу як визначального, урахування особливостей становлення еліт та інтелігенції обох народів, показ конкуренції між різними напрямками історичного знання, формулювання власної схеми періодизації історіографічного процесу тощо. Важливою науковою сентенцією є показ потужного націєтворчого потенціалу як української, так і білоруської історичної науки на різних етапах їх становлення. У монографії проаналізовано творчий шлях, наукові здобутки, вплив на розвиток історіографічного процесу величезної кількості істориків. Приваблює у книжці, зрештою, і вишуканий академічний стиль викладу матеріалу.

Характерною особливістю монографії є звернення до дискусійних питань. Так, доволі контраверсійними видаються авторські тлумачення наслідків входження Білорусії та Правобережної України до складу Російської імперії (особливо у контексті посилення колонізаційних процесів) (с.76–78), теза про «недалекоглядність» лібералізму Олександра І та «прозорливість» єдинотеподільної позиції М.Карамзіна (с.117–118), зарахування

К. Харламповича до школи М. Кояловича (с. 204) тощо. Певною редукацією історіографічного процесу, на нашу думку, є те, що автор пов'язує формування національної історичної парадигми лише з демократичним баченням минулого (народницький, національно-демократичний або демократичний підхід). Можливо, що це певним чином виправдане стосовно білоруської ситуації. В українському випадку такої односторонності все ж не було.

Дещо несподіваною для монографії такого рівня виявилось широке використання автором термінологічних анахронізмів на кшталт «дожовтневий період», «клерикальна і дворянська», «дворянська» або «буржуазна» історіографія, «дворянсько-монархічний історик», «монархісти-історики», «епоха капіталізму», «військово-політичний блок антирадянських сил у громадянській війні» тощо.

Зустрічаються й окремі помилки у відтворенні прізвищ та імен істориків і діячів національного руху, особливо українських (Харлампович, Бачинський, Біднов). «Не поталанило» й окремим науковцям, як українським, так і зарубіжним. Так, Лія Грінфелд в авторській інтерпретації перетворилася на чоловіка (с. 29), історик Удод у російськомовному тексті замість ініціалу «А.» отримав «О.» (с. 32). У тексті трапляються й окремі суто технічні недоречності. Серед них можна назвати «збої» у посиланнях (с. 24, 25, 91, 120, 156, 160, 179, 223, 224, 234), які створюють певні незручності при роботі з науковим апаратом монографії.

Як побажання щодо вдосконалення монографічного дослідження хотілося б назвати потребу зосередження більшої уваги на суто методологічних новаціях, які з'явилися на завершальному етапі становлення національних парадигм у білоруській та українській історіографіях. Очевидно, що поява нової якості в оснащенні наукового пошуку свідчила про їх загальний рівень, який кореспондувався з національним розвитком. Для продуктивнішого прочитання монографії бажаними були б іменний та географічний покажчики.

Проте висловлені зауваження і побажання не знижують загального високого наукового рівня рецензованого видання. Сподіваємося, що нова монографія професора Д. Карєва прислужиться науковцям, аспірантам, студентам, усім тим, хто цікавиться розвитком історичних знань і становленням національної свідомості білорусів та українців. Чимало наукових підходів, гіпотез, висновків спонукають до серйозної фахової дискусії, якої, на жаль, досить гостро бракує як українській, так і, тим більше, білоруській історичній науці.

Урешті-решт, рецензована книга породжує певне «інтелектуальне невдоволення» з того приводу, що й досі подібної праці не написано з української перспективи. Оскільки маємо певний парадокс – при випереджаючому розвитку української історичної науки, у тому числі її національної парадигми, не говорячи вже про значно потужніше українське націєусвідомлення, порівняльні студії базуються на помітно слабшому контрагенті – білоруському. Отже, слово за українськими істориками.

В.В. Масненко (Черкаси)

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

А.В.Блануца (Київ)

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ЛОКАЛЬНІ Й РЕГІОНАЛЬНІ РИНКИ XIV–XVIII ст.»

Університет міста Білостока (Польща) є одним із небагатьох європейських наукових центрів із дослідження аграрної історії періоду середньовіччя і раннього нового часу. Ось уже кілька десяти років поспіль тут організовуються наукові заходи різного рівня, у центрі уваги яких перебувають проблеми аграрних відносин. Зокрема, 25–26 травня 2009 р. на базі інституту історії Білостоцького університету відбулася чергова міжнародна наукова конференція на тему «Локальні й регіональні ринки XIV–XVIII ст.».

Йоанна Карчевська (Зелена Ґура) проаналізувала кредитні стосунки шляхти на території Куяв та Великопольщі у XV ст. Залучивши значний масив джерел, дослідниця детально розглянула заставні договори шляхтичів на предмет виявлення в них різнобічних історичних і мотиваційних обставин застави земель, сіл та маєтностей. Як підсумок, доповідач зазначила, що основною причиною, яка змушувала вдаватися до застави власних володінь, була нагальна потреба у готівкових коштах для різних потреб. Подібну тему, проте вже ширшу за хронологією та предметом дослідження, продовжив у своєму виступі *Андрій Блануца* (Київ), представивши аналіз джерел до історії шляхетського ринку землі й нерухомості на українських землях Великого князівства Литовського. Основну увагу було присвячено розгляду специфіки транзакційних угод (купівля і продаж, застава, оренда, обмін, дарування), унаслідок чого відбувався перерозподіл шляхетських володінь на користь князівського та панського прошарків шляхетської верстви. У доповіді було також акцентовано на правових засадах здійснення обігових операцій із землею, зокрема, відповідних нормам І Литовського статуту.

Цікавим в інформативному плані був виступ *Уршули Совіни* (Варшава). Автор на основі тестаменту одного зі священнослужителів краківського костелу детально розібрала денні витрати кліру періоду середньовіччя та раннього нового часу. Документ, серед іншого, дав змогу з'ясувати джерела надходження грошей, а витратна частина бюджету розкрила продуктове меню й щоденний раціон священнослужителів.

Питання ринку праці селян і ремісників кінця XV – середини XVI ст. на прикладі розташованого в околицях Любліна села Камьонки у своєму виступі порушила *Малгожата Колач-Хмель* (Люблін). На основі судової книги за 1481–1559 рр. історик обрахувала кількість селян, які перебралися до Любліна у пошуках роботи, а також висвітлила соціальні, економічні та демографічні наслідки цього процесу для регіонального ринку праці.

Цікаві дослідницькі методики у своїх виступах, присвячених ринку виробництва й торгівлі окремими видами сільськогосподарської продукції, продемонстрували білостоцькі історики *К.Борода* і *П.Гузовський*. Зокрема, *Кишиштоф Борода* детально проаналізував всі технологічні складові виробництва світлого пива (від виготовлення пивних котлів, переробки хмелю і ячменю, забезпечення водою й деревиною до охолодження та пастеризації готової продукції), а також реалізації продукції на території Ленчицького воеводства Корони Польської у XVI ст. Учень відомого польського дослідника економічної історії *Анджея Вичанського* – *Пьотр Гузовський* на прикладі ринку пшениці і ячменю дослідив вплив міжнародної кон'юнктури на локальні ринки Польщі XVI ст. Свою увагу доповідач зосередив на цінових коливаннях вартості збіжжя, а також, відповідно до цього, і попит на вказану продукцію на локальних ринках.

Проблеми функціонування й розвитку регіонального ринку у своїх доповідях висвітлили *Р.Понят*, *Б.Внуковська* та *Ш.Казусек*. Зокрема, *Радослав Понят* (Білосток) свою увагу зосередив на питаннях ринку праці періоду раннього нового часу на прикладі мобільності робітників – вихідців із села. *Шимон Казусек* (Кельце) проаналізував особливості розвитку регіональної торгівлі Кракова другої половини XVII ст., а *Барбара Внуковська* (Варшава) з'ясувала, торгівля якими саме видами товарів була найбільш рентабельною для краківських і львівських купців на межі XVI–XVII ст. *Владислав Берковський* (Київ) у своїй доповіді звернувся до проблеми функціонування регіонального ринку Волині XVI – першої половини XVII ст.

Кілька виступів було присвячено висвітленню ролі локального ринку Центрально-Східної Європи. Так, *Вітольд Бобрік* (Седльце) розглянув вплив насипових мір на генезу локального ринку збіжжя. *Пшемислав Чижевський* (Білосток) свою увагу зосередив на господарській діяльності мешканців малих міст Польщі XVI–XVIII ст. Об'єктом дослідження *Віктора Атаманенка* (Острогож) стали волинські латифундії другої половини XVI – першої половини XVII ст. Історик з'ясував значення цих земельних володінь як локальних ринків у розвитку торгових відносин регіону. *Івона Кулеша-Воронецька* (Білосток) розглянула маґнатський двір як комплекс локального ринку праці XVIII ст.

Усі виголошені доповіді викликали жваві дискусії, відтак учасники наукового заходу мали гарну нагоду апробувати свої напрацювання у колі спеціалістів. Уже традиційно після доопрацювання текстів оргкомітет конференції планує видати її матеріали окремою книжкою. Тож побажаємо білостоцьким історикам і надалі організовувати такі цікаві й корисні наукові заходи.

О.Б.Шляхов (Дніпропетровськ)

II НАУКОВІ ЧИТАННЯ, ПРИСВЯЧЕНІ ПАМ'ЯТІ ПРОФЕСОРА А.М.ЧЕРНЕНКА «ПИТАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ»

24 квітня 2009 р. в Дніпропетровському національному університеті ім. Олеся Гончара відбулися II наукові читання з проблем політичної історії України і Росії, присвячені пам'яті відомого вітчизняного вченого й педагога, д-ра іст. наук, багатолітнього декана історичного факультету А.М.Черненка (1926–2000 рр.). Безпосереднім організатором читань виступила кафедра української історії та етнополітики ДНУ, яку з 1980 по 1990 рр. очолював Анатолій Михайлович.

Основний напрямок фахових інтересів професора А.М.Черненка торкався вивчення політичної еміграції й її діяльності, розробки основних проблем демократичної революції 1905–1907 рр. Особливо слід виділити дослідження ним української національної ідеї, її значення для формування та утвердження відповідної свідомості. Свою наукову роботу А.М.Черненко органічно поєднував з активною організаційською і педагогічною діяльністю. Чимало викладачів Дніпропетровського національного університету пройшли школу лекторської майстерності Анатолія Михайловича; багатьом із них саме професор Черненко відкрив шлях у велику науку. Природно, що нині українські дослідники беруть активну участь у читаннях, присвячених ученому. Так, окрім великої групи істориків із різних вищих навчальних закладів Дніпропетровська, в них взяли участь науковці із Запоріжжя, Миколаєва й Дніпродзержинська.

Усього на наукових читаннях було представлено 19 доповідей та повідомлень. Із вступним словом до їх учасників звернувся проректор ДНУ, д-р іст. наук, проф. *В.В.Іваненко*, який наголосив на актуальності й важливості проведення подібного заходу, підкресливши вагомий внесок професора А.М.Черненка в розвиток української історичної науки, його роль у вихованні нової генерації вітчизняних учених.

На пленарному засіданні було заслухано 6 доповідей. Так, д-р іст. наук *О.Б.Шляхов* докладно проаналізував причини виникнення в Російській імперії на початку ХХ ст. політичної кризи, приділивши особливу увагу цивілізаційному чиннику, ступеню готовності основних верств населення, зокрема інтелігенції та робітництва Наддніпрянщини, сприйняти те нове, що несло із собою індустріальне суспільство. Канд. іст. наук *С.І.Поляков* зупинився на діяльності Закордонного центрального бюро груп сприяння РСДРП, особливостях статусу цього осередку політичної еміграції. Публікація *Л.Д.Троцького* на сторінках емігрантської преси початку ХХ ст. присвятив свою доповідь д-р іст. наук *О.І.Савченко*. Д-р іст. наук *В.К.Якунін* у виступі приділив увагу питанням дослідження в сучасній історичній літературі постаті В.Леніна, наголосивши на необхідності більш об'єктивно висвітлювати його діяльність. Підсумки реалізації Державної програми «Реабілітовані історією» на Дніпропетровщині були розкриті у ґрунтовній доповіді д-ра іст. наук *В.В.Іваненка*. Інтерес присутніх викликав виступ д-ра іст. наук *В.С.Савчука*, в якому було проаналізовано політичну й освітню діяльність ректорів Дніпропетровського інституту народної освіти в 1920-х рр.

Подальша робота наукових читань проходила у двох секціях. Серед повідомлень, котрі були заслухані на першій секції, особливий інтерес викликала доповідь, яку підготували д-р іст. наук *С.І.Світленко* та студент історичного факультету *В.Д.Дацук*, присвячена постаті В.К. Дебогорія-Мокрієвича, його ролі у розвитку національно-визвольного руху в Україні. Привернув увагу присутніх і виступ канд. іст. наук *О.С.Козирева*, в котрому проаналізовано основні етапи у взаємодії Київського й Женевського осередків «Комітету 12-ти» Старої громади. Реакцію політичної еміграції на репресії проти студентського руху в Росії у 1901 р. висвітлив канд. іст. наук *Ю.І.Коломоєць*. Канд. іст. наук *Г.М.Жниш* порушив питання про захист інтересів молоді у програмах українських політичних партій на початку ХХ ст. Проблему стосунків КП(б)У з партією українських лівих есерів (боротьбистів) у контексті розвитку Української революції в 1919–1920 рр. було висвітлено канд. іст. наук *О.В.Іщенко*. Логічним її продовженням стало повідомлення доц. *К.В.Познанської*, яка зупинилася на питаннях політичної загибелі партії соціалістів-революціонерів в Україні, причинах, що обумовили її поразку. Подія внутрішньопартійного життя у РКП(б) початку 1920-х рр., зокрема порівняльному аналізу криз 1921 та 1923 рр., було присвячено виступ студентки історичного факультету ДНУ *О.Ю.Коломоєць*.

Низка доповідей і повідомлень, представлених на другій секції, стосувалася питань реформ та революцій в історії українського й російського суспільства. Так, канд. іст. наук *О.В.Михайлюк* зупинився на термінометодологічному аспекті проблеми співвідношення модернізаційних процесів і революцій у Російській імперії. Інтерес присутніх викликали питання боротьби катеринославської поліції з революційним рухом в останній третині ХІХ ст., котрі порушила аспірантка *Д.В.Коротенко*. В спільній доповіді канд. іст. наук *І.В.Толстих* та канд. іст. наук *Ю.М.Чекушиної* було висвітлено діяльність делегатів ХVІІ з'їзду ВКП(б) від Дніпропетровщини, зроблено спробу простежити їх подальшу долю. З повідомленням, у якому розглянуто питання кадрової політики в державно-партійному керівництві УРСР у повоєнне десятиліття, виступив канд. іст. наук *О.В.Бойко*. Кількісні й якісні зміни в професійно-виробничій структурі працівників колгоспного виробництва у контексті суспільно-

політичних процесів під час хрущовської «відлиги» простежив канд. іст. наук *О.Ф.Нікілев*. Аспірантка *Н.С.Захарова* присвятила свій виступ співпраці колишніх радянських республік із Радою Європи у питаннях розвитку історичної освіти, зробивши спробу порівняти досягнення в її реформуванні в Україні та у Російській Федерації.

На заключному спільному засіданні керівники секцій підбили підсумки їх роботи, ухвалили відповідні рекомендації. Широкий спектр питань, котрі обговорювалися на Других наукових читаннях, присвячених пам'яті професора А.М.Черненка, зацікавлене їх обговорення і дискусії на пленарному й секційних засіданнях у черговий раз продемонстрували важливе значення вивчення актуальних проблем політичної історії України та Росії. Матеріали виголошених доповідей і повідомлень будуть надруковані в наступному випуску збірника наукових праць кафедри української історії й етнополітики ДНУ «Проблеми політичної історії України».

В.В.Тельвак (Дрогобич), В.П.Педич (Івано-Франківськ)

III МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ІСТОРІЯ – МЕНТАЛЬНІСТЬ – ІДЕНТИЧНІСТЬ»

8–9 жовтня 2009 р. в місті Лодзь (Польща) відбулася III Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність», організована спільними зусиллями однойменного міжнародного (в основі своїй польсько-українського) дослідницького колективу (співголови – професори *Є.Матерницький* і *Л.О.Зашкільняк*), Міждисциплінарної групи досліджень над історією традиції та історичних міфів (Лодзь), кафедри історії історіографії Лодзинського університету й лодзинського відділу Інституту національної пам'яті. Головною темою цієї вже третьої зустрічі польських та українських гуманітаріїв* було обрано міфи і стереотипи в історії Польщі й України XIX і XX ст. У роботі форуму взяла участь понад 40 учених, у тому числі 15 – з України. Географія його учасників була доволі широкою: польські дослідники прибули з Варшави, Жешува, Познані, Гданська, Кельц, Любліна, Катовіц, Щецина, Вроцлава. Українські учасники конференції представляли наукові осередки Києва, Львова, Дрогобича, Івано-Франківська, Острога, Рівного, Полтави, Тернополя, Черкаса, Кривого Рога, Бердянська.

Із привітальним словом до учасників конференції звернувся господарі форуму: декан історико-філософського факультету Лодзинського університету проф. *З.Анусик*, директор інституту історії цього навчального закладу проф. *М.Нартонович-Кот*, директор лодзинського відділу Інституту національної пам'яті *М.Друзка*, керівник Міждисциплінарної групи досліджень над історією традиції та історичних міфів проф. *С.Питлас*, а також завідувач кафедри історії історіографії Лодзинського університету проф. *Р.Стобецький*.

Перше пленарне засідання відбулося на тему ролі міфу у сучасній гуманістиці з особливим акцентом на історичній науці. Як головні доповідачі виступили: з української сторони професори *Л.Зашкільняк* (Львів) і *В.Тельвак* (Дрогобич), із польської – *Є.Матерницький* (Жешув), *В.Вжосек* (Познань) та *С.Новиновський* (Лодзь).

Друге пленарне засідання, присвячене проблемам додання й творення міфів в історіографії, відбулося у звичному форматі заслуховування доповідей та їх подальшого обговорення. Було продискутовано виступи проф. *А.Вежбицького* (Варшава) «Міф слов'янщини у польській історіографії XIX століття», доц. *І.Куцога* (Тернопіль) «Польща в українській галицькій історіографії XIX століття: міф про цивілізаційну зраду слов'янства», професорів *В.Масненка* (Черкаси) «Міфологізація образу Богдана Хмельницького в українській історичній думці й національній свідомості XIX–XX століття» і *Р.Стобецького* (Лодзь) «Юзеф Пілсудський та його місце у національному імагінаріумі поляків».

Далі дослідники розійшлися по секціях, де було розглянуто низку конкретних історіографічних проблем. На першій секції «Поляки й українці щодо культу національних героїв» було обговорено доповіді професорів *І.Колесник* (Київ) «Ідентичності Миколи Гоголя: міфи і реальність», *Е.Коко* (Гданськ) «Образ русинів-українців у працях Францішка Равіти-Гавронського», доктора *М.Сикорської-Ковальської* (Лодзь) «Микола Ганкевич – герой двох народів», професорів *Г.Вуйцик-Лаган* (Кельце) «Пілсудський та Україна на сторінках шкільних видань тридцятих років XX ст. Причинок до культу маршалка» й *З.Анусика* (Лодзь) «Феномен Івана Мазепа в польській історіографії XIX і XX століть».

На другій секції, названій «Між міфом, легендою та стереотипом», виступили проф. *В.Пусь* (Лодзь) «Міф промислової революції в польській історіографії», доктор *М.Іванська* (Лодзь) «Місто й міський простір у свідомості жителів Лодзі межі XIX–XX ст.», канд. іст. наук *Л.Лазурко* (Дрогобич) «Інтелектуальне коло «Квартальника історичного» львівської доби: творення культу національних героїв» і доктор *К.Блаховська* (Варшава) «Повернення до Матері?» – інтерпретація приєднання Галицької Русі до Корони в польській історіографії XIX ст.».

Другий день форуму розпочало пленарне засідання, присвячене польсько-українським дискусіям щодо міфу про українське козацтво. Вони розгорнулися довкола доповідей проф.

* *Звіт про попередню конференцію див.: Зашкільняк Л.О. II Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність» // Укр. іст. журн. – 2009. – №1. – С.232–234.*

А. *Стемника* (Люблін) «Міф козаччини у польській історіографії XIX та XX століть», доц. В. *Яремчука* (Острого) «Інтерпретація козацького міфу в українській радянській історіографії 50–80 рр. XX ст.», проф. Ю. *Волошина* (Полтава) «Шляхетські ідеали у козацькому середовищі Лівобережної України 60–70 рр. XVIII ст.», доктора В. *Юльковської* (Познань) «Міф козаччини в інтерпретації Кароля Шайнохи, а також його творча рецепція у польській історіографії й літературі XX ст.», проф. В. *Шандри* (Київ) «Історія і влада на Правобережній Україні в XIX ст.: творення легітимістичних міфів» та доктора Д. *Мальчевської-Павелець* (Катовіце) «Генега козаччини у синтезах історії Польщі доби ПНР».

Далі учасники конференції знову розійшлися по секціях. У першій було обговорено доповіді проф. М. *Гошовської* (Жешув) «Міф Матері Польки в історичних опрацюваннях XIX ст.», доцентів В. *Константинової* (Бердянськ) «Свій» чи «чужий»: взаємні міфи й стереотипи у свідомості українського і польського населення Північного Приазов'я (на підставі матеріалів історично-археографічних експедицій)», Т. *Цимбал* (Кривий Ріг) «Міфи українських емігрантів як спосіб утримання зв'язку з Батьківщиною», К. *Івангородського* (Черкаси) «Радянський історіографічний міф про Люблінську унію як «загарбання України Польщею» та В. *Педича* (Івано-Франківськ) «Історія як міф: дискусії в українській галицькій історіографії 1918–1939 рр.».

У другій секції обговорення точилося довкола доповідей професорів С. *Трояна* (Рівне) «Найновіша польська історіографія про польсько-українське минуле», А. *Киридон* (Київ) «Історична пам'ять як травматичний розрив із минулим: проблемне поле сучасного історичного дискурсу», доктора А. *Кавалець* (Жешув) «Національний заклад ім. Осолінських – початок легенди», проф. П. *Вайнгертнера* (Лодзь) «Польщею керує законспірована мафія» – зі стереотипу масонства у II Речіпосполитій» і доктора Й. *Пісулинської* (Жешув) «Львівське історичне середовище міжвоєнного часу очима інших».

На останньому, пленарному засіданні форуму, названому «Для чого нам міфи й стереотипи?», дискусії розгорілися довкола доповідей проф. Б. *Плонки-Сироки* (Вроцлав) «Стереотипні риси польського романтичного політика – порівняльний аналіз», докторів М. *Новак* (Гданськ) «Митрополит Андрій Шептицький – міфи та реальність» і К. *Полясик-Вжосек* (Познань) «Етнографія/етнологія як свідчення етнічного стереотипу».

Під час обміну думками з приводу винесених на обговорення проблем підкреслювалися їх недостатня розробленість у сучасній польській та українській історіографії, потреба їх міждисциплінарного опрацювання за участю представників багатьох галузей гуманітарного знання. Було вирішено, що наступну, четверту, міжнародну конференцію організують Львівський національний університет імені Івана Франка й Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України. Вона присвячуватиметься обговоренню цікавої проблеми історичної пам'яті в українському й польському суспільствах XIX–XX ст.

В.М.Матях (Київ)

ДО ЮВІЛЕЮ ВІДОМОГО УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА МАРИНИ ВОЛОДИМИРІВНИ СКРЖИНСЬКОЇ

У серпні 2009 р. свій славний ювілей відсвяткувала відомий вчений-антикознавець, доктор історичних наук Марина Володимирівна Скржинська. Вона народилася 23 серпня 1939 р. в Ленінграді. Соціокультурна атмосфера цього уславленого своїми традиціями міста на Неві не могла не накладати відповідний карб на характер і світосприйняття майбутнього науковця. Природні здібності дівчинки розвивалися й формувалися у творчій атмосфері, яка панувала в родині всесвітньо визнаної дослідниці середньовічних Візантії та Італії О. Ч. Скржинської, її матері. Саме під впливом Олени Чеславівни Марина вже з дитинства почала цікавитися історією та культурою античної цивілізації. Закінчивши з відзнакою в 1961 р. класичне відділення філологічного факультету Ленінградського державного університету, М. В. Скржинська вступила до аспірантури, де її науковим керівником був доктор історичних наук А. І. Доватур. 1968 р. вона успішно захистила кандидатську дисертацію «Новелістична традиція про тиранію в Греції в VII–VI ст. до н. е.» й отримала посаду викладача давньогрецької та латинської мов у ленінградських державному університеті та медичному інституті.

Із 1972 р. життя та творча доля М. В. Скржинської тісно пов'язана з Україною. По переїзді до Києва вона працює старшим, а згодом – провідним науковим співробітником академічного Інституту археології. Саме праця у цій науковій інституції підсилює її інтерес до минулого античних держав Північного Причорномор'я. Окрім численних статей (а їх у творчому доробку дослідниці близько 150) цій проблематиці Марина Володимирівна присвятила три монографії: «Північне Причорномор'я в описі Плінія Старшого» (1977 р.), «Давньогрецький фольклор і література про Північне Причорномор'я» (1991 р.) і «Скіфія очима еллінів» (1998 р.), які ґрунтуються на глибокому вивченні свідчень давньогрецьких і латинських джерел про античні держави регіону та їх сусідів. Плідна багаторічна

праця закономірно увінчалася докторською дисертацією «Античні писемні джерела VII–VI ст. до н.е. про Північне Причорномор'я», захист якої відбувся у 1992 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Санкт-Петербурзького відділення Інституту історії Російської академії наук.

Від 2005 р. М.В.Скржинська працює старшим науковим співробітником Інституту історії України НАН України. Маючи фундаментальну класичну філологічну освіту, Марина Володимирівна приділяє багато уваги малодослідженим в українській історичній науці темам повсякденного життя античних Боспора, Ольвії та Херсонеса. Вона також вивчає різні сторони культури цих держав, залучаючи при цьому не лише пам'ятки писемності, а й численні предмети образотворчого мистецтва. Ці студії узагальнено в її монографіях «Будні і свята Ольвії» (2000 р.) і «Давньогрецькі свята в Елладі й Північному Причорномор'ї» (2009 р.), а також у відповідних розділах до колективних праць «Історія української культури» (т.1, 2001 р.), «Херсонес Таврійський в середині I ст. до н.е.» (2004 р.).

М.В.Скржинська щорічно виступає з науковими доповідями на всеукраїнських і міжнародних конференціях. У 1995 р. вона одержала тримісячну стипендію Венеціанського університету й узяла участь у розробці теми «Венеція і Східна Європа у середні віки». Дослідниця багато років читає популярні лекції про античну культуру в Будинку вчених НАНУ та в Національному історичному музеї України, і вони користуються незмінним успіхом серед слухачів.

Від щирого серця колеги і друзі бажають ювілярці життєвих гараздів і плідного творчого довголіття!

В.П.Швидкий (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ, ПРОФЕСОРА В.М.ДАНИЛЕНКА

Історія належить до тих наук, які до своїх прихильників ставляться з певною пересторогою, не відразу й не з усіма діляться своїми знаннями чи секретами. Аби стати дійсним обранцем останньої, мало формалізувати свої стосунки через освіту, професію, роботу. Тільки наполеглива багаторічна співпраця стає запорукою взаєморозуміння, довіри, лише обраним вона розкриває свої можливості, може збагатити непересічним досвідом дослідника, даром талановитого педагога чи організаторськими здібностями вченого на полі наукової діяльності. Всіма цими якостями історія щедро наділила нашого шановного ювіляра – професора, члена-кореспондента НАНУ Віктора Михайловича Даниленка.

Він народився 25 листопада 1949 р. на Київщині. Родинна підтримка сприяла успішному закінченню історико-педагогічного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. М.Горького (1969–1974 рр.) та аспірантури Інституту історії АН УРСР (з перервою, 1974–1978 рр.). Його шлях у науку був усвідомленим, відтак позначеним успішним професійним зростанням і плідними творчими здобутками. Історичні події кінця 1980-х – початку 1990-х рр. наочно виявили місце й значення української інтелігенції для розбудови національної державності. Після захисту в 1990 р. докторської дисертації В.М.Даниленку було доручено керівництво сектором історії інтелігенції об'єднаного відділу історії соціалістичного і комуністичного будівництва. Це дало можливість Віктору Михайловичу продовжити дослідження соціальної структури українського суспільства. Найуспішніше його науково-організаційні плани почали втілюватися після очолення у 1991 р. відділу історії культури українського народу. Саме тут реалізувалися новітні наукові розробки вченого. Початок 1990-х рр. з притаманним йому відходом від жорсткого ідеологічного диктату, звільненням від шор застарілої методології щодо розвитку історичної науки розкрили перед дослідниками широкі можливості для творчих пошуків та сучасних методологічних підходів до вивчення минулого. Розуміючи значення інтелектуальної еліти для нації, В.М.Даниленко досліджує долю української інтелігенції, зокрема трагедію 1920–1930-х рр. У першій половині 1990-х рр. за його участю вийшов ряд колективних праць, зокрема «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» (К., 1991 р.), «Сталінізм і українська інтелігенція» (К., 1991 р.), «Нариси історії української інтелігенції» (у 3 кн., К., 1994 р.), «Історія України: нове бачення» (у 2 т., К., 1995 р.) й ін.

Вчений не боїться гострих тем, адже спирається в роботі на джерела, оперує фактами та ретельно виважує їх оцінки. Ці книги на той час без перебільшення стали найновітнішими дослідженнями із цих проблем, знайшли свої позитивні відгуки в Україні й поза її межами. Об'єктивізм і беззастережна констатація історичної правди у висвітленні складних суспільних процесів та явищ, тодішніх «білих плям» у минулому України взагалі й духовного життя її народу зокрема викликали значний інтерес до творчих розробок вченого; його праці стали суттєвим внеском у розвиток вітчизняної історичної науки та педагогіки. В 1996 р. указом Президента України за плідну наукову діяльність, вагомий внесок у дослідження історико-культурної спадщини України Віктору Михайловичу було присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України».

Реорганізація вітчизняної історії як актуальної академічної науки, непересічної для формування державотворчих тенденцій й укорінення історичної правди у ментальності українського соціуму періоду кінця 1990-х рр. знайшли своє логічне відображення в успішному втіленні творчих планів В.М.Даниленка.

За його переконанням, саме через вивчення культури, як важливого фактора розвитку державної нації, можна прогнозувати подальший прогрес суспільства. Протягом 1998–2000 рр. він керував реалізацією науково-дослідної теми «Культура українського народу як чинник національно-державного розвитку (XX ст.)». Основною метою її було висвітлення взаємовідносин особистостей, культурних інституцій із владними структурами. Результати дослідження знайшли відображення в працях вченого: «Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938)» (К., 2000 р., у співавт.), «Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомату. Біографічні нариси» (Севастополь, 2003 р., у співавт.), десятках інших праць із біографістики й актуальних проблем історії культури. У 1999 р. у видавничому домі «Альтернативи» опубліковано монографію В.К.Барана і В.М.Даниленка «Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)», т. 13-й 15-томного видання «Україна скрізь віки», за яку в 2001 р. вчений у складі авторського колективу на чолі з академіком В.А.Смолієм був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки. З його ініціативи започатковано масштабний проект «Українські історики», котрий він бачив як серію біобібліографічних видань, присвячених вітчизняній історичній науці в особах. Наукова спільнота позитивно відгукнулася зокрема й на монографію «Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. 1859–1938» (К.; Чернівці, 1996 р., у співавт.), котра 1998 р. була відзначена премією ім. М.С.Грушевського НАН України.

Розуміння Віктором Михайловичем новітніх тенденцій у розвитку науки диктували тематичні плани для нових розробок співробітниками очолюваного ним відділу. Обраною темою у 2001–2003 рр. стала «Українізація» як чинник суспільно-культурного життя в Україні (XX ст.). За задумом науковця, основна увага приділялася вивченню та узагальненню малодосліджених у вітчизняній історіографії проблем – українському суспільно-політичному руху початку XX ст. як передумови «українізації»; формуванню політики останньої й її реалізації у 1920–1930-х рр.; ролі інтелігенції в українізаційних процесах; зростанню національно-духовного потенціалу суспільства як невід’ємної складової відродження власної державності тощо. Для полегшення подальшої наукової розробки проблем «українізації» вчений ініціював та реалізував новий видавничий проект – разом із колегами підготував науково-допоміжний бібліографічний покажчик «Політика коренізації в радянській Україні (1920–1930-і рр.)». У складі авторського колективу він долучився також до підготовки колективних монографій: «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси» (К., 2002 р.) і «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» (К., 2003 р.).

Загально визнані попередні творчі здобутки вченого, неодноразово виголошені ним бачення більш масштабних перспективних напрямків подальших наукових розробок сприяли позитивним змінам в організації роботи його співробітників. У листопаді 2002 р. відділ історії культури українського народу було реорганізовано у відділ історії України другої половини XX ст. з виокремленням у його структурі центру культурологічних студій на чолі з лауреатом Національної премії України імені Тараса Шевченка професором С.І.Білоконом. Керівником новоствореного підрозділу було призначено Віктора Михайловича.

Нові підходи у висвітленні соціальних процесів, суспільно-політичного і культурного життя України, оригінальні розвідки, аргументовані висновки й узагальнення – важливі достоїнства праць В.М.Даниленка. Закономірним результатом його творчої та організаторської діяльності, наукових здобутків стало обрання Віктора Михайловича в червні 2003 р. членом-кореспондентом НАНУ.

Минуле України 1945–1991 рр. залишалося довгий час найбільш заідеологізованою проблемою, об’єктивно малодосліджуваною у вітчизняній історичній науці. На думку вченого, ті питання, які свого часу розглядалися у радянській історіографії, потребували перегляду й нових, незаідеологізованих оцінок. Ця тематична і методологічна спрямованість відповідала також новітнім тенденціям у розвитку європейської історіографії, зокрема історичної антропології. Відтак, розробка у 2004–2006 рр. теми «Повсякденне життя в Україні у повоєнний період (друга половина 40-х – середина 50-х рр. XX ст.)» сприяла перегляду її історії в розглядуваний час через призму методологічного плюралізму, залучення матеріалів недоступних раніше архівних фондів та «спецхранів», відкритість наукового простору для дискусій із зарубіжними колегами тощо. Притаманний ученому науковий демократизм дозволив йому сформулювати пріоритетні розробки – у центрі уваги істориків постала пересічна людина з її повсякденними потребами, вимогами, запитамі. Крім того, він розумів, що розробка й використання різних методологічних підходів до вивчення соціальної історії сприятимуть подоланню відставання української історіографії від європейської. Адже В.М.Даниленко передусім виступає як сучасний дослідник, котрий добре знає загальний стан розвитку вітчизняної науки і тонко відчуває тенденції розвитку європейської історіографії.

З урахуванням новітніх підходів Віктор Михайлович підготував розділи в колективних монографіях: «Історія українського селянства» (у 2 т., К., 2006 р.), «Україна і Росія в історичній ретроспективі. Радянський проект для України» (К., 2004 р.), «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (К., 2008 р.); у них учений дослідив повсякденну історію різних соціальних груп, проаналізував процес «інтернаціоналізації» Української РСР у другій половині XX ст., його причини та наслідки, вплив міграцій на національний склад України, охарактеризував кризу радянського ладу в УРСР тощо.

За час розробки основної проблеми стала зрозуміла своєчасність звернення саме до цієї тематики, її очевидна перспективність, актуальність для сучасного розвитку вітчизняної історії, котрі спонукали вченого до продовження розпочатих досліджень. Уже у рамках нової проблеми «Динаміка

соціальних процесів в Україні (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» протягом 2007–2009 рр. В.М.Даниленко організував розробку найактуальніших тем сьогочасної історії повсякдення, зокрема деяких аспектів динаміки міжнародних відносин, розвитку різних верств українського суспільства, соціальної свідомості й поведінки населення України та ін. Без перебільшення можна говорити також про організований ним, дійсно, масштабний проект – фундаментальну колективну монографію «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». У ній багатогранні задуми вченого реалізувалися шляхом висвітлення гострих і неоднозначних проблем історії України пізньої сталінської доби, як-то: структуризація й особливості функціонування соціальних груп; динаміка суспільних процесів в Україні; проблеми методології, вітчизняної й зарубіжної історіографії з проблеми, визначено головні джерельні масиви з історії повсякденності тощо.

Значне місце у творчій і громадській роботі Віктора Михайловича займає його науково-організаційна складова поза виконанням обов'язків завідуючого відділом. Він входив до складу Національного комітету істориків. Протягом 1993–1999 рр. працював у Бюро Міжнародної асоціації українців як її вчений секретар, а також у спеціалізованих радах із захисту дисертацій при Інституті історії України НАНУ та в різний час Київському національному університету культури і мистецтв, Академії підготовки керівних кадрів культури, Національному педагогічному університету імені М.П.Драгоманова.

Практичний досвід науковця сприяв його плідній роботі як редактора. В.М.Даниленко є багатолітнім відповідальним редактором інститутського збірника наукових праць «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика», котрий він зумів перетворити в авторитетну трибуну для оприлюднення новітніх, часто контрверсійних досліджень; крім того, він входить до складу редколегій «Українського історичного журналу», часописів «Людина і політика», «Пам'ять століть», «Наукових записок» Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, щорічника «Україна дипломатична» й ряду інших видань. Тривалий час Віктор Михайлович очолював робочу координаційну групу головної редколегії 5-томної «Історії української культури» (нині він входить до її складу). Працює також у редколегії «Енциклопедії історії України» та інших важливих фундаментальних видань.

Велику увагу В.М.Даниленко приділяє молодій науковій зміні. Протягом роботи в Інституті історії України НАНУ ним підготовлено майже 40 докторів і кандидатів історичних наук. У 1998–2000 рр. він працював у складі експертної комісії ВАК України з історичних наук.

Поряд із науковою й організаційною Віктор Михайлович веде і педагогічну роботу. В 1995 р. йому присвоєне вчене звання професора. Фактично з того часу вже понад десять років учений працює на кафедрі історії України Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, а з вересня 2005 р. очолює там кафедру історії та етнополітики. Одночасно науковець відспецкурси на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, неодноразово очолював державні екзаменаційні комісії у вузах України, працював у складі акредитаційних комісій, тривалий час – у науково-методичній комісії з історії Міністерства освіти і науки України. Він є автором та спів-автором понад трьох десятків посібників з історії для учнів, абітурієнтів, студентів і вчителів. Його праці широко використовуються у навчальному процесі.

У житті й науковій творчості В.М.Даниленко завжди керується принципом: суспільне, громадське, колективне передусім. Йому у всьому притаманна активна громадянська позиція. Упродовж 35-річного перебування в Інституті історії України НАНУ він очолював комсомольську, партійну, а з 1991 р. і донині – профспілкову організацію. У сучасних умовах соціальної незахищеності цей відтинок став чи найголовнішим у порозумінні в інститутському колективі; підтримка справедливих вимог колег стала пріоритетним завданням у громадській роботі Віктора Михайловича.

Оглядаючи життєвий та творчий шлях талановитого вченого, переконаєшся, що обрана ним професія історика – найважливіша в науці, бо це – база, основа для подальшого поступу як її самої, так і всього суспільства. Історія – універсальна наука, це – дійсно наука наук, бо все розвивається завдяки їй. Тому вивчати історію, професійно займатися нею, а, значить, минулим та майбутнім – це найвище інтелектуальне задоволення. Історія – це дзеркало, вдивляючись в яке кожна людина чи народ можуть бачити своє майбутнє.

Науковим credo професора В.М.Даниленка є думка геніального вченого В.І.Вернадського, висловлена ним ще в 1912 р. у праці «З історії ідей», про те, що історія науки «повинна критично укладатися кожним науковим поколінням і не тільки тому, що змінюється запас наших знань про минуле, відкриваються нові документи або віднаходяться нові прийоми реставрування того, що було. Ні! Необхідно знову історично виходити у минуле, тому, що завдяки розвитку сучасного знання в минулому здобуває значення одне та втрачає інше. Кожне покоління наукових дослідників шукає і знаходить в історії науки відображення наукових течій свого часу. Рухаючись вперед, наука не тільки створює нове, але й неминує переоцінює старе, пережите».

Серед колег В.М.Даниленко вирізняється передусім демократичним ставленням до вибору майбутніх тематичних спрямувань наукових праць його аспірантів і співробітників. Цим самим він підтримує прояви індивідуальності молоді у науці, сприяючи самостійному пошуку нею нових творчих проблем. Ця довіра до молодих колег допомагає постійному оновленню тематичних напрямків, які розробляє відділ історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ. Вимогливість Віктора Михайловича, а часто навіть аргументована категоричність зумовлюють послідовність, безперервність наукових пошуків, цілеспрямованість авторських досліджень. Справи, котрими і нині опікується В.М.Даниленко, вимагають активної працездатності, відчуття толерантності, а нерідко й переконливої наполегливості. Відтак, многая літа, наш шановний ювіляре!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

- Амонс А.І., Авраменко Л.М.**
Репресовані прокурори в Україні. – Вид. друге, змін. і доп. – К.: Істина, 2009. – 576 с.
- Бездрабко В.**
Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. – К.: Четверта хвиля, 2009. – 720 с.
- Бездрабко В.**
Часопис «Краєзнавство» та краєзнавча справа в Україні: (кінець 1920-х – початок 1930-х рр.). – К.; Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2005. – 224 с.
- Болдижар М.**
Державно-правові аспекти входження Закарпаття до складу Чехословаччини. – Ужгород: КП Ужгородська міська друкарня, 2006. – 72 с.
- Борисенко М.**
Житло і побут міського населення України у 20–30 роках ХХ століття. – К.: Стилюс, 2009. – 357 с.
- Боротьба за незалежність України у 1989–1992 рр.:** Чернігівська крайова організація Народного руху України за перебудову: До 20-річчя створення Народного руху України за перебудову. Зб. док. і мат. / Упор.: С.В.Бутко, С.В. Соломаха; відп. ред. Т.П.Демченко. – Чернігів: Чернігівські оберіги, 2009. – 432 с.
- Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є.**
Буковинці у боротьбі за українську державність (1917–1922 рр.). – Чернівці: Золоті литаври, 2007. – 483 с.
- Буров Г.М.**
Нариси історії Гуляйпільщини: (з найдавніших часів до кінця ХІХ ст.). – Сімферополь: СГТ, 2009. – 64 с.
- Винниченко І., Винниченко Р.**
Німці в історії Київського університету (ХІХ – половина ХХ ст.). – К.: Геопринт, 2009. – 420 с.
- Глушок О.**
Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (ХV–ХVІІ ст.). – К.: Пульсари, 2009. – 124 с.
- Горобець В.**
Павло Полуботок. – К.: ПП Наталія Брехуненко, 2009. – 64 с.
- Городинець І.**
Війна проти власного народу. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А., 2008. – 146 с.
- Гуржіївські історичні читання:** Зб. наук. пр. / Гол. ред. В.А.Смолій. – Черкаси, 2009. – 450 с.
- Двопалатний парламент:** світовий досвід та українські реалії / За заг. ред. О.А.Фісуна. – Х.: Золоті сторінки, 2008. – 200 с.
- Дегтеренко А.М.**
Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад українського Північного Приазов'я: (політологічний вимір). – Маріуполь, 2008. – 208 с.
- Демографічні чинники бідності /** За ред. Е.М.Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2009. – 184 с.
- Димитрій (Рудюк), архієпископ**
Предстоятель української церкви: (Біографічний есей). – К.: Архангельський глас, 2009. – 96 с.
- Димитрій (Рудюк), архієпископ**
«Смертю здолавши вирок...»: Протоієрей УАПЦ Володимир Рогальський – пастир та історик Антонінського краю (портрет на тлі доби): Матеріали до історії Антонінського краю в часи німецької окупації. – К.: Архангельський глас, 2008. – 96 с.
- Доля старообрядства в ХХ – на початку ХХІ ст.:** історія та сучасність: До 75-річчя від дня народження та 50-річчя наук. діяльності проф. Московського державного ун-ту ім. М.В. Ломоносова І.В.Поздєєвої: Зб. наук. пр. та мат. / Відп. ред. та упор. С.В.Таранець. – К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2009. – Вип.3. – 316 с.
- Дослідження світової політики:** Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.К.Гура. – К.: Ін-т світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2009. – Вип.46. – 247 с.

- Зварич І.Т.**
Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К.: Дельта, 2009. – 320 с.
- Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України в 2007 р.:** Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Я.Ісаєвич. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. – 196 с.
- Історична і політична наука та суспільна практика в Україні:** До 70-річчя академіка НАН України І.Ф.Кураса / Гол. редкол. Б.Є.Патон. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.
- Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2008 рік /** Уклали Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К., 2009. – 36 с.
- Каталог метричних книг Державного архіву Волинської області (1600–1933) /** В.Гика, Т. Положенцева, О.Новосад та ін. – Луцьк: Надтир'я, 2009. – 588 с.
- Корнієнко О.М.**
Зруйновані храми Сумщини: Мартиролог втрачених святинь. – Суми: ПП Ніконов В.І., 2009. – 368 с.
- Корнієнко О.М.**
Нариси військової історії України. Сумський слобідський козацький полк 1659–1765 рр.: Пам'яті краєзнавця Г.Т.Петрова (1936–1997). – К.: Наш час, 2008. – 488 с. (серія «Невідома Україна»)
- Корнієнко О.М.**
«От де, люде, наша слава, слава України!»: До 350-річчя перемоги під Конотопом. – К., 2009. – 52 с.
- Кравчук П.**
Становлення інституту позбавлення волі в Давньоруській державі: Історико-правовий нарис. – Запоріжжя: ССВПР УДДУ ПВП, 2009. – 28 с.
- Лариса Крушельницька:** Бібліографічний покажчик / Уклад. С.Когут. – Л., 2008. – 170 с.
- Латиш Ю.В.**
Університетська десембріана: Дослідження руху декабристів у Київському університеті. – К.: СПД Цимбаленко Є.С., 2008. – 208 с.
- Лозицький В.**
Бунтівник: Життя і смерть Миколи Хвильового. Історико-біографічно-публіцистичний нарис. – К.: Генеза, 2009. – 120 с.
- Людський розвиток в Україні:** інноваційний вимір: Кол. моногр. / За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 316 с.
- Мазепіана:** Матеріали до бібліографії (1688–2009) / Упор. та авт. передм. О.О.Ковалевська; відп. ред. О.А.Удод. – К.: Темпора, 2009. – 248 с.
- Меморіал пам'яті героїв Крут /** Упор. Б.Дедов, С.Бутко, А.Дедов. – К.: Пласт-Арт, 2007. – 36 с.
- Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки:** Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.18. – 320 с.
- Моця О.**
«Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. – К.: Наук. думка, 2009. – 320 с.
- Населення України:** Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 288 с.
- Наукові записки /** Відп. ред. В.С. Брюховецький. – К.: НаУКМА, 2009. – Т.91. – 89 с. (серія «Історичні науки»)
- Освіта, наука і культура на Поділлі:** Зб. наук. пр. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2009. – Т.13: Присвячено 90-річчю Кам'янецької доби УНР. – 524 с.
- Пастушенко Т.**
Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 282 с.
- Педак В.**
Гірке слово – остарбайтер. – Л.: НВФ «Українські технології», 2009. – 318 с.

Петренко І.М.

Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст.. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. – 119 с.

Піпаш В.

Народний рух України як форма національно-визвольної боротьби українців на зламі 80–90-х рр. XX ст.: закарпатський регіональний аспект. – Ужгород: Гражда, 2008. – 216 с.

Провісники свободи, державності і демократії: Док. і мат.: До 20-ї річниці створення Народного руху України / Гол. редкол. В.Смолій; упор. В.Лозицький та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 454 с.

Прокопчук В.С.

Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років XX – початку XXI ст. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2009. – 600 с.

Реабілітовані історією. Чернігівська область: У 27 т. / Гол. редкол. П.Т.Тронько. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – Кн.1. – 800 с.

Реснт О., Малій О.

Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.

Рибак І.В.

Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – 244 с.

Розсоха Л.

Козацькі місця на Миргородщині: Історико-краєзнавчий довідник. – Миргород, 2007. – 60 с.

Сергійчук В.

Соборна пам'ять України: Календар-альманах 2008 рік. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – 288 с.

Сергійчук В.

Соборна пам'ять України: Календар-альманах 2009 рік. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 288 с.

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. –

Чернігів: Чернігівський історичний музей ім. В.В.Тарнавського, 2007. – Вип.9. – 136 с.

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2007–2008. – Вип.10. – 204 с.

Скарбниця української культури: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.Б.Коваленко. – Чернігів: Вид-во Чернігівського ЦНТЕІ, 2009. – Вип.11. – 187 с.

Сосса Р.

Політико-адміністративні й адміністративні карти України (1918–2008 рр.): Бібліограф. покажч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 106 с.

Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / Гол. ред. Г.Г.Грінченко. – Х.: Право, 2008. – 448 с.

Степовик Дмитро Власович: Бібліограф. покажч.: До 70-річчя від дня народження / Гол. ред. Г.Скрипник. – К.: Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАН України, 2008. – 312 с.

Стовбун-Кременецький М.

Презентація генія: митрополит Іларіон Київський і його національна ідея. – К., 2009. – 94 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; ф-т державного управління; за заг. ред. В.В.Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2007. – Вип.1. – 144 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; ін-т державного управління; за заг. ред. В.В.Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2008. – Вип.2. – 152 с.

Термінологія документознавства та суміжних галузей знань: Зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв; ін-т державного управління; за заг. ред. В.В.Бездрабко. – К.: Четверта хвиля, 2009. – Вип.3. – 184 с.

Україна в 2005–2009 рр.: стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. – К.: НІСД, 2009. – 655 с.

Український історичний збірник 2009 / Гол. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип.12. – 516 с.

Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика: Зб. наук. пр. / Гол. ред. Ю.Терещенко. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2008. – Вип.IV: Присвячується 125-річчю від дня народження В.Липинського. – 264 с. (серія «Історія, економіка, філософія», вип.14)

Штепа П.

Українець і москвин: дві протилежності. – Вид. друге. – Дрогобич: Відродження, 2008. – 688 с. (серія «Постаті та ідеї»)

Юрчишин В.

Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох: історико-соціально-економічні нариси. – К.: Наук. думка, 2009. – 367 с.

Літературу підібрали: завідуюча відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська.

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ У 2008 Р.

Авторські видання

Білокін С.

о. **Анатолій Журавський** і київські йосифляни: Документальні дослідження / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 119 с.

Верменич Я.

Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 160 с.

Вирський Д.

Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Наук. ред. І.І.Колесник: У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Ч.1. – 502 с.

Вирський Д.

Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.) / Наук. ред. І.І.Колесник: У 2 ч. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Ч.2: Додатки. – 466 с.

Донік О.

Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.) / Відп. ред. О.П.Резнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 271 с.

Єфіменко Г.

Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 230 с.

Задорожнюк А., Резнт О.

Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 270 с.

Кривець Н.

Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1937 рр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 322 с.

Крижановська О.

Поміщицькі селяни Правобережної України у 30–50-х рр. XIX ст. (умови життя, суспільно-політичний світогляд, соціальний темперамент) / Відп. ред. О.П.Резнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 186 с.

Кудлай О.

Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 рр.) / Відп. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 116 с.

Кульчицкий С.
Український Голодомор 1932–1933 гг.: інтерпретація фактов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 103 с.

Лисенко О.В.
«Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку XX ст. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 180 с.

Машкін О.
Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 450 с.

Пиріг Р.
Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 209 с.

Смолій В.А., Степанков В.С.
Політична система українського суспільства у роки національної революції XVII століття. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 120 с.

Федорова Л.Д.
Діяльність Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва зі збереження культурної спадщини України. 1910–1920 рр. / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 296 с.

Чухліб Т.
Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті – поч. 1680-х рр.) / Відп. ред. В.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 86 с.

Шевченко В.
Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 96 с.

Янишин Б.
Українська міська політична еліта в Галичині й народовський рух останньої третини XIX ст.: становлення та інституційний розвиток / Наук. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 320 с.

Колективні видання

Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. пр. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 398 с.

Девоційне віршування рубежу XVI–XVII ст. / До друк. підгот. В.Зема. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 60 с. (серія «Джерела»)

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.3, ч.1. – 525 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.18. – 488 с.

Історіографічні дослідження в Україні / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.19. – 432 с.

Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відп. ред. Л.Д.Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 332 с.

Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Гол. ред. П.Т.Тронько. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.35. – 384 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2007 рік / Уклад. Л.Я.Муха, І.Л.Островська, І.В.Рознюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 56 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.17. – 355 с. (Присвяч. відом. укр. вчен., д-ру іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України, засл. діячу науки і техніки України, чл. редкол. І.М.Мельниковій у зв'язку з її ювілеєм)

Надчорномор'я: Студії з історії та археології (з IX ст. до н.е. по XIX ст. н.е.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 183 с.

Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: Мат. міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 груд. 2005 р.) / Упор. і наук. ред. Г.В.Касьянов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 264 с.

ОУН і УПА в 1943 р.: Док. / Редкол. С.Кульчицький (відп. ред.); упор. О.Веселова, В.Дзьобак, М.Дубик, В.Сергійчук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 347 с.

Охорона пам'яток історії і культури в Україні (1917–1918 рр.): Зб. док. і мат. / Відп. ред. В.О.Горбик. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 320 с.

Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. / Відп. ред. Р.Я.Пиріг. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.3. – 179 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: [Мат. II Сарбейських читань, 30 січня 2008 р.] / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.15. – 378 с.

Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.18 (спеціальний): Голод 1932–1933 років – геноцид українського народу. – 470 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.2. – 305 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.8. – 292 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. /

Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Ч.15. – 358 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків. (З приводу 60-річчя трагедії): Матеріали «круглого столу» (Київ, Ін-т історії України НАНУ, 22 березня 2007 р.). – 297 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.14. – 412 с.

Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.8. – 382 с.

Український історичний збірник 2008 / Гол. ради В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип.11. – 504 с.

Що ми залишимо нащадкам?: Зб. мат. і док. про держ., громад. діяльність та наук. роботу акад. НАН України, Героя України П.Т.Тронька / За ред. В.А.Смолія. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – 552 с.

Ruthenica / Наук. ред. В.Ричка, О.Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Т.7. – 258 с.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2009 Р.

СТУДІЇ

До 90-річчя Акту злуки УНР і ЗУНР

- Добрянський О. В. (Чернівці). Соборницькі прагнення українців Буковини восени 1918 р. 1
- Райківський І. Я. (Івано-Франківськ). Взаємини галицьких і надніпрянських діячів у 1830–1840-х рр. 1
- Ресент О. П. Проголошення ЗУНР: проблема легітимації 1
- Солдатенко В. Ф. Осінь 1919 р.: доля об'єднаного фронту 1
- Соляр І. Я. (Львів). Радянофіліство у Західній Україні (1920-ті рр.) 1

До 175-річчя від дня народження Олександра Лазаревського

- Воронов В. І. (Дніпропетровськ). О.М.Лазаревський як історик та археограф 3
- Герасименко Н. О. Невидані листи О.І.Ханенка до О.М.Лазаревського 3
- Ясь О. В. Два образи Старої України: візії О.Лазаревського й О.Оглоблина 3

До 130-річчя від дня народження Симона Петлюри

- Гриненко О. О. Матеріали журналу «Тризуб» про розслідування вбивства С.Петлюри (1926–1928 рр.) 3
- Кучерук О. С. «Хрест Симона Петлюри» – відзнака Державного центру УНР в екзилі 3
- Піріг Р. Я. Симон Петлюра у сприйнятті Павла Скоропадського (за спогадами гетьмана) 3
- Піскун В. М. С.Петлюра як політичний лідер УНР в умовах еміграції: міжнародний і український контексти 3
- Степень С. С. (Перемишль, Польща). Львівський період життя С.Петлюри: вплив галицького середовища на молодого українського політика (листопад 1904 р. – грудень 1905 р.) ... 3

***

- Андреев В. М. (Херсон), Чермошечева Н. М. (Херсон). Саул Боровий: життя заради науки 4
- Бабюх Ю. А. Створення Автономної Молдавської СРР: причини і наслідки 6
- Барановська Н. П. Про деякі аспекти участі науковців НАН України у мінімізації наслідків Чорнобильської катастрофи 3

- Бевз Т. А. Фракція українських есерів у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті: між конструктивністю й опозиційністю 2

- Бистрицька Е. В. (Тернопіль). Зміцнення міжнародного авторитету Російської православної церкви у сталінському плані боротьби з Ватиканом (1943–1948 рр.) 6

- Божко О. І. Повстанська армія України (осінь 1918 р.): створення, організаційна структура, склад 4

- Бойко О. Д. Зміна урядів та урядової політики Директорії УНР у 1919 р. 6

- Веденєєв Д. В., Лисенко О. Є. Організація українських націоналістів і зарубіжні спецслужби (1920–1950-ті рр.) 3

- Вирський Д. С. Полковник Михайло Криса – малознаний герой/антигерой Козацької революції 5

- Винниченко О. О. (Львів). Князі і не князі: про князівський титул Словицьких 5

- Вінцовський Т. С. (Одеса), Музичко О. Є. (Одеса). Іван Луценко в українському національному русі кінця ХІХ – початку ХХ ст. 4

- Войтович Л. В. (Львів). «Баварський географ»: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи ІХ ст. 5

- Генєга Р. Я. (Львів). Суспільний контекст українського національного руху на прикладі етносоціальних змін у складі й становіщі населення Львова другої половини 1940-х рр. 5

- Головко О. Б. Останній похід князя Романа Мстиславича у джерелах та історичній думці 4

- Горобець В. М. «Це вікопомне склеювання знову в одне...». Зовнішньополітичні стимули та соціополітичні аванси для впровадження Гадяцької унії 1658 р. 4

- Грідіна І. М. (Донецьк). Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) 3

- Гуржій І. О. Окремі аспекти повсякденного життя київських купців ХІХ ст. 6

- Даниляк П. Г. Тадеуш Чацький та його роль у розвитку освіти на Правобережній Україні 2

- Дациків І. Б. Дипломатичні стосунки Директорії УНР із радянськими урядами Росії та України 3

- Дерейко І. І. Організаційне та матеріальне забезпечення поліцейських структур і підрозділів у райхскомісаріаті Україна 6

- Дзюба О. М. Чи писав гетьман Іван Мазепа листи Мотрі Кочубеївні? 6

- Донік О. М. Чисельність та етнічно-конфесійний склад купецтва України в XIX – на початку XX ст. 5
- Євсєєва Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (український контекст)..... 5
- Єфіменко Г. Г. Більшовицький центр і радянська Україна: економічні аспекти національної політики Кремля у 1917–1925 рр. 2
- Заброварний С. І. (Щецин, Польща). Економічні погляди М.С.Грушевського 6
- Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія..... 1
- Ковальчук М. А. Участь вояків-українців у спробах ліквідувати більшовицький переворот 1917 р. 1
- Ковальчук М. А. Повстансько-партизанський рух проти білогвардійців на Київщині (вересень 1919 – січень 1920 рр.) 5
- Конюшенко Ю. А. (Харків). Історико-філологічне товариство при Новоросійському університеті: основні етапи і напрями діяльності (1889–1923 рр.) 5
- Кот С. І. Реліквії козацтва в контексті українсько-російських переговорів щодо їх повернення (1920–1930-ті рр.)..... 1
- Котляр М. Ф. Воїнські повісті в південноруському літописанні XII ст. 4
- Котляр М. Ф. «В'їщий» Олег в історичній пам'яті 6
- Крикницький О. П. Військова операція Червоної армії з анексії Північної Буковини і Бессарабії (червень – липень 1940 р.)..... 1
- Крупина В. О. Влада радянської України в оцінці громадян (друга половина 1940-х – початку 1950-х рр.)..... 6
- Кульчицький С. В. Коли і як відбулося воз'єднання Західної України з УРСР 5
- Лисенко А. А. (Переяслав-Хмельницький). Військова та політична діяльність отамана Н.Я.Григор'єва (Серветника) у 1918–1919 рр. ... 6
- Малій О. В. (Херсон). Маловідомі сторінки життєвого шляху Християна Бунге (1776–1857 рр.)..... 2
- Мельникова О. О. (Москва, Російська Федерація). Ренесанс середньовіччя? Роздуми про міфотворчість у сучасній історичній науці..... 4
- Михайловський В. М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві–1394 рр.): соціальна структура князівського оточення..... 5
- Ричка В. М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верхньої влади у Київській Русі..... 1
- Русяєва А. С. Про храм Паргенос – верховної богині Херсонеса Таврійського 2
- Рябченко О. Л. (Харків). Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.)..... 4
- Сас П. М. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції? 1
- Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я 5
- Сокірко О. Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. 2
- Старовойтенко І. М. «Історія України-Русі» М.Аркаса у світлі відгуків та рецензій початку XX ст. 1
- Таранець С. В. Старообрядці Бессарабії та їх переслідування російським урядом у XIX – на початку XX ст. 4
- Тимченко В. М. Розвиток торговельного мореплавства між північнопричорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною (1774–1853 рр.) 2
- Циганенко Л. Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII–XIX ст.) 4
- Чухліб Т. В. Мазепинська Україна між Російською та Шведською коронами: дилема вибору протекції..... 2
- Шандра В. С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики 2

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Бездрабко В. В. Сучасні історичні студіювання документа: en bloc et en détail 3
- Блануца А. В. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження..... 2
- Бондаренко Р. І. Термінологічні й методологічні проблеми пам'яткоохоронної діяльності (архітектурний та містобудівний аспекти)..... 4
- Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. 1
- Голубєв В. Ф. (Мінськ, Республіка Білорусь). Сільська община (громада) XVI–XVIII ст. в українській історіографії 5
- Ковалєвська О. О. План Полтавської битви Ніколя де Фера 1714 р. 6
- Колесник І. І. Гоголь у культурно-інтелектуальній історії України: міфи та стереотипи (до 200-річчя Миколи Гоголя) 2
- Кривошея І. І. «Сказки» козацької неурядової старшини Гетьманщини як історичне джерело..... 3
- Мартінов А. Ю. Історичні знання в умовах глобалізації 1
- Матяш І. Б. Методологічні засади й понятійний апарат архівознавства 2

- М и ц и к Ю. А. Малюнок із німецької брошури 1684 р. 5
- О р л о в а Т. В. Радянський тоталітаризм і жіноцтво в контексті історіографії 3
- П а п а к і н Г. В. Використання історичних джерел в археографічних публікаціях: суспільні виклики та наукові проблеми (роздуми архівознавця)..... 6
- П арфіненко А. Ю. (*Харків*). Гносеологічні можливості публіцистики як історичного та історіографічного джерела (на прикладі освітньої публіцистики 1920-х – початку 1930-х рр.) 5
- П о і з д н и к І. І. Історіографія розвитку відносин греко-католицької та римо-католицької церков у роки Другої світової війни 4
- П о п е л ь н и ц ь к а О. О. Стан вивчення в Україні спеціальної історичної дисципліни ставрографії: постановка проблеми 3
- П р и м а ч е н к о Я. Л. Північноамериканська історіографія про діяльність націоналістичного підпілля в умовах німецької окупації УРСР 6
- Р у д и й Г. Я. Періодика 1920-х рр. як джерело вивчення пам'яткоохоронної діяльності в Україні..... 4
- С а с П. М. Печатки з гербом Війська Запорозького (1590-ті – 1630-ті рр.) 6
- С и т н и к О. М. (*Донецьк*). Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження..... 4
- С т а р ч е н к о Н. П. Дещо про спокусу джерел та паски інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) 6
- Х в е д ч е н я С. В. Давньоісландські саги як джерело з історичної географії: подорож Торвальда Кодрансона у Святу Землю і його перебування на теренах Русі (початок XI ст.) 5
- Ш е в ч е н к о В. М. (*Чернігів*). «Санкт-Петербурзькі сенатські объявления» – джерело для дослідження еволюції земельної власності в Україні у XIX – на початку XX ст. 1
- Я с ь О. В. «Свій» серед «чужих», «чужий» серед «своїх». «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі українсько-російського культурного перехрестя (*до 220-річчя Дмитра Бантиша-Каменського*) 2

ДИСКУСІЇ

- Б і л о у с Н. О. Імітація рецензії (*Із приводу зміщеної в «Українському історичному журналі» (2008, №5) рецензії Т.Ю.Люті на книгу Н.О.Вілоус «Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування» (К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008)*) 2

РЕЦЕНЗІЇ

- В е р м е н и ч Я. В. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження 6
- В и р с ь к и й Д. С. І.С.Стороженко. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII століть. – Кн.2: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі 2
- В л а с е н к о В. М. (*Суми*). Матеріали до історії Українського історичного товариства.... 1
- В о л о щ у к М. М. (*Івано-Франківськ*). Фонт Марга, Шпогольмі Ендре. Держава, влада, ідеологія. Наукові дослідження про особливості російської/руської історії..... 4
- Г о г у н О. С. (*Санкт-Петербург, Російська Федерація – Берлін, Німеччина*). Брудер Франциска. «Здобути Українську державу або загинути в боротьбі за неї!». Організація українських націоналістів (ОУН) 1929–1948..... 4
- К а ч к а н В. А. (*Івано-Франківськ*), С у л я т и ц ь к и й М. І. (*Івано-Франківськ*). Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. – Т.1: 1812–1890 рр. 4
- К и р и д о н А. М. І.Б.Дацків. Брест 1918: європейський прорив України 5
- М а р т и н о в А. Ю. Н.В.Кривець. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. 3
- М а с н е н к о В. В. (*Черкаси*). Д.В.Карев. Білоруська й українська історіографія кінця XVIII – початку 20-х рр. XX ст. у процесі генезису й розвитку національної історичної свідомості білорусів та українців..... 6
- М о л ч а н о в В. Б. А.Ю.Мартинів. Об'єднана Німеччина: від «Боннської» до «Берлінської» республіки (1990–2005 рр.) 1
- М о л ч а н о в В. Б. В.М.Орлик. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період 4
- О н о п р і е н к о В. І. В.В.Ткаченко. Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.)..... 4
- О с т а ш к о Т. С. О.В.Малюта. «Просвіти» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.)..... 3
- П а т е р І. Г. (*Львів*), С о л я р І. Я. (*Львів*). С.Д.Гелей. Львівська комерційна академія: Нарис історії..... 5
- Р а г у л і н В. Я. (*Миколаїв*). М.Шитюк, І.Ніколаєв. Тоталітарний режим і військовослужбовці та працівники органів ДПУ–НКВС у 20–50-ті роки XX століття..... 1
- Р а ф а л ь с ь к и й О. О. О.О.Федотова. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.)..... 2

Р е є н т О. П. О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиріччя ХХ ст.: Соціокультурні процеси..... 2	І в а н е н к о О. А. До 80-річчя доктора історичних наук, професора М.М.Варварцева 5
Р о м а н ь к о О. В. (<i>Сімферополь</i>). О.С.Гогун. Сталінські командос. Українські партизанські формування. Маловивчені сторінки історії. 1941–1944 рр. 5	К у л ь ч и ц ь к и й С. В. Про чергове засідання Спільної українсько-російської комісії істориків 1
Т е л ь в а к В. В. (<i>Дрогобич</i>). В.Яремчук. Минуле України в історичній науці УРСР після сталінської доби 4	Л и с е н к о О. Є. До 60-річчя члена кореспондента НАНУ О.П.Реєнта..... 3
Ш а н д р а В. С. В.В.Бездрабко. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток 5	М а т я х В. М. До ювілею відомого українського історика Марини Володимирівни Скржинської..... 6
ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ	
Б а к а л е ц ь О. А. (<i>Бар</i>). I Міжнародна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Бар. Барська земля – крізь призму століть» 1	М и ц и к Ю. А. Шведсько-фінський семінар «Полтавська битва – осмислення у часовій перспективі» 4
Б а р ц ь о с ь В. В. (<i>Вінниця</i>). VII Всеукраїнська наукова конференція «Народний рух України: місце в історії та політиці» 4	О ф і ц и н с ь к и й Р. А. (<i>Ужгород</i>). До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Є.Задорожного 2
Б л а н у ц а А. В. Міжнародна наукова конференція «Локальні й регіональні ринки XIV–XVIII ст.» 6	П а д а л к а С. С. До 80-річчя доктора історичних наук, професора М.Р.Плюща..... 2
Б л а н у ц а А. В., Ващук Д. П. Міжнародна наукова конференція «Велике князівство Литовське і його традиція: долі національних наративів» 3	С а в о й с ь к а С. В. До 80-річчя доктора історичних наук, професора В.Ф.Панібудьласки 4
Б о й к о О. Д. До 60-річчя доктора історичних наук, професора В.Ф.Верстюка 5	Т е л ь в а к В. В. (<i>Дрогобич</i>), П е д и ч В. П. (<i>Івано-Франківськ</i>). III Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність» 6
В і д н я н с ь к и й С. В. (<i>Київ</i>), К р и к у н М. Г. (<i>Львів</i>). До 60-річчя доктора історичних наук, професора Л.О.Зашкільняка 5	Ш в и д к и й В. П. До 60-річчя члена кореспондента НАН України, професора В.М.Даниленка 6
Г и р и ч І. Б. До 75-річчя доктора історичних наук О.А.Купчинського 3	Ш л я х о в О. Б. (<i>Дніпропетровськ</i>). Наукові читання, присвячені пам'яті професора А.М.Черненка «Питання політичної історії України та Росії» 6
Г о л о в к о О. Б. Міжнародна наукова конференція з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича..... 2	Д з и р а Я р о с л а в І в а н о в и ч 5
З а ш к і л ь н я к Л. О. (<i>Львів</i>). II Міжнародна конференція «Історія – ментальність – ідентичність» 1	Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ у 2008 р. 6
	Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1, 2, 3, 4, 5, 6
	Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2009 р. 6

CONTENTS

ARTICLES

Kotliar M. F. «Veschii» Oleh in Historical Memory	4
Dziuba O. M. Did Hetman Ivan Mazepa Write the Letters to Motria Kochubei?	16
Hurzhii I. O. Some Aspects of Everyday Life of Kyiv's Merchants in XIX c.....	24
Boiko O. D. Change of Governments and Government Policy of Directorate UNR in 1919	35
Zabrovarnyi S. I. (<i>Szczecin, Poland</i>). Economic Views of M.S.Hrushevs'kyi	47
Lysenko A. A. (<i>Pereiaslav-Khmel'nyts'kyi</i>). Military and Political Activity of Ataman N.Ya.Hryhoriev (Servetnyk) in 1918–1919.....	63
Babiukh Yu. A. Creation of Moldavian Autonomous SSR: Causes and Effects	80
Dereiko I. I. Organizing and Material Support of Police Units and Detachments in Reichskommissariat Ukraine	87
Bystryts'ka E. V. (<i>Ternopil'</i>). Strengthening of the Russian Orthodox Church international authority in Stalin's plan of struggle against the Vatican (1943–1948).....	106
Krupyna V. O. Authorities of Soviet Ukraine in Public Opinion (the Second Half of 1940-th – Beginning of 1950-th)	124

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

Papakin H. V. The Historical Sources Usage in Archaeography Publications: Public Challenges and Scientific Problems (Archivist's Thoughts).....	135
Prymachenko Ya. L. North American Historiography about Activity of Nationalistic Underground under German Occupation of the USSR	146
Starchenko N. P. Something about Temptation of Sources and Traps of Interpretations (Illustrated on the Examples of Noble Raids in Volyn' at the End of XVI c.)	165
Sas P. M. Seals by Viys'ko Zaporoz'ke Emblem (1590s – 1630s)	183
Kovalevs'ka O. O. Plan of Poltava Battle by Nicolas de Fer 1714-th.....	202

BOOK REVIEWS

Vermenysh Ya. V. Shevchenko's Land. Historico-Ethnographical Research.....	215
Masnenko V. V. (<i>Cherkasy</i>). D.V.Karev. Byelorussian and Ukrainian Historiography of the End of XVIII – Beginning of 20-th Years of XX c. in Process of Genesis and Development of National Historical Consciousness of Byelorussians and Ukrainians.....	217

CHRONICLES OF LIFE

Blanutsa A. V. International Scientific Conference «Local and Regional Markets of XIV–XVIII c.»	223
Shliakhov O. B. (<i>Dnipropetrovs'k</i>). II Scientific Reading Dedicated to Memory of Professor A.M.Chernenko «Questions of Political History of Ukraine and Russia»	224
Tel'vak V. V. (<i>Drohobych</i>), Pedych V. P. (<i>Ivano-Frankivs'k</i>). III International Conference «History – Mentality – Identity»	225
Matiakh V. M. To Anniversary of the Famous Ukrainian Historian Maryna Volodymyrivna Skrzhyns'ka.....	226
Shvydkyi V. P. On 60-th Anniversary of Birth of Corresponding Member National Academy of Sciences of Ukraine Professor V.M.Danylenko	227
New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine.....	230
Scientific Literature Published by Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2008	233
Alphabetical Index of Materials Published in the Journal in 2009	236